

...ENA TOMPT VPPA SUDRA MALM BELEGNA VIDH STADZ GARDEN

– ARKEOLOGISK DOKUMENTATION AV EN HAMNMILJÖ MED
HANTVERK OCH HANDEL SAMT DELAR AV FÖRSVARVERK
VID STADSGÅRDEN PÅ SÖDERMALM

LÄMNINGAR FRÅN TIDIGT 1300-TAL FRAM TILL 1933

STOCKHOLM 103:1, L2015:7789, STOCKHOLMS STAD OCH KOMMUN, STOCKHOLMS LÄN

SLUSSENPROJEKTET 5

Rapporter från Arkeologikonsult 2024:3085

...ENA TOMPT VPPA SUDRA MALM BELEGNA VIDH STADZ GARDEN

– ARKEOLOGISK DOKUMENTATION AV EN HAMNMILJÖ MED
HANTVERK OCH HANDEL SAMT DELAR AV FÖRSVARSVRK
VID STADSGÅRDEN PÅ SÖDERMALM

LÄMNINGAR FRÅN TIDIGT 1300-TAL FRAM TILL 1933

STOCKHOLM 103:1, L2015:7789, STOCKHOLMS STAD OCH KOMMUN, STOCKHOLMS LÄN

MIKAEL BERTHEAU OCH PHILIP TONEMAR
MED BIDRAG AV ANNA BERGMAN, GEORG HAGGRÉN OCH MIKAEL JOHANSSON

SLUSSENPROJEKTET 5

Rapporter från Arkeologikonsult 2024:3085

ARKEOLOGIKONSULT
Karins väg 5
194 61 Upplands Väsby
Tel: 08-590 840 41
www.arkeologikonsult.se

TITELCITAT:

Det äldsta belägget för namnet Stadsgården är i en notis i stadens jordebok den 4 november 1448. Där omtalas en överlåtelse av "ena tomt vppa sudra malm belegna vidh Stadz garden".

OMSLAGSBILDER:

Framsida: Delar av Ryssgårdens byggnader från 1697 grävs fram nere på Stadsgården. Bakom betongväggarna till höger i bild går tunnelbanan från Slussen. Fotografiet är taget ungefär vid det nuvarande brofästet till nya bron från Södermalm till Gamla stan.

Baksida: Det här dekorationskaklet i form av ett lejon tillverkades troligen någon gång under 1600-talets första tredjedel och hittades vid djupschaktningar i en spont nedanför Katarinaberget. Det framkom i material från de massiva utfyllnaderna av Franska bukten som genomfördes under slutet på 1630-talet. I ett utjämnat brandlager hittades detta stora bottenfragmentet från en blå bägare. Foten har formats av ett vågigt pålagt glasband kring fotkanten och bägaren har möjligen tillverkats vid Melchior Jungs glasbruk som låg i kvarteret Tranbodarne på Stadsgården mellan 1652–1678.

ALLMÄNT KARTMATERIAL:

Fastighetskartan: ©Lantmäteriet
GSD–Översiktskartan, Lantmäteriet (CC0)

TRYCK: LaserTryck.se AB, Stockholm 2024
©Arkeologikonsult 2024
ISBN Tryck: 978-91-988928-0-2
ISBN PDF: 978-91-988928-1-9

Svanmärkt trycksak
541-826 LaserTryck.se

Upphovsrätt, där inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY 4.0.
Licenstagtexten finns tillgänglig på <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

INLEDNING	7
HISTORISK BAKGRUND.....	11
TIDIGARE UNDERSÖKNINGAR INOM STADSGÅRDEN OCH DESS NÄROMRÅDE	15
UNDERSÖKNINGENS FRÅGESTÄLLNINGAR.....	21
GENOMFÖRANDE	23
Metoder	24
Analyser	26
Fynd	27
Förmedling	27
UNDERSÖKNINGSRESULTAT	31
Fas 1. 1305–1407. Ett hamnområde i den medeltida förstaden	35
<i>Bryggor och kajer längs med Stadsgårdens stränder.....</i>	35
<i>Tolkning av bebyggelsens utveckling i fas 1</i>	37
<i>Fynden cirka 1320–1390.....</i>	38
<i>Osteologi.....</i>	45
Fas 2. 1407–1492. Senmedeltidens krigsoro och byggförbud på Södermalm	57
<i>Utbyggnad av Stadsgårdskajen</i>	57
<i>Tolkning av bebyggelsens utveckling i fas 2</i>	59
<i>Fynden cirka 1407–1492.....</i>	59
<i>Osteologi.....</i>	65
Fas 3. 1492–1554. Belägringar på Södermalm och huvudstadens tillkomst	73
<i>Utfyllnader, tranbodas och befästningar.....</i>	73
<i>Tolkning av bebyggelsens utveckling i fas 3.</i>	75
<i>Fynden cirka 1492–1554.....</i>	76
<i>Osteologi.....</i>	79
Fas 4. 1554–1641. Förstaden till en stormaktsmetropol	89
<i>Lastkajer och tranbodas</i>	89
<i>Tolkning av bebyggelsens utveckling på Stadsgården i fas 4.</i>	91
<i>Fynden cirka 1554–1641.....</i>	92
<i>Osteologi.....</i>	111

Forts. på nästa sida

Fas 5. 1641–1694. Stadsplanering och gatureglering.....	135
<i>Rysshandel och utfyllnader i Saltsjön</i>	135
<i>Tolkning av bebyggelsens utveckling i fas 5</i>	138
<i>Fynden cirka 1641–1694</i>	139
<i>Osteologi</i>	161
Fas 6. 1694–1759. Europas järncentral	175
<i>Järnhantering, handel och bränder</i>	175
<i>Tolkning av bebyggelsens utveckling i fas 6</i>	177
<i>Fynden cirka 1694–1759</i>	179
<i>Osteologi</i>	194
Fas 7. 1759–1867. Fabriksstadsdelen Södermalm.....	247
<i>Ombyggnader av handelsplatsen och fortsatta utfyllnader</i>	247
<i>Tolkning av bebyggelsens utveckling i fas 7</i>	249
<i>Fynden cirka 1759–1867</i>	251
<i>Osteologi</i>	274
Fas 8. 1867–1933. Det moderna Stadsgårdens framväxt.....	315
<i>När järnvägen kom och vattnet blev drickbart</i>	315
<i>Tolkning av bebyggelsens utveckling i fas 8</i>	318
<i>Fynden cirka 1870–1933</i>	318
MÅLUPPFYLLELSE, DISKUSSION OCH TOLKNING.....	339
Bebyggelsens karaktär och utveckling över tid	340
Verksamheter vid Stadsgården	353
Kost och konsumtion.....	366
Diskussion och tolkning kring kost och konsumtion på Stadsgården.....	376
Slutord.....	383
REFERENSER	387
Tryckta källor.....	387
Otryckta källor.....	395
Kartor	396
Bilder.....	397
Övriga digitala källor.....	403
Arkiv.....	404
Personliga meddelanden.....	405
ADMINISTRATIVA UPPGIFTER.....	407

DIGITALA BILAGOR

- Bilaga 1. Byggnadsarkeologisk analys – Anna Bergman, Stadsmuseet i Stockholm
- Bilaga 2. Plan- och sektionsritningar – Anna Bergman, Stadsmuseet i Stockholm
- Bilaga 3. Keramikanalys – Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser
- Bilaga 4. Kakelanalys – Philip Tonemar, Arkeologikonsult
- Bilaga 5. Glasanalys – Georg Haggrén, Åbo universitet, Finland
- Bilaga 6. Kritpipsanalys – Arne Åkerhagen
- Bilaga 7. Läderanalys – Henrik Summanen, Historiska skor
- Bilaga 8. Textilanalys – Amica Sundström och Maria Neijman, Historical Textiles
- Bilaga 9. Osteologisk analys – Tove Björk och Agneta Flood, Arkeologikonsult
- Bilaga 10. Arkeobotanisk analys – Stefan Gustavsson, Arkeologikonsult
- Bilaga 11. Dendrokronologisk analys – Hans Linderson, Nationella Laboratoriet för Vedanatomi och Dendrokronologi, Lunds univeritet
- Bilaga 12. ICP-analys – Torbjörn Brorsson, Kontoret för Keramiska Studier
- Bilaga 13. Konserveringsrapport – Studio Västsvensk Konservering, Västra Götalandsregionen, Västtarvet, Göteborg
- Bilaga 14. Kontexttabell
- Bilaga 15. Fyndlista

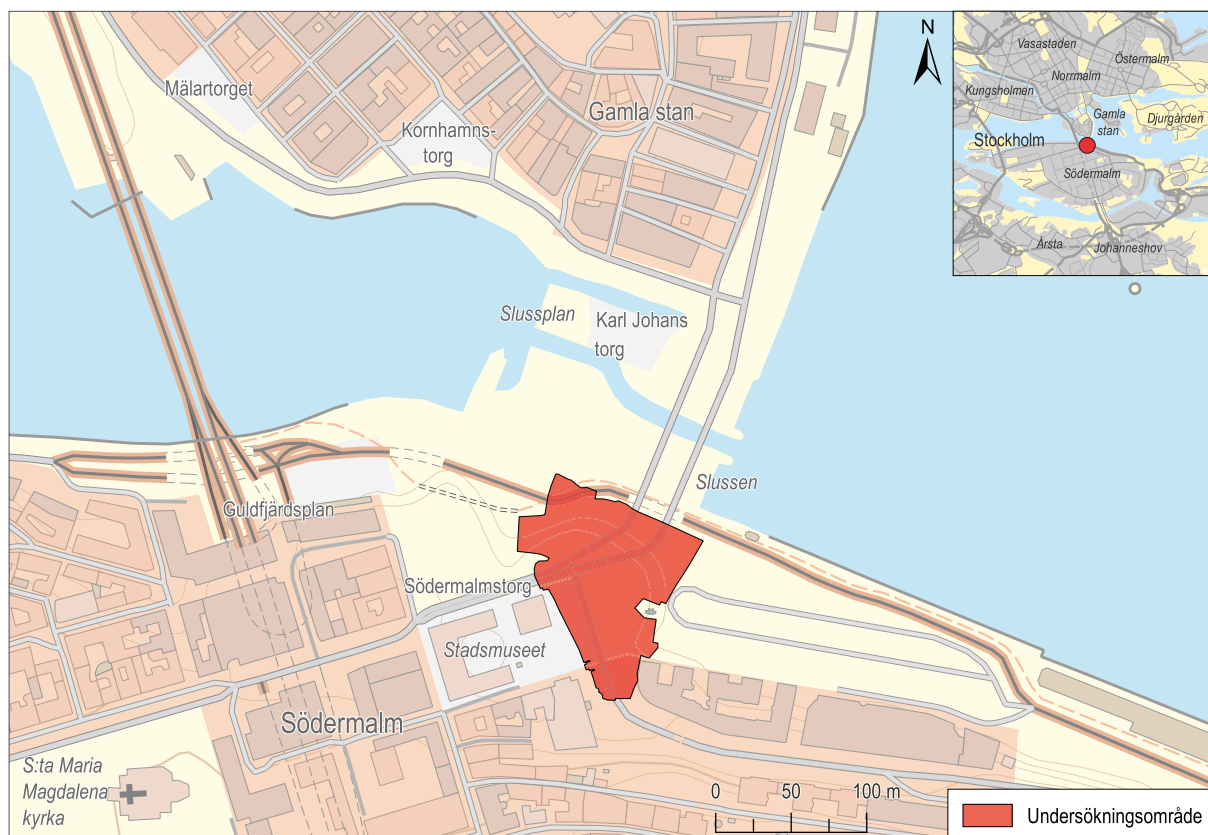

INLEDNING

Den här rapporten behandlar de arkeologiska undersökningar som Arkeologikonsult genomfört inom delar av fastigheten 7:87 på Stadsgården, Södermalm i Stockholm.

Från hösten 2017 till vintern 2019 utförde Arkeologikonsult två större sammanhängande arkeologiska undersökningar vid Stadsgården på Södermalm. Undersökningarna fortsatte sedan i mindre skala i form av schaktningsövervakningar inom undersök-

ningsytorna, för att sedan avslutas under våren och försommaren 2022. Anledningen till undersökningarna var Stockholms stads exploateringskontors ombyggnation av Slussenområdet. Undersökningsytan vid Stadsgården sträckte sig från tunnelbanetunneln i väst och Österut mot Saltsjön och från Stadsgårdsleden i norr till Katarinavägens uppfart vid kvarteret *Tranbodarne* i söder. Initialt var undersökningarna uppdelade på två projekt, med två separata beslut från Länsstyrelsen i Stockholm,¹ men då flera av

Figur 1. Fastighetskartan med aktuellt undersökningsområde. Skala 1:5 000. Översikt i skala 1:200 000.

lämningarna var både samtida och sammanhängande beslöts det att resultaten från undersökningarna skulle slås samman till en rapport. Den totala undersökta arean omfattade cirka 9 400 kvadratmeter.

Stadsgården omnämns första gången 1448 och var då liktydigt med *Stadens skeppsgård*, vilket var den äldre benämningen på ett område för hamn- och varvsverksamhet.² Fram till 1700-talet omfattade området den västra delen av nuvarande Stadsgården och Stadsgårdshamnen där stranden nedanför Katarinaberget var som bredast. I området ska det från början av 1300-talet och fram till 1600-talet funnits så kallade tranbodas som delvis stått på pålar i vattnet. Det var en illaluktande verksamhet man ägnade sig åt i bodarna, där sälsäck kokades till tranolja. Det är också anledningen till att trankokerierna placerades utanför staden. Enligt det skriftliga källmaterialet ska det även ha funnits stallverksamhet i området, åtminstone under 1500-talet.³

Större delen av de undersökta ytorna utgjordes av vatten fram till 1600-talet då mer organiserad landvinning inleddes i form av stora utfyllnader av Fran-

ska bukten. Bebyggelsen som var yngre anlades helt sonika ovanpå det utfyllda landområdet. Från och med mitten av 1600-talet ägnade man sig främst åt järnhantering med omlastning av stångjärn i norra delen av undersökningsområdet och i södra delen av ytan har man bedrivit olika typer av handel och näringsidkande kopplat till hamnmiljön.

Resultaten från undersökningarna visar på en mångfald av verksamheter som bedrivits i anslutning till vattnet i Saltsjön. Lämningarna som framkom utgjordes av kaj- och hamnanläggningar, tranbodas, kokhus, försvarsanläggningar, bryggas, handelsbodas, magasin och andra bebyggelselämningar från tidigt 1300-tal och fram till dess att ombyggnationen av Slussenområdet skedde under 1930-talet.

Noter

- 1 Länsstyrelsens Dnr: 43111-14484-2017. (Stadsgården), 431-40357-2018 (Monolit 446).
- 2 Sjb 1420–1474: 256.
- 3 STb 1524–1529:228.

Figur 2. Utsikten över Södermalm sett från Danviken av Carl Abraham Rothsténs. Bilden är beskuren. Stockholms stadsmuseum (CC BY).

HISTORISK BAKGRUND

Här och der lågo några aftacklade skepp, men till det mesta var det tomt och ödsligt i den vidsträckta hamnen, der eljest andra tider på året ett lifligt handels- och sjölif erbjuda många vexlande scener...
– Citat ur ”Jernbäraren” av August Blanche, 1845

Slussen har en 1000-årig historia som en viktig knutpunkt för kommunikationer till sjöss och på land och har under århundradenas lopp genomgått en rad stora förändringar, både genom erosion och genom mänskligt ingripande. Vattenvägarna var länge de viktigaste kommunikationslederna men för de som färdades landvägen fanns den smalaste passagen över Mälaren vid Stockholm. Göta landsväg, som redan under medeltiden var den stora huvudleden på land till de södra landskapen, mynnade ut vid Södermalmstorg.¹

Under 1000-talet medförde landhöjningen att vattenen kring Gamla stan, eller Stadsholmen som området fram till modern tid kallades, blev de enda kvarvarande segellederna mellan Östersjön och Mälaren. Platsen fick därmed ett strategiskt läge, vilket brukar framhållas som en starkt bidragande orsak till att man befäste och anlade en stad på denna plats. Landhöjningen resulterade i att strömmar uppstod på ömse sidor om Stadsholmen, vilket försvårade sjöfarten och gjorde att holmen blev en omlastningsplats av varor. Under 1200-talets slut avsnördes Mälaren helt från Östersjön och blev en insjö.²

Södermalm (*suthraemalm*) omnämns första gången i ett brev från biskop Anund i Strängnäs år 1288.³ Där talas det om en nybyggd stadsdel på Södermalm. I brevet avsågs den del av Södermalm som låg närmast staden söderut, i motsats till namnet på området norr om staden, nuvarande Norrmalm. Det

ursprungliga namnet på hela ön Södermalm är *Åsön*, där förleden i namnet sannolikt syftar på Stockholmsåsen som sträcker sig tvärs över Södermalm. Under medeltiden betecknar Södermalm sannolikt det bebyggda området vid Södermalmstorg och den närmaste omgivningen ner mot Mälaren och Saltsjön. Åsön utgjorde resterande delar av ön.⁴ Man har tidigare antagit att den medeltida bebyggelsen på Södermalm varit av blygsam karaktär men de senaste årens undersökningar på Södermalmstorg talar snarare för att det fanns en etablerad bebyggelse med bland annat allmänningsgator och stenhus redan under 1300-talet.⁵

Enligt de skriftliga källorna användes Åsön under medeltiden främst som betesmark för kreatur av stadens invånare. I Erikskrönikan från 1325 finner vi det äldsta belägget för att marken brukats till bete och 1442 garanteras stadens borgare ”fri fåganh uppa Asö och Sickelöna”.⁶ Under de oroliga 1400-talet betraktades Åsön som ett uppmarschområde för fiender där hus på malmen och de höga bergen kunde nyttjas för belägring och anfall mot Stadsholmen. Därför avbrändes bebyggelsen på malmarna kontinuerligt och en rad nya förbud och förordningar gällande nybyggnation påbjöds.⁷

Efter att Gustav Vasa kom till makten år 1523 påbörjas en större upprustning av stadens försvarsanläggningar. På Södermalmssidan anlägger man bland annat en vallgrav med kanontorn genom näset som stack ut mot Stadsholmen. Under Gustav Vasas regeringstid hålls bebyggelsen på malmarna tillbaka och det var först när Erik XIV övertog kronan efter Gustav Vasas död 1560 som en mer regelrätt förstadsbebyggelse på Södermalm återigen etablerades.⁸

Från 1600-talet och framåt skedde en rad stora förändringar i Slussenområdet. På 1640-talet var regleringen av Södermalms gatunät i full gång och merparten av de gamla befästningarna som då spelat ut sin roll revs. Bland annat revs försvarsanläggningen Yttre söderport år 1637 för att ge plats åt den första slussen, Kristinaslussen. Gustav Vasas tidigare vallgrav byggdes om för att inhysa Stockholms järnvåg som flyttade hit från Järntorget i Gamla stan år 1662. Graven kom nu att kallas för Järngraven och utgjorde ett område för handel med stångjärn. Järnet lastades av från Mälarsidan och fördes in i Järngraven där det vägdes, lagrades, kvalitetskontrollerades och förtullades. Därefter lastades det om på nytt vid gravens saltsjöside för vidare transport till Europa eller någon annan svensk kuststad. Under långa perioder

var detta världens största exporthamn för järn och verksamheten pågick under närmare tvåhundra år, vilket kom att präglade stadsbilden vid slussen.⁹

Ett stycke söder om Järngraven uppförde staden i början 1640-talet en handelsplats åt de ryska handelsmännen, kallad *Ryssgården*. Några årtionden senare byggde staden även det stora palatsliknande *Södra stadshuset*, numera platsen för Stadsmuseet i Stockholm.¹⁰

Det äldsta belägget för namnet Stadsgården är i en notis i stadens jordebok den 4 november 1448. Där omtalas en överlåtelse av ”en tomt vppa sudra malm belegna vidh Stadz garden”.¹¹ Namnet var i början liktydigt med stadens skeppsgård vilket var

Figur 3. Det här är den äldsta kända regleringsplanen över Södermalm. Kartan är tillkommen senast 1641–1642 när regleringsarbetet påbörjades. Under de rätvinkliga fastighetsmarkeringarna visas det äldre gatunätet, vilket tidigare förmodats ha haft sitt ursprung i det medeltida gatornas sträckning. Undersökningarna vid Södermalmstorg 2013–2015 har dock visat att det medeltida gatunätet tycks ha haft en annan sträckning (Carlsson & Svensson 2019:427f). Söder är uppåt i bild. Lantmäteriet A99-1:4.

ett område för hamn- och varvsverksamhet. Vid den här tiden utgjorde Stadsgården området en bit öster om dagens stadsmuseum och man har antagit att varvsverksamheten pågått här fram till 1600-talet då det Stora Stadsvarvet anläggs vid Tegelviken.

I stadens tänkeböcker, som finns bevarade för åren 1474–1660, omnämns sälbodas (*sialabodir*), eller tranbodas vid Stadsgården ett flertal gånger och man har antagit att de legat på platsen för kvarteret Tranbodarne. I de så kallade tranbodarna, som delvis stod på pålar i vattnet, framställde man tranolja från sälspäck. Det var en verksamhet som förlades till Södermalm på grund av den illaluktande stanken. En stor del av oljan gick som exportvara till den europeiska marknaden och användes framför allt som lampolja och som smörjmedel vid framställningen av skinn och läder från djurhudar. Tranoljaframställningen var en av Stockholms äldsta industrier och pågick här åtminstone från tidigt 1300-tal och fram till mitten av 1600-talet.¹²

Efter att tranoljekokningen och varvsverksamheten upphörde vid Stadsgården blev området enbart en hamn och lastageplats. Här lossade man framför allt trävaror, hö, ved och kol och många skepp som låg i hamn över vintern, så kallade *vinterliggare*, anvisades hit. På grund av det stora djupet i Stadsgården frös nämligen hamnen till sent. Staden ansvarade för underhåll av kajer, kokhus, magasin med mera samt för att hålla personal och lokaler med våg- och mätredskap. Mät- och vågpenningar var viktiga inkomster för staden.¹³

Hamnverksamheten fortsatte genom hela 1700- och 1800-talen även om de nämnda Ryssbodarna, viktualiebodas och en basar längs med Brunnsgratan också bidrog till att prägla bilden av Stadsgården som handelsplats. Under 1800-talets mitt kom även järnvägen till platsen och gamla Katarinahissen blev det landmärke som fortfarande ger området en del av sin karaktär vid foten av Katarinaberget.

Noter

- 1 Jämför dagens Götgatan.
- 2 Söderlund & Hjulhammar 2007:7ff.
- 3 SDHK 1407.
- 4 Stahre 2005:218ff, Lars Wikström 1987.
- 5 Carlsson & Svensson 2019.
- 6 Stahre 2005:219.
- 7 Stahre 2005:221.
- 8 Dahlbäck 2002:68, Stahre 2005:221.
- 9 Sandberg 2002:201.
- 10 Sandberg 2002:162f.
- 11 SJB 1420–1474:256.
- 12 Stahre 2005:281, Granlund:1982:552.
- 13 Bilaga 1 – Byggnadsantikvarisk analys, Ahnlund 1984:194.

TIDIGARE UNDERSÖKNINGAR INOM STADSGÅRDEN OCH DESS NÄROMRÅDE

Det aktuella undersökningsområdet låg i anslutning till ett hamnläge, där det enligt skriftliga källor låg en skeppsgård och tranbodrar redan under medeltiden.¹ Franska bukten är en vik i Saltsjön som ursprungligen sträckt sig betydligt längre västerut än dagens vik. Genom organiserade utfyllnader under 1600–1700-talen flyttades strandlinjen successivt norr- och österut och Stadsgårdens kajer och magasin, järnhanteringen och handeln kom att präglade området långt in i modern tid.

Ett flertal markgrepp har tidigare utförts inom ramen för Slussens ombyggnation inom undersökningsytan. Det rör sig om schaktning för borttagning av betongfundament,² schaktning för fundament till en ny gångbro,³ schakt för spont⁴ samt schakt för provtagning av markmiljön, borrningar för provtagning av markgeologin och arkeologiska provschakt för att undersöka de arkeologiska lämningarnas komplexitet och utbredning inom området.⁵

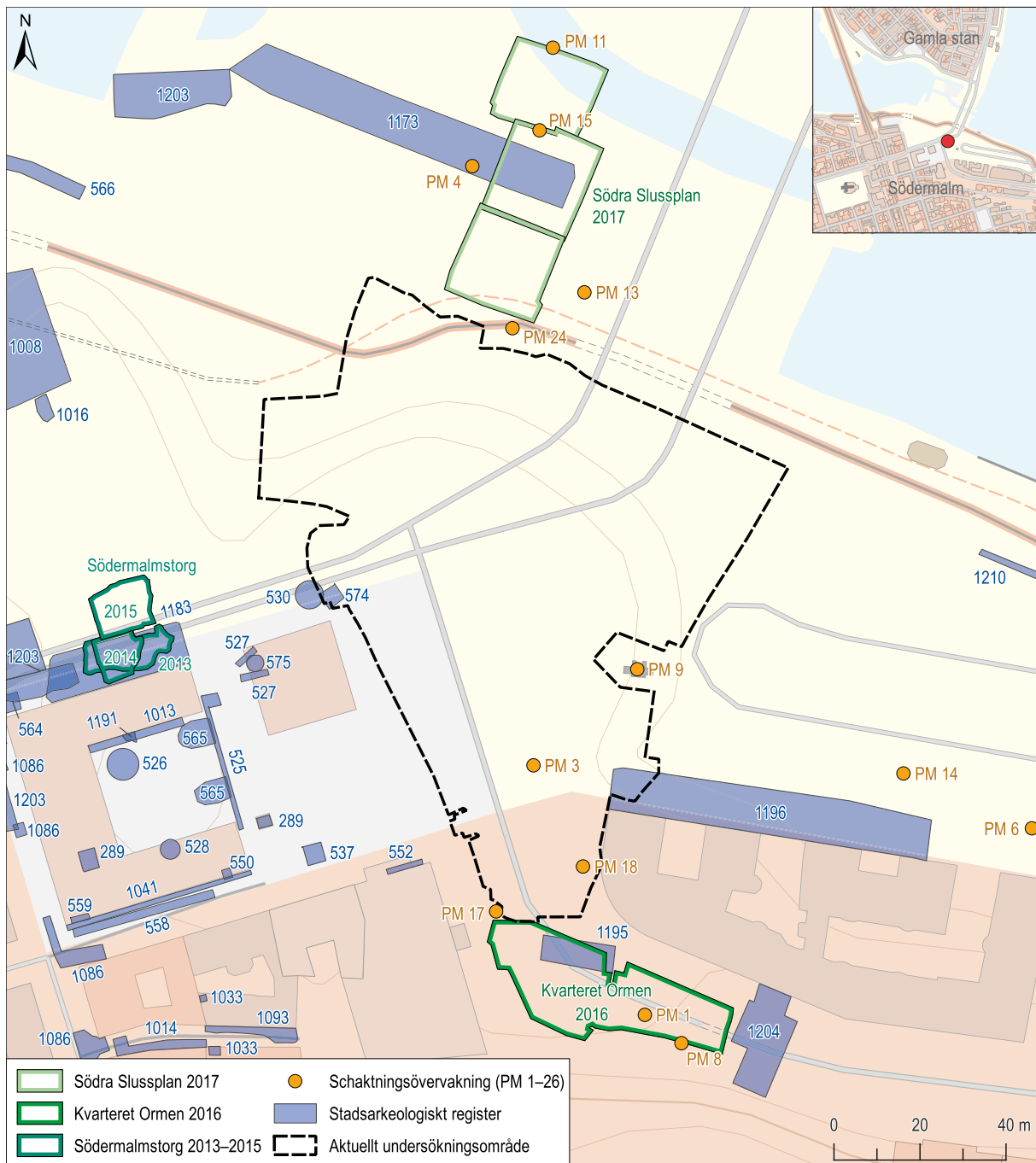
Vid en sammanställning av de arkeologiska observationerna som gjorts inom undersökningsytan kunde det konstateras att det fanns arkeologiska lämningar över större delen av ytan, ovan det planerade schaktdjupet av ±0 meter över havet. De arkeologiska lämningarna utgjordes av bebyggelselämningar från 1600- och 1700-talen, kulturlager med goda bevaringsförhållanden för organiskt material samt timrade konstruktioner som dendrodaterats till 1300-talet.⁶

Utöver den ovan beskrivna dokumentationen har endast ett fåtal tidigare arkeologiska iakttagelser gjorts inom undersökningsområdet. I samband med byggnation för tunnelbanan 1955 framkom delar av

en byggnad med två tegelslagna valv samt rester av ett trägolv som täckte ett underliggande kullerstensgolv. Byggnaden sträckte sig delvis in i den östra delen av undersökningsområdet och tolkades som det *Corpes de garde* som finns med på Tilleus karta från 1733.⁷ Murverk observerades även vid schaktningar inom området 1933,⁸ 1940,⁹ 1961,¹⁰ och 2003.¹¹

I direkt anslutning till undersökningsytan har det genomförts flera undersökningar och arkeologiska observationer. Den mest omfattande gjordes 2016 av kvarteren Ormen och Glasbruket Större. Här framkom välbevarade delar av kvarteren som revs i samband med framdragandet av Katarinavägen på 1910-talet. De äldsta delarna av byggnaderna var uppförda vid mitten av 1600-talet med omfattande till- och ombyggnader under 1700- och 1800-talen. Närmast södra delen av undersökningsområdet i Stadsgården framkom fyndförande utfyllnadslager från 1600-talets första hälft.¹²

Ett av Stockholms märkligare fynd gjordes på Stadsgården sommaren 1900.¹³ Det var efter ett sprängskott i berget som silver- och guldföremål hittades bland jordmassorna och vid en eftersökning på platsen hittades ytterligare föremål. Sannolikt har skatten varit nedgrävd i en bergsskrev. Föremålen i skattgömmen var exklusiva där flertalet av fynden har tillhört en toalettuppsats från mitten av 1700-talet. Den lyxiga toalettuppsatsen innehöll bland annat flera ädelstensinfattade fingerringar av guld, ett skrin och en sminkdosa av guld och pärlmor, en sminkborste med pärlmorskaft, en hårkam av silver med infattade ädelstenar och flera andra föremål av guld och silver.

Figur 4. Ett urval av tidigare undersökningar och observationer som bedömts som relevanta i närheten av området för den arkeologiska undersökningen. Underlaget är Fastighetskartan i skala 1:1 500. Översikt i skala 1:20 000.

Det yngsta daterade föremålet i skatten utgjordes av sminkdosan i pärlemor och guld som var stämplad i Paris med ett krönt B vilket står för 1765–1766. Det var framför allt män och kvinnor vid hovet och bland den burgna delen av befolkningen som ägnade sig åt smink och mode under 1700-talet och det är där man ska söka efter ägaren till den eleganta

toalettuppsatsen. En av guldringarna bär initialerna "I I DG" i ringens mitt vilka sannolikt utgör kvinnans make. Om slutbokstäverna D G står för någon ur ätten De Geer under 1700-talets andra hälft så kan det röra sig om Jean Jacques De Geer (1737–1809) som var friherre av Finspång. Hans första äktenskap inleddes 1758 med friherrinnan Hedvig

Figur 5. 1700-talsskatten från Stadsgården. Foto Christer Åhlin, SHMM (CC BY).

Beata Stackelberg. Hon avled 1767 endast 25 år gammal, ett år efter att deras andra barn föddes. Två år senare gifte Jean Jaques om sig i Stockholm med grevinnan Fredrika Aurora Taube. Det är mycket möjligt att någon av dessa två var den förmögna ägaren till toaletttupsatsen.¹⁴

Åren 2014–2015 utfördes en arkeologisk förundersökning i samband med anläggandet av en 10 x 75 meter stor kulvert i den västra delen av kvarteret Tranbodarne.¹⁵ Schaktningen utgick från en nivå av + 2 meter över havet och grävdes ner till ett djup av drygt -5 meter över havet vilket innebar att den största delen av fyndmaterialet togs från muddermassor. Vid schaktningen påträffades en stor mängd pålar från konstruktioner som stått i vattnet utanför strandlinjen. Sammanlagt togs 17 prover för dendrokronologisk datering. Analysen visade att virket i konstruktionerna fällt mellan 1548–1684. En del av pålarna tolkades kunna utgöra lämningar efter de tranbodor som fanns i området från medeltid fram

till andra hälften av 1600-talet, andra kan ha utgjort en del av *bommen* som var en timmerkonstruktion som bland annat avgränsade stadens inre hamnområden. Vidare framkom delar av en kullerstensbelagd kaj som daterades till 1800-talets början. Då huvuddelen av schaktmassorna togs från vattenavsatta utfyllnadslager hittades en hel del organiskt material såsom skor och handskar av läder samt skeppsdetaljer av trä.¹⁶

Strax norr om undersökningsområdet utfördes en större undersökning av Södra slussplan år 2017. Här påträffades konstruktioner och kulturlager från mitten av 1500-talet fram till 1700-talet. Bland de lämningar som framkom kan nämnas handelsstråket Gröna gången och delar av Östra passagebron från 1750-talet i södra delen av ytan. Fyndmaterialet utgjordes främst av keramik, glas och kritpipor från 1700- och 1800-talen med inslag av såväl äldre som yngre fynd.¹⁷

Figur 6. Del av en vällagd gata från 1500-talets mitt som lett ner mot Stadsgården. Gatan påträffades vid de arkeologiska undersökningarna på Södermalmstorg 2015. Foto från nordöst.

Åren 2013–2015 utfördes en arkeologisk undersökning under tre etapper vid Södermalmstorg. Undersökningen föranleddes av att en ledningscentral skulle anläggas i förberedande syfte inför ombyggnationen av Slussenområdet. Vid undersökningen framkom främst bebyggelse lämningar från 1300-talet till 1600-talet men även en del vikingatida lämningar. Centralt i undersökningsytan påträffades en allmänningsgata från mitten av 1300-talet orienterad i nordväst–sydöstlig riktning. Sannolikt har gatan lett ned till hamnlaget vid Stadsgården.¹⁸

Noter

- 1 Se kapitel 1 och där angivna referenser.
- 2 Evertsson 2017b.
- 3 Bergström 2017.
- 4 Evertsson 2017c.
- 5 Evertsson 2017a.
- 6 Ibid.
- 7 SR 530, SR 574.
- 8 SR 575.
- 9 SR 525.
- 10 SR 527.
- 11 SR 289.
- 12 Carlsson 2020.
- 13 Söderlund & Hjulhammar 2007:48f.
- 14 Ovanstående text baseras i huvudsak på Golabiewski Lannby 2003.
- 15 SR 1196.
- 16 Kauppinen & Lundström 2015.
- 17 Carlsson, Lindblom & Låås 2021.
- 18 Carlsson & Svensson 2019.

UNDERSÖKNINGENS FRÅGESTÄLLNINGAR

Utifrån skriftliga källor och äldre kartor framgår det att det funnits en omfattande bebyggelse under 1600- och 1700-talen inom den södra delen av undersökningsytan. Vid Stadsgården fanns det bland annat ett kokhus för hamnens arbetare och de sjömän som var verksamma i området samt en rysk handelsplats kallad Ryssgården. Enligt senmedeltida källor har det även funnits ett skeppsvarv samt trankokerier i området. Utifrån tidigare arkeologiska observationer i Stadsgården fanns det även indikationer på att det kunde framkomma tjocka kulturlager med goda bevaringsförhållanden för organiska material.

Den norra delen av Stadsgården är belägen i östra mynningen till Gustav Vasas vallgrav som anlades i mitten av 1500-talet. Vallgraven grävdes genom den udde som sköt ut från Södermalmslandet vinkelrätt från stränderna. Under 1600-talets första hälft fyrdubblades landets järnproduktion och eftersom Stockholm inte längre ansågs behöva sina gamla befästningar flyttades järnvägen från Järntorget till vallgraven 1662.

Frågeställningarna inför undersökningen av Stadsgården inriktades på följande:

- ☞ *Hur har områdets bebyggelse och verksamheter utvecklats över tid?*
- ☞ *Finns det några bevarade lämningar efter en medeltida bebyggelse, vad har den i så fall för karaktär? När är den etablerad?*
- ☞ *Det har framkommit träkonstruktioner inom området. Hur har de använts och vilken ålder har de?*

- ☞ *Finns det lämningar efter den varusverksamhet som en gång bedrevs eller från de trankokerier som funnits i området?*
- ☞ *Vilka lämningar finns bevarade i vallgraven? Finns det några bevarade lämningar efter de murar och den vallgrav som ingått i 1500-talets försvarsverk?*
- ☞ *Vilka lämningar finns bevarade ifrån områdets 1600- och 1700-talsbebyggelse och den verksamhet som då bedrevs här?*
- ☞ *Finns här matavfall i form av djurben från befolkningen som levde i närområdet? Hur kan det materialet i så fall bidra till att tydliggöra stadsinvånarnas kosthållning under perioden?*
- ☞ *Undersökningen kommer sannolikt generera rikligt med fynd av keramik och glas. Vilken inblick ger detta material angående stockholmarnas bordskultur under främst 1600-talet och 1700-talet?*

Samtliga uppställda frågor har gått att besvara utifrån de resultat som den arkeologiska undersökningen gav. Frågorna har dock fått omformuleras då det ursprungligen var två undersökningar med separata undersökningsplaner och således egna frågeställningar. När det stod klart att undersökningarna vid Stadsgården skulle komma att avrapporteras tillsammans har frågorna av samma karaktär därför anpassats till varandra.

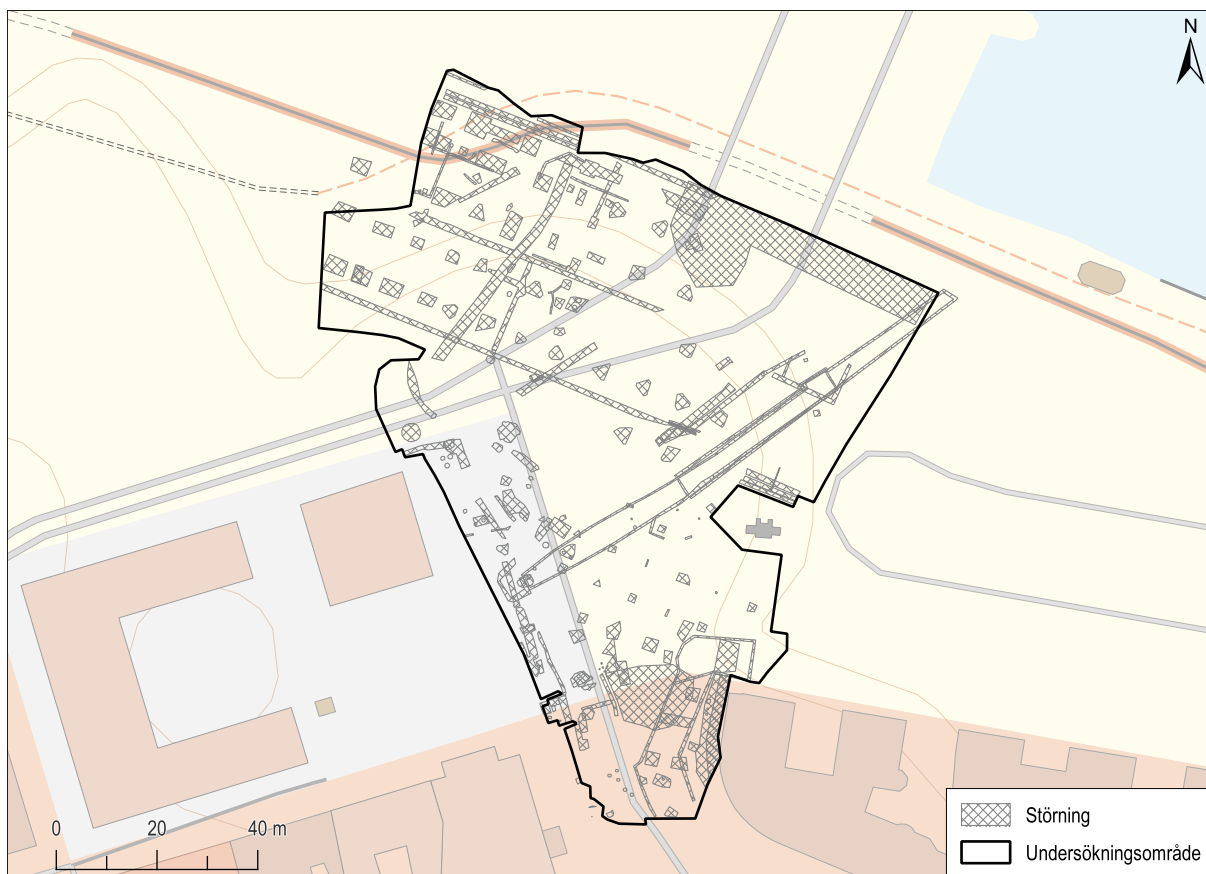
GENOMFÖRANDE

Undersökningarna på Stadsgården inleddes i form av schaktningsövervakningar när rivningar längs med tunnelbanans östra vägg och schaktningar för arbetsvägar och övriga förberedande markarbeten påbörjades. Under 2016 och 2017 hade enstaka schaktningsövervakningar gjorts vid markmiljöprovtagning och marktekniska undersökningar¹ samt vid renoveringen av Katarinahissen,² schaktning för spont³ och anläggandet av en stödmur nedanför KF-huset.⁴

Hösten 2017 kunde undersökningar starta inom den norra delen av undersökningsytan och under vintern 2017 gavs tillträde till den södra delen av ytan, strax nedanför Katarinabergets fot. Undersökningarna utfördes parallellt med pågående byggnation vilket delvis försvårade dokumentationen av de arkeologiska lämningarna. På grund av riskerna för sättningar av befintlig tunnelbanekonstruktion och det pågående rivningsarbetet av Slussens trafikapparat från 30-talet samt kontinuerliga markarbeten inför grundläggningen av den nya slusskonstruktionen och huvudbron, kunde dock inga större sammanhållna ytor undersökas. Det arkeologiska fältarbetet fick därför delas upp på mindre delytor vilka sedan sammanfogats under arbetets gång.

Under 2018 undersöktes större delen av ytan medan de sista delarna, längst i norr och i öster, kunde undersökas under tidig vår 2019. Parallellt med undersökningarna av Stadsgården under hösten 2018 påbörjades även undersökningar inom en yta direkt norr om Stadsgårdens undersökningsyta. Dessa två undersökningar kom sedan att fortgå och även avslutas samtidigt. Undersökningarna fortsatte sedan i mindre skala i form av schaktningsövervakningar under 2020 och 2021 för att sedan avslutas under våren och försommaren 2022.

Undersökningsytan vid Stadsgården var indelad i tre arbetsområden: 442, 444 och 445. Området norr om Stadsgården hade arbetsnamnet Monolit 446.⁵ Då flera av lämningarna var samtida och sammanhängande togs beslutet att resultaten från de båda undersökningarna skulle avrapporteras tillsammans.

Figur 7. Det totala undersökningsområdet med samtliga störningar som framkom vid undersökningarna. Mot bakgrund av Fastighetskartan. Skala 1:1500.

Metoder

Undersökningen genomfördes med en kontextuell undersökningsmetod som baserades på single-context dokumentation. Detta innebar att varje framgrävd kontext, till exempel ett lager eller en konstruktion, dokumenterades separat och relaterades till andra kontexter utifrån sin stratigrafiska position.

I vår analys av stratigrafin har vi använt välkända begrepp som kontext – grupp – fas. Dessa begrepp utgör en hierarkisk tolkningsstruktur där *kontexten* utgör den minsta byggstenen i kedjan. Kontexter har fogats samman till *grupper*. Grupperingen har sedan legat till grund för en stratigrafisk sekvens som omfattar inslag av konstruktion – brukning – destruktion. Denna sekvens har sedan fått bilda underlag för en *fasindelning*. Fasskiljen har vi lagt där vi kan spåra en förändring i brukning eller i rumslig struktur. Den

kronologiska sekvensen dateras främst med hjälp av fynd och resultat ifrån den dendrokronologiska analysen. Denna kronologiska sekvens har sedan jämförts med kända historiska data. På så vis har kronologin infogats i ett kulturhistoriskt sammanhang.

Ur ett stadsarkeologiskt perspektiv är det nödvändigt att använda så många källor som möjligt för att tolka materialet. I detta sammanhang har arkiv- och kartstudier samt avbildningar av Stockholm varit ett viktigt källmaterial.

All grävning skedde med mindre handredskap, vissa påförda lager togs dock bort med grövre handredskap eller med stöd av en grävmaskin. En del lager, framför allt från golvnivåer och förmodade brukningsytor utomhus, vattensällades för att ta tillvara eventuell förekomst av små ben från fisk och fågel.

Figur 8. Majoriteten av inmätningarna gjordes med precisions-GPS. Här dokumenteras lämningarna från Kokhuset på Stadsgården.

Framför allt från golvlager eller brukningslager i anslutning till exempelvis spisar, togs prover som sedan användes till makroskopiska analyser i fält. Detta för att underlätta tolkningen av kontexternas innehåll, tillkomstsätt och funktion.

Alla inmätningar gjordes digitalt med totalstation eller GPS. Påträffade lämningar (kontexter i form av lager och konstruktioner) dokumenterades efter inmätning på en speciellt utformad digital kontextblankett och med digital fotografering. Inmätningar och övrigt dokumentationsmaterial fördes över i ett GIS-baserat dokumentationssystem (SiteWorks) för vidare analys. I detta system registrerades även påträffade fynd.

Vissa kontexter såsom byggnadslämningar och större träkonstruktioner dokumenterades med lodfoton som sedan rektifierades och överfördes till digitala ritningar. Lämningarna efter kokhuset med tillbyggnad dokumenterades också i en 3D-modell skapad av digitala foton.

Lämningarna efter bevarade byggnadslämningar dokumenterades också analogt och utfördes löpande i fält av byggnadsarkeolog Anna Bergman, Stadsmuseet i Stockholm. Fältritningarna har sedan renritats digitalt.

Analys

För att svara på de uppställda frågorna som formulerats inför undersökningen har ett antal analyser utförts. Analysresultaten redovisas specifikt under varje fas samt i sin helhet som bilagor.

Excerpering av historiskt arkivmaterial och byggnadsarkeologisk analys – bilaga 1 och 2

Inom undersökningsområdet fanns byggnadslämningar från medeltid fram till 1930-talet. För att svara på frågor om bebyggelsens utveckling över tid, kunna spåra ägare, få fram uppgifter om byggnationsår, ombyggnationer och andra relevanta uppgifter så gjordes en genomgång av historiskt arkivmaterial. Denna analys utfördes av Anna Bergman, Stadsmuseet i Stockholm.

Keramikanalys – bilaga 3

En keramisk studie utfördes med syftet att skapa ett dateringsunderlag för den påträffade bebyggelsen och för att svara på frågor om invånarnas bordskultur. Studien inriktades i huvudsak på att analysera datering, kärlformer och proveniens. Analysen utfördes av Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser.

Kakelanalys – bilaga 4

En särskild analys har utförts på ugnskakel för att fastställa dess datering, typ och proveniens. Detta för att på ett generellt plan spåra utvecklingen i uppvärmningen av bostäder och andra utrymmen och svara på frågor om byggnadernas utveckling och karaktär. Analysen utfördes av Philip Tonemar, Arkeologikonsult

Glasanalys – bilaga 5

En analys gjordes på det glas som påträffades vid undersökningen. Analysen syftade till att öka kännedomen om när glas började användas, dels i byggnader, dels som en del av bordskulturen i denna del av staden. Vid sidan av detta syftade analysen till att

datera glaset och om möjligt avgöra formtyp samt produktionsorter. Glasanalysen utfördes av Georg Haggrén, Åbo universitet.

Kritpipsanalys – bilaga 6

Alla kritpipor har analyserats med avseende på datering och tillverkningsort, samt i vissa fall även tillverkare. Analysen av kritpipor utfördes av Arne Åkerhagen.

Läderanalys – bilaga 7

Vid undersökningarna framkom ett flertal skor och spill från läderhantverk. Bland annat påträffades ett antal mer eller mindre intakta skor. Analysen utfördes av Henrik Summanen, Historiska skor.

Textilanalys – bilaga 8

Vid undersökningen påträffades ett flertal textilfynd med dateringar från 1300–1600-tal. Allt textilmaterial grundregistrerades och en översiktlig jämförelsestudie med liknande material gjordes. Syftet var att bestämma textiliernas typ, tillverkningsmetod, material och användningsområde. Textilanalysen utfördes av Amica Sundström och Maria Neijman, Historical Textiles.

Osteologisk analys – bilaga 9

För att besvara frågor rörande stadsinvånarnas kosthåll och konsumtion i denna del av Stockholm gjordes osteologisk analys på material insamlat i ett urval av stratigrafiskt lämpliga kontexter. Osteologiskt material insamlades endast i primärt avsatta kontexter för att få ett material med så hög kvalitet som möjligt. Den osteologiska analysen utfördes av Tove Björk, Arkeologikonsult.

Arkeobotanisk analys – bilaga 10

Som ett komplement till studien av kostvanor, liksom för att skapa ett underlag för tolkningen av hur påträffade byggnader och gårdsytor har brukats, gjordes analyser av makrofossilt material. Vid fältarbetet provtogs och tolkades samtliga golvnivåer samt

ett urval kulturlager med avseende på tillkomstsätt och funktion. Utifrån fältanalysen valdes sedan ett antal prover ut för vidare analys. Analysen gjordes av arkeobotanikern Stefan Gustafsson, Arkeologikonsult.

Dendrokronologisk analys – bilaga 11

Dendrokronologisk analys gjordes för att datera och proveniensbestämma virket i väsentliga träkonstruktioner för att svara på frågor om när bebyggelsen etablerats, dess karaktär och hur konstruktionerna använts och förändrats över tid. Den dendrokronologiska analysen utfördes av Hans Linderson, Lunds universitet.

ICP-analys – bilaga 12

En ICP-analys har utförts på ett urval av keramikkräml och ugnskakel som påträffades vid undersökningen. Analysen syftade till att bestämma keramikmaterialets proveniens och utfördes av Torbjörn Brorsson, Kontoret för keramiska studier.

Fynd

Fyndinsamling

Alla fynd som tillvaratogs mättes in i relation till sina kontexter. Redan i fält påbörjades en sortering av fynden i olika materialkategorier så att exempelvis keramik, metaller, glas, ben, trä och läder skildes åt och kunde omhändertas utifrån sina olika krav på förvaring.

Fynd relaterade till frågeställningar rörande datering, bebyggelsens funktion och eventuell social status prioriterades, främst keramik, glas, mynt och kritpipor.

Fynd ifrån kontexter som var sekundärt avsatta och hade oklar härkomst, i form av så kallade utfyllnadslager, gavs lägre prioritet. Ifrån dessa lager samlades främst daterande fynd såsom keramik, mynt och kritpipor in. Dessa fynd användes för att få en TPQ-datering av när utfyllnaderna ägt rum.

Registrering

Huvuddelen av fyndmaterialet utgjordes av keramik. Den registrerades i FileMaker, enligt Stadsmuseet i Stockholms principer, i samband med att den analyserades av Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Dessa data exporterades sedan i Excelformat till SiteWorks. Allt övrigt fyndmaterial liksom det osteologiska materialet registrerades enligt Arkeologikonsults normala standard i SiteWorks.

Förmedling

Förmedlingsstrategi

Förmedlingen skedde i enlighet med undersökningsplanen för schaktningsövervakningen av arbetena i samband med ombyggnationen av Slussen.⁶

Fältarbetet var underkastat mycket strikta säkerhetsrutiner vilket gjorde det i princip omöjligt att låta besökare få tillträde till undersökningsytan. Trots detta kunde ändå guidade visningar i nära anslutning till undersökningarna genomföras.

De guidade turerna sköttes kontinuerligt av Stadsmuseet i Stockholm. Guiderna fick fortlöpande information om undersökningsresultaten så att dessa kunde förmedlas vidare i samband med visningarna. Utifrån olika utkiksposter ovanför undersökningsytan kunde guiderna berätta om undersökningen. Därigenom kunde vi bjuda in allmänheten till undersökningsytan utan att det invercade på säkerhetsrutinerna.

Förutom de ordinarie guidningarna anordnade Arkeologikonsult två specialvisningar i egen regi, dessa hölls för Slussenprojektet och Länsstyrelsen.

Under projektets gång publicerades artiklar på Arkeologikonsults hemsida www.slussenportalen.se som fortlöpande informerade om de aktuella resultaten. Hittills har ett tjugotal artiklar skrivits på olika ämnen från undersökningen på hemsidan.

I samband med att särskilda lämningar framkommit har även media bjudits in till undersökningen vilket resulterat i flera tidningsartiklar och reportage. En sammanfattande artikel kring undersökningarna publicerades också i tidningen Populär arkeologi.⁷

Det har också hållits flera föredrag om undersökningen. Totalt hölls ett 20-tal föredrag för allmänheten, arkeologiska forskarkollegor samt Länsstyrelsen i Stockholm och Slussenprojektets olika instanser, där undersökningsresultaten från Stadsgården ingått i presentationen.

Slutligen så har utställningen på Medeltidsmuseet med titeln "Fynden berättar" kommit att ingå som en del av förmedlingsarbetet. Utställningen utgörs av resultaten från undersökningarna vid Slussen där fynd från Stadsgården ingår som en viktig del. Utställningen uppdateras kontinuerligt medan Slussenprojektet pågår och kompletteras med nya resultat. Stockholms stads utställningslokal "Slussenrummet" på Södermalmstorg har också försetts med information och fynd från undersökningarna.

Noter

- 1 Evertsson 2017a.
- 2 Evertsson 2017b.
- 3 Evertsson 2017c.
- 4 Bergström 2018.
- 5 Arbetsnamnen hänvisar till exploatörens egna benämningar.
- 6 Länsstyrelsens beslut dnr 4311-22393-2013.
- 7 Svensson 2019.

Figur 9. Exempel på tidningsartikel om undersökningarna på Stadsgården. Från reportaget "Fyndplats Slussen" i DI Weekend. Dagens Industri samt ett reportage om undersökningarna vid Slussen från Populär Arkeologi nr 4/2019.

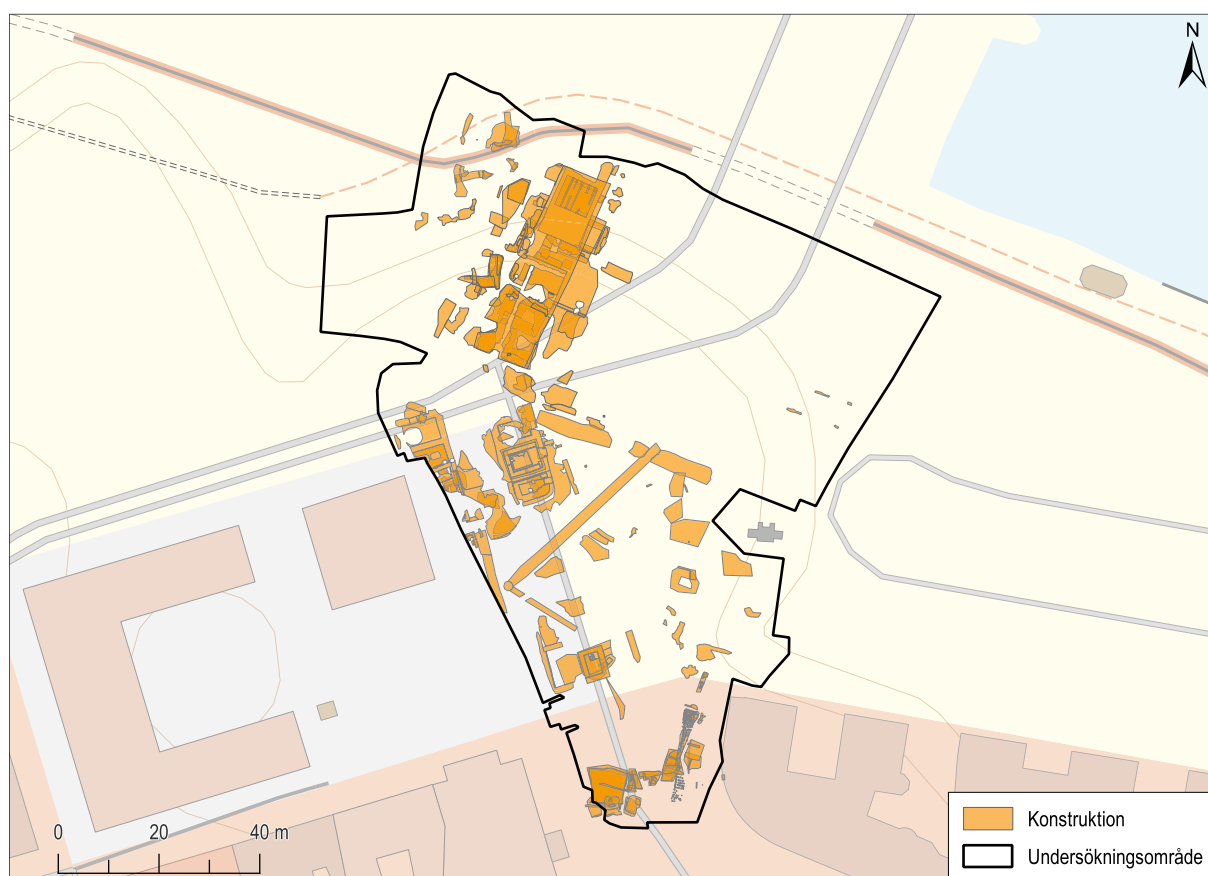
Figur 10. Utsikt över Stadsgården sett från Kastellholmen av Christian Fredrik Svensson. Bilden är beskuren. Stockholms stadsmuseum (CC BY).

UNDERSÖKNINGSRESULTAT

Undersökningen på Stadsgården bestod av två sammanhängande ytor om totalt nästan 9400 m². Den norra delen av undersökningsområdet sträckte sig fram till Stadsgrådsleden i norr och omfattade östra delarna av Järngraven, med den valvbro (Östra Slussgatan) som band samman Slussens överfart till Gamla stan med

Södermalmssidan, från 1700-talets andra hälft till ombyggnationen av Slussenområdet på 1930-talet. Här fanns kontor, våghus och kajlämningar. Här påträffades även lämningar från Gustav Vasas försvarsanläggning från 1500-talets mitt samt konstruktioner i form av bryggor och kajlämningar från medeltid och framåt.

Figur 11. Översikten visar hela undersökningsområdet med samtliga arkeologiska konstruktioner markerade. Skala 1:1 500.

Den södra delen av undersökningsområdet omfattade området från Katarinabergets fot och följde tunnelbanans sträckning norrut. Åt öster sträckte sig ytan i princip hela vägen ut till Stadsgårdsleden. Den södra ytan innehöll lämningar i form av bryggor och kajkonstruktioner från medeltid och fram till de stora omdaningarna i området som skedde under 1800-talets andra hälft. Här påträffades även lämningar efter de tranbodnar som gett upphov till namnet på det kvarteret intill; *Tranbodarne*. Det påträffades lastkajer och lämningar från stadens egna byggnader i form av parmmätarestuga, våghus och kokhus. Delar av den så kallade Ryssgården undersöktes också. Samt delar av handelsbodarna som under 1800-talet låg längs med Brunnsbacken.

De dokumenterade lämningarna spänner över 600 år, från 1300-talets första decennium till ombyggnationen av Slussen på 1930-talet. Under bearbetningen av undersökningsresultaten har åtta olika faser identifierats. Med faser avser vi i denna rapport större strukturella förändringar inom undersökningsområdet som omfattar i stort sett hela den undersökta ytan. Under varje fas sker många både större och mindre händelser, en byggnad brinner ned eller rivs och ersätts med en annan byggnad, det sker markberedningar i området i form av utfyllnader och så vidare. Dessa händelser beskrivs inom respektive fas. Dateringen av faserna baseras dels på fyndmaterial, huvudsakligen rör det sig om mynt, kritpipor och keramik, dels på dendrokronologiska analyser.

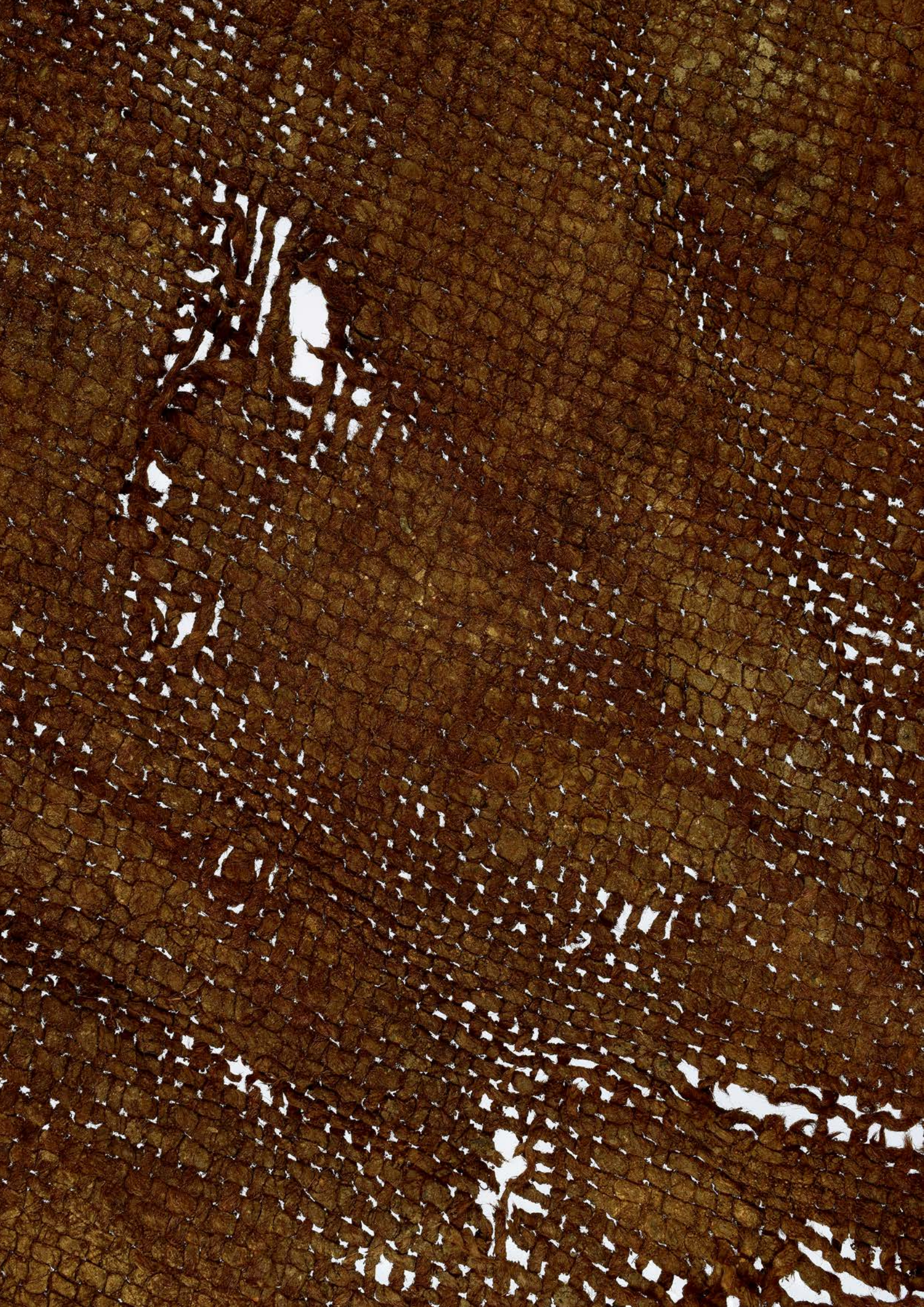
Varje fas är, i den mån det varit möjligt, tolkad i relation till samtida kartmaterial och skriftliga historiska händelser som påverkat de lämningar vi undersökt. Till respektive fas gör vi också en presentation av fynden som påträffades, vilka bidrar till tolkningen av de aktiviteter som förekommit på platsen. I samtliga fyndkapitel har föremålsexperternas egna texter om de specifika materialkategorierna vävts in i texten. Texterna om glas baseras därför i stor utsträckning på Georg Haggrens analys, keramiken på Mikael Johanssons analys, kakel på Philip Tonemars analys, Skor och läderföremål baseras på Henrik Summanens analys, kritpipor på Arne Åkerhagens analys, textilier baseras på Amica Sundströms och Maria Nejmans analys och byggnadsarkeologiska beskrivningar baseras på Anna Bergmans analys.

Faserna har indelats enligt följande:

- ☞ *Fas 1. Åren 1305–1407*
- ☞ *Fas 2. Åren 1407–1492*
- ☞ *Fas 3. Åren 1492–1554*
- ☞ *Fas 4. Åren 1554–1641*
- ☞ *Fas 5. Åren 1641–1694*
- ☞ *Fas 6. Åren 1694–1759*
- ☞ *Fas 7. Åren 1759–1867*
- ☞ *Fas 8. Åren 1867–1933*

Figur 12. Arbetsbild från Stadsgården vintern 2017. Undersökningarna pågick i alla väderlekar. Under den snötäckta presenningen låg en nästan intakt lastkaj från 1600-talets första decennier.

Fas 1. 1305–1407

Ett hamnområde i den medeltida förstaden

”Negocium de sialabothum stokholmis.”

Citat från baksidan av ett medeltida brev daterat 17 juli 1305. Direkt översatt från latin betyder citatet ungefär: ”Tranbodarnas verksamhet i Stockholm”.¹

Bryggor och kajer längs med Stadsgårdens stränder

Hansan, medeltidens handelsmonopolförbund, bestod främst av tyskdominerade städer och hade en stor betydelse för att Stockholm snabbt växte fram till rikets ledande stad. Cirka 1250 slöt Birger Jarl ett handelstraktat med Lübeck, som var den ledande staden i förbundet, och med Hamburg slöts ett liknande avtal 1261. Avtalen innebär att tyska handelsmän nu kunde verka i Stockholm på gynnsamma villkor med bland annat tullfrihet mot att de följde svensk lag. Tyskar kom att spela en viktig roll inom framför allt den långväga handeln och de specialiserade hantverken ända fram till mitten av 1600-talet.²

Bland de varor som importerades till Sverige via Stockholm var saltet viktigast. Saltet utvanns från gruvor i Lüneberg söder om Lübeck och användes framför allt för att konservera kött och fisk. Andra varor som importerades var keramik, glas, öl, vin, kläde och andra tyger samt olika slags lyxbetonade hantverksprodukter.³

För effektivisering, beskattning och kontroll av handeln så hade både Hansan och den svenska kronan ett gemensamt intresse av att samla handeln till en plats. De tyska köpmännen slapp då resa runt för att göra

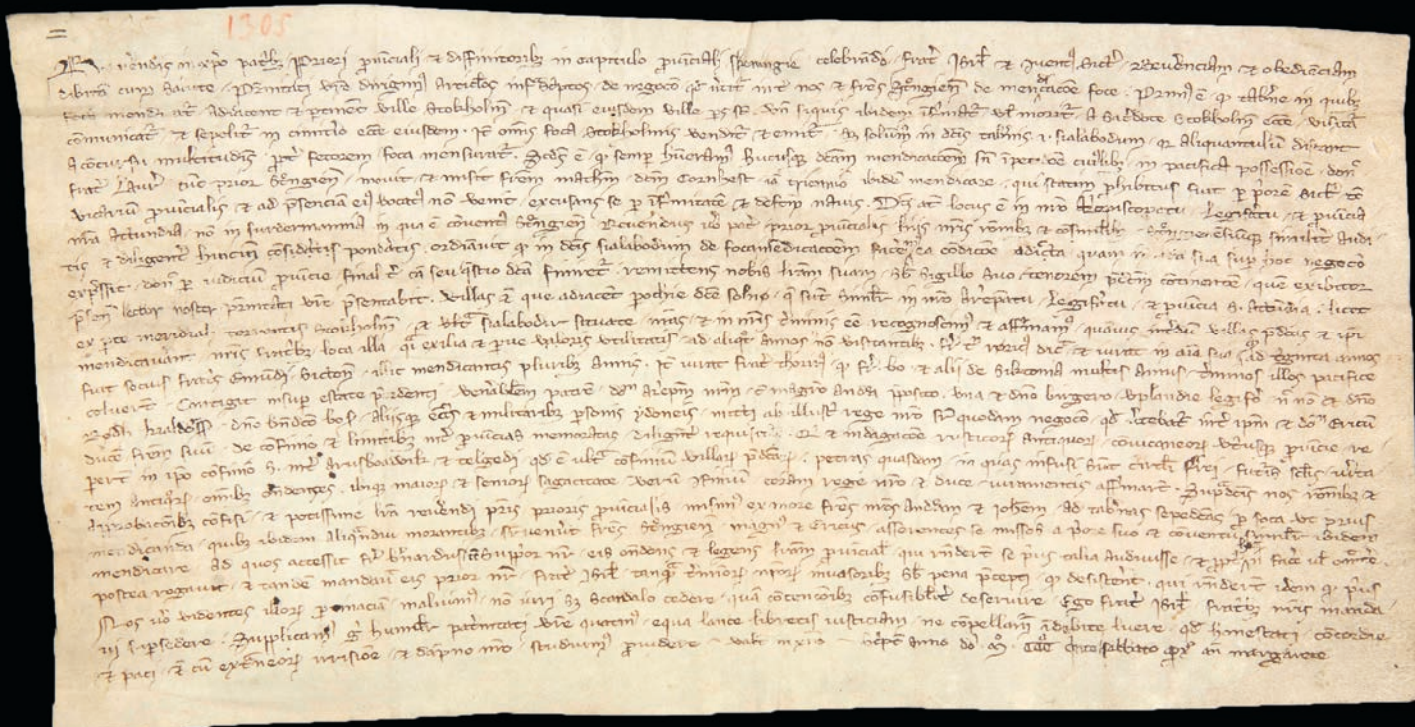
sina affärer och det blev lättare för kronan att kontrollera och beskatta handeln. I kung Magnus Erikssons stadslag från 1300-talets mitt stadgas det så kallade *bottniska handelstvånget* vilket innebar att all export från svenska och finska hamnar, norr om Stockholm – Åbo, skulle gå genom Stockholm.⁴ I stadslagets köpmålabalk framgår det att varorna som exporterades via Stockholm var; koppar och järn, spannmål, humle, smör, talg, skinnvaror och sälspäck.⁵

Sälspäck var också den enda exportvaran som förädlades i Stockholm. Den bearbetades till tranolja i särskilda bodar på Stadsgården. Späcket från sälarna fördes in till sälbodarna från skärgården och Bottenviken och oljan utvanns ur späcket genom långsam jäsning i kar. Sedan tappades den färdiga oljan upp i trätunnor för vidare försäljning.⁶ Tranoljan användes bland annat som lampolja, smörjmedel och för att impregnera trä vid båtbyggeri.⁷

De så kallade tranbodarna, eller sälbodarna (*saelbodher*) som de kallades under medeltiden, var belägna vid vattnet strax nedanför Katarinaberget på Stadsgården. Kvarteret bär fortfarande namnet Tranbodarne.⁸ Det äldsta belägget för faktiska tranbodarna inom

området är från år 1305. Då nämns bodarna i ett brev rörande en tvist mellan dominikerna i Strängnäs och Sigtuna om vem som har rätten att bedriva tiggeri på platsen.⁹ Där framgår det också att bodarna var en del av Stockholms ägor och därför utgjorde en del

av staden. Detta innebar att om någon som arbetade vid sälbodarna dog eller blev sjuk så var det en präst från Stockholm som besökte den sjuke och gav nattvarden. De som dog vid sälbodarna begravdes sedan på kyrkogården i staden.¹⁰

Figur 13. I det här medeltida brevet, daterat den 17 juli 1305, omnämns tranoljetillverkning vid Stadsgården för första gången. Av brevet framgår det att verksamheten förlagts till stadens utkant på grund av stanken den medförde. SDHK nr 2114 (Public Domain).

Tolkning av bebyggelsens utveckling i fas 1

Fasen inleds under första decenniet på 1300-talet då en kajläggning uppförs längs med Stadsgårdens strand och avslutas i samband med att delar av kajen brinner och en ny kajfront uppförs ett drygt sekel senare, senast år 1407.

Resultaten från undersökningen på Södermalmstorg åren 2013–2015 visar att det redan under 1300-talet fanns en etablerad förstadsbebyggelse med stenlagda gator utanför stadsportarna på Södermalm.¹¹ I mitten av 1300-talet anlägger man en ca 4,5 meter bred gata som ledde ner mot Stadsgården och kajläggningen nedanför Katarinaberget. Gatan var en så kallad allmänningsgata som var uppdelad i två separata gång- och ridbanor med en rännal i mitten. Längs med gatan framkom flera ekonomibyggnader som uppförts under andra halvan av 1300-talet. Att man anlägger en gata av den här storleken talar för att det funnits ett ökat behov av transporter av människor och varor till och från Stadsgården.¹² Kajläggningens närhet till de sälbodarna som ska ha

legat i Stadsgården talar för att kajen bland annat kan ha använts som omlastningsplats av tranolja.

Fynd som indikerar att man ägnat sig åt att framställa tranolja i området utgjordes av ett antal penisben från säl, påträffade i anslutning till kajen. Vid kajen påträffades också flera delar av trätunnor vilket indikerar att man ägnat sig åt omlastning av varor på platsen.

På östra sidan av den udde som sköt ut från Södermalmslandet framkom fyndrika avfallslager som ackumulerats i Saltsjöns strandkant under andra halvan av 1300-talet. Man kan anta att det rör sig om hushållsavfall från de boende uppe på Södermalmstorg. Här framkom lämningar av en brygga och en större kaj från första halvan av 1300-talet samt resterna efter en tillhörande strandskoning. Lämningarna visar att Stadsgårdens strandlinje under 1300-talet låg cirka 80 meter innanför den nuvarande i norra delen av undersökningsområdet. I södra delen av ytan har århundradenas utfyllnader flyttat strandlinjen nästan 130 meter norrut.

Figur 14. Penisben från säl som hittades i medeltida lager nedanför Katarinaberget (F:4544:12868 och F:4854:14802). Skala 1:1.

Fynden cirka 1320–1390

Fynden från den här fasen var främst koncentrerade till två områden inom undersökningsytan. Dels fanns det en ansamling av fynd vid dåtidens strandkant i nordvästra delen av undersökningsområdet, dels nedanför Katarinaberget i södra delen av ytan. I norr utgjordes fynden främst av hushållsavfall i form av keramik, djurben och enstaka personliga föremål och i söder kunde fynden relateras till de verksamheter man ägnat sig åt där med bland annat trantillverkning och omlastning av varor.

HUSGERÅD

I nedanstående text baseras majoriteten av avsnittet om keramik på Mikael Johanssons keramikanalys.¹³

Keramik

Det keramiska fyndmaterialet från fas 1 utgörs av 269 skärvor och cirka 90 % av dessa är från dryckeskrukar i stengods. Förutom två bitar proto-stengods¹⁴ är alla skärvor av typerna tidigt stengods till helt sintrat stengods. Att fynden främst består av stengods är intressant att lyfta fram då liknande frekvenser också konstateras i andra samtida fyndmaterial. Ett tidsmässigt jämförbart exempel är keramiken i fas 3 (1325–1350) och fas 4 (1350–1390) från undersökningen på Södermalmstorg som också huvudsakligen utgörs av stengods.¹⁵ De senaste årens arkeologiska undersökningar vid Slussen har visat att de boende på Södermalm, på samma sätt som de boende på Stadsholmen, redan under 1300-talet varit storförbrukare av tyska stengodskärl.

Figur 15. Keramik från fas 1 (1320–1390). Delar av stengodskärl från Siegburg i Tyskland. De två nedersta skärvorna är från en skål. På bilden visas ett urval skärvor från fyndnummer F:8081:12228:1 och F:8108:12058:1. Foto: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalys. Skala 1:1

Figur 16. Keramik från fas 1 (1320–1390). Överst diverse stengodskrus från Niedersachsen och Langerwehe i Tyskland. Nederst till vänster en bukbit äldre rödgods och höger därom en bukskäva av ett dryckeskrus i proto-stengods med rödbrun-lila utvändig engobe. Nederst till höger två bukskärvor från en trebensgryta i yngre rödgods. Foto: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Skala 1:1.

De övriga fynden består av 25 skärvor yngre svartgods varav de flesta troligen är från grytor. Såväl trebensgrytor som rundbottnade grytor av typen *Kugeltopf* förekommer och det finns en tydlig variation i materialet vad gäller gods-karakterer, storlekar och utformningar. Förutom delar av grytor finns också en botten och några buxskärvor från en skål.¹⁶

Ett utmärkande fynd är en mynning eller bukfragment av en oljelampa i grövre svartgods. Oljelampen är intressant då karaktären på godset pekar mot att det rör sig om så kallad Östersjökeramik.¹⁷

De sista tre fynden är bara någon centimeter stora och består av en buxskärva från en kanna i äldre rödgods med brun glasyr¹⁸, samt skärvor från en trebensgryta i yngre rödgods.¹⁹

Figur 17. Keramik från fas 1 (1320–1390). Översta raden mynningsdelar av grytor i yngre svartgods, den mittersta sannolikt från en "Kugeltopf". Nedanför dessa ett ben till en gryta samt botten av en skål. Skärvorna utgör ett urval från fyndnummer F8082:10705:3 och F8108:12058:3–4. Nederst bilder på ett fragment av en oljelampa. Foto: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Skala 1:1.

PERSONLIGA FÖREMÅL OCH KLÄDEDRÄKT

I ett strandnära avfallslager²⁰ som påförts någon gång under 1300-talet hittades delar av en kam.²¹ Avfallslagret framkom i nordvästra delen av undersökningsområdet. Under medeltiden utgjordes det här området av östra sidan av den udde som stack ut från Södermalmslandet mot Gamla Stan.

Kammen är tillverkad av ben och dateras utifrån typologi till första halvan av 1300-talet.²² Det är en sammansatt dubbelkam av typ 6b vilket innebär att den har en odekorerad konkav ändskiva i kombination med dubbla dekorerade stödskenor. Kammen är sammanfogad med bronsnitlar och stödskenorna är ornerade med en enkel rad av punktcirklar. En liknande sammansatt dubbelkam som daterats till cirka 1325–1350 hittades drygt 80 meter sydväst om den här kammen vid undersökningen av Södermalmstog åren 2013–2015.²³

I ovannämnda avfallslager hittades också del av en bältesölja i kopparlegering som kan relateras till klädedräkten från den här tiden.²⁴ Söljan är närmast ovalformad och mäter cirka 4,4 cm i diameter. Den

har ett rektangulärt tvärsnitt och ramens främre del är breddad och urgröpt för att hålla tornens spets. En snarlikt ovalformad sölja har hittats vid undersökningar i hansestaden Lübeck och daterats till 1200–1400-tal.²⁵

Bevaringsförhållandena för organiskt material var generellt bra vid Stadsgården.²⁶ Från den här perioden hittades 11 delar av skor varav 5 fragment hörde till en knutremsstövel²⁷ vilket var en skomodell som var vanlig under första halvan av 1300-talet. Sulan mäter 13 cm vilket motsvarar storlek 20 i moderna storlekar det vill säga en ålder mellan 12–18 månader. Stöveln är skuren i ett stycke med knäppning mitt fram och vändsydd i ett tunt läder av kalv eller get. I Stockholm har liknande stövlar hittats vid Helgeandsholmen och vid muddringar i Slussen.²⁸

Sannolikt har stöveln tillverkats av någon skomakare på Stadsholmen. Det äldsta skriftliga belägg vi har för att det funnits skomakare här i Stockholm hittar vi i ett brev daterat till den 9 september 1337.²⁹ Där omnämns att en man i Visby byter bort en gård *vid skomakarnas gata*.

Figur 18. Delar av en sammansatt dubbelkam (F:8081:10720:1) av typen 6b som dateras till första halvan av 1300-talet. Skala 1:1.

Figur 19. Rekonstruktion av en barnstövel som hittades vid Stadsgården. Skomodellen dateras till 1300–1350 (F:8108:12279:399-403. Rekonstruktion av Sofia Berg. Foto: Historiska skor. Skala 1:1.

REDSKAP OCH METALLHANTERING

Totalt hittades tre brynen från den här fasen varav två av dessa³⁰ påträffades i avfallslager i nordvästra delen av undersökningsytan och ett³¹ i den södra delen av undersökningsområdet. Samtliga brynen var tillverkade av skiffer, vilket stödjer hypotesen att man under medeltiden främst använde skifferbrynen och att man först under senmedeltiden övergår till att använda brynen av sandsten.³²

Fynd som kan relateras till metallhantverk i området var fåtaliga från den här fasen. Enstaka koppar-smältor och järnslag kan dock kopplas till smidesverksamhet i närområdet. Sannolikt härrör avfallet från en smedja som varit belägen vid Södermalms-torg.³³

HANDEL

Vid undersökningen påträffades sammanlagt 14 delar från trätunnor i form av lock/bottnar, stavar, band och dymlingar som kan föras till fas 1. Samtliga tunnodelar hittades i södra delen av undersökningsområdet och i anslutning till en kaj daterad till 1300-talets första hälft.³⁴ Locken/bottnarna hade en diameter som varierade mellan 15–26 cm varav

locket/botten med den minsta diametern kan ha tillhört en kagge eller kutting vilket var en typ av mindre tunna.

En tunna bestod av ett antal stående laggstavar som hölls samman med tunnband fästa vid dymlingar. Tunnans lock- och bottenplattor sattes fast genom en skuren skåra på insidan av stavarna. På tunnans insida kupades stavarna lätt med en så kallad krumkniv för att skapa mer rymd. Stavarna tillverkades primärt av furu och tunnbanden av gran eller sälg. Från medeltiden och fram till slutet av 1800-talet var trätunnan den vanligaste transportförpackningen för olika typer av varor, från producent till konsument. Tunnan användes som ett rymdmått för både våta och torra varor varav de våta varorna utgjordes av bland annat tranolja, sälsäck och fisk.³⁵

Ett annat fynd som kan relateras till förpackning av varor utgjordes av 9 delar av packtextilier³⁶ varav den största mätte 42 x 54 cm. Textilierna är vävda i tuskaft med en tvåtrådig ulltråd. Två av delarna hade en grov, cirka 2 cm bred, dubbelvikt fällkant. Liknande packtextilier har bland annat påträffats i medeltida lager i Uppsala, Lödöse, Lund, Enköping, Nyköping och Söderköping.³⁷

Figur 20. Ett utsnitt ur en större bit av så kallad packtextil (F:4544:12869:10) som användes för emballage eller presenning. Ulltextilen har tillverkats i tuskaft och sytts med en vegetabilisk tråd som nästan försvunnit helt. På bilden syns en del av den bevarade fällen. Skala 2:1.

En vara som man slog in med den här typen av tyg var bland annat kläde, vilket var ett ylletyg av hög kvalitet. Tillverkningen av kläde skedde vid den här tiden till stor del i väverierna i Flandern och i Holland. Den tyska handelsorganisationen Hansan föreskrev att det färdigvävda klädet skars i "stycken" om 44 alnar (cirka 24,5 meter). Styckena lades enligt reglerna ihop i packar, 20 eller 24 i varje packe och därefter sveptes packen i ett grövre omslagstyg en så kallad slagduk och bands ihop med rep.³⁸

I det skriftliga materialet kan vi se att kläde utgjorde en väsentlig del av importvarorna till Stockholm i mitten av 1300-talet. Enligt 1368 års pundtullräkenskaper för Lübeck utgjorde kläde drygt 50 % av varuvärdet av de importerade varorna till Stockholm.³⁹

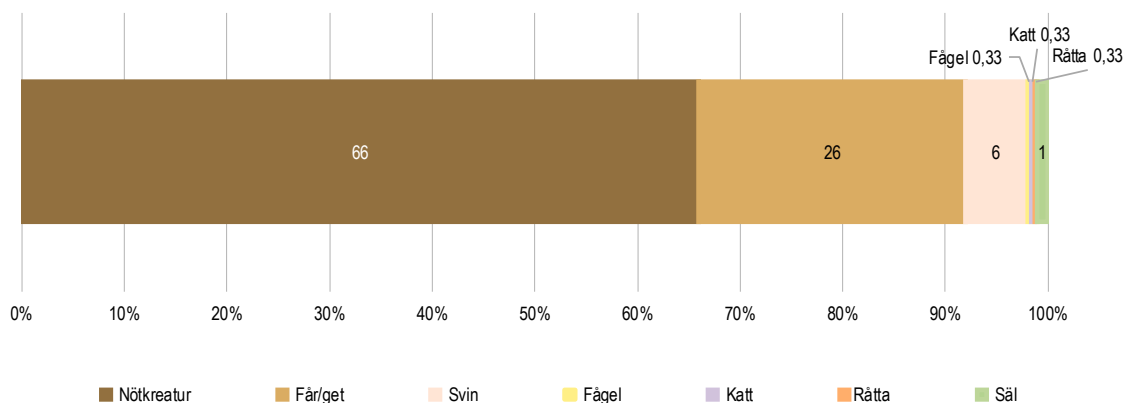
Figur 21. Klädeshandlare bakom sitt bord med textilier i flera färger. Framför försäljaren en emballerad bal med kläde. Tysk illustration från 1434. Stadtbibliothek im Bildungscampus Nürnberg (Public Domain).

Osteologi

Den osteologiska analysen redovisas i en separat bilaga⁴⁰ och endast några generella iakttagelser redovisas här. Vid undersökningen tillvaratogs och analyserades totalt 57 kilo ben fördelat på 2561 fragment. Hur materialet fördelar sig inom fas 1 framgår av figur 22.

Merparten av benmaterialet från fas 1 hittades i nordvästra delen av undersökningsområdet och representerar sannolikt hushållssopor som de boende uppe vid Södermalmstorg slängt vid dåtidens strandkant. Av kött djuren dominerar nötkreatur vilket utgör 66 % av materialet i fas 1. Får/get utgör under fasen 26 % och svin 6 %. En liknande konsumtion av tamboskap visas i det osteologiska materialet från Helgeandsholmen och Södermalmstorg under 1300-talet.⁴¹

Det framkom också tre sälben i materialet från fas 1. Totalt hittades 20 penisben och 3 stycken tå/fingerben från säl (fas 1–5). Det rör sig i huvudsak om ben från vikare men ben från gråsäl förekommer också. Samtliga ben utom ett framkom i södra delen av undersökningsområdet, direkt nedanför Katarinaberget. Penisben är ett så kallat *heterotropiskt skelettelement* vilket betyder att de inte sitter ihop med resten av skelettet utan låg inbäddat i späcket. Vid sälslakten ute i skärgården avlägsnades därför inte penisbenet utan det följde med späcket in till tranbodarna. Både sälspäcket och den färdiga produkten tranolja transporterades och förvarades i trätunnor.

Figur 22. Sammansättningen av det osteologiska materialet från fas 1 baserat på antalet ben.

KONTEXTER I FAS 1, 1305–1407

Figur 23. Plan över fas 1 (1305–1407). Skala 1:800.

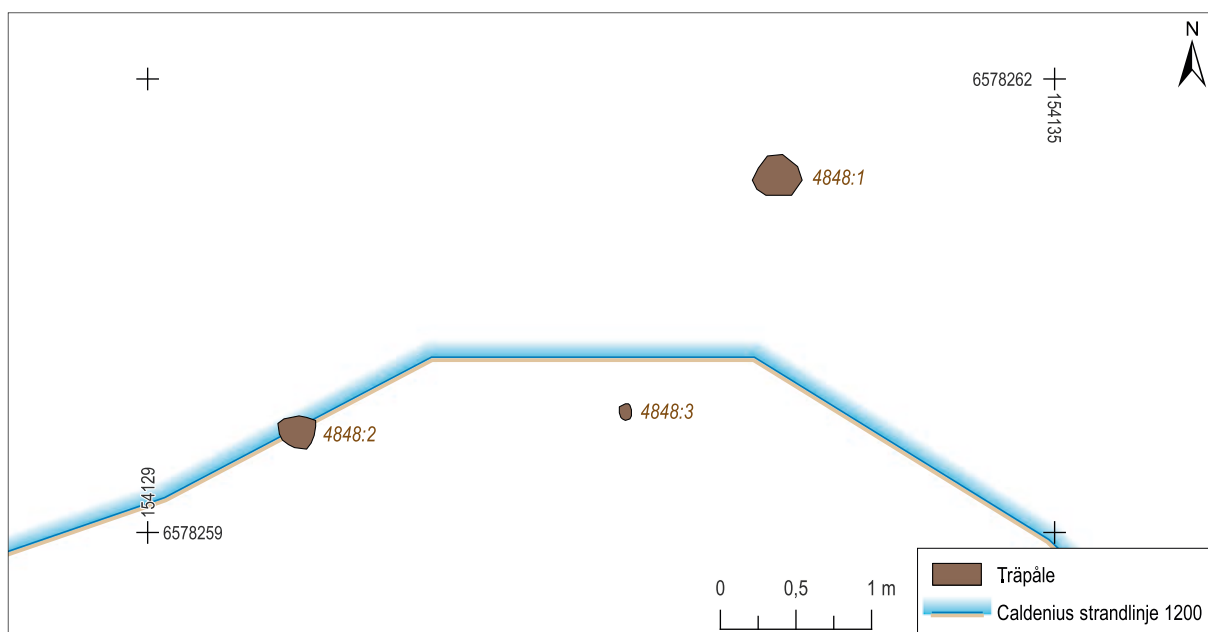
KONTEXTGRUPP 1.

PÅLNINGAR FRÅN 1200-TALET MITT

Möjlig datering: cirka 1247–1264

Lämningen utgjordes av tre runda träpålar, cirka 0,15–0,25 meter i diameter, i den södra delen av undersökningsområdet. Initialt ingick pålarna i en större sammanhängande pålgrupp (kontextgrupp 2) men rumsligt ligger dessa tre direkt norr därom och dateringarna är också något tidiga. Samtliga tre pålar är nämligen daterade till decenniet kring 1200-talets mitt, om än något osäkert (figur 26). Rumsligt är

pålningen också intressant i relation till uppskattade strandlinjer från 1200-talet. Stadsgeologen Carl Caldenius gjorde omfattande grundundersökningar med hjälp av borrhningar i samband med Slussenbygget på 1930-talet och upprättade strandlinjekartor baserat på resultaten. Samtliga tre pålar placerar sig kring den svagt utbuktande del längs stranden under Katarinaberget utifrån 1200-talets förmodade strandlinje.⁴² Kontexten är också värd att lyfta fram, trots osäkerheten i dateringarna, då det tidsmässigt sammanfaller väldigt väl med perioden kring Stockholms grundande 1252.

Figur 24. Plan över kontextgrupp 1 med Carl Caldenius kartering av 1200-talets förmodade strandlinje. Skala 1:50.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4848:1–3	Träpålar	+1,17

Figur 25. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 1

Provnummer	Datering	Proveniens
4848:50056	(V 1247/48)	-
4848:12736	(V 1249/50)	-
4848:12733	Möjligen 1260±4	-

Figur 26. Tabell över dendrokronologiska dateringar inom kontextgrupp 1. Resultat inom parentes är inte helt säkra uppgifter.

KONTEXTGRUPP 2. KAJANLÄGGNING
Datering: cirka 1305–1364

Lämningen utgjordes av en träkonstruktion i form av tre parallella rader med runda pålar direkt nedanför Katarinaberget i den sydligaste delen av undersökningsområdet. Totalt påträffades 40 pålar⁴³ med en diameter av 0,18–0,3 meter. Vid en schaktningsövervakning som utfördes i sydvästra delen av Stadsgården år 2017 framkom rester av samma konstruktion.⁴⁴ En av pålarna daterades då till vinterhalvåret 1318/19.⁴⁵ Kajanläggningen har varit upp till sex meter bred och minst 16 meter lång, framför allt orienterad i öst–västlig riktning. Den dendrokronologiska analysen visar att 17 av pålarna kan dateras till första halvan av 1300-talet och att timret som använts utgjordes av tall som fällt i trakter kring Uppland eller Södermanlad.⁴⁶ Direkt utanför konstruktionen framkom ytterligare två pålar vilka möjligen representerar en reparation av lastkajen.⁴⁷ Pålarna har något osäkra dateringar till cirka 1410–1457.⁴⁸

Kajen täcktes av ett upp till 0,7 meter tjockt utfyllnadslager⁴⁹ som utgjordes av tegelkross uppblandat med sten och sand och innehöll keramik med dateringar från 1300-till 1500-tal. Massorna har påförts efter att kajen tagits ur bruk.

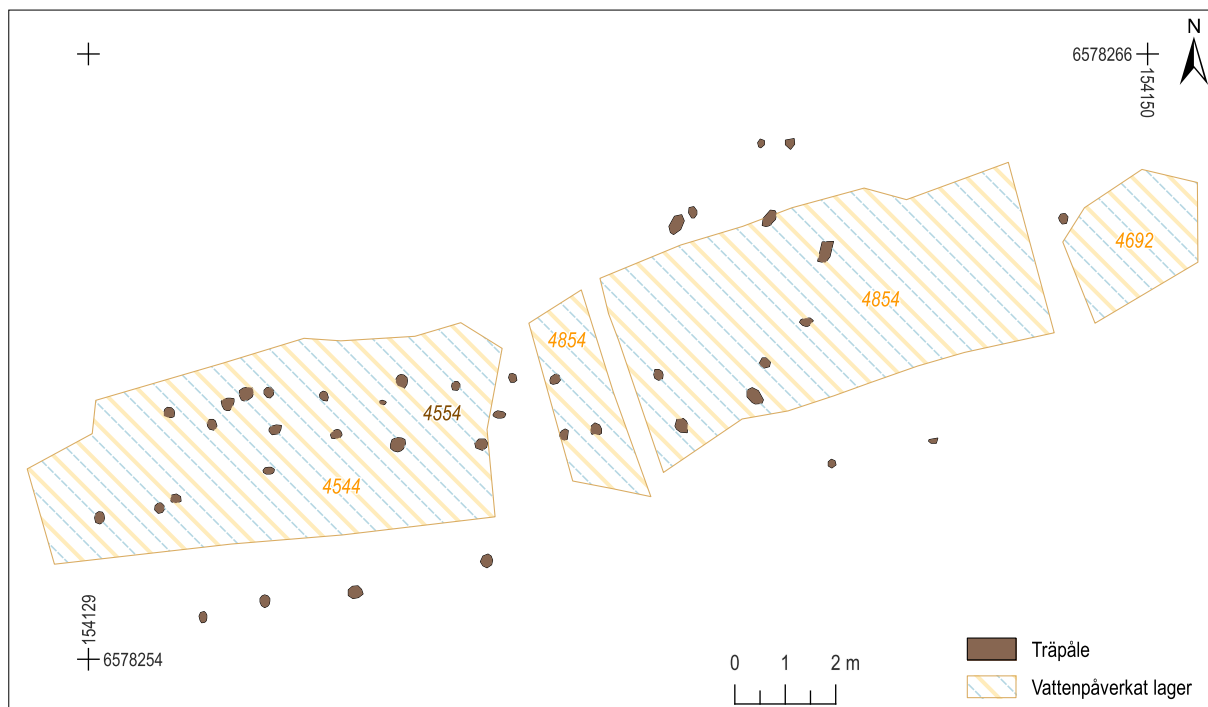
I anslutning till kajen framkom ett upp till en meter tjockt vattenpåverkat träflislager varvat med sand och silt.⁵⁰ I lagret påträffades fynd av bland annat tunnदार, packtextilier, penisben från säl, keramikskärvor och ett bryne. Keramiken kommer från dryckeskrus i stengods tillverkade i Siegburg. Lagret tolkas utgöra ett avfallslager som delvis påförts medan kajen varit i bruk. Den makrofossila analysen av lagret bekräftade att det rörde sig om ett strandnära läge med en näringsrik och fuktig miljö. De vattenpåverkade lagret med avfall låg direkt över ett lager som tolkas som det primära vegetationsskiktet,⁵¹ vilket även det styrks av den makrofossila analysen. Utöver nate och olika starrarter har det vuxit smörblommor och vass i vattenbrynet.⁵²

Figur 27. Del av en medeltida kajanläggning i form av tre pålar som sticker upp ur sanden vid 1300-talets strandlinje. I förgrunden syns de mörka vattenpåverkade utfyllnadslager som flera medeltida fynd framkom i. I bakgrunden syns Katarinaberget. Foto från nordöst.

Träkonstruktionen tolkas utgöra delen av en kaj-anläggning som anläggs i viken nedanför Katarina-berget, tidigast år 1305 och som sedan repareras under 1330-, 40- och 50-talen. Kajen och övriga anläggningar som framkom under fas 1 är samtida med bebyggelselämningarna från 1300-talet som påträffades vid undersökningen på Södermalmstorg

mellan åren 2013–2015.⁵³ Bland annat framkom en allmäningsgata som verkar leda ned till kajen. Fynd som visar på att man ägnat sig åt trantillverkning i området utgjordes av ett antal penisben från sälar som hittades i utfyllnads- och avfallslager i anslutning till kajen.⁵⁴

Figur 28. Plan över kontextgrupp 2. Skala 1:150.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4554:1–40	Träpålar	+1,71
4544	Vattenpåverkat lager	+0,55
4692	Vattenpåverkat lager	+0,36
4854:1–2	Vattenpåverkat lager	+0,69

Figur 29. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 2.

Provnummer	Datering	Proveniens
4554:12732	Vintern 1349/1350	-
4554:12753	1334–1364	-
4554:12754	1346–1356	-
4554:12936	Vintern 1318/1319	-
4554:12937	Vintern 1318/1319	-
4554:16661	(1327–1347)	Uppland – Södermanland
4554:19764	(1324–1330)	-
4554:19765	1338–1348	Uppland – Södermanland
4554:19766	Vintern 1313/14	Uppland – Södermanland
4554:19767	Vintern 1328/1329	Uppland – Södermanland
4554:19861	Vintern 1305/1306	Uppland – Södermanland
4554:19862	Vintern 1349/1350	Uppland – Södermanland
4554:19863	Vintern 1349/1350	Uppland – Södermanland
4554:19864	Vintern 1325/1326	Uppland – Södermanland
4554:19865	Vintern 1324/1325	Uppland – Södermanland
4554:19866	Vintern 1346/1347	Uppland – Södermanland
4554:19873	Vintern 1357/1358	Uppland – Södermanland
4372:2*	Vintern 1318/19	-

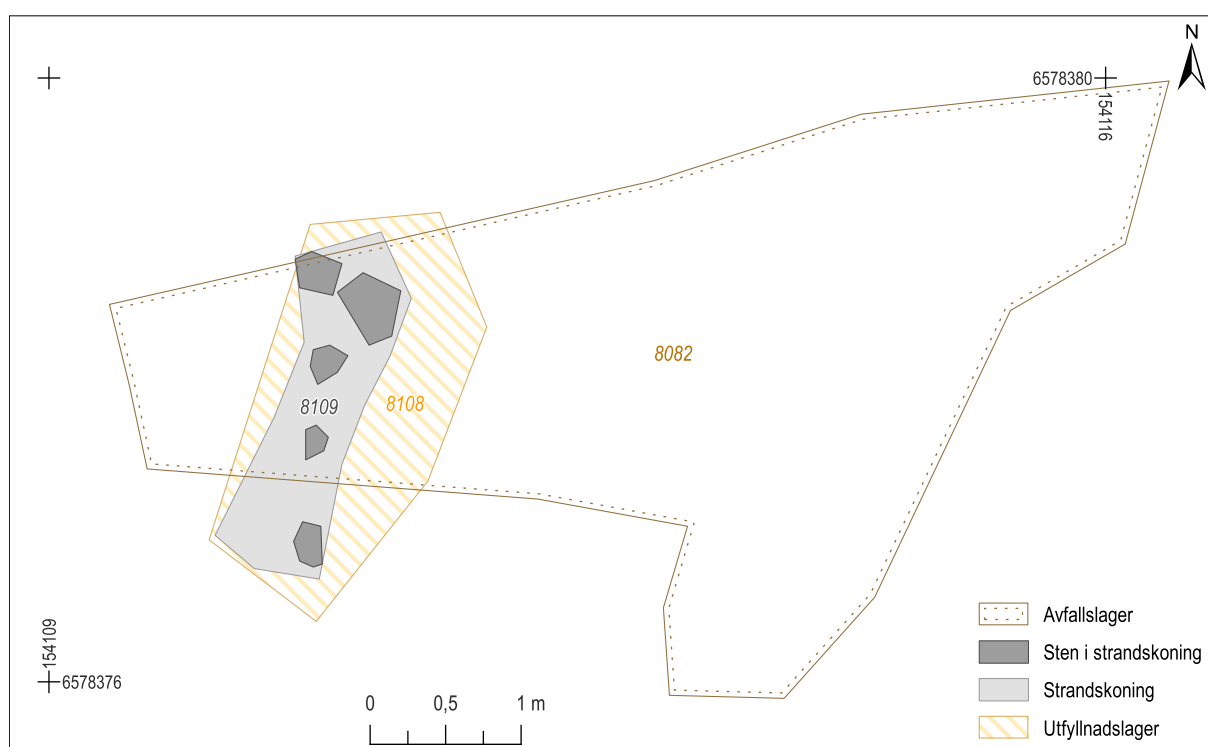
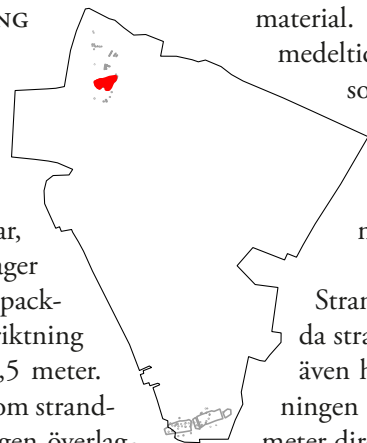
Figur 30. Tabell över dendrokronologiska dateringar inom kontextgrupp 2. *Se Evertsson 2017c.

KONTEXTGRUPP 3. STRANDSKONING
 Datering: 1300-talets mitt

I nordvästra delen av undersökningsområdet framkom ett tre meter långt stråk med 0,2–0,5 meter stora rundade och skarpkantiga stenar, uppblandade med ett utfyllnadslager av stenblandat grus och lera.⁵⁵ Stenpackningen var orienterad i nord-sydlig riktning och bevarad till en höjd av cirka 0,5 meter. Förmodligen har stenarna fungerat som strandskoning mot Saltsjön. Strandskoningen överlagrades av ett svallat gruslager varvat med organiskt

material. Lagret innehöll rikligt med fynd av medeltida keramik samt djurben och tolkas som ett avfallslager i anslutning till stranden. Strandskoningen var störd av en yngre vattenledning i söder⁵⁶ och i norr av en äldre schaktbegränsning.

Strandskoningen anlades i syfte att skydda stranden mot erosion och kan i detta fall även ha ett direkt samband med kajanläggningen kontextgrupp 4, vilken framkom 2,5 meter direkt österut.

Figur 31. Plan över kontextgrupp 3. Skala 1:50.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
8109	Strandskoning	+0,27
8082	Avfallslager	+0,3
8108	Utfyllnadslager	+0,23

Figur 32. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 3.

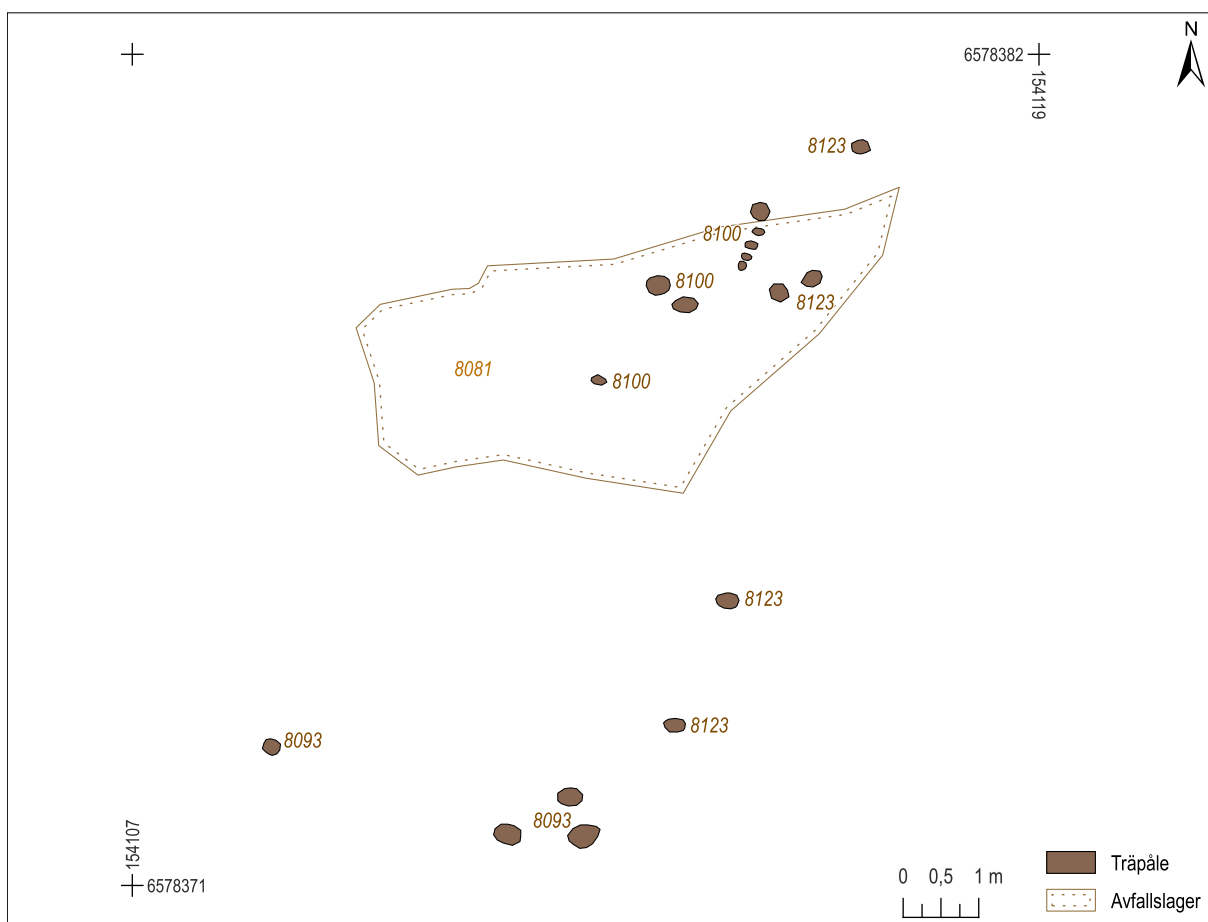
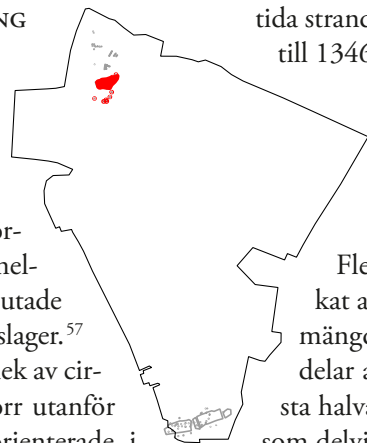
KONTEXTGRUPP 4. KAJANLÄGGNING
 Datering: cirka 1346–1381

En ansamling med 17 runda träpålar framkom cirka 2 meter öster om strandskoningen, kontextgrupp 3. Flertalet av pålarna var kraftigt för-
 mulnade och diametern varierade mellan 0,1–0,3 meter. Samtliga pålar lutade åt öster och täcktes av ett utfyllnadslager.⁵⁷ Anläggningen var bevarad till en storlek av cirka 4,5 x 10 meter och fortsatte i norr utanför schaktbegränsningen. Pålarna var orienterade i nordöst–sydvästlig riktning och följde den medel-

tida strandlinjen. En av pålarna dendrodaterades till 1346–1381.⁵⁸

Konstruktionen tolkas utgöra rester av en kajläggning som anläggs under andra halvan av 1300-talet.

Flertalet pålar täcktes av ett vattenpåverkat avfallslager i vilket det påträffades stora mängder djurben, medeltida keramik och delar av en kam.⁵⁹ Kammen dateras till första halvan av 1300-talet och lagret har tolkats som delvis avsatt under kajens brukningstid.

Figur 33. Plan över kontextgrupp 4. Skala 1:100.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
8081	Avfallslager	+0,42
8093:1–4	Träpålar	+0,56
8100:1–8	Träpålar	+0,47
8123:1–5	Träpålar	+0,40

Figur 34. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 4.

Provnummer	Datering	Proveniens
8093:7794	1346–1381	Uppland – Södermanland

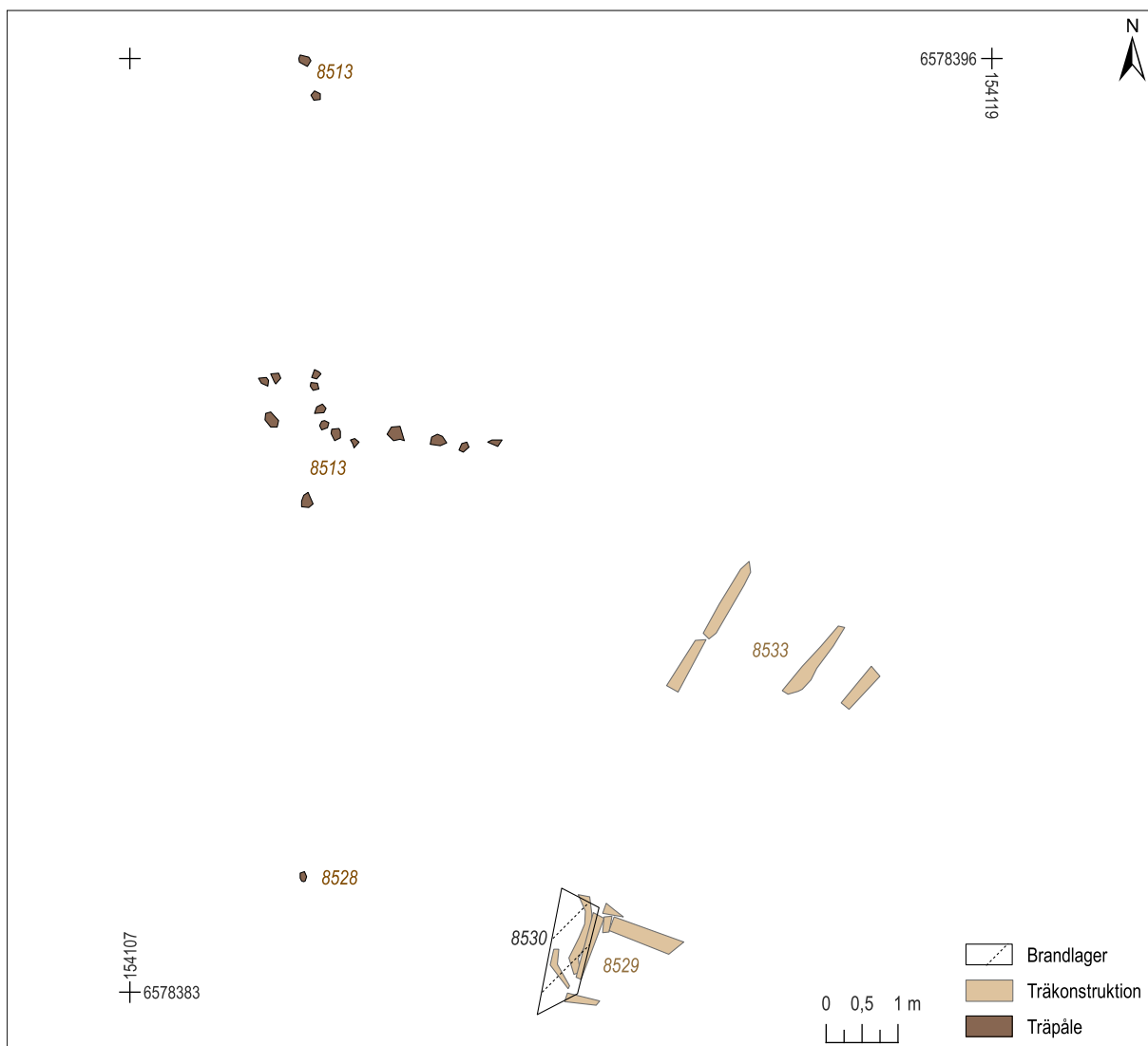
Figur 35. Tabell över dendrokronologiska dateringar inom kontextgrupp 4.

KONTEXTGRUPP 5. KAJANLÄGGNING
 Datering: cirka 1310–1407

Direkt fyra meter norr om kontextgrupp 4 framkom en ansamling med 15 runda träpålar⁶⁰ och två partier med liggande trä.⁶¹ Diametern på pålarna varierade mellan 0,1–0,2 meter. Totalt upptog kontexterna inom gruppen en samlad yta på cirka 11,5 x 10 meter och den följde orienteringen för kontextgrupperna 3 och 4 åt söder, i nordnordöst–sydsydvästlig riktning, längs med 1300-talets strandlinje. En av pålarna och tre av stockarna i de liggande konstruktionerna dendrodaterades till mellan 1310–

1312 och samtliga var fällda under vinterhalvåret i Uppland. En av pålarna var dessutom tagen från samma träd som en av stockarna i den liggande träkonstruktionen cirka 4,5 meter därifrån. Direkt väster om konstruktionen följde ett 16 meter långt stråk av svallad kalksten⁶² i vad som troligen utgör det tidiga 1300-talets strandkant.

Konstruktionen tolkas utgöra rester av en kajanläggning som anläggs under första halvan av 1300-talet. Förmodligen har den ingått som en del av samma konstruktion som kontextgrupp 4 vilken reparerats under 1300-talets mitt.

Figur 36. Plan över kontextgrupp 5. Skala 1:100.

Delar av konstruktionen har sedan brunnit, rimligen under 1300-talets senare del, då stockar i kajen delvis var brandskadade och täcktes av ett brandlager.⁶³

Efter branden tycks kajen ha reparerats och byggts om med start senast år 1407.⁶⁴ Möjligen kan denna brand relateras till den stora eldsvåda med efterföljande rivning av bebyggelsen som skedde på Södermalmstorg någon gång under 1390-talet.⁶⁵

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
8513:1–14	Träpålar	+0,28
8528	Träpåle	+0,57
8529	Träkonstruktion	+0,66
8530	Brandlager	+0,56
8533	Träkonstruktion	+0,41

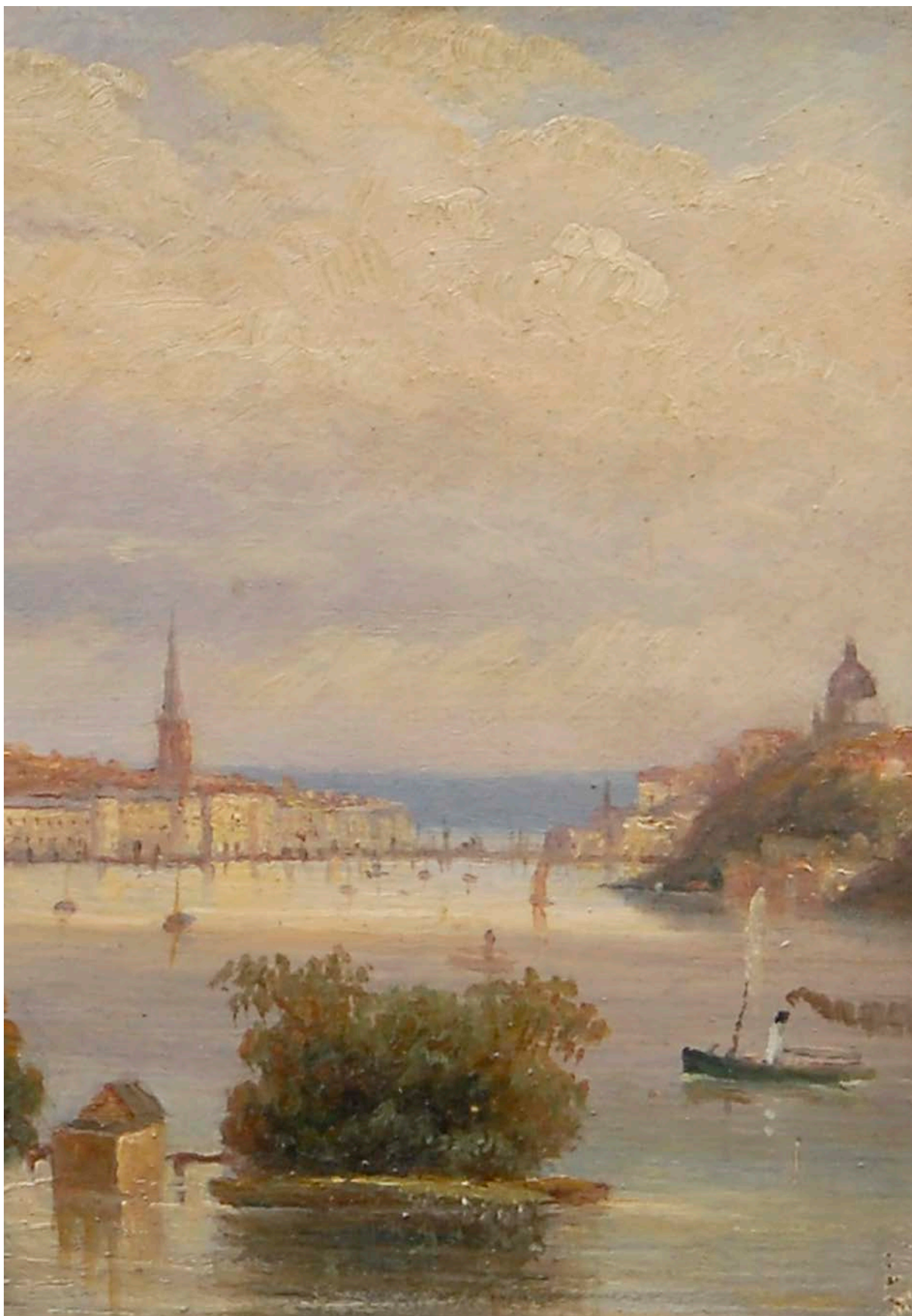
Figur 37. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 5.

Provnummer	Datering	Proveniens	Kommentar
8513:1398	Vintern 1310/1311	Uppland	Samma träd som prov 8533:1389
8529:1596	Vintern 1310/1311	Uppland	–
8529:1597	Vintern 1311/1312	Uppland	–
8533:1389	Vintern 1310/1311	Uppland	Samma träd som prov 8513:1398

Figur 38. Tabell över dendrokronologiska dateringar inom kontextgrupp 5.

Noter

- 1 "Negocium de sialobothum stokholmis". Citatet är hämtat från baksidan på det medeltida brev, författat 17 juli 1305 (SDHK-2114), där tranbodarna på Södermalm nämns första gången. Direkt översatt från latin betyder citatet ungefär: 'Tranbodarnas verksamhet i Stockholm'.
- 2 Hansson 1960:19ff.
- 3 Dahlbäck 1987:72.
- 4 Köpmålabalen Fl 34. §3. Magnus Erikssons stadslag i nusvensk tolkning. Holmbäck & Wessén 1966:131.
- 5 Ibid §1.
- 6 Vollan 1985:63.
- 7 Dahlbäck 1987: 94.
- 8 Kvartersnamnet "Tranbodarne" är känt sedan 1670-talet. Jämför Stahre et al. 2005:281.
- 9 Bolin 1933:274, SDHK-nr: 1441.
- 10 Bolin 1933:275.
- 11 Carlsson & Svensson 2019:417.
- 12 Carlsson & Svensson 2019:45.
- 13 Se bilaga 3 – Keramikanalys.
- 14 F:8081:12228:4 och F:8521:1211:1.
- 15 Johansson 2019:53ff.
- 16 F:8108:12058:3.
- 17 F:8082:10705:4.
- 18 F:8081:12228:7.
- 19 F:8081:12228:6.
- 20 Kontext 8081.
- 21 F:8081:10720:1.
- 22 Broberg & Hasselmo 1981:73, Carlsson & Svensson 2019:78.
- 23 Carlsson & Svensson 2019:78.
- 24 F:8082:12306:1.
- 25 Morawski 2018:130f. se även Blomqvist 1948:120.
- 26 Se bilaga 7 – Läderanalys.
- 27 F:8108:12279:399–403.
- 28 Zerpe & Fredricsson 1981:227. Knäppstövel, typ 11c; Summanen & Berg i manus. Skomodell Freiburg.
- 29 SDHK nr 4359.
- 30 F:8081:12280:1, F:8108:12278:1.
- 31 F:4544:12869:1.
- 32 Söderlund 2011:110.
- 33 Carlsson & Svensson 2019:80.
- 34 Kontextgrupp 2.
- 35 Nilsson 1987: 43.
- 36 F:4544:12869:10.
- 37 Se bilaga 8 – Textilanalys.
- 38 Wahlöö 1987:55.
- 39 Friberg 1982:203.
- 40 Se bilaga 9 – Osteologisk analys.
- 41 Carlsson & Svensson 2019:47.
- 42 Informationshandling. ELU och Exploateringskontoret, Stockholms stad. Slussen. Borrhålsplacering. Underlag för härledda värden samt områdesindelning för redovisning av geotekniska egenskaper. Bilaga 5, G1-090-TB-0000-001.
- 43 Kontext 4554.
- 44 Evertsson 2017c, s.5.
- 45 Se kontext 4372 i Evertsson 2017c.
- 46 Se bilaga 11 – Dendrokronologisk analys.
- 47 Kontext 4554:13015 och 4486:12734.
- 48 Se bilaga 11 – Dendrokronologisk analys.
- 49 Kontext 4520 och 4687.
- 50 Kontext 4544, 4692 och 4854:1–2.
- 51 Kontext 4550.
- 52 Se bilaga 10 – Arkeobotanisk analys.
- 53 Carlsson & Svensson 2019:45.
- 54 Kontext 4520 och 4544.
- 55 Kontext 8108.
- 56 Kontext 8042.
- 57 Kontext 8032 och 8037.
- 58 Provennummer 8123:7794.
- 59 F:8081:10720:1.
- 60 Kontext 8513 och 8528.
- 61 Kontext 8529 och 8533.
- 62 Kontext 8503.
- 63 Kontext 8530.
- 64 Se kontextgrupp 6 i fas 2.
- 65 Carlsson och Svensson 2019:46.

Figur 39. Utsikt över Södermalm sett från Kungsholmen av Wigert. Bilden är beskuren. Stockholms stadsmuseum (CC BY).

Fas 2. 1407–1492

Senmedeltidens krigsoro och byggförbud på Södermalm

”...at ingan skal byggiä vpa Sudra malme...”

Citat från ett burspråk från 1461 i Stockholms stads tänkeböcker.¹

Utbyggnad av Stadsgårdskajen

Under stora delar av 1400-talet blev området vid Söderström hårt drabbat av de många krigiska utspelen i samband med unionsstriderna. Befolkningen på Södermalm hade en osäker tillvaro där kronan hade rätt att bränna ned eller beordra rivning av deras hus. Under vissa perioder var det totalt byggförbud och orsaken var att försvara för fienden att förskansa sig strax utanför stadsportarna.² I Karl Knutssons privilegiebrev från 1456 stadgades det att ingen annan byggnation än kålgårdar och enklare byggnader fick uppföras på malmarna.³ 1461 preciseras det till ett rent förbud mot att bygga alls på Södermalm.⁴

Under perioden pågick ändå en intensiv byggnadsverksamhet, men framför allt med att reparera och förbättra försvarsanläggningarna vid Söderström. Bland annat omtalas reparationer av Söderbro 1440–1441 och byggnadsarbeten på Södertorn med stora leveranser av tegel och virke år 1467.⁵

Export- och importvarorna som gick via Stockholm under den här perioden var i stort sett desamma som under 1300-talet där råkoppar och osmundsjärn dominerade som de viktigaste exportvarorna. Utrikeshandeln fraktades på utländska fartyg och Lübeck var

länge den viktigaste mottagaren av exporten, men från och med slutet av 1400-talet blev även Danzig en viktig exportmarknad. Dit fördes framför allt järn men också tranolja, smör och hudar.⁶

Enligt skriftliga källor ska stadens skeppsgård ha legat vid Stadsgården under den här fasen. Skeppsgård var den äldre svenska benämningen på ett område för hamn- och varvsverksamhet. Det äldsta kända belägget för namnet *Stadsgården* kommer från en anteckning i stadens jordebok, den 4 november 1448, då man upplåter ”ena tomt vppa sudra malm belegna vidh Stadz garden”.⁷ I samband med schaktningar på stadsmuseets gård år 1945 påträffades en båtslip vilket indikerar var varvet kan ha legat.⁸ Det exakta läget för skeppsgården är inte känt, då platsen inte anges närmare än ”Vid östra salta vattnet”, men den låg troligen i västra delen av dagens Stadsgården och Stadsgårdshamnen.

Varför det område som omfattades av den arkeologiska undersökningen stod nästintill obebyggt från sent 1300-tal och nästan hela 1400-talet vet vi inte med säkerhet. De skriftliga källorna ger en bild av omfattande och varierande verksamheter på Södermalm

som måste ha involverat många människor. Allt från tunga hantverk, till fiske och odling. Men de visar också på en orolig tid präglad av krig och belägring där flera slag stod på malmen, byggnader brändes ner och människor

tvungades ta sin tillflykt innanför stadsmurens skydd. Anledningen till den låga byggnadsaktiviteten under perioden, står förmodligen att finna i platsens karaktär med hamn- och varvsverksamhet samt närheten till stadens södra försvarsanläggningar.

Figur 40. Medeltidsbrev från 16 augusti 1462 där försäljningen av en kålgård på Södermalm nämns. SDHK nr 28003 (Public Domain).

Tolkning av bebyggelsens utveckling i fas 2 *HUSGERÅD*

Fasen inleds under första decenniet på 1400-talet då en ny kajfront uppförs efter en brand i norra delen av Stadsgården. Det är i den norra delen av området som majoriteten av lämningarna från fasen påträffats, bortsett från två solitära pålar i söder.⁹ Fasen avslutas sedan i samband med en ombyggnation i Stadsgårdsområdet. Senast 1492 täcks den stora lastkajen i norra delen av undersökningsområdet i samband med att stränderna fylls ut och en ny kajfront uppförs, vilket blir inledningen till nästa fas.

Fynden cirka 1407–1492

Fynden från den här fasen var främst koncentrerade till norra delen av undersökningsytan. Den absoluta majoriteten av fynd påträffades intill kajlämningarna vid dåtidens strandkant i nordvästra delen av undersökningsområdet. Fynden utgjordes främst av hushållsavfall i form av keramik, djurben och enstaka personliga föremål samt fynd som kan relateras till metallhantverk.

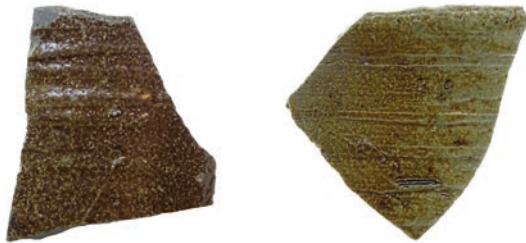
I nedanstående text baseras majoriteten av avsnittet om keramik på Mikael Johanssons keramikanalys.¹⁰

Keramik

Keramikmaterialet som ingår i fas 2 innehåller även keramik från 1300-talet. Anledningen är att fynden främst tillvaratagits i utfyllnadslager kring bryggor vid strandkanten. Keramiken från fas 2 är därför inte typisk enbart för 1400-talet, utan den avspeglar mer en keramikförekomst under 1300- och 1400-talen. En viss infiltration av yngre keramik finns också, vilket en skärva från ett reliefdekorerat 1500-talskrus från Köln/Frechen visar.¹¹

Fyndmaterialet består av 242 keramikskärvor varav 213 är stengods, fyndmängden stengods liknar således den i tidigare fas. Huvudsakligen handlar det om stengods från Siegburg men även kärl från Raeren¹² och Langerwehe¹³ förekommer. Även tre skärvor av proto-stengods finns bland fynden.¹⁴

Yngre svartgods är näst största fyndgrupp med 25 skärvor. De flesta härrör från trebensgrytor men det finns även en mynningsbit från en dryckeskanna.¹⁵ De övriga fynden består bland annat av, en skärva från en dryckeskanna i äldre rödgods,¹⁶ samt en bukbit från kruka i äldre svartgods av senvikingatida AIV-typ.¹⁷

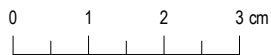
F:8517:1401:12

1896, 0201.71 @ The Trustees of the British Museum

F:8517:1401:15

14388 @ Museum Rotterdam

Figur 41. Stengods från fas 2 (1407–1498). Överst två mynningskårer från rundbukiga dryckeskrus med brunfläckig saltglasyr, sannolikt från Raeren. Även skärvorna nederst är från rundbukiga dryckeskrus men dessa är tillverkade i Siegburg. Till höger om skärvorna foton av liknande dryckeskrus från Raeren och Siegburg. Foto av skärvor: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Skärvor i skala 1:1.

F:8517:1401:9

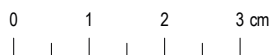
Dryckeskrus från Kalmar Slottsfiärd

F:8517:1401:16

BK-NM-417 © Rijksmuseum Amsterdam

Figur 42. Stengods från fas 2 (1407–1498). Överst skärvor av två dryckeskrus med rödbrun engobe, tillverkade i Langerwehe eller Niedersachsen (skärvorna utgör ett urval från F:8517:1401:9). Nederst en bit av mynningen och halsen på ett dryckeskrus från Siegburg. Till höger om skärvorna avbildningar av liknande dryckeskrus, det översta från Niedersachsen och det nedre från Siegburg. Foto: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser, samt Rijksmuseum Amsterdam. Skärvor i skala 1:1.

F:8517:1401:5

F:8517:1401:4

Trebensgryta från Kalmar Slottsfjärd

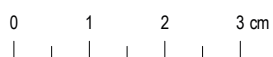
F:8517:1401:3

F:8517:1401:6

F:8517:1401:7

Figur 43. Keramik från fas 2 (1407–1498). Överst delar av trebensgrytor i yngre svartgods som haft en kärlform liknandes den avbildade trebensgrytan från Kalmar Slottsfjärd. Skärvorna nederst utgörs av en mynningsbit från ett kärl i yngre svartgods med glättad yta, förmodligen ett dryckeskrus (F:8517:1401:3); en skärva från en kruka i äldre svartgods av senvikingatida AIV-typ (F:8517:1401:6) och en bukbit från en kanna i äldre rödgods (F:8517:1401:7). Foto: Mikael Johansson, ARKEO keramik-analyser. Skärvor i skala 1:1.

Kakel

Det äldsta kaklet från undersökningarna på Stadsgården utgörs av två oglaserade fragment från så kallat pottkakel.¹⁸ Pottkakel är den äldsta formen av kakelugnskakel som påträffas i arkeologiska sammanhang i Skandinavien. Det har gjorts flera fynd av importerade pottkakel som dateras till 1200–1300-tal¹⁹ men generellt dateras materialet ofta till 1400–1500-tal, även om pottkakel också fortsatt att tillverkas långt in på 1600-talet. Pottkakelugnen utvecklades troligen i södra Tyskland under tidig medeltid och de äldsta ugnarna bestod av inmurade krukor i en uppbyggnad runt eldstaden. Namnet kommer helt

enkelt från utseendet på kaklen – *pottor* eller *skålar* är bara ett annat namn på krukor. Från undersökningen på Stadsgården tillvaratogs totalt 30 fyndposter med pottkakel från sammanlagt 22 kontexter. Samtliga i relativt små fragment vilket tyder på att materialet återdeponerats vid flera tillfällen. Antagandet styrks också av att pottkakel påträffades i utfyllnadslager tillkomna så sent som under faserna 6 och 7. De äldsta pottkaklen funna på Stadsgården framkom dock i lager som tillhör fas 2 (1407–1498). Majoriteten av fynden är oglaserade men det förekommer fragment med gul, brun, röd och framför allt grönglaserad insida. Samtliga fragment med diagnostisk mynning har den typiskt firsidigt formade öppningen och samtliga med bevarad bas har en flat och rund botten.

Figur 44. Modell av en grönglaserad kakelugn av tyskt ursprung. Det finns ingen bevarad pottkakelugn från medeltiden. Det finns dock enstaka samtida bilder som avbildar pottugnar. Denna modell är troligen från 1500-talet och inköptes på auktion i Köln 1893. Foto: Thomas Adolfsson. Nordiska Museet, identifikationsnr 77057 (CC BY-NC-ND 4.0).

Figur 45. Exempel på pottkakelfragment från Stadsgården med olika mynningskanter och färg. Från vänster grönglaserad insida (F:4949:50289:29), rödglaserad (F:8031:10706:6) och oglaserad (F:4429:10414:11). Skala 1:1.

PERSONLIGA FÖREMÅL OCH KLÄDEDRÄKT

I ett strandnära vattenpåverkat lager²⁰ som primärt tillkommit under 1400-talet hittades ett fragment från en kam.²¹ Kammen utgörs av det brända fragmentet till den nedre delen av ändskivan på en sammansatt dubbelkam. Båda sidorna av fragmentet har en dekor i form av en dubbelkoncentrisk punktcirkel. Fragmentet är för litet för att ändskivans utformning ska kunna bestämmas, vilket annars skulle visat vilken typ av sammansatt dubbelkam det kommer ifrån. Men förekomsten av en dekor placerad på ändskivan kan vara vägledande vid en datering av kammen.

Figur 46. Nedre delen av ändskivan från en sammansatt dubbelkam påträffad i ett strandnära lager. Kammen har förmodligen tillverkats efter 1300-talets mitt (F:8517:1404:1). Skala 2:1.

En tidigare analys av kammar som påträffats i Stockholm visar att kammarna från 1200-talet i regel är odekorerade. I de fall de har dekor så är den placerade på stödskenorna. Under 1300-talets första hälft så har stödskenorna ofta dekor medan ändskivorna lämnas odekorerade. Det är först någon gång vid 1300-talets mitt som även ändskivorna på kammar börjar förses med dekor.²² Cirkeldekoren på kammarna utgörs generellt av enkla punktcirklar, dubbelkoncentriska är emellertid ovanliga. Ett exempel på en kam daterad till 1320–1350 med dubbelkoncentriska punktcirklar på ändskivan finns dock från undersökningarna i Storkyrkobrinken 1994–1995.²³

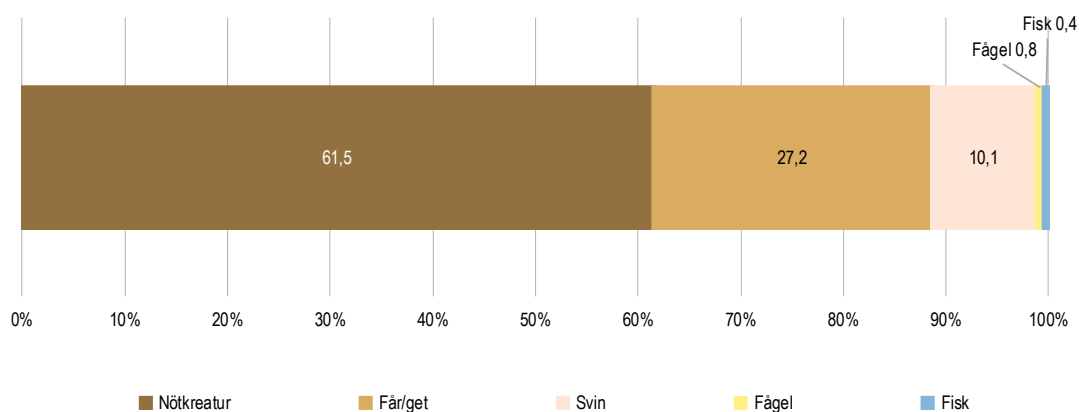
I samma lager påträffades också ett fragment av en ströning i kopparlegering, med ett centralt placerat hål och ornerad med en punktcirkel och ett förmodat maltezerkors.²⁴ En ströning är benämningen på en typ av mindre beslag, vilka var vanligt förekommande som dekoration på den medeltida klädedräkten.²⁵ Ofta satt flera stycken på rad intill varandra, framför allt i bälten, väskor och andra läderföremål.

Fynd som kan kopplas till hantverk utgörs av ett skifferbryne²⁶ och ett koniskt handtag av horn med hål för tånge.²⁷ Det framkom också cirka 1,7 kilo järnslag. Precis som i föregående fas så var det framför allt i den norra delen av undersökningsområdet som järnslag påträffades. Även vid undersökningarna vid Sjöbergsplan och Gullfjärdsplan, längs Södermalms norra stränder, påträffades stora mängder bottenkällor och järnslag.²⁸ I samtliga dessa fall bör fynden kunna kopplas till en närliggande smedja under 1300–1400-talet. Troligen den smedja som varit belägen i närheten av Södermalmstorg.²⁹

Osteologi

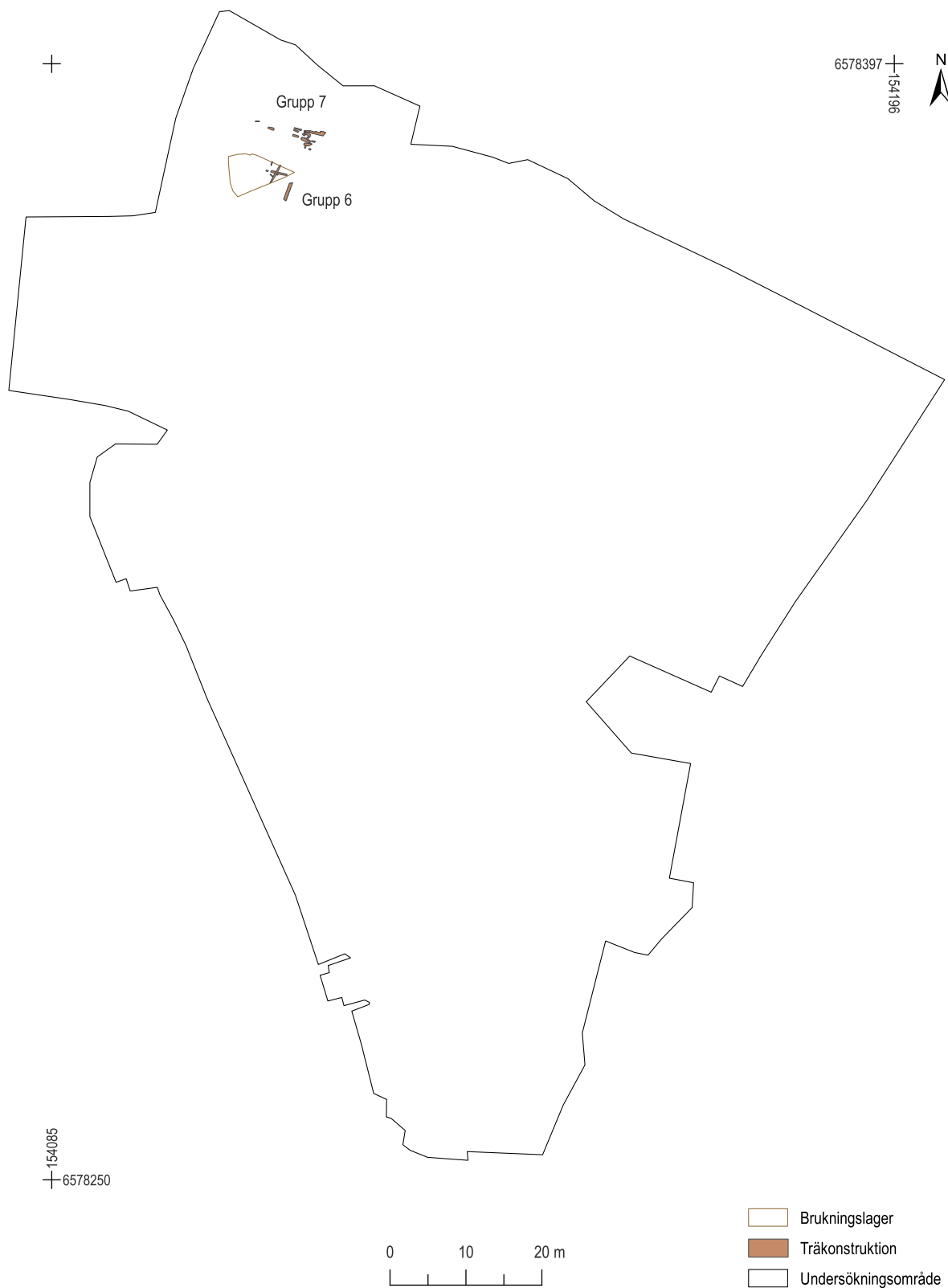
Den osteologiska analysen redovisas i en separat bilaga³⁰ och endast några generella iakttagelser redovisas här. Vid undersökningen tillvaratogs och analyserades totalt 257 fragment från fas 2. Samtliga ben samlades in från avfallslagret som täckte kajlämningen i norra delen av undersökningsytan.³¹ Hur materialet fördelar sig framgår av figur 47.

Precis som i föregående fas är det tydligt att ben från nötkreatur dominerar i materialet. Totalt står ben från nöt för cirka 60 % av totalen följt av får/get där mängden i princip är identisk med föregående fas på cirka 27 %. Ben från svin har dock ökat från fas 1 till nästan 10 % under 1400-talet.

Figur 47. Diagram över mängden ben tillvaratagna från fas 2 fördelade på art.

KONTEXTER I FAS 2, 1407-1498

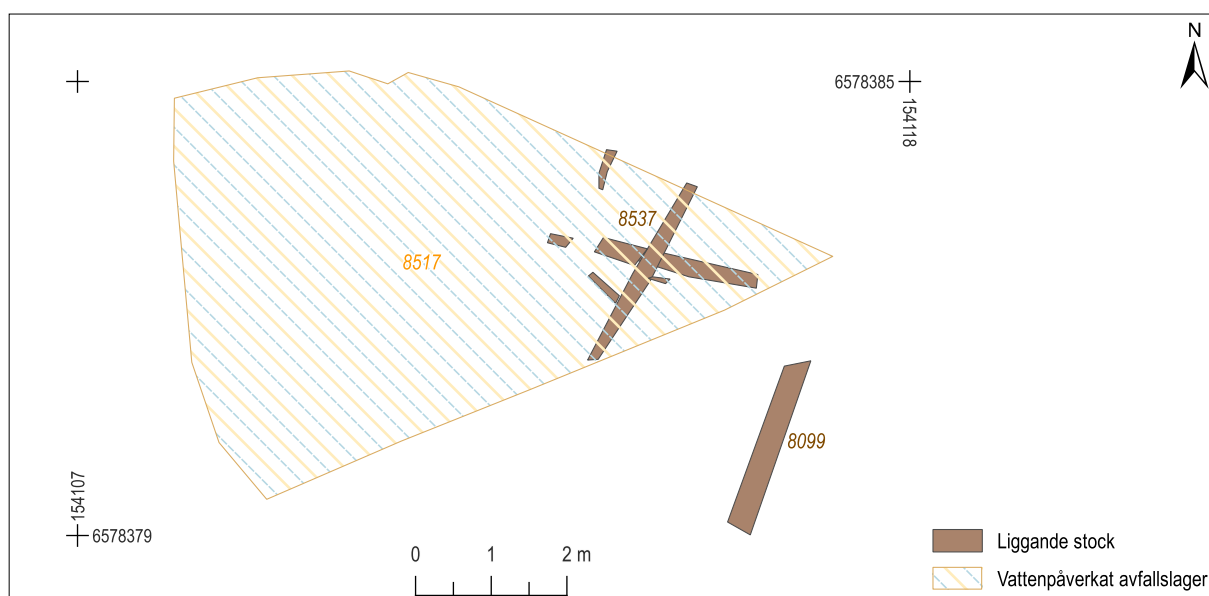
Figur 48. Plan över fas 2. Skala 1:800.

KONTEXTGRUPP 6. KAJANLÄGGNING
Datering: cirka 1407–1479

Lämningen framkom i den norra delen av undersökningsytan och utgjordes av fyra stockar, 0,25–0,35 meter i diameter, samt fyra fragment av stockar orienterade i liknande riktning och påträffade på samma stratigrafiska nivå.³² Stockarna var orienterade i nord-nordöst–sydsydvästlig riktning och följde den medeltida strandlinjen, direkt öster om den brända 1300-talskajen.³³ Stockarna täcktes av ett vattenpåverkat lager med svallad sten och rikligt med avfall i form av djurben och medeltida keramik.³⁴

Bitvis överlagrade konstruktionen brandlagret över kajen i föregående fas och virke från konstruktionen har dendrodaterats till vinterhalvåret 1407/1408. En av stockarna framkom cirka 1 meter sydöst om de resterande och dendrodaterades till 1449–1479.

Konstruktionen tolkas som en efterföljande reparation av den brända 1300-talskajen, utförd tidigast 1407 och tillbyggd eller reparerad vid 1400-talets mitt. Förmodligen har den en direkt relation även med kontextgrupp 7, vilken då utgör förlängningen av samma kaj.

Figur 49. Plan över kontextgrupp 6. Skala 1:100.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
8099	Liggande stock	+0,32
8517	Vattenpåverkat avfallslager	+0,70
8537	Liggande stockar	+0,67

Figur 50. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 6.

Provnummer	Datering	Proveniens
8099:11814	1449–1479	Uppland–Södermanland
8537:3249	Vinter 1407/1408	Uppland

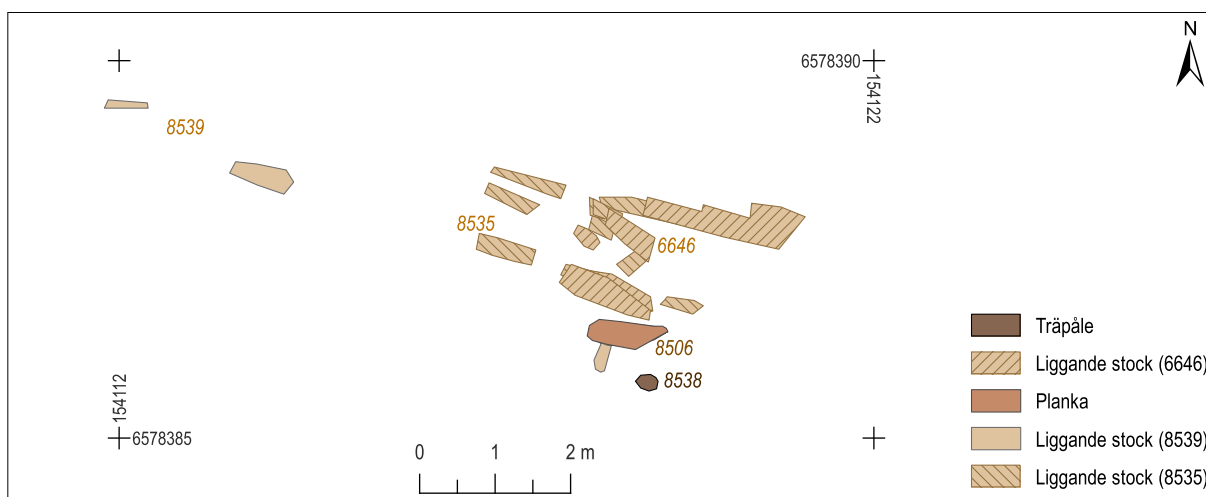
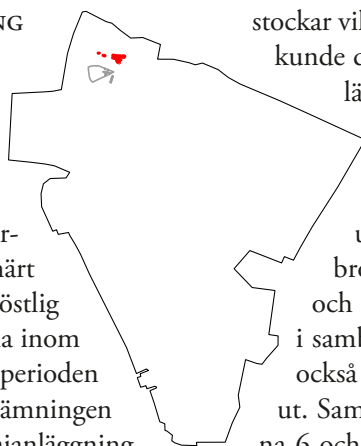
Figur 51. Tabell över dendrokronologiska dateringar inom kontextgrupp 6.

KONTEXTGRUPP 7. KAJANLÄGGNING
Datering: cirka 1421–1454

Fyra meter norr om kontextgrupp 6 framkom 19 liggande stockar samt en påle och tre plankor.³⁵ Samtliga stockar hade en dimension på cirka 0,25 m i diameter och var primärt orienterade i västnordvästlig–östsydöstlig riktning. Virke från tre av kontexterna inom gruppen har dendrodaterats till perioden 1421–1454 och förmodligen utgör lämningen en förlängning norrut av samma kajanläggning som kontextgrupp 6. De två grupperna bildade då en kajlinje mot Saltsjön på minst 10 meter. Vid senare schaktningsövervakningar, efter undersökningen på Stadsgården avslutats, påträffades sex ytterligare

stockar vilka kan föras till konstruktionen.³⁶ Det kunde då också konstateras att delar av kajanläggningen varit knuttimrad.

Dateringarna av kajlämningen sammanfaller relativt väl med två perioder under 1440- och 1460-talet när Söderbro och området utanför yttre Söderport och Södertorn repareras.³⁷ Möjligen är det i samband med dessa byggnadsinsatser som också kajanläggningen repareras och byggs ut. Samtliga kontexter inom kontextgrupperna 6 och 7 täcktes av ett större utfyllnadslager med sand, sten och träffis.³⁸ Lagret tillkom i den omdaning av Stadsgårdenområdet som avslutade fas 2 och inledde nästa fas.

Figur 52. Plan över kontextgrupp 7. Skala 1:100.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
8506	Plankor, 3 stycken	+0,49
8535	Liggande stockar	+0,57
8538	Påle	+0,49
8539	Liggande stockar	+0,33
6646	Liggande stockar	-0,1

Figur 53. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 7.

Provnummer	Datering	Proveniens
8535:1397	(1421–1426)	Uppland–Södermanland
8538:3220	Vinter 1453/1454	Uppland
8539:1390	Vinter 1443/1444	Uppland–Södermanland

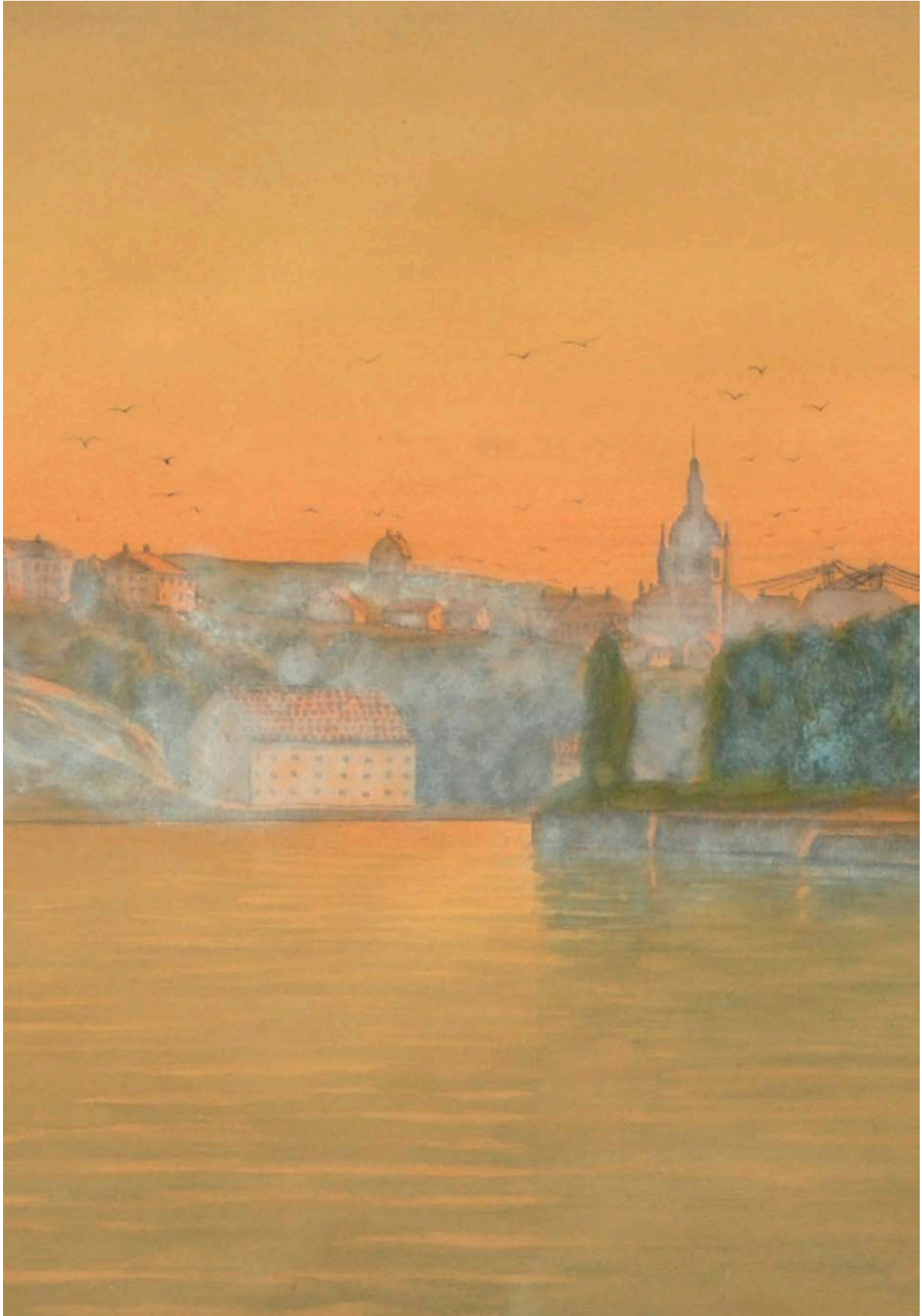
Figur 54. Tabell över dendrokronologiska dateringar inom kontextgrupp 7. Resultat inom parentes är inte helt säkra uppgifter.

Figur 55. Motstående sida: Lodfotograf över delar av undersökningen och virke från kontext 8535 som ingick i kajanläggningen, kontextgrupp 7, från 1400-talets första hälft.

Noter

- 1 Hildebrand 1917:440 (Burspråk 1461:5).
- 2 Söderlund & Hjulhammar 2007:14.
- 3 Hildebrand & Bratt 1913:13.
- 4 Se not 1.
- 5 Hansson 1976:175ff.
- 6 Dahlberg 1987:72.
- 7 Sjb 1420–1474: 256. Se även rapporttitel.
- 8 SR 526, Ahnlund 1953:478, Carlson & Svensson 2019:168.
- 9 Prov 4554:13015, se kontextgrupp 2 i fas 1 samt kontext 4486.
- 10 Se bilaga 3 – Keramikanalys.
- 11 F:8517:1401:22.
- 12 F:8517:1401:12.
- 13 F:8517:1401:20.
- 14 F:8517:1401:8.
- 15 F:8517:1401:2.
- 16 F:8517:1401:7.
- 17 F:8517:1401:6.
- 18 F:8517:885:1.
- 19 Se till exempel Sørensen 2017:32f för en kort sammanställning av medeltida pottkakelfynd i Skandinavien.
- 20 Kontext 8517.
- 21 F:8517:1404:1.
- 22 Källström 2002:153.
- 23 Carlsson 2012:124, figur 145.
- 24 F:8517:2563:2.
- 25 Andersson 2006:110.
- 26 F:8517:2563:1.
- 27 F:8517:1403:1.
- 28 Carlsson & Nohrstedt (i manus).
- 29 Carlsson & Svensson 2019:80.
- 30 Bilaga 9 – Osteologisk analys.
- 31 Kontext 8517, se kontextgrupp 6.
- 32 Kontext 8099 och 8537.
- 33 Kontextgrupp 5, fas 1.
- 34 Kontext 8517.
- 35 Kontext 6646, 8506, 8535, 8538 och 8539.
- 36 2022-12-01.
- 37 Nordberg O:son 1935:46, Schück 1951:198f, Hansson 1976:175ff.
- 38 Kontext 8505.

Figur 56. Utsikt över Södermalm sett från Waldemarsudde av Carl L. Lindqvist. Stockholms stadsmuseum (CC BY).

Fas 3. 1492–1554

Belägringar på Södermalm och huvudstadens tillkomst

”...dhå bleff elden lössz på Sudre malm... / ...och brann allan malmen aff både wtt med siön, szå och vp på malmen...”

Citat från Stockholms stads tänkebok om den brand som härjade Södermalm sommaren 1554.¹

Utfyllnader, tranbodas och befästningar

Senmedeltidens maktstrider drabbade stockholmsbefolkningen hårt. Många svåra strider utkämpades på malmarna och vid flera tillfällen belägrades staden. Särskilt kom Södermalm att bli utpost för belägringarna av Stockholm. Vid Kristian II:s anfall 1518 deltog en här på runt 6000 man, vilket motsvarar nästan hela Stockholms uppskattade befolkning under tiden.² Trots artilleribeskjutning och hård anstormning mot Söderport lyckades dock danskarna inte forcera Stockholms försvar. Kung Kristian skulle komma tillbaka två år senare och lyckades då via anfall från både land- och sjösidan att erövra staden efter en lång belägring. Den 7 september 1520 kunde Kristian II marschera in med sina trupper genom Söderport. Året därpå skulle dock markera starten på den sista belägringen av Stockholm. Gustav Vasa samlade en här och kunde med hjälp av lånade pengar hyra både krigsfartyg och värva tyska knektar. Striden skulle komma att pågå i två år. Under belägringen förstärkte danskarna stadens befästningar, bland annat genom att gräva en grav utanför Söderport. Efter att införseln till staden skurits av kapitulerade till slut den danske kungen i juni 1523.

Under perioden fortsatte byggnadsverksamheten med reparationer och förbättringar av försvarsanläggningarna vid Söderström. I början av 1500-talet byggdes Yttre söderport om och fick en halvrund planform. Taket täcktes av tegel och på vardera sida om tornet uppfördes vingmurar med kanonportar. I mitten av 1500-talet lät Gustav Vasa uppföra ett porttorn och av danskarnas provisoriska grav grävdes en djup stenklädd vallgrav utanför den äldre försvarsanläggningen Yttre söderport.³

I samband med Gustav Vasas makttillträde år 1523 påbörjades uppbyggnaden av en svensk nationalstat med Stockholm som huvudstad. Gustav Vasa kom till makten genom stöd av hansestaden Lübeck men väl på tronen genomdrev han en försvagning av det tyska inflytandet. Tyskar kom dock att fortsätta spela en viktig roll i Stockholms ekonomi, både invandrade tyskar och ättlingar till tidigare tyska invandrare.⁴

Export- och importvarorna som gick via Stockholm under perioden var i stort sett desamma som tidigare och metallerna dominerade som de viktigaste exportvarorna. Vid sidan av metallerna var det vid 1500-talets mitt framför allt produkter från boskapsskötsel, jakt och fiske som exporterades.⁵ Den vattenburna handeln som från början hade format staden var fortsatt omfattande. Vid 1530-talets slut ankom ett hundratal utländska fartyg till Staden.⁶ Seglationsperioden till Stockholms hamnar varade från maj till november och endast en procent av handelsvarorna kom till staden via landsvägar. Det kölburna godset uppgick till mellan 80 och 90 procent och återstående transporterades vintertid med slädar.⁷

En annan verksamhet man bedrivit i området under hela medeltiden var, som tidigare nämnts, tillverkningen av sältran. Det var en illaluktande verksamhet som hölls på avstånd från stadens bebyggelse. I stadens

böcker finns flera uppgifter om byggande, försäljning och arv av tranbodarna.⁸ Till exempel omnämns det i Tänkeboken 1508 hur borgmästare Anders Svensson Bjur köper en tranbodstomt av staden. Boden var belägen på Södermalm nedanför berget mellan Hans Falkenstens sälbod och Jons Matssons tomt.⁹ Anders Svensson var vid den här tiden en av de rikaste köpmännen i Stockholm. Han kom ursprungligen från en by i Luleå och bedrev handel med bland annat insaltad lax från kusterna vid Bottniska viken. I början av 1500-talet sysslade han också med transjudning och export av järn till Rostock.¹⁰ Från och med år 1542 fick magistraten i stadens styrelse, det vill säga borgmästare och rådmän, monopol på att bedriva handel med tranolja i Stockholm.¹¹

Enligt det skriftliga källmaterialet bedrevs det även stallverksamhet på Stadsgården. I Tänkeboken för år 1529 beordras de som har "stall på malmen i Stadsgården" att riva dessa.¹²

Figur 57. Detalj från Vädresolstavlan där de sjöpålade tranbodarna nedanför Katarinaberget är synliga uppe till höger i bild. Centralt i bilden avbildas försvarsanläggningen Söderport.

Tolkning av bebyggelsens utveckling i fas 3

De arkeologiska lämningarna var mycket fåtaliga och det var enbart längs med den senmedeltida strandlinjen som lämningar påträffades. De många försvarsarbetena runt Söderport medförde dock stora utfyllnader och reparationer av befintliga konstruktioner i området under perioden. Fasen startar med att en brygga anlades i den norra delen av undersökningsområdet. Bryggan anlades direkt på utfyllnader som tillkommit senast 1492. Under det sena 1400-talet skedde en återuppbyggnad av bebyggelsen på Södermalmstorg och så även nere på Stadsgården. En ansamling med träpålar som framkom i sydöstra delen av undersökningsytan kan utgöra rester efter en av tranbodarna som stod nedanför Katarinaberget. Träkonstruktionen anlades förmodligen i slutet av 1400-talet då två av stolparna daterats till vintern 1497/1498.

Efter Gustav Vasas makttillträde 1523 påbörjades flera större byggnadsprojekt. Bland annat försvarsanläggningarna vid Söderström och den vallgrav som kom att utgöra delar av stadens södra försvar. 1545 påbörjades bygget med Vallen till vilken flera konstruktionselement påträffades vid undersökningarna. Under perioden inleddes också rivningarna av kloster och kapell i samband med reformationen. Bland annat revs Maria Magdalena kapell 1527. Rivningsmassorna kom sedan att inkorporeras i flera av dessa byggnadsprojekt, förmodligen även utfyllnader av Södermalms norra stränder. Dessa tjocka utfyllnader framkom också direkt nedanför Katarinaberget och över dessa hade sedan flera tranbodar uppförts. Den äldsta kända avbildningen av tranbodarna utgörs av de pålade byggnader som syns på den så kallade *Vädersolstavlan* från år 1535. Bland annat en av dem som kan ha brunnit då Södermalm eldhärjades 1554. Händelsen som avslutar den här fasen.¹³

Figur 58. Vädersolstavlan. Målningen är en kopia av ett original från 1535 som utfördes 1636 av Jacob Elbfas och hänger i Storkyrkan. Stadsmuseet i Stockholm, fotograf Göran Fredriksson (CC BY).

Fynden cirka 1492–1554

Majoriteten av fynden ifrån fasen påträffades i ett tjockt utfyllnadslager som framkom strax nedanför Katarinaberget i södra delen av undersökningsytan.¹⁴ Lagret utgjordes av tegelkross varvat med sten, sand och organiskt material. I lagret framkom keramik med dateringar från 1300-talet till mitten av 1500-talet. Övre delen av lagret var ställvis varvat med ett brandlager¹⁵ vilket kan utgöra rester efter Stadsgårdbranden 1554 där bland annat sex tranbodar brann ned. Lagret tolkas som tillkommet efter rivningarna av Maria Magdalena Kloster 1527. I ett större utfyllnadslager i norra delen av undersökningsytan påträffades också flertalet keramikskärvor.¹⁶ Lagret har påförts när norra delen av Stadsgården fylldes ut i slutet av 1400-talet och en brygga¹⁷ anläggs på utfyllnaderna.

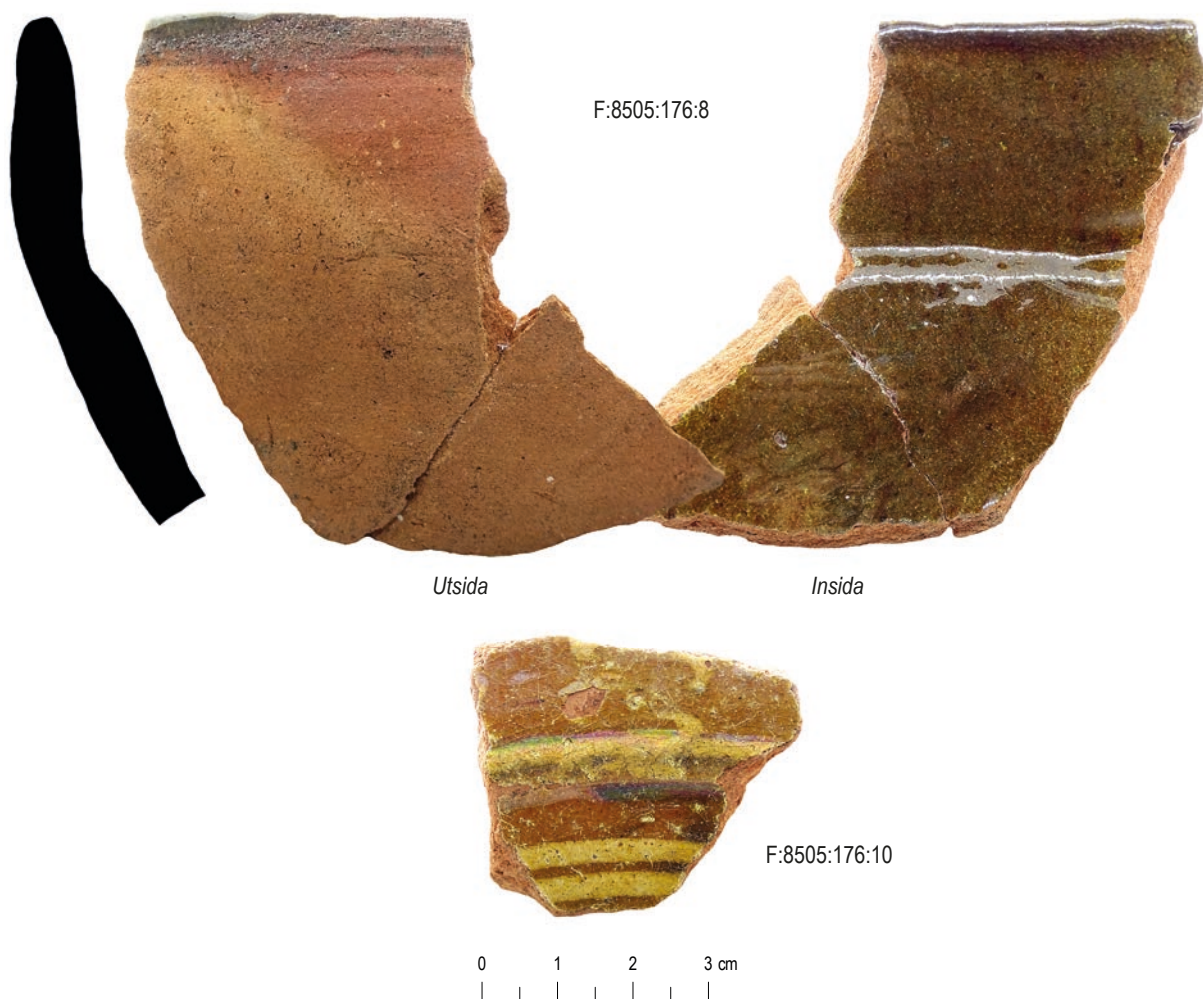
HUSGERÅD

Keramik

Keramikmaterialet från fas 3 var litet och utgörs enbart av 47 fragment, men på samma sätt som i tidigare fas är stengods den största fyndgruppen. Av de 47 fynden är 33 fragment av stengodskrus från Tyskland och majoriteten från orten Siegburg.¹⁸ Det övriga keramikmaterialet innehöll framför allt skärvor av yngre rödgods. Det är värt att notera att det är från och med denna fas som yngre rödgods börjar bli mer vanligt och den kärltyp det främst handlar om är trebensgrytor, sju av de tio skärvorna är från trebensgrytor.¹⁹ De övriga skärvorna kommer från en skål och från ett fat.²⁰ Skålen i yngre rödgods är intressant.²¹ Den har en ovanlig käriform och liknar inte skålarna som blir vanliga kring 1500-talets mitt.

Figur 59. Överst ett mynningsparti av en trebensgryta i yngre rödgods från fas 3 (1498–1554). Grytan är av samma modell som den avbildade grytan från Kalmar Slottsfiärd. Den har en rundbukig form men en inåtsvängd hals och en något utåtböjd mynning med lätt kälad insida. Foto: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Skärvor i skala 1:1.

Figur 60. Yngre rödgoods från fas 3 (1498–1554). Överst delar av en skål med ovanlig kärlform. Nederst en skärva från ett fat med vitleredekor i form av bland annat koncentriska linjer. Foto: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser. Skala 1:1.

BYGGNADSDETALJER OCH INREDNING

Kakel

I det analyserade materialet från Stadsgården framkom ett fragment från ett så kallat nischkakel.²² Kakeltypen har ett halvcylindriskt bakstycke och en öppen front, ofta med ett rikt dekorerat masverk. Dekoren utgörs av arkitektoniska element i sengotisk stil, nära besläktad med dekorativa utsmyckningar i senmedeltida kyrkomiljöer. Nischkakel brukar dateras till 1400-talets andra hälft och de har suttit i en kolonnlik ugnskonstruktion som stått på en fyrsidig bas. Under den aktuella tiden tillverkades exklusiva kakel i bland annat Sachsen, Schlesien och Böhmen och det brukar antagas att nischkakel

funna i Stockholm importerats från något av dessa områden. ICP-analyser som utförts på nischkakelfragment påträffade vid andra undersökningar i Slussenområdet har dock kunnat visa att samtliga varit tillverkade med inhemska leror.²³

Gotiskt nischkakel har hittats på ytterst få platser i Stockholm. De fynd som gjorts kommer i anslutning till miljöer som Slottet, Svartbrödraklostret och Riddarhuset. Dessutom har man funnit dem på Helgeandsholmen, vid Mynttorget och på Prästgatan.²⁴ Undersökningarna vid Slussen har tidigare genererat ytterligare fynd av gotiskt nischkakel, samtliga från utfyllnadsmaterial.²⁵ Sannolikt är det ursprungligen rivningsmassor som fraktats hit och använts som ut-

Figur 61. Längst upp ses fragmentet från ett nischkachel funnet på Stadsgården (F:4520:12767:4; skala 1:1) och nedanför ett nästan intakt kakel av samma typ. Det undre kaklet påträffades under arkeologiska undersökningar vid Prästgatan i Gamla stan. Stadsmuseet i Stockholm (SSM invnr 18159) (CC BY).

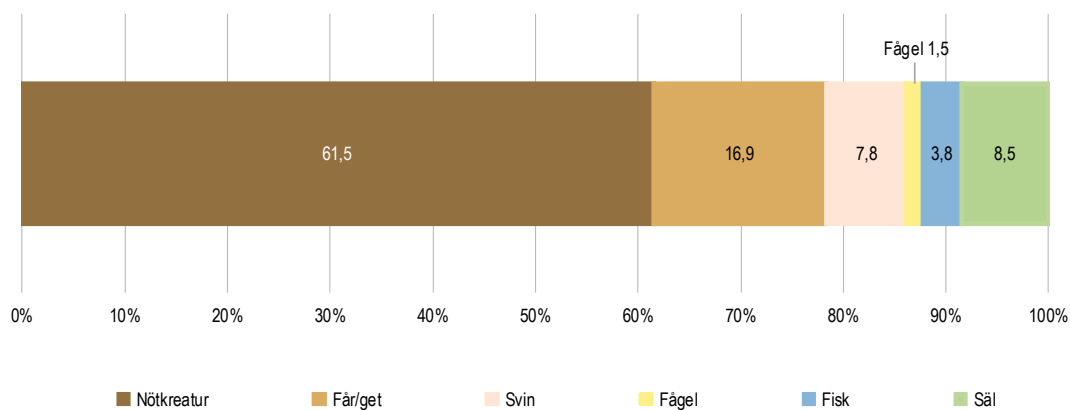
Figur 62. Tysk rekonstruktion av en kakelugn från 1473 (nr 33679-1), tillverkad av sengotiskt nischkachel av liknande typ som det funna i Stockholm. @ Kunstgewerbemuseum, Staatliche Kunstsammlungen Dresden.

fyllnader i samband med byggandet av Gustav Vasas försvarsanläggningar i mitten av 1500-talet. Möjligen från Maria Magdalena kapell på Södermalm som revs 1527 och vars rivningsmaterial uttryckligen skulle användas till nya byggnadsarbeten.²⁶

Fyndet av nischkakel från Stadsgården tillhör fas 3 och gjordes i ett större utfyllnadslager med tegelkross och enstaka fynd av stengods daterade till 1300–1500-tal.²⁷ Möjligen härrör även detta fynd från Gustav Vasas rivningar och utbyggnaden av norra Södermalm. Den massiva byggnadsinsatsen har tidigare iakttagits vid undersökningarna på Södermalmstorg²⁸ och ägde rum under 1500-talets första hälft, i samband med utbyggnaden av försvarsverken.

Osteologi

Av de 130 fragmenten djurben som identifierades i fas 3 var relationen mellan nöt, får/get och gris i stort sett densamma som i tidigare faser, även om får/get minskat något. Sälbenen utgjorde 8 % av totalen och bestod av 11 fragment, varav fem ben identifierades som vikare och ett som gråsäl. Fynden av sälben korrelerar väl med tillverkningen av tranolja som fortgått under den här fasen.

Figur 63. Sammansättningen av det osteologiska materialet från fas 3 baserat på antalet fragment.

KONTEXTER I FAS 3, 1492-1554

Figur 64. Plan över fas 3. Skala 1:800.

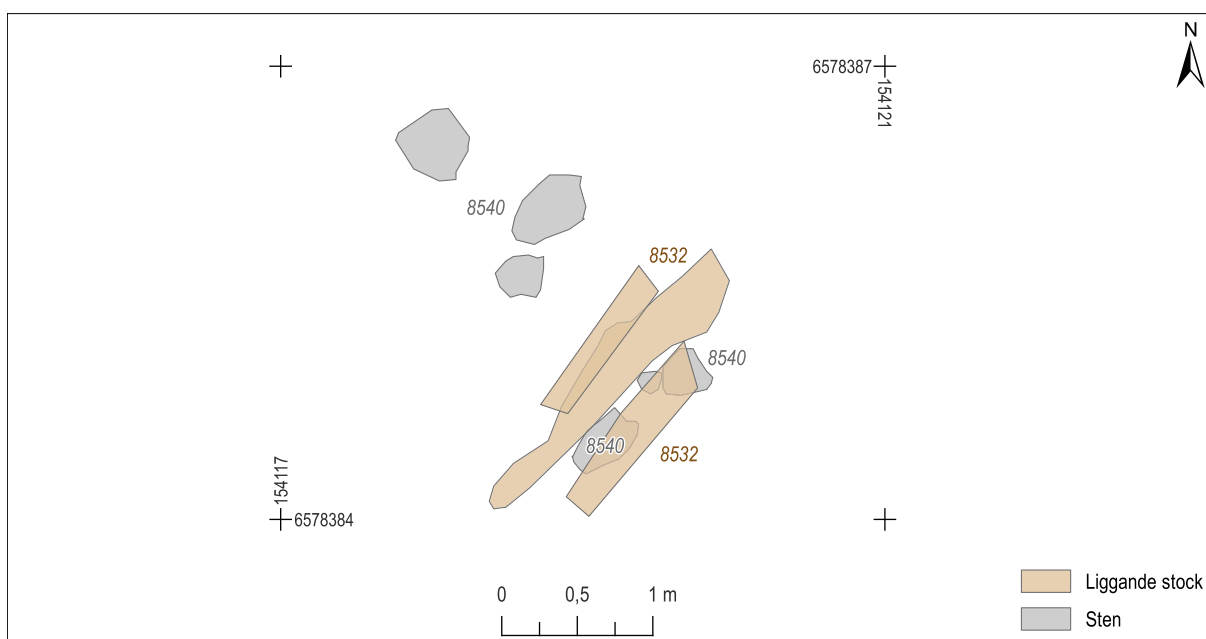
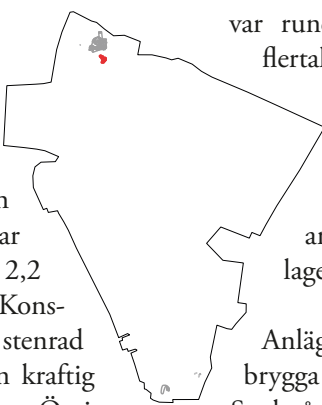
KONTEXTGRUPP 8. BRYGGA

Datering: cirka 1492–1554

Konstruktionen framkom i nord-östra delen av undersökningsytan och utgjordes av tre runda stockar och flertalet större stenar. Anläggningen var bevarad till en storlek av cirka 2,7 x 2,2 meter i nordväst-sydöstlig riktning. Konstruktionen var anlagd i två nivåer. En stenrad om tre stenar längst i öst vilade på en kraftig stock med diameter på cirka 0,3 meter. Övriga stockar var cirka 0,2 meter i diameter och samtliga

var rundade. Väster om stockarna framkom flertalet stenar med en storlek på upp till 0,5 x 0,5 meter varvat med småsten och grus. En av pålarna har dendrodaterats till vinterhalvåret 1487–1492 och konstruktionen var anlagd direkt över det stora utfyllnads-lager som avslutade föregående fas.²⁹

Anläggningen tolkas utgöra rester efter en brygga uppförd efter att utfyllnaderna längs Stadsgårdens norra stränder utförts under 1400-talets sista decennium.

Figur 65. Plan över kontextgrupp 8. Skala 1:50.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
8532:1	Liggande stockar	+0,49
8540:1	Stenar	+0,57

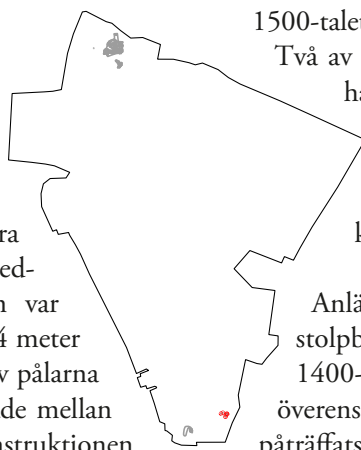
Figur 66. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 8.

Provnummer	Datering	Proveniens
8532:3221	1487–1492	Uppland – Södermanland

Figur 67. Tabell över dendrokronologisk datering inom kontextgrupp 8.

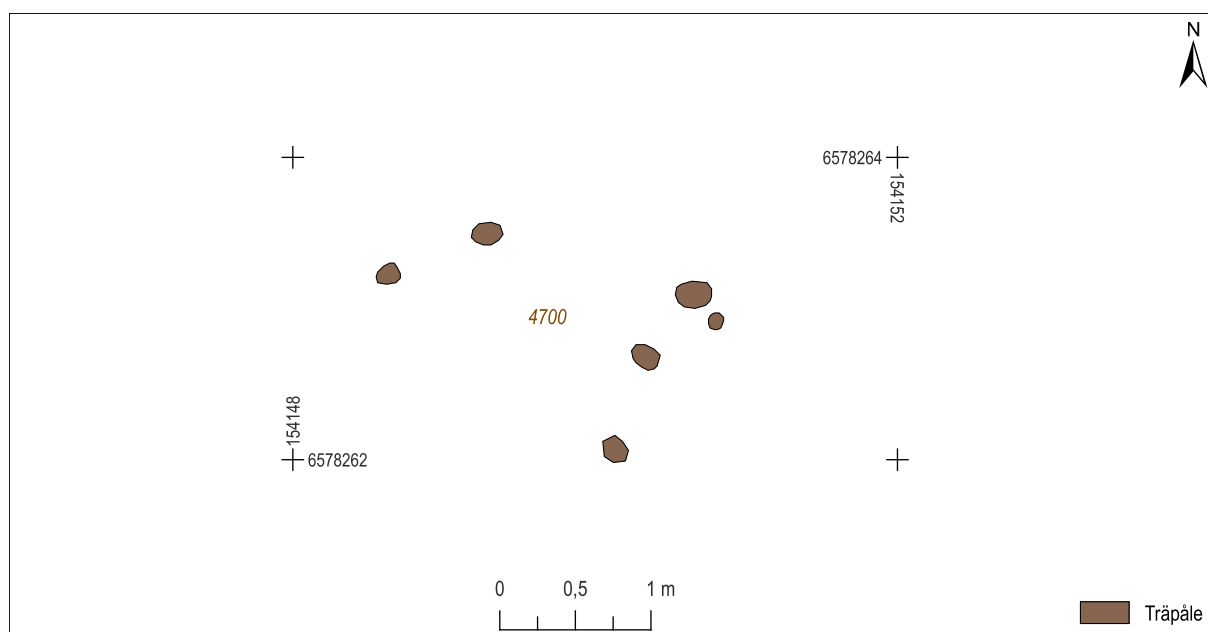
KONTEXTGRUPP 9.
STOLPBUREN BYGGNAD
Datering: cirka 1498–1500-talets
första hälft

Konstruktionen utgjordes av sex runda träpålar som framkom i sydöstra delen av undersökningsytan direkt nedanför Katarinaberget. Anläggningen var bevarad till en storlek av cirka 2 x 1,4 meter i nordväst–sydöstlig riktning. Flera av pålarna lutade åt norr och diametern varierade mellan 0,15–0,2 meter. Stratigrafiskt var konstruktionen belägen under ett utfyllnadslager påfört under

1500-talets första hälft, förmodligen efter 1527.³⁰
Två av pålarna har dendrodaterats till vinterhalvåret 1497–1498 och en påle har daterats till vintern 1418–1419.³¹
Pålen med den äldre dateringen utgör förmodligen återanvänt virke till konstruktionen.

Anläggningen tolkas utgöra rester efter en stolpburen byggnad som anläggs under sent 1400-tal. Riktningen på konstruktionen överensstämmer väl med tranbodarna som påträffats i området.

Figur 68. Plan över kontextgrupp 9. Skala 1:50.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4700:1–6	Träpålar	+0,24

Figur 69. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 9.

Provnummer	Datering	Proveniens
4700:16662	Vinter 1497/1498	-
4700:16664	Vinter 1497/1498	-
4700:16665	Vinter 1418/1419	-

Figur 70. Tabell över dendrokronologiska dateringar inom kontextgrupp 9

KONTEXTGRUPP 10. TRANBOD
Datering: efter 1527–1554

Konstruktionen utgjordes av fem brända och bitvis förkolnade plankor omgivna av ett upp till 0,1 meter tjockt brandlager. Brandlagret innehöll enbart aska och träkol och var bitvis bortgrävt och stort centralt.³² Anläggningen mätte totalt 3,4 x 2,8 meter och plankorna var orienterade i östsydöst–västnordvästlig riktning.

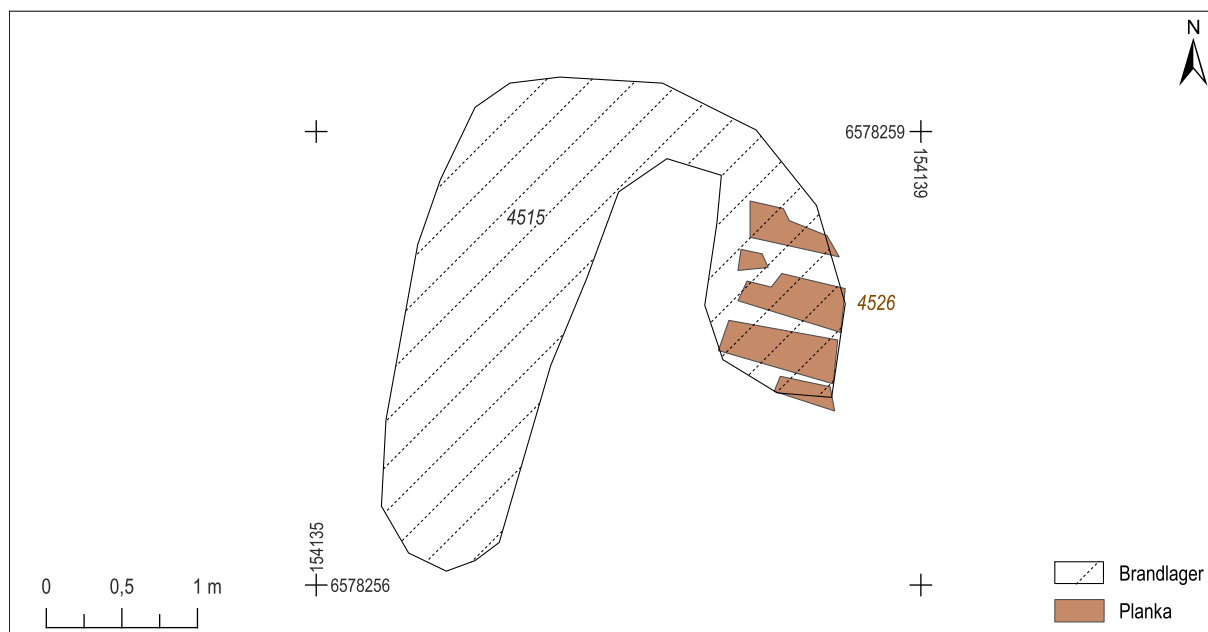
Konstruktionen tolkas som resterna av golvet i en byggnad som brunnit. Lämningen framkom direkt över ett tjockt utfyllnadslager³³ som innehöll sand, grus och rikligt med tegelkross samt enstaka fynd av keramik med dateringar från cirka 1300–1500-talets mitt. Lagret var tjockt och homogent vilket talar för att händelsen skett inom en relativt kort tidsrymd. I de historiska källorna framgår det att rivningsmassor från Svartbrödraklostret på Stadsholmen, som revs 1547 och Maria Magdalena kapell på Södermalm som revs 1527, skulle komma att användas till nya byggnadsarbeten, särskilt stadens befästningsverk.³⁴ Den massiva byggnadsinsatsen har tidigare iakttagits

vid undersökningarna på Södermalmstorg³⁵ och Sjöbergsplan³⁶ och ägde rum under 1500-talets första hälft, i samband med utbyggnaden av försvarsverken. Möjligen härrör även detta utfyllnadslager från Gustav Vasas rivningar och utbyggnaden av norra Södermalm vilket i så fall skulle datera lagret till tidigast 1527, vilket stämmer väl med övriga dateringar.

Brandlagret överlagrades av ett spisfundament från en yngre tranbod dendrodaterad till 1500-talets andra hälft.³⁷ Det är därför möjligt att denna brända byggnad utgör resterna efter en av de sex tranbodar som ska ha brunnit på Stadsgården år 1554.³⁸

Anno Domini 1554 then 27 dagen junij om afftonen, dhå klockan war wiid pass emellan 8 och 9, dhå bleff elden lössz på Sudre malm i Suen smidz smidia, och bran allan malmen aff både wtt med sión, szå och vp på malmen jn tiill repeslagare gården. Ther atiltis han dhå. Tesligis bran och vp 6 sielebodar och kring om allan stadzgården, szå att borgarne finge på then tiid en dråpelig schade.³⁹

Figur 71. Plan över kontextgrupp 10. Skala 1:50.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4515	Brandlager	+1,72
4526	Plankor	+1,50

Figur 72. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 10.

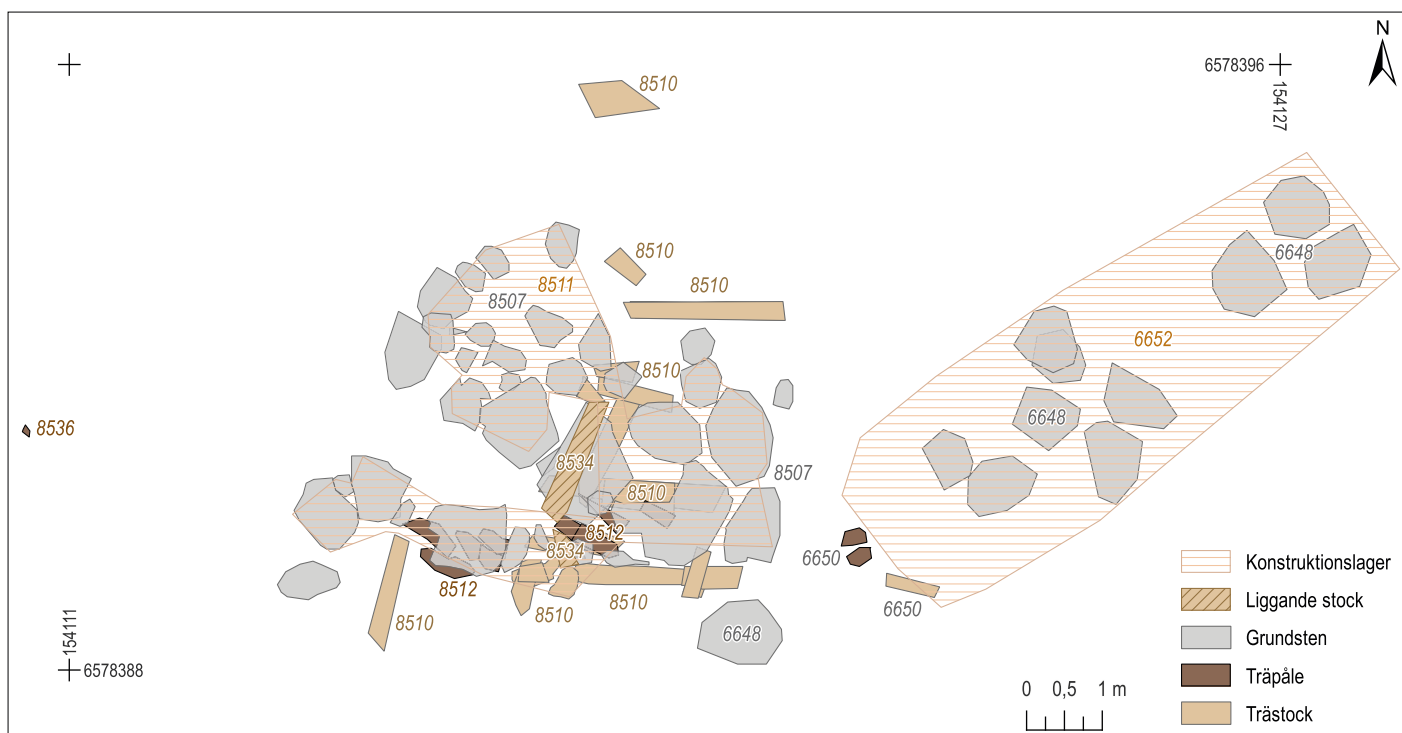
KONTEXTGRUPP 11.
GRUNDLÄGGNING AV GUSTAV VASAS
NORRA VALLGRAVSMUR
Datering: cirka 1545–1600

Konstruktionen var cirka 12,5 x 8 meter stor, i öst–västlig riktning, men till gruppen hörde även en solitär påle 3,5 meter väster om resterande kontexter. Lämningen framkom i den norra delen av undersökningsytan och utgjordes av en samling större stenar, cirka 1,6 x 1,2–0,8 x 0,6 meter stora, uppblandade med mindre stenar, upp till cirka 0,4 meter i diameter.⁴⁰ Stenarna täcktes bitvis av ett konstruktionslager med ett stort inslag av sand och kalkbruk.⁴¹ Samtliga stenar vilade på en timrad konstruktion och enstaka liggande stockar omgivna av elva pålar, samtliga med en diameter på cirka 0,25 meter.⁴² Den timrade konstruktionen bestod av ett ramverk med två synliga fack i nordsydlig riktning.⁴³ Minst två varv av rundade stockar var fogade med enkelskåriga knutar. Det översta varvets stock hade enbart underhak och har således utgjort konstruktionens översta varv. Pålarna såväl som den timrade konstruktionen fortsatte ner under grundvattennivå och kunde därför inte undersökas vidare. Vid upptagning av timmer för dendrokronologi

kunde det dock konstateras att flertalet av pålarna var mellan 1,5–2,7 meter långa. Tretton av stockarna i konstruktionen har dendrodaterats och elva av dessa fälldes mellan 1545 och 1548. Två av de liggande stockarna har osäkra dateringar till 1599/1600.⁴⁴ Lämningen var störd åt samtliga väderstreck i form av kabeldragningar och betongplintar.⁴⁵

Anläggningen tolkas som en del av grundläggningen till Gustav Vasas norra vallgravsmur. Den knuttimrade konstruktionen har sannolikt fungerat som timmerkistor, och verkat som en form av armering i de utfyllnader som vallgravsmuren sedan vilade på. Av vallgravsmuren, eller den stenskodda insidan av vallgravens norra del, återstod enbart det nedersta skiftet.

I februari 1545 fick Peter Holländer uppdraget att bygga en pålkran till arbetet med Gustav Vasas försvarsanläggning och från 1548 och genom större delen av 1550-talet fortsatte arbetet med vallgraven och rondellen utanför Söderport.⁴⁶ Det är under dessa år konstruktionen anläggs. De två osäkra dateringarna i konstruktionen bör ha tillkommit vid någon av de många reparationer som skedde. Under

Figur 73. Plan över kontextgrupp 11. Skala 1:100.

1500-talets sista fjärdedel påtalas vid flera tillfällen vallgravens och söderports bristfälliga underhåll. I ett brev till magistraten 1603 skriver hertig Karl ”att jordvallen där vid Söderport skall flux förfalla”.⁴⁷ Redan 1601 hade man då rivit delar av muren vid

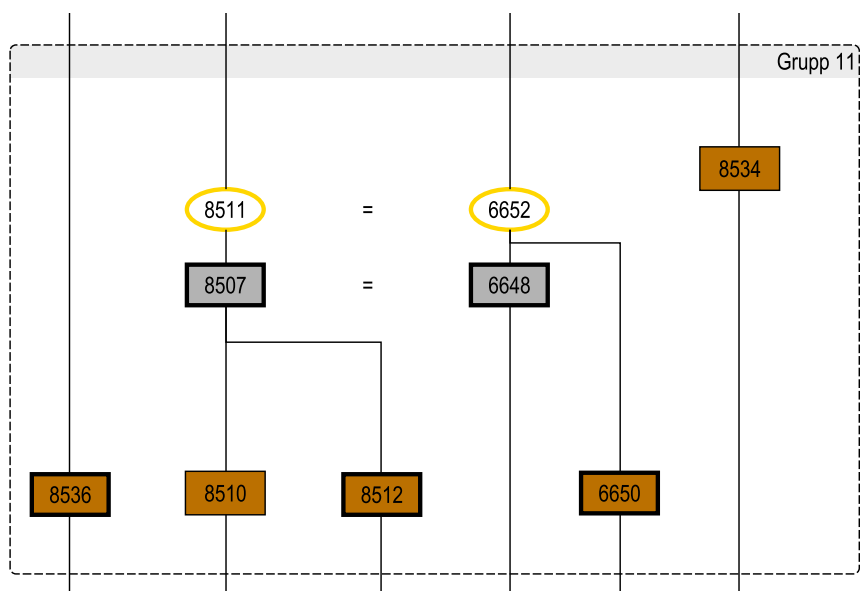
Söderport ”mellan båda strömmarna” på grund av sättningar och problem med grundläggningen. Reparationer pågick under 1600-talets hela första decennium och troligen är det någon gång då som de nya stockarna tillkommit i konstruktionen.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
8507	Grundstenar	+0,3
8510	Timrad konstruktion	-0,17
8511	Konstruktionslager	+0,2
8512	Pålar	-0,19
8534	Liggande stockar	-0,19
8536	Påle	-0,21
6648	Grundstenar	-0,65
6650	Pålar och en stock	-0,54
6652	Konstruktionslager	-0,40

Figur 74. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 11.

Provnummer	Datering	Proveniens
8510:1394	Vinter 1545/1546	Uppland
8510:1395	Vinter 1545/1546	Uppland
8510:3138	Vinter 1545/1546	Uppland
8510:3139	Vinter 1545/1546	Uppland
8510:3151	Vinter 1545/1546	Uppland
8510:3164	Vinter 1545/1546	Uppland
8510:3165	Vinter 1545/1546	Uppland
8512:1391	Vinter 1547/1548	Uppland – Södermanland
8512:1392	Vinter 1547/1548	Uppland – Södermanland
8512:1393	Sommar 1548	Uppland – Södermanland
8534:1396	(Vinter 1599/1600)	-
8534:3137	(Vinter 1599/1600)	-
8536:1399	Sommar 1548	Uppland – Södermanland

Figur 75. Tabell över dendrokronologiska dateringar inom kontextgrupp 11. Resultat inom parentes är inte helt säkra.

Figur 76. Gruppmatris över kontextgrupp 11.

Figur 77. Arbetsbild från undersökningen av kontextgrupp 10. Inklämd mellan betongstörning framkom rester av grundläggningen till Gustav Vasas försvarsverk från 1500-talets mitt. Grundstenar (kontext 8507) mäts in och centralt mellan stenarna skymtar delar av den underliggande timrade konstruktionen (8510). Foto från öst.

Noter

- 1 STb 1553–1567:79. Den 27 juni 1554, mellan klockan 8 och 9 på kvällen började en brand i smeden Svens smedja. Branden kom att bränna av stora delar av norra Södermalm ända ner till ”repslagaregården”. I Tänkeboken nämns det även att sex tranbodrar på Stadsgården brann. Almquist 1939:79.
- 2 Lilja 1996:342.
- 3 Hansson 1976:175ff.
- 4 Hansson 1960:92.
- 5 Dahlbäck 1987:72.
- 6 Ibid:76.
- 7 Hansson 1960:202.
- 8 Stahre 2005:281.
- 9 STb 1508:189.
- 10 Larsson 2009:5.
- 11 Hildebrand 1897:147.
- 12 STb 1524–1529:228.
- 13 STb 1553–1567: 79.
- 14 Kontext 4520 och 4687.
- 15 Kontext 4515.
- 16 Kontext 8505.
- 17 Kontextgrupp 8.
- 18 F:4520:12767:2, F:4687:16692:1, F:8585:176:1–4.
- 19 F:4520:12767:3; F:8505:176:7 och F:8505:176:9.
- 20 F:8505:176:10.
- 21 F:8505:176:8.
- 22 F:4520:12767:4.
- 23 Tonemar i manus.
- 24 Bergman & Söderlund 2012:43, Söderlund 2011:52, Århem 2004:76f.
- 25 Sjöbergsplan, Norra garaget vid Slussplan och Muddringsarbeten. Rapporter i manus.
- 26 Munthe 1959:38.
- 27 Se bilaga 3 – Keramikanalys.
- 28 Carlsson & Svensson 2019.
- 29 Kontext 8505.
- 30 Kontext 4687.
- 31 Se bilaga 11 – Dendrokronologisk analys.
- 32 Störning 4408.
- 33 Kontext 4520.
- 34 Munthe 1959:38.
- 35 Carlsson & Svensson 2019.
- 36 Carlsson & Nohrstedt i manus.
- 37 Se kontextgrupp 12 i fas 4.
- 38 STb 1553–1567: 79.
- 39 Se not 1.
- 40 Kontext 8507 och 6648.
- 41 Kontext 8511 och 6652.
- 42 Kontext 8512 och 6650.
- 43 Kontext 8510.
- 44 Se bilaga 11 – Dendrokronologisk analys.
- 45 Kontext 8501.
- 46 Hansson 1976:198.
- 47 Ibid:220.

Fas 4. 1554–1641

Förstaden till en stormaktsmetropol

”Så skall och stadzgården på Södre malmen lydhe och liggie under stadhen, såsom af ålder varidit hafwer.”

Citat ur Stockholms stads privilegiebrev utfärdat av kung Sigismund 1594.¹

Lastkajer och tranbodar

Efter Gustav Vasas makttillträde, som innebar slutet på Kalmarunionen, påbörjades som tidigare nämnts en förstärkning och modernisering av befästningarna i Stockholm. Gustav Vasa uppförde en mängd nya försvarsverk längs frontavsnitten runt staden. Förutom anläggandet av en stenklädd vallgrav utanför Söderport uppfördes också ett kraftigt kanontorn, kallat rondellen, som hade till uppgift att flankera graven. Vallgraven och rondellen stod klara 1558 eller något senare. På Hogenbergs kopparstick från 1570-talet avbildas Söderport från söder med vallgraven och rondellen färdigbyggda.² På grund av landhöjningen kunde nu större fartyg bara segla till Stockholm via farlederna vid det så kallade Kodjupet utanför Vaxholm och Oxdjupet mellan Rindö och Värmdö i Stockholms skärgård. I slutet av 1540-talet påbörjade Gustav Vasa en uppgrundning av Oxdjupet för att leda om större trafik förbi Vaxholm i Kodjupet. På Vaxholm lät man också uppföra en skans med ett stentorn som ett led i försvaret av Stockholm. Där kunde fartyg som tilläts passera visiteras och förtullas. Genom att förflytta sjöförsvaret hit kom Stockholms befästningar mot Saltsjön att förlora i betydelse.³

Under Gustav Vasas tid som regent hölls bebyggelsen på malmarna tillbaka och det var först när Erik XIV övertog kronan efter Gustav Vasas död 1560 som en mer regelrätt förstadsbebyggelse på Södermalm började etableras. Under 1500-talet förlorade Hansan sin ledande ställning i Nordeuropas politik och ekonomi och invandrande holländare kom att bli allt viktigare för Sveriges utrikeshandel. Även om medeltidens mäktiga Hansaförbund förlorat sin dominans så var den svenska handeln i mångt och mycket beroende av tyskarna, men nordsjöhamnarna ökade i betydelse. Mellan 1571 och 1590 ökade Stockholms samlade import från dessa områden, från cirka 5 % till ungefär 20 % av den totala importen.⁴ Amsterdam blev den viktigaste handelsparten även om handeln med Lübeck och Danzig också expanderade. Holländarna var skickliga sjöfarare och genom bättre fartyg och effektivare organisation lyckades de dramatiskt att sänka fraktkostnaderna. Holländarnas betydelse för sjöfarten visas bland annat av att en rad svenska sjötermer har holländskt ursprung, till exempel matros, boj, koj och kajuta.⁵

Figur 78. Detalj ur Hogenbergs kopparstick från cirka 1570-talet över Stadsgården och Gustav Vasas färdigbyggda försvarsanläggning. Nedanför Katarinaberget avbildas en långa med tranbodnar. Wikimedia Commons (Public Domain).

Under Gustav II Adolfs regeringstid⁶ kom Stockholm att passera 10 000 invånare.⁷ Det är också under den här perioden som Stockholms förvandling från en senmedeltida småstad till en modern europeisk storstad på allvar påbörjades. Stadsmurarna och försvarsverken vid Söderport hade nu spelat ut sin roll. Eftersom de även hindrade stadens expansion kom de att rivras men vallgraven blev kvar. Stadens gatunät reglerades under 1600-talets första hälft och omgestaltades efter dåtidens moderna rutnätsplan. Regleringen av Södermalm pågick under hela 1640-talet och då terrängen var kuperad och inte speciellt lämpad för rätlinjiga gator blev det ett kostsamt projekt för staden. Ett an-

nat stort arbetsföretag var den sluss som anlades mellan åren 1637–1642 i Söderström. Slussen blev uppkallad efter drottning Kristina och färdigställdes av inhyrda experter från Holland.

En verksamhet som kom att präglade området vid Stadsgården under många decennier var etableringen av en så kallad ryssgård, strax öster om Stadsmuseet i Stockholm. Det var en handelsplats där ryska handelsmän saluförde sina varor. De tilldelades en tomt av staden och 1638 började man avröja och markbereda området. Ryssgården stod färdig år 1641 och utgjordes av 20 fasta bodar av korsvirke och 13 enklare plankbodnar.⁸

Tolkning av bebyggelsens utveckling på Stadsgården i fas 4

Under 1500-talet fortsatte varvsverksamheten vid Stadsgården vilket framgår av Stockholms stads privilegiebrev från 1594 där kung Sigismund skriver:

Så skall och stadzgården på Södre malmen lydhe och liggie under stadhen, såsom af ålder varidit hafwer, och aldels blifve fri och opbygd, på thet rum måtte vare att brådhe (=timmer?) och byggie skipp ther sammestädz. The bygninger, som ther nu opsatte äre emoth stadzens och borgerskapetz vilie, måghe bortrifves.⁹

Öster om skeppsgården fortgick tillverkningen av sältran i bodarna som stod på pålar i vattnet längs med stranden nedanför Katarinaberget. Efter en brand år 1554, som ödelade sex tranbodarna i Stadsgården,¹⁰ uppfördes en ny tranbod med spisfundament på landsidan och en pålad del i vattnet.¹¹ Spisfundamentet utgjorde grunden till pannmuren som sannolikt har haft ett inmurat kokkärl där själva sälspacket kokades. I tänkeböckerna framgår det att pannan var tillverkad i koppar och därmed stöldbegärlig. Det finns återkommande uppgifter om kopparstölder från tranbodarna vid Stadsgården. Bland annat skedde en större inbrottsvåg år 1597 då åtta tranbodarna blev bestulna på utrustning varav den ena pannan var så stor att tjuvarna fick tippa den i sjön.¹² I tänkeboken från år 1617 finns en utförlig beskrivning om hur ett inbrott i en tranbod gick till. Först bröt sig tjuvarna in via tranbodsdörren och därefter slog de sönder pannmuren för att komma åt kopparkärl som delades i fyra delar. Annan utrustning som tjuvarna kom över var en kopparskopa, ett tråg samt en sump som var fäst under boden.¹³

I mitten av 1590-talet anläggs ytterligare en tranbod¹⁴ strax intill den ovannämnda. Bodan var bevarad till en storlek av cirka 9 x 5 meter. I tänkeboken från år 1600 omnämns en besiktning av en tranbod i Stadsgården.¹⁵ Där anges tomtens storlek vara 40 alnar lång (cirka 23,6 meter), 13 alnar bred på land (cirka 7,7 meter) och 14 alnar bred i vattnet (cirka 8,3 meter).¹⁶ Tomtens storleksangivelse baseras på

en uppmätning som gjordes redan år 1525 då *Jöns* köpte boden av *Lasse Matssons måg*, vilket visar en platskontinuitet på mer än 75 år.¹⁷

Strax öster om tranboden framkom en timrad lastkaj¹⁸ som dendrodaterats till andra halvan av 1500-talet.¹⁹ Hela kajen täcktes av ett kompakt tjär-lager som innehöll rikligt med fynd av bland annat tunnodelar. I det här lagret hittades också en stor klädesplomb i bly som på ena sidan var präglad med Hamburgs stadsvapen och på den andra sidan med en text som anger Hamburg och året 1586.²⁰

Strax söder om Gustav Vasas vallgrav anläggs en mindre brygga²¹ i mitten av 1560-talet. Ställvis påträffades rester av den här bryggan i västra delen av undersökningsområdet och sannolikt är det samma brygga, där båtar avbildas längs Stadsgårdens östra strand, på Frans Hogenbergs kopparstick av Stockholm från 1570-talet.

Den tranbod som uppfördes i mitten av 1500-talet²² eldhärjas någon gång under början av 1600-talet och på platsen för boden uppförs en lastkaj efter 1613.²³ Kajen var i stort sett intakt och mätte 8,3 x 7,6 meter. Under 1600-talets början omnämns tranbodarna alltmer sällan i det skriftliga materialet och den sista uppgiften om tranbodstomter på Södermalm är i tänkeboken från år 1629.²⁴ Att det sedan anläggs en lastkaj direkt ovanpå en tranbod kan tyda på att produktionen av tranolja börjat avta och att sjöfartshandeln i stället blivit allt viktigare. Samtliga anläggningar överges under det sena 1630-talet då man börjar fylla ut Franska bukten och etablera en ny bebyggelse. Mellan åren 1637–1642 lät staden uppföra Stockholms första sluss, Drottning Kristinas sluss. Det blev på många sätt startskottet för den största omvandlingen av Södermalm fram till modern tid. Redan 1638 påbörjades en avröjning av området som ingick i undersökningsytan på Stadsgården. På platsen längs med Stadsgårdens östra strand uppfördes sedan de så kallade ryssbodarna som utgjorde en handelsplats för ryska köpmän. De nya byggnationerna krävde kraftiga utfyllnader och först 1641 stod Ryssgården klar,²⁵ vilket är den händelse som avslutar fasen.

Fynden cirka 1554–1641

Fynden från den här fasen är liksom från de tidigare faserna främst koncentrerade till södra och nordvästra delarna av undersökningsområdet.

I nedanstående text baseras majoriteten av avsnittet om keramik på Mikael Johanssons keramikanalys²⁶ och avsnittet om glas på Georg Haggrens glasanalys.²⁷

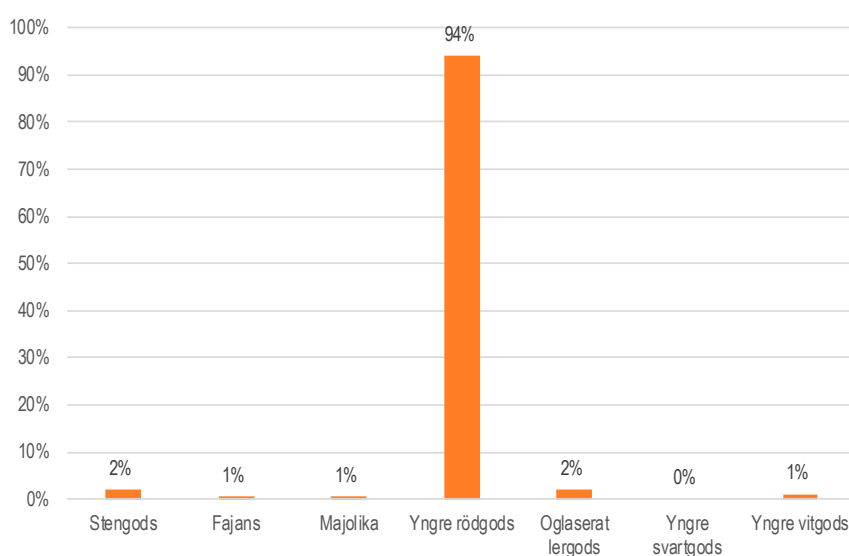
HUSGERÅD

Keramik

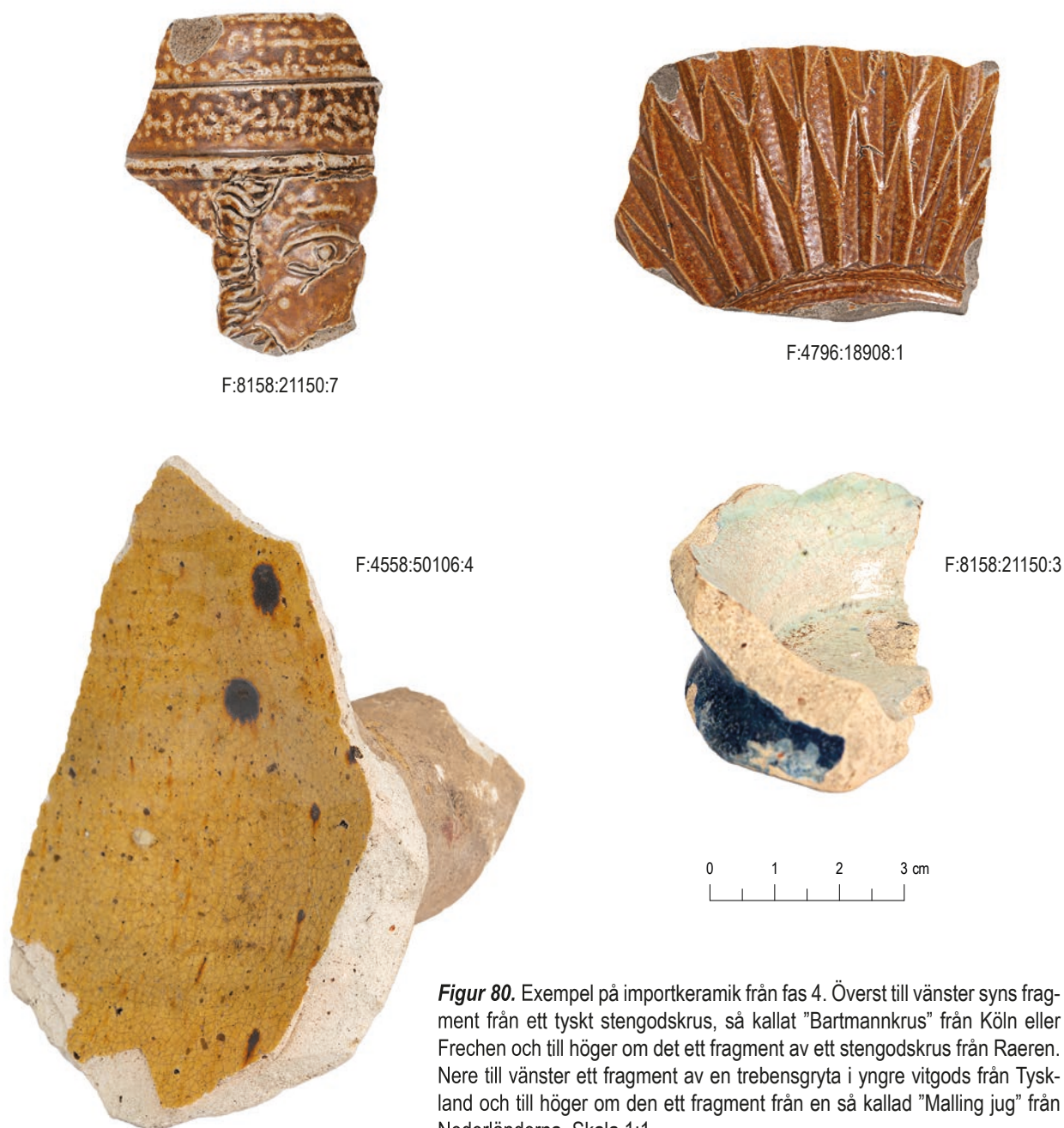
Det keramiska fyndmaterialet från fas 4 utgörs till nästan 94 % av yngre rödgods. Materialet innehåller alla de typiska kärlformerna från perioden. Matlagningskärl som trebensgrytor och trebenspannor, samt bordskärl som fat och skålar varav de flesta med dekorer målade i vitlera. Likheter med 1500-talskeramik från Södermalmstorg kan ses i dekorer och kärlformer. Förvaringskrukor är ovanliga i fyndmaterialet och finns bara i några enstaka exemplar, bland annat i form av ett handtag till en förningskruka.²⁸ Det yngre rödgodsset bör i stor omfattning vara tillverkat i Stockholm men en del kärl kommer sannolikt från krukmakerier i Tyskland.

Ett flertal exempel av oglaserade rödgodskärl finns också bland fynden, till exempel trebensgrytor och en skål.²⁹ Mycket talar för att det funnits en produktion och konsumtion också av oglaserade rödgodskärl.

Det finns en del importkeramik bland fynden, bland annat trebensgrytor i yngre vitgods från Tyskland och möjligen Nederländerna samt tyska stengodskrus från Köln/Frechen,³⁰ Raeren,³¹ Siegburg och Westerwald-området, ett fragment av en dansk Jydepotta³² och flera fat och skålar av typen nederländsk majolika. Det finns också en bottendel till ett krus med blå utvändigt tennglasyr som kan vara en så kallad *Malling jug*, en typ av dryckeskrus med utvändigt skarpt färgad glasyr som i många fall har en blå eller mörklila ton.³³ Tidigare har det antagits att dessa krus tillverkats i England och just beteckningen *Malling* härstammar från ett tidigt dokumenterat fynd från en kyrka i West Malling i England. Idag vet man genom kemiska analyser av lera i krusen att de framställdes i Belgien och Nederländerna. Där har också fynd av dessa krus gjorts under de senaste åren. Orten Antwerpen tycks ha haft en framträdande roll vad gäller både tillverkning och export av dessa kärl.

Figur 79. Diagram över keramiken från fas 4 baserad på godstyp och mängd i procent. Yngre svartgods består av ett fragment men visas som 0 % i sammanhanget.

Figur 80. Exempel på importkeramik från fas 4. Överst till vänster syns fragment från ett tyskt stengodskrus, så kallat "Bartmannkrus" från Köln eller Frechen och till höger om det ett fragment av ett stengodskrus från Raeren. Nere till vänster ett fragment av en trebenzgruta i yngre vitgods från Tyskland och till höger om den ett fragment från en så kallad "Malling jug" från Nederländerna. Skala 1:1.

Fyndmaterialet från fas 4 innehåller också skadad och felbränd keramik, det vill säga krukmakeriavfall. Att det rör sig om felbränd keramik är tydligt på grund av de många skevheter, sprickor och deformationer som materialet uppvisar. Det är i flera fall också tydligt hur godset spruckit, varpå glasyren runnit in i sprickbildningen under själva bränningsprocessen. Sex ICP-prover har tagits på kärl från detta avfallsmaterial och på ett kakelfragment. Vid

en ICP-analys undersöker man lerans kemiska sammansättning vilket gör det möjligt att gruppera kärl efter den lera som använts. Genom att sedan jämföra olika grupperingar kan man hitta ett geografiskt sammanhang för keramiken. ICP-analysen har utförts av Torbjörn Brorsson vid Kontoret för Keramiska Studier.³⁴ De kärl och kakel som provtagits finns i nedanstående tabell, liksom den proveniens ICP-analysen påvisat.

ICP-nr	Formtyp	Godstyp	Kontextnr	Punktnr	Fyndnr	Proveniensen
Stockholm26	Trebensgryta	Yngre rödgods	4558	50 105	11	Södra Stockholm
Stockholm27	Trebensgryta	Yngre rödgods	4558	50 105	10	Stockholm A
Stockholm28	Trebensgryta	Yngre rödgods	4558	50 105	8	Stockholm D
Stockholm29	Trebensgryta	Yngre rödgods	4558	50 105	6	Stockholm A
Stockholm30	Kanna	Yngre rödgods	4558	50 105	13	Stockholm B
Stockholm31	Flaska	Yngre rödgods	4558	50 105	29	Stockholm C
Stockholm34	Kakel	Rump, felbränd	4558	50 107	1	Stockholm D

Figur 81. Tabell över de fynd som ICP-prover tagits på från fas 4 samt den proveniens som analysen påvisat. Proveniensen är den geografiska plats som leran i föremålen kommer ifrån och som sannolikt också är föremålets tillverkningsplats.

ICP-analysen visar att samtliga föremål troligen tillverkats i Stockholmsområdet. Samtliga fyra trebensgrytor samt kannan och flaskan har tillverkats lokalt och två av dessa är förmodligen en produktion från samma krukmakeri. Förmodligen är även det felbrända kaklet en produktion från samma krukmakeri som trebensgrytan ifrån samma kontext, mer om det nedan.

Dryckes- och bordsglas

Från och med det tidiga 1600-talet så kan vi se förekomsten av de första dricksglasen på Stadsgården. Vid den här tiden hade glaskärl blivit vanligare i Stockholmsborgarnas hushåll. Ölet var den viktigaste drycken under 1600-talet och fram till 1670-talet var ljusgröna *passglas* tidens populäraste ölglas. De var höga, oftast åttkantiga bägare dekorerade med ett par pass av löpande trådar omkring buken.³⁵ Totalt hittades tre fragment av passglas³⁶ och tre fragment av *klubbägare* från fasen.³⁷ Klubbägare var en annan typ av hög ölbägare som också var dekorerad med en pålagd glastråd.

Figur 82. Delar av keramiken från den dump med krukmakeriavfall som påträffades vid undersökningarna på Stadsgården.

Figur 83. Exempel på felbränd keramik från krukmakeriavfallet, där godset spruckit under bränningen varpå glasyr runnit in i sprickbildningen. Skala 1:1

Figur 84. Fragment av klubbägare från Stadsgården (F:4949:50287:3). Skala 1:1.

Bestick

I ett större utfyllnadslager nedanför Katarinaberget hittades en lång tennsked med försilvrad yta³⁸ och en fällkniv med bearbetat hornhandtag.³⁹ På skedbladets ovansida finns ett bomärke och initialen A inristade. Skedar utgör tillsammans med knivar de äldsta redskapen som användes i samband med måltider och det går att följa skedens utveckling från medeltiden och fram till 1700-talet då den mer eller mindre fick dagens utformning.⁴⁰

Skeden är förmodligen en så kallad kulknoppssked som var vanlig under 1600-talet. Skedtypen var en vidareutveckling av den medeltida skeden som gick från ett kort, kraftigt skaft och närmast runt blad till ett längre skaft med ett mer ovalt blad. Tenn var under 1600-talet vanligt som bruks- och prydnadsgods inom den svenska överklassen och man kan tänka sig att skeden tillhört ett välburget hushåll i närområdet.

Fällkniven är cirka 14,5 centimeter lång utfälld och bladet och tången är tillverkade av smidesjärn. På ena sidan av knivbladet finns en smedsstämpel i form av en blomma. Handtaget bestod av gjuten mässing med beslag av skurna hornskivor på vardera sida vilka var sammanfogade med järnnitar. Kniven tillhörde den personliga utrustningen och användes både som skärredskap vid dagligt bruk samt som redskap i hushållet och vid måltider.

Figur 85. En 14,5 cm lång kulknoppssked (F:4949:50288:2) som hittades i ett utfyllnadslager daterat till första halvan av 1600-talet. Foto: Inger Nyström Godfrey, Studio Västsvensk Konservering (CC BY-ND). Skala 1:1.

Figur 86. En komplett fällkniv (F:4949:50288:71) med smedsstämpel i form av en blomma inristat på bladet. Kniven hittades i ett större utfyllnadslager nedanför Katarinaberget som påförts under 1600-talets första hälft. Skala 1:1.

F:4677:15386:5

BYGGNADSDETALJER OCH INREDNING

Kakel

Det äldsta kaklet från fas 4 utgörs av fem fragment från pottkakel, samtliga äldre än de lager de påträffades i.⁴¹ Parallellt med tillverkningen av pottkakel uppträdde även en ny typ av kakel som mer eller mindre behållit sin grundform till idag, nämligen rumpkaklet. Utvecklingen gick antagligen relativt fort, från det att en platta med reliefdekor sattes i pottans mynning, till att botten på pottan skars av. Den reliefdekorade plattan kunde skapas i en matris och pottan med dess avskurna botten utgjorde grunden för den kant, eller *rump* som murades upp på ugnen. Utvecklingen startade redan under medeltiden och tidiga fyndexempel finns bland annat från

Stockholms slott.⁴² Det var först under 1500-talet som reliefkakel började få en tydligare spridning. Initialt var det sannolikt en import från tyska områden, vilket tydligt avspeglas i fynden av kakel med porträtt av tyska adelsmän och furstar.⁴³ Matrisserna underlättade tillverkningen och i stället för att importera hela ugnar kunde en uppsättning patriser importeras och utifrån matrisserna kunde kaklen sedan tillverkas lokalt.⁴⁴ Under renässansen var det framför allt grönglaserade kakel som dominerade. Motiven i hög relief föreställer inte sällan religiösa och mytologiska väsen, kontinentala furstar, hertiginnor och romerska kejsare, inramat av växtlingor, portiker eller geometriska och arkitektoniska element.

F:4414:10184:1

F:4675:15219:2

Figur 87. Exempel på grönglaserat reliefkakel från 1500-talets andra hälft funna på Stadsgården. Ovan ses ett fragment med ett lejon. Till vänster ett kakel med en stor örn, följt av ett porträtt av en dokbeklädd kvinna. Skala 1:1.

Figur 88. Ett oglaserat dekorationskakel i form av ett stort lejonhuvud, utformat som en dörrkläpp, från tidigt 1600-tal och funnet på Stadsgården (F:4979:6:4). Skala 1:1.

Materialet med grönglaserat reliefkakel från Stadsgården står för cirka 21 % av reliefkaklens total. Stilistiskt är dateringarna spridda från 1500-talets mitt och en bit in på 1600-talet. Även om majoriteten troligen tillverkats under 1500-talets andra hälft har den största mängden hamnat i jorden vid de utfyllnadsarbeten som sker under decennierna kring 1600-talets mitt. Typiskt för kakeltypen är ett par fragment med kvinnoporträtt⁴⁵ samt ett kakel med en stor örn⁴⁶ och ett annat med ett lejon.⁴⁷ Det påträffades också ett oglaserat dekorationskakel i form av ett stort lejonhuvud.⁴⁸

Mot sekelskiftet 1600 tillkommer en specifik typ av dekor bland reliefkaklarna, så kallade evangelistkakel. På kaklet porträtteras en av de fyra evangelisterna; Matteus, Markus, Lukas eller Johannes med sina attribut. Evangelisten är alltid sittande under en repstavsornerad portik. Det förekommer grönglaserade kakel men den svarta glasyren blir nu allt vanligare. Från Stadsgården tillvaratogs 19 fragment med evangelistkakel från sju olika kontexter. På samtliga fragment där en evangelist kunnat bekräftas är det Markus som avbildats med sitt attribut lejonet.

Figur 89. Fragment från ett så kallat evangelistkakel som föreställer Markus skrivande sitt evangelium. Funnet på Stadsgården (F:4573:2720:4). Skala 1:1

Reliefkaklen tillhör den absolut största fyndgruppen bland ugnskaklen från Stadsgården och det svarta reliefkaklet har en stor övervikt. Under 1600-talet kom det svarta reliefkaklet att bli dominerande. Framför allt var det blyglaserat men ibland enbart svärtat med grafit. Den svartglaserade kakelugnens introduktion sammanfaller väl med spridningen av gjutjärnsspisar från Tyskland till Skandinavien.⁴⁹ Introduktionen av de svarta kaklen tolkas därför ofta som ett sätt att efterlikna järnspisen eller harmoniera bättre med ugnsluckan av järn.⁵⁰ Från början hade dekoren en högre relief, ofta med bibliska och arkitektoniska motiv, för att under 1600-talets andra

hälft få en något grundare relief i uteslutande växtmotiv i form av rankor och stiliserade växtlingor. Det finns flera exempel från undersökningen på Stadsgården, typiska för avsatsugnar i barockstil. Det finns mycket få bevarade ugnar av denna typ, men på Skokloster finns en mindre samling mycket välkända barockugnar. En av dessa, med en specifik typ av kakel som ofta påträffas i Stockholms stadslager, levererades 1669 av Kakelugnsmakaren i Uppsala, Michael Ericsson. Kaklen är prydda av arkadinramade urnor med blomster. Det var ett vanligt motiv inom inredningen på bland annat paneler och möbler under tiden.⁵¹

Figur 90. Michel Eriksson från Uppsala levererade 1669 tre svartglaserade kakelugnar till Skokloster slott. Denna svarta avsatsugn står kvar på ursprunglig plats i Grå rummet. Foto: Bengt Backlund, Upplandsmuseet (CC BY-NC-ND).

0 1 2 3 4 5 cm
| | | | | | | | | |

Figur 91. Kakel med en central arkadinramad urna med blomster, från Stadsgården (F:4613:6398:3). Skala 1:2.

I materialet från Stadsgården påträffades kakeltypen i 14 kontexter, varav 41 fragment ifrån en enda kontext.⁵² Det största antalet fynd av kakeltypen påträffades i kontexter tillkomna i början av fas 5 och sammanfaller med de stora utfyllnader som gjordes i Stadsgårdsområdet under 1600-talets mitt och decennierna därefter. Ett fragment av kakeltypen visade efter ICP-analys att leran i kaklet kom ifrån Norrköpingstrakten.⁵³ Troligen är sålunda även kaklet tillverkat i Norrköping. Det finns dock exempel på en lokal produktion av samma kakeltyp. I ett avfallslager innehållande uteslutande felbränt och kasserat keramik- och kakelmateriel framkom flera fragment från simser, hörn- och bladkakel av Skoklostertyp. Keramiken är daterad till fas 4 och

stratigrafiskt bör avfallet ha tillkommit precis i slutet av fasen. I produktionsavfallet framkom även tre oglaserade fragment med växtdekor som möjligen härrör från skröjbränt kakel.⁵⁴ Det påträffades också ett kasserat blad som återanvänts som brännplåt⁵⁵ och flera felbrända kakelfragment bland avfallet. Ett av de felbrända rumpfragmenten visade efter ICP-analys att det tillverkats med lera ifrån samma lertäkt i Stockholm som delar av keramikavfallet ifrån samma dump.⁵⁶ Med all säkerhet har en kruk- och kakelugnsmakare suttit alldeles i närheten under decennierna före 1600-talets mitt och kastat sitt avfall i strandkanten vid Stadsgården strax innan tomten uppläts för Rysshandeln 1638.⁵⁷

Figur 92. Tre fragment av möjligt skröjbränt kakel och en brännplåt i form av ett äldre kasserat och tillskuret kakelblad från krukmakeriavfallet på Stadsgården (F:4558:50107:1-2). Skala 1:1.

Kritpipor

I början av 1600-talet introducerades bruket att röka tobak till Sverige men det var först under 1620-talet som användningen av tobakspipor tog fart för att sedan öka kraftigt under de följande decennierna. Det avspeglas i fynden av kritpipor från Stadsgården. Av sammanlagt 3 036 påträffade kritpipsfragment, framkom 21 (cirka 0,7 %) i lager från fas 4. Tre av dessa gick att datera till första halvan av 1600-talet och samtliga var importerade från Holland.⁵⁸

Klädedräkt

Från den här fasen påträffades 61 läderföremål varav samtliga i organiska utfyllnadslager i södra delen av undersökningsområdet.⁵⁹ Delar av skor utgjorde den största fyndgruppen med 50 fragment. Flera av skorna bär spår av så kallad plundring vilket innebär att värdefulla bitar av ovanlädret eller sulan har skurit ut för att sparas och återanvändas medan de oanvändbara bitarna har slängts. Merparten av skorna är randsydd vilket är utmärkande för 1600–1700-tals skor och fyra av skosulorna kom ifrån barnskor.

Andra fynd som kan relateras till personliga föremål var delar av en möjlig väska⁶⁰ och en del av ett bälte eller en rem⁶¹ tillverkad i läder.

Ett av undersökningens mer unika fynd utgjordes av en näverkont.⁶² Näverflätningen kom till Sverige med inflyttade finländare på 1500-talet och ordet kont kommer från finskans *kontii* och betecknar en typ av ryggväska. Den är oftast rektangulär till formen med lock på övre kortsidan. Vår kont är diagonalt dubbelflätad och närmast semioval till formen. Konten är i stort sett intakt förutom att locket saknas och mäter cirka 58 x 20 centimeter. På baksidan har konten hål mellan remsorna på den plats där axelbanden varit placerade. Inuti konten hittades en täljd träbit som förmodligen använts som en remstoppare vid axelbanden. Konten hittades i ett utfyllnadslager nedanför Katarinaberget som dateras till 1630–1640-talet vilket medför att den nu funna konten utgör en av Sveriges äldsta.

Figur 93. En av Sveriges äldsta näverkontar som hittades i anslutning till en lastkaj som dendrodaterats till 1610-talet (F:4461:11714:1). Skala 1:2.

0 1 2 3 cm

Figur 94. Till vänster fragment av kullen från en filtad hatt från 1600-talet (F:4949:50288:72). Skala 1:1. Ovan en hel sådan hatt som hittades på regalskeppet Vasa. Källa: Vasamuseet, identifikationsnr 12350a (CC BY).

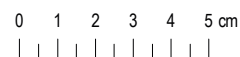
Ett annat fynd som kan relateras till klädsel utgjordes av nedre delen på kullen av en filtad hatt.⁶³ Filt tillverkas genom sammanpressning av djurhår och i det här fallet rör det sig om ull. Till formen är den mycket lik hattar avbildade på 1600-tals målningar och på regalskeppet Vasa hittades en hel sådan filt-hatt.⁶⁴

HANDEL OCH SJÖFART

I södra delen av undersökningsområdet tillvaratogs närmare 140 delar av diverse laggade kärl i olika storlekar varav merparten utgjordes av tunnklar. Ett mindre antal av kärlen identifierades som byttor och stånkor. Laggtekniken innebar att ett antal laggstavar fogades runt en botten och hölls samman med tunnband och kärlen användes framför allt för förvaring och förpackning av olika varor.

Fyra av locken eller bottenarna hade inristade bomärken varav två var intakta. Det ena bomärket utgjordes av ett timglas med tre vågräta streck och det andra av en variant av svastika med fyra kvadrater. Timglaset tillhör ett av de vanligaste grundmärkena medan svastikavarianten med fyra kvadrater är ovanlig.

Figur 95. Del av ett tunnlock eller botten med ett inristat bomärke i form av en svastika (F:4949:50288:3). Bomärket kan härledas till en gård i Roslagen eller på Åland. Skala 1:2.

Om säljakt, tunnor och bomärken

Mikael Bertheau

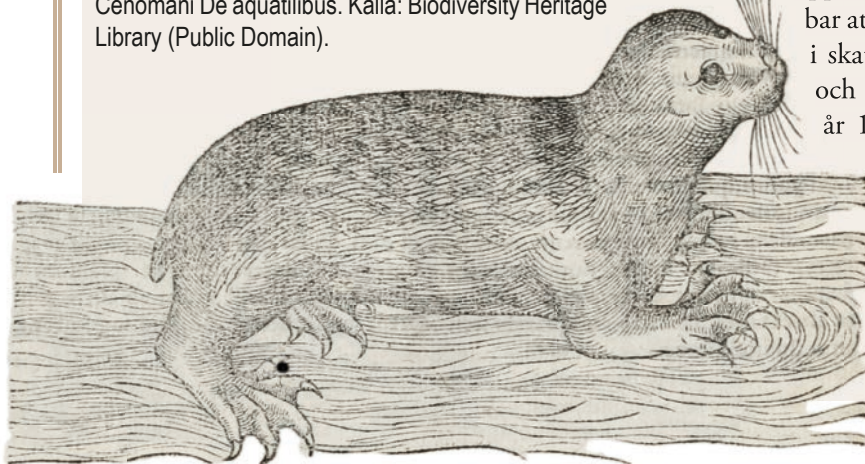
Säljakten och trankokeri

Grunden för näringen i den åländska skärgården var fiske i kombination med säl- och sjöfågeljakt. Flera gånger per år seglade bönderna från skärgården med sina varor som bestod av fisk, sälspäck, sältran, sälhudar och fågel till Stockholm, Reval och Åbo. Späcket var saltat och packat i tunnor och såldes bland annat till garverier. Det förekom sällan att späcket brändes till tran innan det såldes.⁶⁵

Även i Roslagen utgjorde säljakten en viktig del i näringen för allmogen vilket bland annat framgår av 1624 års tullbok från Blockhusudden där flera skärkarlar från socknar i Roslagen omnämns. År 1624 förde Roslagsborna in totalt 72 tunnor sälspäck till Stockholm som sedan såldes. Båtlagen kunde sammansättas av personer från varandra avlägsna gårdar men oftast bemannades båtarna av endast en eller ett par personer. I regel var det så kallade skötbåtar som användes vilket var en enklare och mindre farkost som klarade en lastvikt på cirka 1 000 kg.⁶⁶

Säljakten i Bottenviken och skärgårdarna bedrevs året runt men främst under de kalla vintermånaderna. I öppna havet fångades gråsälen med nät och inomskärs klubbades vikaresälen ihjäl med hjälp av påkar eller stänger. Jakten bedrevs i lag om vanligtvis 5–10 personer som kom från olika byar. Man tillvaratog i princip hela sälen, skinnets användes till skor, säckar och väskor, köttet till mat och av späcket tillverkades tranolja.⁶⁷

Figur 96. En avbildning av en säl från 1556. Petri Bellonii. *Cenomani De aquatilibus*. Källa: Biodiversity Heritage Library (Public Domain).

Under 1500-talet infördes en ny och effektivare metod att framställa tranolja på genom att man kokade späcket med vatten i stora grytor. Tidigare hade man låtit späcket jäsa långsamt i tunnor och kar utan värme för att framställa tranoljan. Den nya innovationen kom från Tyskland och ordet tran kan härledas till medellågtyskans trån med betydelsen att framställa flytande fett (olja) från kokning av val, säl eller fisk.⁶⁸ Späcket från sälarna fördes in till tranbodarna från skärgården och Bottenviken. Vid bodarna skars späcket i bitar och kokades i omgångar och från den första bränningen erhöll man en klarljus olja som skummades av med en stor flat kopparslev och hälldes över i trätunnor för vidare försäljning. Den här oljan användes främst som ljusbränsle till lampor och merparten gick på export till den europeiska marknaden. Efter andra bränningen av späcket framställdes så kallad bruntran som bland annat användes till smörjmedel och för att impregnera trä vid bland annat båtbyggeri. Restprodukten som blev kvar efter bränningen kallades för trangrums och användes bland annat som gödsel och till utfodring av djur.⁶⁹

Den nya produktionsmetoden för att framställa tranolja medförde att större mängder tranolja kunde tillverkas och därmed säljas till lägre priser. Tranolja tillverkades och exporterades även från Visby, Åbo och Viborg. I det skriftliga källmaterialet kan man under 1500-talet se ett ökat intresse för handeln med sälspäck och tranolja. Bland annat utger Gustav Vasa en rad brev och förordningar gällande säljakt i botteniska viken och skärgården. År 1550 avskaffas även prästerskapets sältionde som de uppburit sedan 1300-talet. Sältiondet innebär att kyrkan erhöll en tionde av sälspäcket i skatt men nu tillföll det kronan i stället och i Stockholm fick stadens borgmästare år 1543 monopol på att bedriva handel med tranolja.⁷⁰

Under 1600-talet sker en ökad säl- och valjakt av bland annat Danmark, Holland och Tyskland i arktiska havet för att tillverka tranolja.

Figur 97. Målning av Abraham Speeck från år 1634 som visar valfångst och ett danskt trankokeri på Danskön i den nordvästra delen av Svalbard. Till höger i bild visas hela processen med att tillverka tranolja. Källa: Wikimedia Commons (Public Domain).

Det medför att efterfrågan av sälspäck från de nordiska kustområdena till den europeiska marknaden successivt avtar. I anslutning till fångstplatserna inrättades också flera trankokerier för att framställa oljan.⁷¹

Tunnor och bomärken

I södra delen av undersökningsområdet tillvaratogs närmare 140 delar av laggade kärl varav merparten utgjordes av tunnndelar. Ett mindre antal av kärnen identifierades som byttor och stänkor. Laggtekniken innebar att ett antal laggstavar fogades runt en botten och hölls samman med tunnband och kärnen användes framför allt för förvaring och förpackning av olika varor.

Fyra av locken eller bottarna hade inristade bomärken varav två var intakta. Det ena bomärket utgjordes av ett timglas med tre vågräta streck och det andra av en variant av svastika med fyra kvadrater (figur 95). Timglasets tillhör ett av de vanligaste grundmärkena medan svastikavarianten med fyra kvadrater är ovanlig.

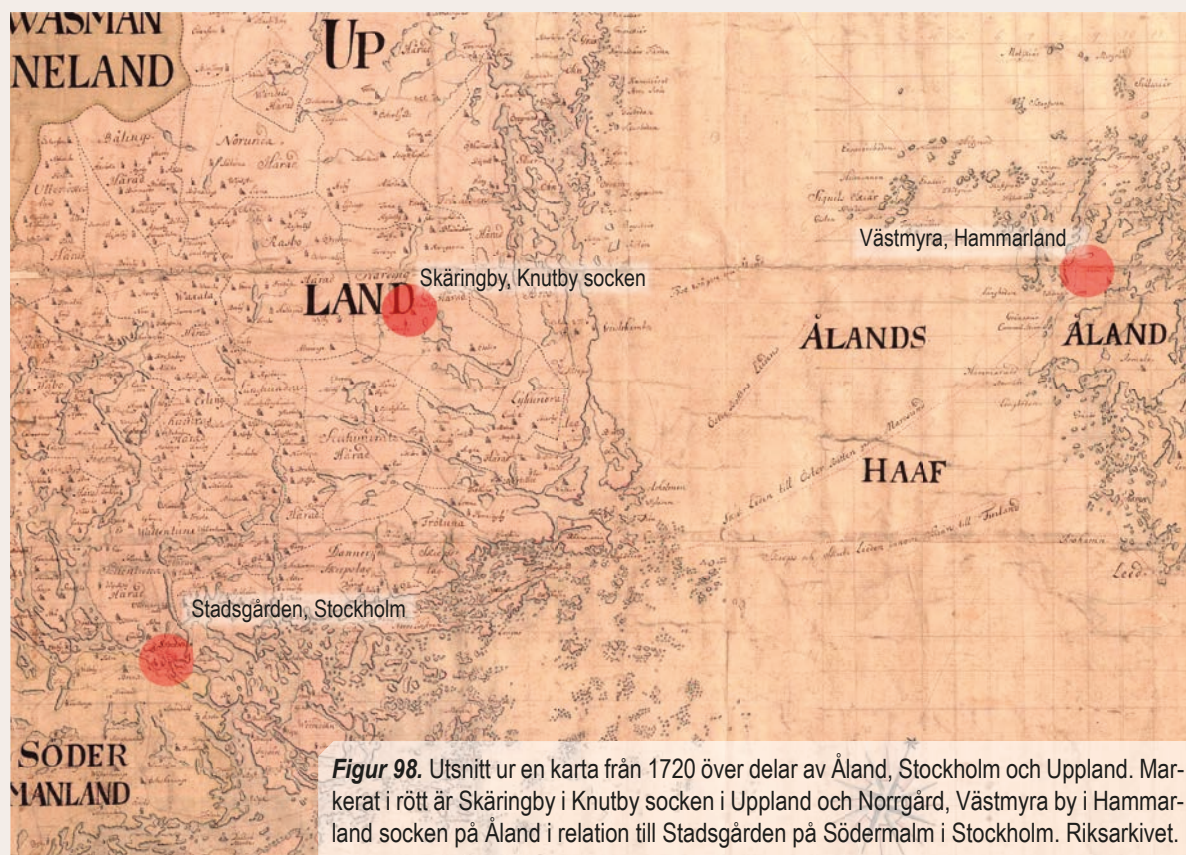
Bomärket var en egendomsmarkering och användes som ägarbeteckning och signatur i Norden långt fram i 1800-talet. Bruket av bomärken nådde sin största utbredning i Europa vid slutet av 1500-talet och med läsfärdighetens inbrott från slutet av 1600-talet skedde en successiv nedgång av bruket. Bomärken återfinns bland annat i mantalslängder, jordeböcker och kunde vara inskurna på redskap, husgeråd och på olika varor, till exempel tunnor. Före 1700 ärvdes bomärket inom slakten och nästa generation söner behöll grundmärket men kunde skapa en individuell variation genom att tillfoga eller ta bort ett streck från grundmärket. Genom att bomärket ärvdes med gårdsinnehavet kom bomärket att beteckna en släkt boende på en viss gård. Man kunde också ta med sig bomärket om man flyttade eller om gården delades.

Bomärket utgjordes av en figur bildad av enkla linjer som oftast bestod av en lodrät huvudstav till vilken raka eller böjda linjer anslöt i en mångfald av olika kombinationer. Bomärket återgick i flera fall på allmänt förekommande symboliska tecken såsom svastika, pentagram, kors av olika slag och trianglar eller andre geometriska figurer.⁷²

Fyndet av tunnlocket med den inristade svastikan⁷³ kan indikera på ett handelsutbyte med Roslagen eller den åländska skärgården. Det hittades i utfyllnadsmassorna som täckte en av tranbodarna nedanför Katarinaberget. Bomärket var inristat i form av ett gammakors i fyra kvadrater vilket var en variant av svastikasymbolen. Inom samisk och finsk folketro benämndes tecknet som valrosshjärtat (Mursunsydän) eller Tursas hjärta (Tursansydän).⁷⁴ I Sverige finns ett 80-tal olika grundmärken varav det nu påträffade bomärket är ovanligt. Tuve Skånberg har i sin avhandling ”Glömda gudstecken: från fornkyrklig dopliturgi till allmogens bomärken” gått igenom 27 595 bomärken från olika länder varav cirka 6500 från Sverige och 6200 från Åland.⁷⁵ Den här typen av svastika förekommer endast fyra gånger i materialet. Det finns två markerade i storskifteshandlingar från Leksand åren 1821–1823⁷⁶ och två stycken i ödeslängden 1588–1589 på Åland.⁷⁷ Ödeslängden var en förteckning över de gårdar i en socken som inte hade råd att betala skatt. I ödeslängden för åren 1588–1589 användes gammakorset som bomärke för Norrgård i Vestmyra by (Hammarland socken) på Åland. Gården ägdes då av Jöns Knutsson.⁷⁸

Ove Andersson har sammanställt cirka 10 000 bomärken från handlingar i Roslagen och i det materialet förekommer bomärket femton gånger mellan åren 1653–1843. Det äldsta belägget är från år 1653 då Erick Larsson som bodde i Skäringby (Knutby socken) använde bomärket som namnteckning i en handling.⁷⁹

Det nu funna tunnlocket med ett inristat gammakors och en diameter på cirka 44 cm har förmodligen suttit på en tunna som innehållit sälspäck eller någon annan vara från den åländska skärgården eller Roslagen som fraktats till Stockholm. Om så är fallet kan tunnan ha tillhört Jöns Knutsson eller hans son på Åland alternativt Erick Larsson eller hans far från Roslagen. Vad som talar för den här tolkningen är dels fyndplatsen där man har omlastat varor av framför allt tranrelaterade produkter, dels närheten till den åländska skärgården och Roslagen där man bedrivit just säljakt. I det material som finns publicerat om bomärken finns det inga andra hemman som använt gammakorset som bomärke under perioden sent 1500-tal och 1600-talets första hälft.⁸⁰

Figur 98. Utsnitt ur en karta från 1720 över delar av Åland, Stockholm och Uppland. Markerat i rött är Skäringby i Knutby socken i Uppland och Norrgård, Västmyra by i Hammarland socken på Åland i relation till Stadsgården på Södermalm i Stockholm. Riksarkivet.

I ett tjärlager som täckte en lastkaj⁸¹ påträffades ett fynd av en stor klädesplomb i bly.⁸² Plomben utgjordes av två runda blyplattor som var förenade av ett band. Detta möjliggjorde att plomben kunde vikas runt tygkanten och sedan klämmas fast i tyget. Plombens ena sida är försedd med en äldre variant av Hamburgs stadsvapen och på den andra sidan finns en text som anger Hamburg och året 1586. Syftet med plomberingen var att visa att det färdiga klädet genomgått en kvalitetskontroll på produktionsorten. Plomben har sannolikt slitits loss från en klädespacke och en bit av tyget har blivit kvar på plomben. Det rör sig om ett valkat ylletyg som var lämpat för ett kraftigare ytterplagg.⁸³ Ylletyg av hög kvalitet kallades för kläde och blev under medeltiden en viktig handelsvara som importerades i stora mängder till Norden från de västeuropeiska tillverkarna.

Det finns uppgifter från 1500- och 1600-talen om att klädstyckena kunde förses med plomber av två olika storlekar, antingen en större eller en mindre, där den större markerade bättre kvalitet än den min-

dre. I vårt fall visar plomben att tyget levde upp till de standarder som staden Hamburg garanterade och då det rör sig om en stor plomb så har klädet varit av hög kvalitet.

I fyndmaterialet från fas 4 återspeglas sjöfarten i form av två delar av spanten till en mindre båt,⁸⁴ riggdetaljer i form av ett halvt blockhus⁸⁵ och del av en jungfru.⁸⁶ Spanten utgjorde båtens stomme varpå man fäste bordläggningen som var båtens skrov. Blocket utgör ena halvan av ett så kallad enkelblock vilket var en del av en lyft- eller draganordning som bestod av ett blockhus med en eller flera blockskivor. Över blockskivan löper ett rep och tillsammans bildar de en talja med vilken dragkraften kan riktas och förstärkas. Förmodligen har blocket varit hugget ur ett enda stycke trä vilket var typiskt för den här tiden.

En jungfru är en del av fartygets rigg. Den består av en träskiva med genomgående hål och används för att sträcka båtens vant och stag. Ena långsidan av jungfrun hade ett rundat spår för repet.

Figur 99. Textilplomb från Hamburg med ett bevarat textilfragment. Det är en relativt stor plomb tillverkad i bly, med en diameter på 42 mm. Till vänster i bild syns avbildningen av Hamburgs stadsvapen, i mitten kan man ana texten Hamburg stad och till höger året 1586 (F:4868:20072:1). Skala 1:1.

DJURHÅLLNING

Det enda fyndet som går att koppla till djurhållning under fas 4 på Stadsgården utgjordes av en hästkam i trä.⁸⁷ Kammen har ett rejält handtag med mycket grov tandning där det också fanns tagel bevarat.

På ena sidan är ägarens bomärke inristat. Från tiden då vår kam var i bruk bodde ett flertal av stadens åkare på Södermalm och enligt de skriftliga källorna ska det även ha funnits ett antal stallbyggnader vid Stadsgården.

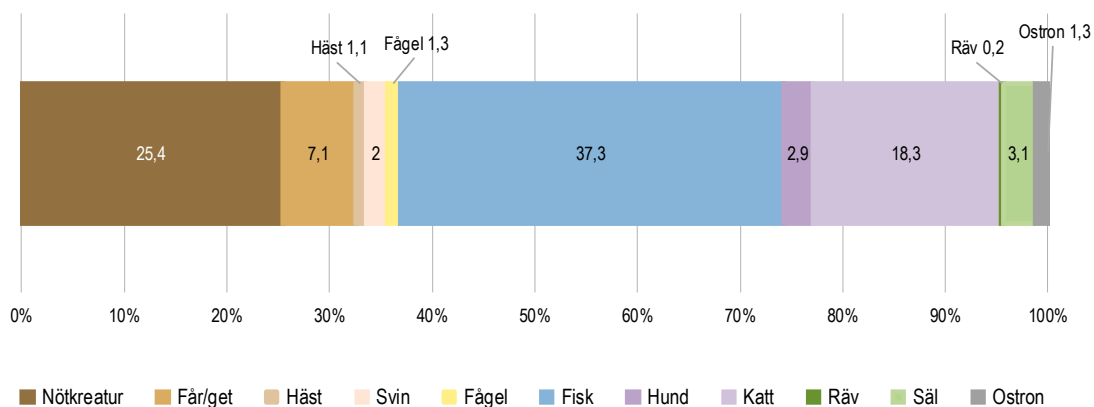
Figur 100. En hästkam som hittades i ett lager som dateras till första halvan av 1600-talet. Lägg märke till hästtaglet som sitter kvar mellan tänderna (F:4461:11574:4). Skala 1:1.

Osteologi

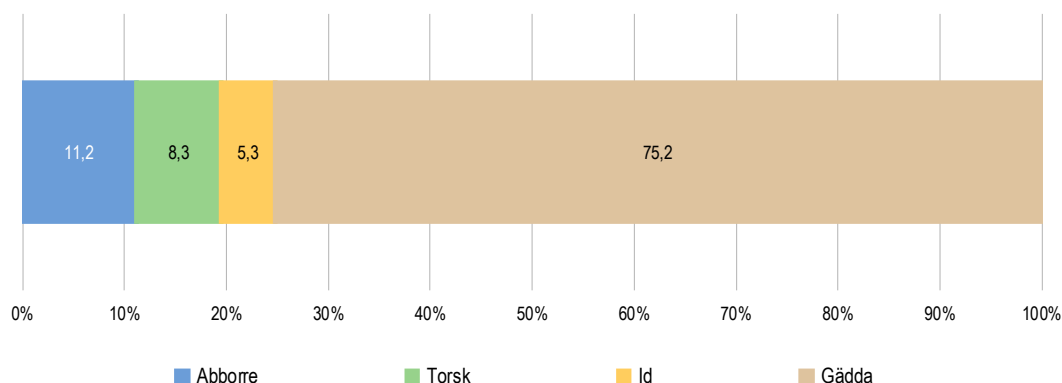
Den osteologiska analysen visar att fisk förmodligen varit en viktig animalisk föda under fasen. Fiskben utgjorde 39 % av samtliga artbestämda ben. Dominerande bland fisken var gäddan som delvis bör ha kommit från det lokala fisket i Mälaren, liksom även abborre och karpfiskens id. En stor del av fisken i staden infördes dock från Skärgården och Roslagsregionen. Exempelvis levererade Värmdö nästan hälften av all färsk fisk 1624.⁸⁸ Bland fiskbenen fanns också fynd av torsk från Östersjön. Under fas 4 tillkommer även ostron i materialet för första gången. Under perioden blev det populärt inom hovets kretsar att äta och bjuda på delikatessen. Det fanns dock inga platser inom dåvarande rikets yta att hämta ostron på. 1610 utfärdades en fullmakt åt en kurir

som skulle hämta hem ostron från Bohuslän till det svenska hovet. I februari 1615 anslogs en bonde i Dalsland sex tunnor spannmål årligen, ”så länge han låter bruka sig till att hämta ostrer från Norrige”.⁸⁹

Av de 453 fragmenten av däggdjursben som identifierades från den här perioden kom endast ett fragment från ett vilt djur, ett strålben från en räva. Relationen mellan de stora slaktdjuren är den samma som i tidigare faser. Benen från nötkreatur dominerar fortfarande följt av får eller get och svin. Bland tamdjuren förekom också en stor mängd katt men även hund och häst finns representerat i materialet. Samtliga tamdjursben påträffades nedanför Katarnaberget i anslutning till två lastkajer som daterats till 1590-talet respektive 1610-talet.

Figur 101. Sammansättningen av det osteologiska materialet i fas 4 baserat på antalet ben.

Figur 102. Sammansättningen av fiskarter i fas 4 baserat på antalet ben.

Figur 103. Ett hästkranium (F: 4870:20149) som påträffades i anslutning till en lastkaj (kontextgrupp 14) anlagd under 1590-talet, direkt nedanför Katarinaberget.

KONTEXTER I FAS 4, 1554-1641

Figur 104. Plan över fas 4. Skala 1:800.

KONTEXTGRUPP 12. TRANBOD
Datering: cirka 1554–1610

I södra delen av undersökningsområdet framkom rester efter en pålad byggnad. Den var bevarad till en storlek av cirka 6,7 x 6,5 meter och utgjordes av 17 träpålar, ett spisfundament, en underliggande stock från bjälklaget i två delar, fem syllstenar samt en fragmentarisk träsyll. Pålarnas diameter var upp till 0,35 meter och tillsammans bildade de tre närmast parallella rader varav den södra raden har fungerat som stöd åt en av underliggarna. Underliggaren har fungerat som en tvärregel och var orienterad i öst–västlig riktning. Den utgjordes av två stockar med 5,8 och 1 meters längd och 0,3 meters diameter.

Byggnadens spisfundament var murat och beläget på landsidan och mätte cirka 2,5 x 2,9 meter. Spisfundamentet var bevarat i 2–3 skift till en höjd av 0,4 meter. Det översta skiftet bestod av 0,3 x 0,14 x 0,08 meter stora tegelstenar som vilade på 0,25–0,5 meter stora rundade och skarpkantiga stenar. Konstruktionen hade satt sig och flera av träpålarna från en äldre kajläggning⁹⁰ hade trängt igenom fundamentet. Fundamentet var anlagt ovanpå ett utfyllnadslager⁹¹ och övre delen av fundamentet var stort av en ovanliggande lastkaj.

Strax öster om fundamentets sydöstra hörn framkom en 1,2 meter lång och 0,15 meter bred förmultnad trästock som kan ha utgjort en del av östra syllen till byggnaden. Stocken var eldskadad och orienterad i närmast nord–sydlig riktning.

Figur 105. I förgrunden visas spisfundamenten till två tranbodar som var belägna strax nedanför Katarinaberget. Byggnaderna har dendrodaterats till andra halvan av 1500-talet. Genom det vänstra fundamentet som tillhör grupp 12 kan man se att träpålar från en äldre kajläggning trängt igenom. Foto från söder.

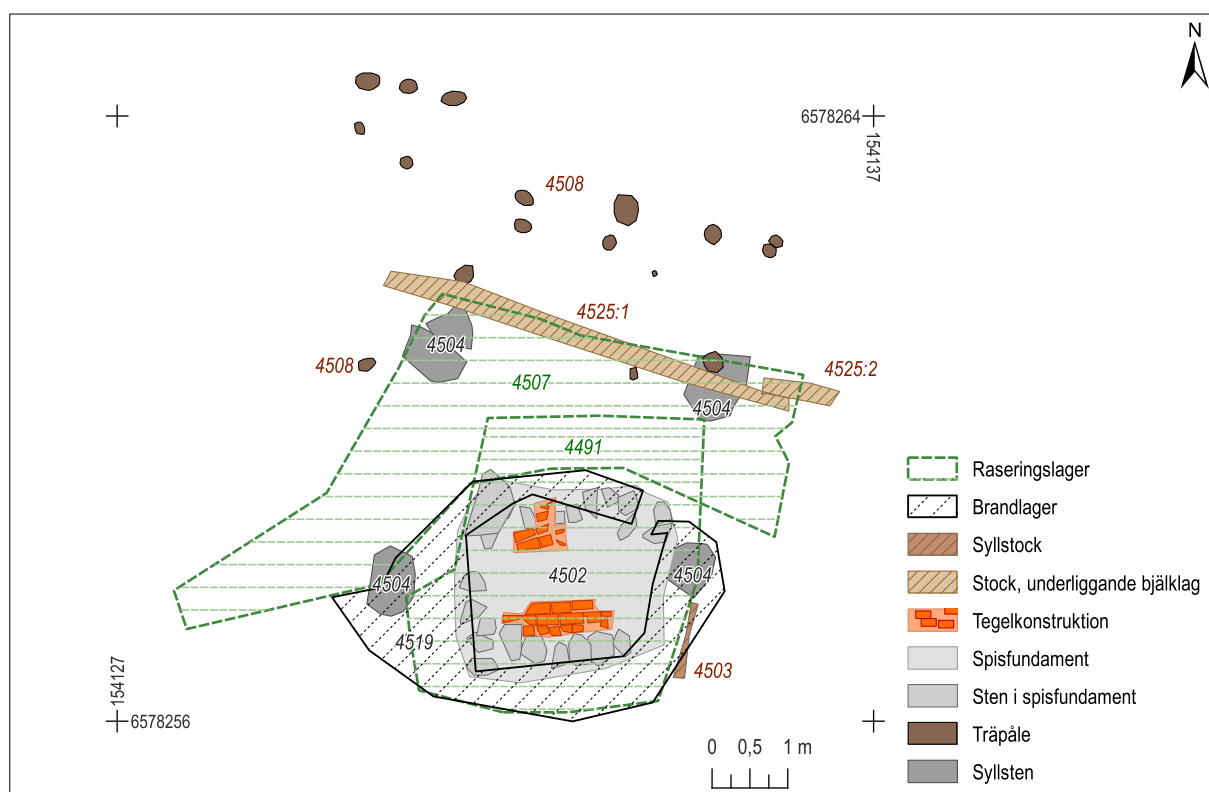

Hela anläggningen täcktes av ett varvigt brand- och raseringslager som var upp till 0,5 meter tjockt. Det utgjordes av ett kompakt kalkbrukslager som var uppblandat med tegelkross, småsten, träkol och organiskt material. Underliggaren till byggnaden har dendrodaterats till vintern 1551–1552 och en av pålarna som hållit upp byggnaden på vattensidan kunde också dateras till vintern 1551–1552. Ytterligare tre av pålarna i konstruktionen daterades till decennierna runt 1500-talets mitt.

Byggnaden tolkas utgöra en tranbod som delvis stått på pålar i vattnet och delvis stått på land. Spisfundamentet var anlagt på byggnadens landsida. Spisfundamentet utgjorde förmodligen grunden till en

pannmur där själva kokkärlet varit inmurat. Boden anläggs efter branden som eldhärjar Stadsgården år 1554 och förstörs genom en eldsvåda någon gång under början av 1600-talet. Antagandet baseras på att tranboden stratigrafiskt framkom under en lastkaj som dendrodaterats till cirka 1615.

Vid en schaktningsövervakning som utfördes 2014 i östra delen av Stadsgården framkom strax nordöst om kvarteret Tranbodarne en ansamling med träpålar.⁹² Två av träpålarna dendrodaterades till andra halvan av 1500-talet och tolkas utgöra rester efter en tranbod. Anläggningen var belägen cirka 90 meter öster om vår tranbod och är sannolikt samtida.

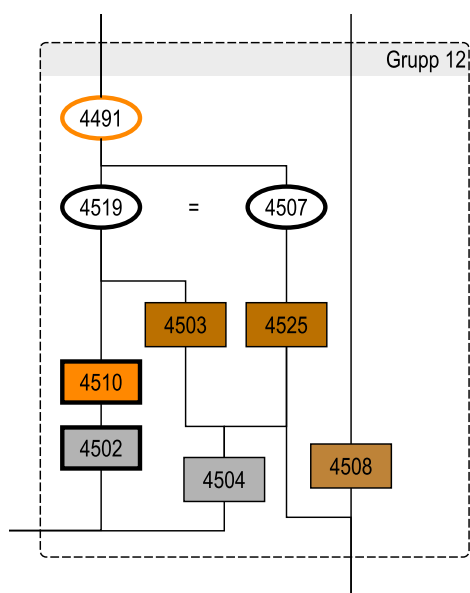
Figur 106. Plan över kontextgrupp 12. Skala 1:100.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m. ö.h.
4491	Raseringslager	+1,60
4502	Spisfundament	+1,44
4503	Syllstock	+1,50
4504:1-5	Syllstenar	+1,34
4507	Raseringslager	+1,16
4508:1-17	Pålar	+1,20
4510	Tegelkonstruktion	+1,55
4519	Brandlager	+1,40
4525:1-2	Stock, underliggande bjälklag	+0,89

Figur 107. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 12.

Provnummer	Datering	Proveniens
4525:12735	Vintern 1551-1552	-
4508:11634	1535-1575	-
4508:11636	1544-1584	-
4508:11652	Vintern 1550-1551	-
4508:11653	1547-1567	-

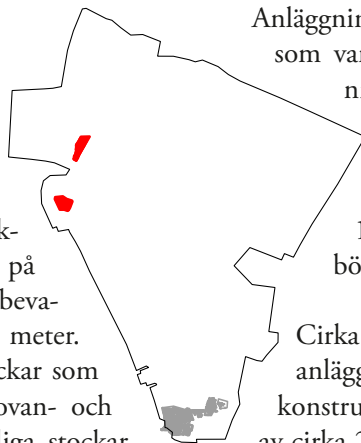
Figur 108. Tabell över dendrokronologiska dateringar inom kontextgrupp 12.

Figur 109. Gruppmatris över kontextgrupp 12.

KONTEXTGRUPP 13. BRYGGA
Datering: cirka 1564–1630-tal

I samband med schaktning för två brunnar och en vattenledning⁹³ i nordvästra delen av undersökningsområdet påträffades en träkonstruktion.⁹⁴ Konstruktionen framkom på cirka -0,2 meter över havet och var bevarad till en storlek av minst 7,5 x 2,6 meter. Konstruktionen utgjordes av 13 stockar som var sammanfogade med urtag på ovan- och undersidan i minst två skift. Samtliga stockar fortsatte utanför schaktbegränsningen i öster, väster och söder. Stockarnas diameter varierade mellan 0,25–0,45 meter och hela anläggningen hade satt sig åt öster. Delar av träkonstruktionen var skadad av yngre betongfundament och hela anläggningen täcktes av ett minst 0,5 meter tjockt utfyllnadslager. En av underliggarna dendrodaterades till vinterhalvåret 1563–1564.

Anläggningen tolkas utgöra en del av en brygga som var belägen strax söder om östra mynningen till Gustav Vasas stadsgrav åt Saltsjösidan till. Bryggan anlades efter att Stadsgraven stod färdig i början av 1560-talet och revs under 1630-talet i samband med att man börjar fylla ut Franska bukten.

Cirka femton meter söder om brygganläggningen framkom en fragmentarisk träkonstruktion som var bevarad till en storlek av cirka 2,3 x 1,7 meter.⁹⁵ Anläggningen framkom på cirka -0,3 meter över havet och utgjordes av elva kraftigt förmultnade plankor och stockar. Anläggningen var bevarad i minst två skift där det övre skiftet utgjordes av 0,04 meter tjocka plankor som vilade på stockar. Stockarna var orienterade i nordväst–sydöstlig riktning och hade en diameter på cirka 0,15 meter. Anläggningen var störd i samtliga väderstreck förutom i söder där den fortsatte utanför schaktbegränsningen. Ett utfyllnadslager som

Figur 110. Del av en brygga som framkom i nordvästra delen av undersökningsområdet. Den var belägen strax söder om Vasas vallgrav och anlagd någon gång under senare delen av 1560-talet. Foto från nordöst.

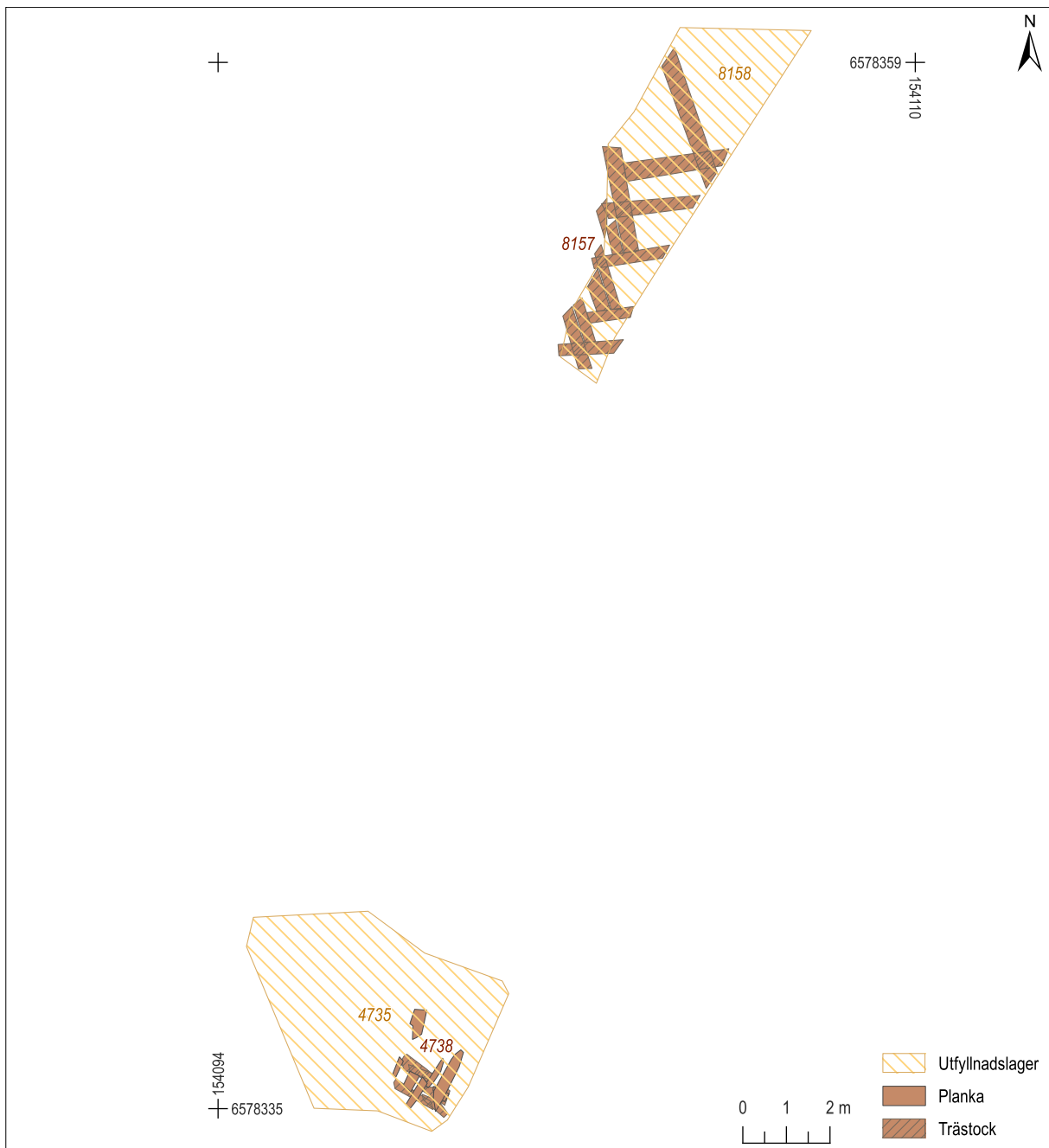

bestod av ett organiskt material uppblandat med småsten, träflis och tegelkross täckte konstruktionen.⁹⁶ Träkonstruktionen hade samma sträckning som brygganläggningen i norr och kan ha utgjort en del av denna.

På Hogenbergs kopparstick från 1570-talet kan man ana en mindre brygga strax söder om Järngraven där en båt ligger förtöjd, möjligen är bryggan densamma som den nu påträffade.

Figur 111. Utsnitt av Hogenberg kopparstick från 1570-talet. Centralt i bild syns en båt förtöjd vid den plats där denna brygg-lämning daterad till 1560-talet framkom. Sjöhistoriska museet (Public Domain).

Figur 112. Plan över kontextgrupp 13. Skala 1:150.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m. ö.h.
4735	Utfyllnadslager	-0,1
4738	Träkonstruktion	-0,3
8157	Träkonstruktion	-0,2
8158	Utfyllnadslager	±0,0

Figur 113. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 13.

Provnummer	Datering	Proveniensen
8157:21160	Vintern 1563–1564	Hälsingland med omnejd.

Figur 114. Tabell över dendrokronologiska dateringar inom kontextgrupp 13.

KONTEXTGRUPP 14. LASTKAJ
Datering: cirka 1595–1630-tal

I södra delen av undersökningsområdet, cirka sju meter öster om kontextgrupp 12 framkom en lastkaj som var bevarad till en storlek av 5,7 x 6,3 meter. Kajen var orienterad i nordöst-sydvästlig riktning. Kajen gick inte att undersöka i sin helhet då exploatören behövde ha en byggväg öppen till Katarinaberget. Detta medförde att konstruktionen undersöktes i etapper. I öster var kajen kraftigt skadad av en spontlåda som slogs ned efter att arbetsvägen togs bort samt av grundpålar till en byggnad från första halvan av 1700-talet.⁹⁷ Konstruktionen var uppbyggd av tre–fyra skift av trästockar som stöttats upp av ett antal träpålar.⁹⁸ Det överliggande däckets utgjordes av 29 rundade eller bilade stockar med en diameter på mellan 0,15–0,25 meter.⁹⁹ Flera av överliggarnas västra ändar var tillhuggna vilket indikerar kajens begränsning åt väster. Stockarna hade urtag på undersidan och var sammanfogade med 5

underliggande stockar vilka utgjorde bjälklag för konstruktionen.¹⁰⁰ Dessa vilade i sin tur på en bärlina med 1–2 skift av kraftigare stockar med en diameter på ca 0,3 meter.¹⁰¹ Hela anläggningen lutade kraftigt åt nordväst.

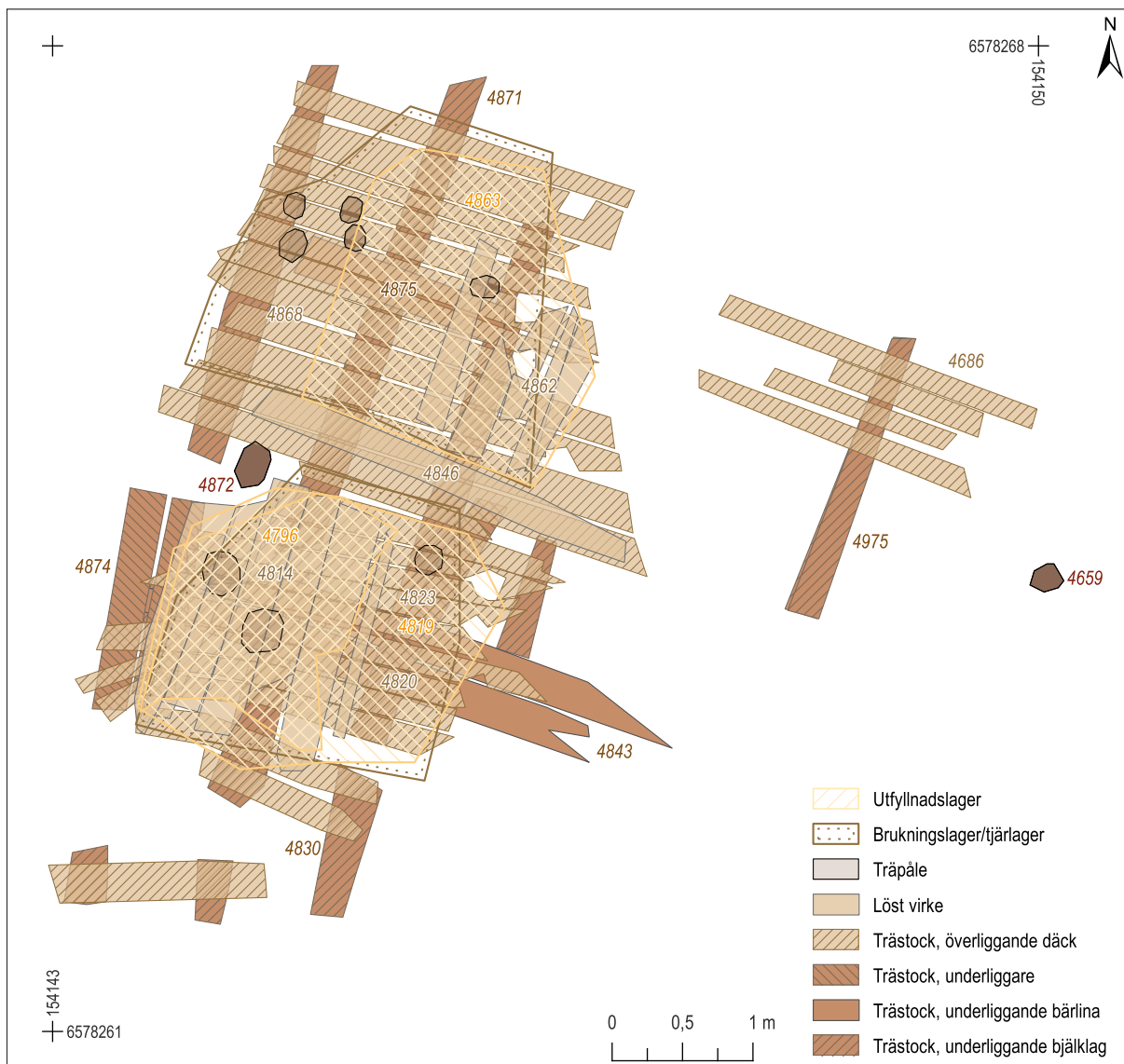
Tre av överliggarna har dendrodaterats till sent 1560-tal och två av underliggarna i bjälklaget till 1590-talet. Vid den här tiden var djupet nedanför Katarinaberget mellan 7–17 meter vilket innebar att större fartyg kunde lägga till vid kajen.¹⁰² På Hogenbergs kopparstick från 1570-talet kan man se ett större tremastat fartyg som delvis är skymt av Katarinaberget ligger förtöjt vid platsen för lastkajen. Troligen anläggs kajen under 1590-talet, delvis med cirka 30 år gammalt återbrukat virke. Alternativt uppförs kajen under sen 1560-tal varpå bjälklag byts ut och repareras under 1590-tal. Kajen var i bruk samtidigt som tranboden och lastkajen åt väster och åtminstone under 1620-talets slut, då en ny påle slås ner invid lastkajen. Den överges sedan under 1630-talet

Figur 115. Nordvästra delen av lastkajen (kontextgrupp 14) framrensad. I bakgrunden till höger i bild syns Katarinaberget. Foto från norr.

när stora delar av Franska bukten fylls ut. Ovanpå kajen påträffades ett kompakt tjärlager som innehöll fynd av tunnlar i form av laggstavar, band, dymlingar samt delar av lock och bottenar. Tjäran kan ha använts för att impregnera kajen mot väta då det

utgjorde ett utmärkt träskyddsmedel. En vara som omlastats från kajen var kläde vilket en textilplomb som hittades i tjärlagret vittnar om.¹⁰³ Andra varor som hanterats från lastkajen var hö och halm vilket den makrofossila analysen av tjärlagret visat.¹⁰⁴

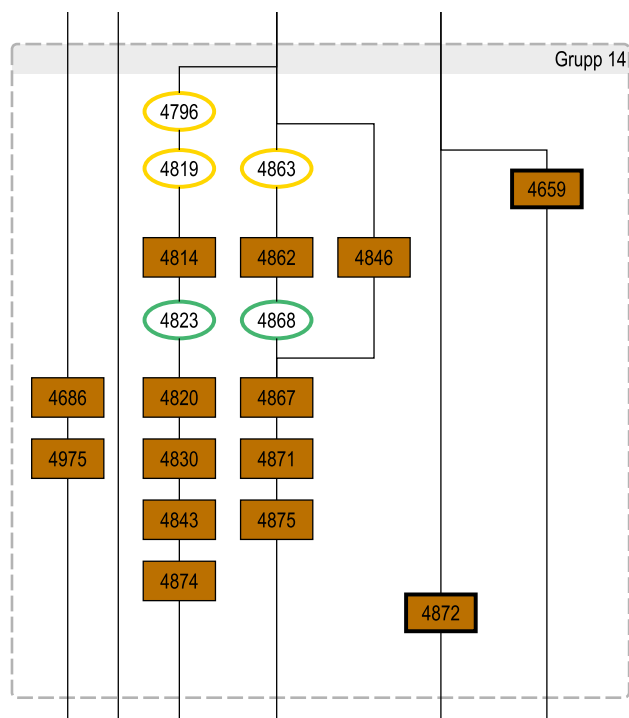
Figur 116. Plan över kontextgrupp 14. Skala 1:50.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m. ö.h.
4659	Påle	+0,13
4686	Stockar, överliggande däck	+0,3
4796	Utfyllnadslager	+0,35
4814	Löst virke	+0,38
4819	Utfyllnadslager	+0,38
4820	Stockar, överliggande däck	+0,25
4823	Brukningsslager/tjälager	+0,29
4830	Stockar, underliggande bjälklag	+0,2
4843	Stockar, underliggande bärlina	+0,1
4846	Löst virke	+0,3
4862	Löst virke	+0,42
4863	Utfyllnadslager	+0,52
4867	Stockar, överliggande däck	+0,2
4868	Brukningsslager/tjälager	+0,4
4871	Stockar, underliggande bjälklag	±0,0
4872:1-9	Pålar	+0,88
4874	Stockar, underliggare	-0,2
4875	Stock, underliggande bärlina	-0,22
4975	Stockar, underliggande bjälklag	+0,3

Figur 117. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 14.

Provnummer	Datering	Proveniens
4659:16666	(Vintern 1628/29)	-
4820:19418	Juni 1569	-
4843:19531	1592-1611	Uppland-Södermanland
4867:20143	Vintern 1568-1569	Uppland-Södermanland
4867:20144	Vintern 1568-1569	Uppland-Södermanland
4867:20146	(Vinter 1568/69)	-
4867:20147	(Vinter 1576/77)	-
4875:20284	Vintern 1594-1595	Uppland-Södermanland

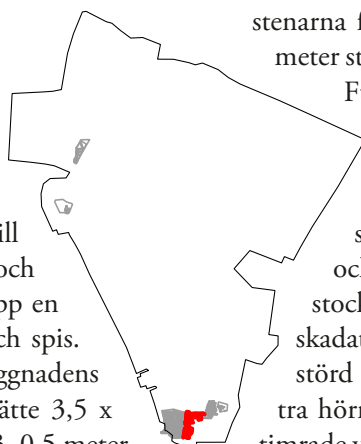
Figur 118. Tabell över dendrokronologiska dateringar inom kontextgrupp 14. Resultat inom parentes är inte helt säkra uppgifter.

Figur 119. Gruppmatris över kontextgrupp 14.

KONTEXTGRUPP 15. TRANBOD
Datering: cirka 1590–1630-tal.

Strax öster om lastkajen (kontextgrupp 14) framkom rester efter en stolpburen byggnad som delvis stått i vattnet. Byggnaden var bevarad till en storlek av cirka 9,5 x 6,5 meter och utgjordes av åtta träpålar som bar upp en knuttimrad byggnad med trägolv och spis. Spisfundamentet var beläget i byggnadens sydvästra hörn på landsidan och mätte 3,5 x 2,5 meter.¹⁰⁵ Det var uppbyggt av 0,3–0,5 meter stora rundade och skarpkantiga stenar. Ovanpå

stenarna fanns ett skift med 0,3 x 0,15 x 0,08 meter stora murade tegeltegelsestenar bevarat.¹⁰⁶

Fundamentet var stort av en betongpåle i norra delen av spisen och anlagt ovanpå utfylld mark invid Katarinaberget i söder. Byggnadens västra och södra träsyll var kraftigt förmultnade och utgjordes av 0,2–0,3 meter tjocka stockar.¹⁰⁷ Mittpartiet av västra syllen var skadat av en betongpåle och södra syllen var störd i öster. Över syllstockarna i sydvästra hörnet var upp till tre skift av den knuttimrade väggen bevarad, till en höjd av cirka 0,4 meter. Sydvästra husknuten vilade delvis på en hörnsten.¹⁰⁸

Figur 120. Till vänster i bild syns västra delen av en tranbod (kontextgrupp 15) med intakt spisfundament, syllstock och trägolv. Till höger syns spisfundamentet från ytterligare en tranbod (kontextgrupp 12). Foto från norr.

I byggnadens nordvästra del framkom rester efter ett förmultnat plankgolv som var bevarat till en storlek av 4 x 1,3 meter.¹⁰⁹ Golvet utgjordes av minst 4–5 träplankor som var 3,9 meter långa och 0,2 meter breda. Plankorna var lagda i närmast nord-sydlig riktning och störda i öster och väster av sentida aktiviteter. Ovanpå södra delen av trægolvet framkom ett kompakt 0,1 meter tjockt brukningslager.¹¹⁰ Det bestod av organiskt material uppblandat med lite träkol, sot och träflis. Lagret innehöll rikligt med fynd av fisk- och fågelben samt fynd av ett 4 öres silvermynt präglat 1575 under Johan III regeringstid.¹¹¹ Träplankorna var lagda direkt ovanpå ett undergolv som var täckt av ett tunt lager med tjära.¹¹² Förmodligen har tjäran använts för att skydda trægolvet mot väta.

Figur 121. Det här silvermyntet med valören 4 öre är präglat 1575 (F:4464:11408:1), under den tid Johan III var regent. Det hittades i ett brukningslager på golvet i tranboden (kontextgrupp 15). Skala 1:1.

Figur 122. Spisfundamentet till tranboden (kontextgrupp 15). Enstaka tegel syns fortfarande i konstruktionen. Till vänster i bilden den mycket fragmentariska västra sylstocken. Foto från söder.

Det underliggande trägolvet utgjordes av 19 mindre kluvna stockar varav flertalet var lagda med den rundade sidan uppåt i öst-västlig riktning.¹¹³ Undergolvet var bevarat till en storlek av cirka 5 x 4,2 meter och flera av kluvorna vilade på ett golvbjälklag av underliggande stockar.¹¹⁴ Stockarnas ändar i väster var bilade och fästa mellan underliggande bärlinor¹¹⁵ och den västra träsyllen till byggnaden.

De underliggande bärlinorna och golvbjälklaget var sammanfogade genom urtag på ovan och undersidan av stockarna. Det understa skiftet fortsatte ned under grundvattennivå men utgjordes av minst tolv kraftigare stockar med en diameter som varierade mellan 0,17–0,35 meter. Den norra delen av byggnaden som stått i vattnet har hållits upp av åtta träpålar.¹¹⁶ Hela byggnaden lutade kraftigt åt nordväst och flera av pålarna hade trängt igenom golvet. Tre av stockarna i bjälklagskonstruktionen har dendrodaterats till andra halvan av 1500-talet och en av pålarna till 1600-talets första fjärdedel. Den

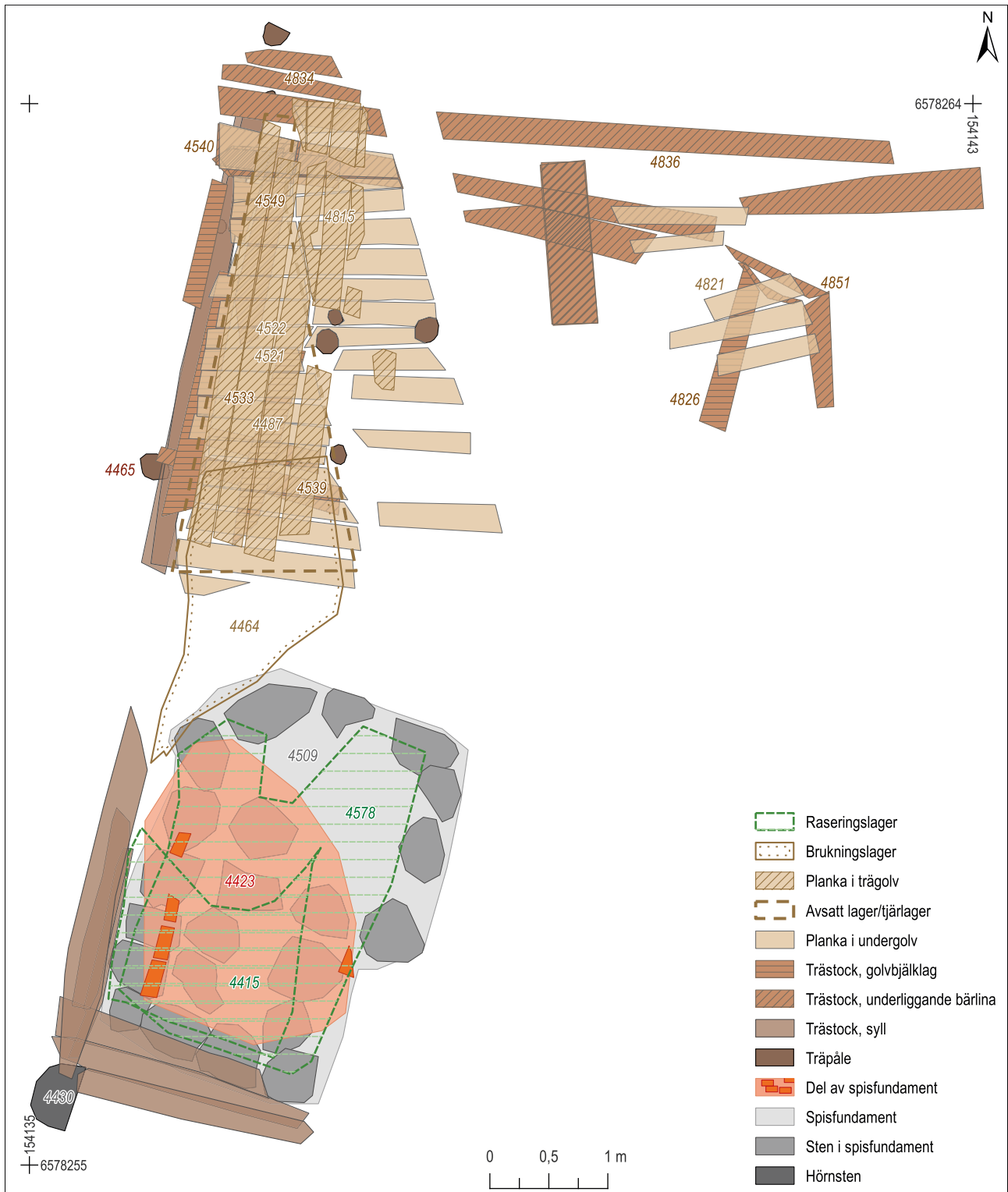
senare dateringen utgör förmodligen en reparation av byggnaden i samband med att lastkajen (kontextgrupp 16) uppfördes.

Byggnaden utgör en tranbod som anläggs under 1590-talet och överges under 1630-talet. Förmodligen utgör spisfundamentet grunden till en pannmur där kokkärlet för tranoljan var inmurat. Stratigrafiskt överlagrar byggnaden resterna av en äldre tranbod (kontextgrupp 10), som brann ned 1554, samt täcks av utfyllnadsmassor som påförts under 1630-talet. Byggnaden är samtida med lastkajerna i kontextgrupperna 14 och 16.

På Stockholms äldsta karta, som anses tillkommen senast 1625,¹¹⁷ syns ett antal tomter avbildade nedanför Katarinaberget. Tomten längst i väster sammanfaller väl med den nu undersökta. Även om tomtavbildningen kan anses vara aningen schematiskt, är det tomterna som avbildats som avser en av de tranbodar som undersökts.

Figur 123. Stockholms äldsta kända karta från cirka 1625. Nere i bildens högerkant syns flera tomter som löper från höger och västerut nere i Stadsgårdenområdet. Tomten längst till vänster sammanfaller väl med den nu undersökta. Stockholms stadsarkiv.

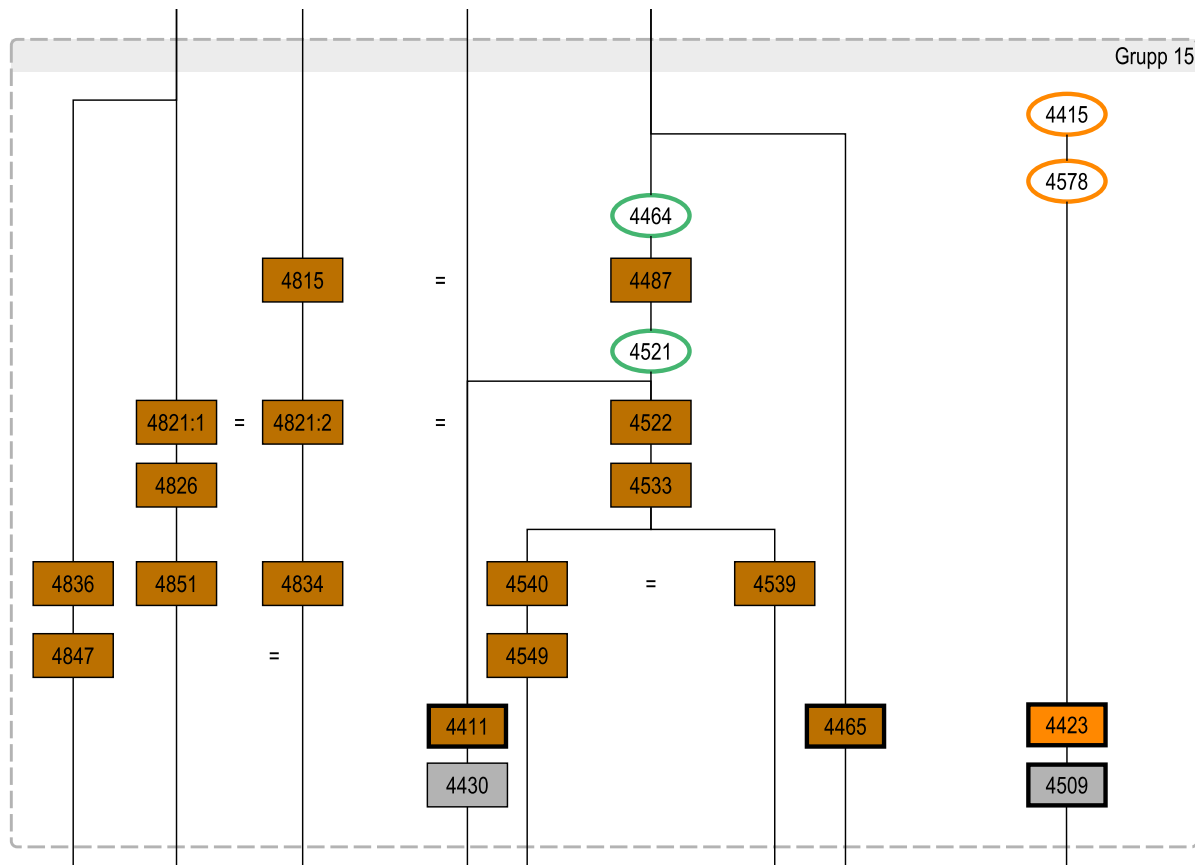
Figur 124. Plan över contextgrupp 15. Skala 1:50.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m. ö.h.
4411	Stockar, syllar	+2,25
4415	Raseringslager	+2,14
4423	Del av spisfundament	+2,05
4430	Hörnsten	+2,0
4464	Brukningslager	+1,44
4465: 1-8	Pålar	+1,27
4487	Träggolv	+1,17
4509	Spisfundament	+1,94
4521	Avsatt lager/tjårlager	+1,17
4522	Undergolv, del av 4821	+1,14
4533	Stockar, golvbjälklag	+0,98
4539	Stockar, underliggande bärlina	+0,85
4540	Stock, underliggande bärlina	+0,21
4549	Stock, underliggande bärlina	+0,59
4578	Raseringslager	+2,12
4815	Träggolv, del av 4487	+0,66
4821:1-2	Undergolv	+0,69
4826	Stock, golvbjälklag	+0,33
4834	Stockar, underliggande bärlina	+0,22
4836	Stockar, underliggande bärlina	+0,36
4847	Stock, underliggande bärlina	+0,54
4851	Stockar, underliggande bärlina	+0,35

Figur 125. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 15.

Provnummer	Datering	Proveniens
4836:19768	Vintern 1568–1569	Uppland–Södermanland.
4834:19416	Vintern 1593–1594	Uppland–Södermanland.
4540:12831	Vintern 1593–1594	Uppland–Södermanland.
4465:19783	(1610–1630)	-

Figur 126. Tabell över dendrokronologiska dateringar inom kontextgrupp 15. Resultat inom parentes är inte helt säkra uppgifter.

Figur 127. Gruppmatrix över kontextgrupp 15.

KONTEXTGRUPP 16. LASTKAJ
Datering: cirka 1615–1630-tal

I sydvästra hörnet av undersökningsområdet strax väster om en tranbod (kontextgrupp 15) framkom en 9 x 7,6 meter stor lastkaj. Kajen var i stort sett intakt och utgjordes av tre skift med stockar som var sammanfogade genom urtag på undersidan. I norr vilade kajfronten på åtta pålar som stått i vattnet och i söder vilade kajen på utfylld mark närmast Katarinaberget.

Kajens överliggande däck utgjordes av 2,3–7,3 meter långa bilade stockar som var lagda i öst–västlig riktning med den flata sidan uppåt.¹¹⁸ I söder var större delen av de överliggarna stockarna skadade av en sentida nedgrävning och i norr var stockarna delvis störda av tre betongpålar.¹¹⁹ Flertalet av överliggarnas västra ändar var tillhuggna och visar på

kajens begränsning västerut. Hela kajen täcktes av ett kompakt tjärlager som innehöll rikligt med fynd av bland annat tunnodelar.¹²⁰

De överliggande stockarna hade urtag på undersidan vilka sammanfogade däckets med elva kraftigare stockar som utgjorde ett underliggande bjälklag.¹²¹ Stockarna i bjälklaget var upp till 7,3 meter långa och orienterade i nord-sydlig riktning. De hade en diameter på 0,25–0,3 meter och samtliga stockar hade urtag på undersidan som hakade samman med ytterligare tre underliggare, vilka utgjort bärlina för konstruktionen. De understa stockarna hade en diameter på 0,4 meter och var bevarade till en längd upp till 7,5 meter. Stockarna var ställvis kraftigt förmultnade och stocken längst i norr var avbruten i tre delar.

Figur 128. Kontextgrupp 16. En nästintill intakt lastkaj som dendrodaterats till början av 1610-talet. Foto från nordöst.

Figur 129. Kajens överliggare borttagna. I förgrunden syns raden med träpålar som hållit upp kajen i vattnet. Till vänster i bild syns även en tranbod (kontextgrupp 15). Foto från norr.

Tre av stockarna till det understa skiftet av kajläggningen var lagda ovanpå raseringsmassorna till en äldre tranbod (kontextgrupp 12). Norra delen av kajkonstruktionen som varit belägen i vattnet vilade i ett organiskt träffislager som var minst 0,5 meter tjockt. I det här lagret hittades rikligt med fynd av träföremål och djurben. Bland annat påträffades en näverkont,¹²² delar av tunnor och två kopparmynt som var präglade under drottning Kristinas regeringstid 1634 och 1636.¹²³ Sannolikt har lagret påförts strax efter att kajen tagits ur bruk under senare delen av 1630-talet. I vattnet hölls norra delen av kajen upp av en rad med åtta pålar i närmast östvästlig riktning. Pålarna hade en diameter på 0,15–0,24 meter och flera av dem lutade åt norr och hade trängt igenom kajens trädäck.

Hela konstruktionen lutade kraftigt åt nordväst och hade samma orientering i nordöst-sydvästlig riktning som tranboden och lastkajen österut (kontextgrupp 14 och 15). Två av stockarna i det överliggande däck, fyra av stockarna i bjälklaget samt en av träpålarna har dendrodaterats till 1610-talet.

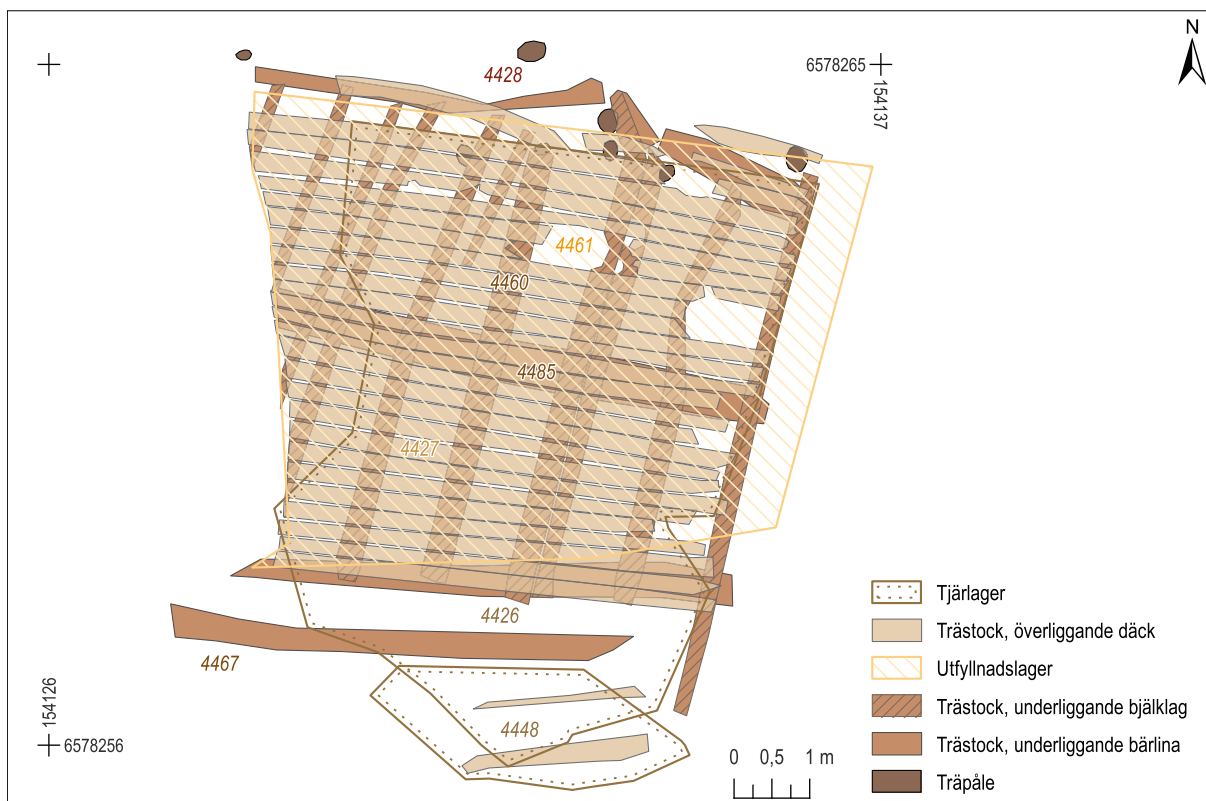
Lastkajen anläggs i början av 1610-talet, förmodligen efter 1613, och överges under senare delen av 1630-talet då man börjar fylla ut Franska bukten för att anlägga ny bebyggelse. En vara som sannolikt har omlastats från kajen var tunnor med tranolja. Vad som talar för den här tolkningen är framför allt kajens närhet till närliggande tranbodar, de många fynden av tunnodelar samt penisben från säl i lager kopplade till kajen.

En annan vara som hanterats vid lastkajen var hasselnötter, vilket den arkeobotaniska analysen av lagret som täckte delar av kajen visat. Provet innehöll tusentals skalfragment från hasselnötter vilket länge ingått i det svenska kosthållet men också varit en viktig handelsvara. Under 1500-talet exporterades stora mängder till främst Tyskland och Holland och på 1600-talet skeppades uppemot 2000 tunnor med hasselnötter från Stockholm enbart till Holland.¹²⁴

Under vinterhalvåret nyttjades kajen säkert också som plats för de så kallade vinterliggarna då djupet var stort här vilket gjorde att vattnet frös senare

och fartygen kunde ligga i skydd nedanför Katari-
naberget. Vinterliggarna var fartyg som inte kom
i väg innan isarna hade lagt sig och därför behöv-
de övervintra. Generellt varade seglationsperioden
mellan maj och november. En samtida skildring av
Stockholms hamnar ges av grafikern Sigismund von

Vogel år 1648 där han skriver: "...ty där (Stock-
holm) kunde man med de största Spanienfarare och
örlogsskepp lägga till icke allenast vid Skeppsbron
utan längs hela stranden från Slottsbacken till Söder-
malm vid Ryssgården".¹²⁵

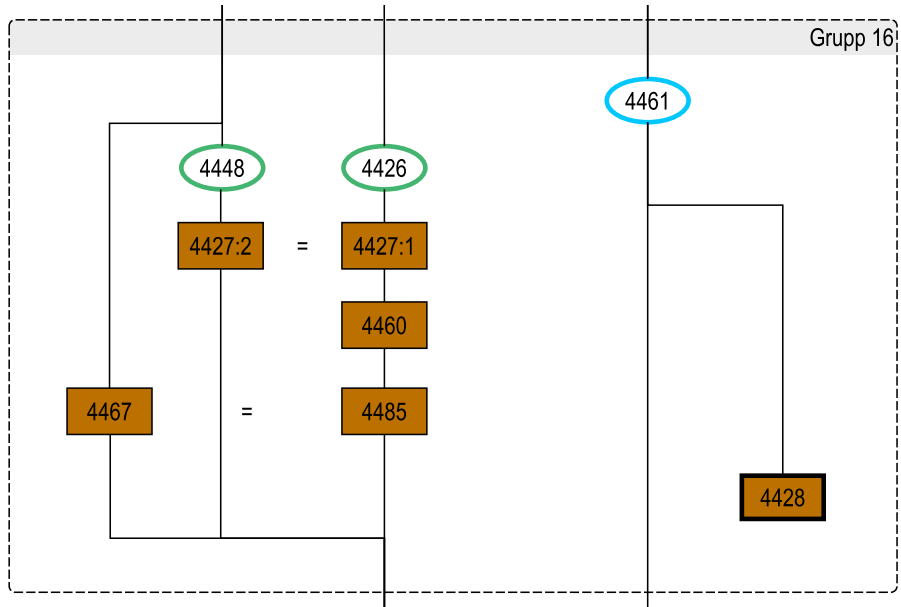
Figur 130. Plan över kontextgrupp 16. Skala 1:100.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m. ö.h.
4426	Tjälager	+2,09
4427	Stockar, överliggande däck	+1,98
4428: 2-9	Pålar	+1,10
4448	Tjälager	+1,76
4460	Stockar, underliggande bjälklag	+1,76
4461	Organiskt utfyllnadslager	+1,46
4467	Stockar, underliggande bärlina	+1,32
4485	Stockar, underliggande bärlina	+0,95

Figur 131. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 16.

Provnummer	Datering	Proveniens
4427:11018	Vintern 1613-1614	-
4427:11020	Vintern 1615-1616	-
4428:11649	Vintern 1612-1613	-
4460:11259	1612-1615	-
4460:11260	Vintern 1613-1614	-
4485:11656	1613-1616	-
4485:11657	1597-1617	-

Figur 132. Tabell över dendrokronologiska dateringar inom kontextgrupp 16.

Figur 133. Gruppmatris över kontextgrupp 16.

Noter

- 1 Stockholms stads privilegiebrev. Kung Sigismund år 1594.
- 2 Hansson 1976:205.
- 3 Ström-Billing 1984:88.
- 4 Sandström 1990:19.
- 5 Sandberg 2002:96ff.
- 6 Gustav II Adolf regerade mellan åren 1611–1632.
- 7 Lilja 1996:342.
- 8 Lang 1966:9f.
- 9 Stahre 2005:281.
- 10 STb 1552–1567:198.
- 11 Kontextgrupp 12.
- 12 STb 1597:100.
- 13 STb 1617:298.
- 14 Kontextgrupp 15.
- 15 STb 1600:110.
- 16 Måttet för en aln har varierat över tid och i olika delar av landet. Omräkningen baseras på den så kallade *Rydaholmsalnen*, vilken motsvarar cirka 0,59 meter. Rydaholmsalnen upphöjdes till rikslikare 1604 och kom därefter att vara den fastställda enheten för en aln i hela riket (Jansson 1936:44f).
- 17 STb 1514–1520:56.
- 18 Kontextgrupp 14.
- 19 Bilaga 11 – Dendrokronologisk analys.
- 20 F:4868:20072:1.
- 21 Kontextgrupp 13.
- 22 Kontextgrupp 12.
- 23 Kontextgrupp 16.
- 24 STb 1629:94.
- 25 Lang 1966:9, Råberg 1987:117.
- 26 Se bilaga 3 – Keramikanalys.
- 27 Se bilaga 5 – Glasanalys.
- 28 F:4558:50107:5.
- 29 F:4448:11072:1–2.
- 30 F:8158:21150:7.
- 31 F:4796:18908:1 och F:4949:50289:6.
- 32 F:4949:50289:10.
- 33 F:8158:21150:3.
- 34 Bilaga 12 – ICP-analys.
- 35 Henricson 2003:107ff.
- 36 F:4949:50287:4 och F:8158:21151:1.
- 37 F:4949:50287:3.
- 38 F:4949:50288:2.
- 39 F:4949:50288:71.
- 40 Karlsson 1947:112.
- 41 F:4429:10414:11, F:4458:50106:5, F:4949:50289:29 och F:4979:6:24.
- 42 Wahlöö 1976, nr 650–653.
- 43 Gaimster 2002:205f.
- 44 Framför allt tycks en stor produktion ha legat vid Norrmalms södra strand, se till exempel Galt 1981:90f och Biuw 1993.
- 45 F:4675:15219:2 och F:4677:15386:3.
- 46 F:4414:10184:1 – Jämför *Norrköping typ 5* i Tagesson & Jeppsson 2015:105.
- 47 F:4677:15386:5.
- 48 F:4979:6:4.
- 49 Karlsson 1952:114.
- 50 Se t ex Galt 1981:91, Århem 2015:62.
- 51 Se bilaga 4 – Kakelanalys.
- 52 Kontext 4613.
- 53 Se bilaga 12 – ICP-analys.
- 54 F:4558:50107:2.
- 55 F:4558:50107:1.
- 56 Se bilaga 12 – ICP-analys.
- 57 Lang 1966:9.
- 58 Bilaga 6 – Kritpipsanalys.
- 59 Nedanstående text baseras på Henrik Summanens läderanalys som återfinns i bilaga 7.
- 60 F:4461:11714:176–177.
- 61 F:4949:50288:333.
- 62 F:4461:11714:1. Se bilaga 8 – Textilanalys.
- 63 F:4949:50288:72. Se bilaga 8 – Textilanalys.
- 64 Kaijser 1982:72.
- 65 Ahlbäck 1955:290.
- 66 Friberg 1983:277.
- 67 Ahlbäck 1955:170f.
- 68 Vollan 1985:75.
- 69 Ibid:63.
- 70 Ibid:75.
- 71 Ibid:129.
- 72 Skånberg 2003:11ff.
- 73 F:4949:50288:3.
- 74 Skånberg 2003:243.
- 75 Skånberg 2003:70.
- 76 Westgärds 1985:32.
- 77 Dahl 1994:252.
- 78 Dahl 1994:252.
- 79 Andersson 1988, del 7:66.
- 80 Andersson 1988; Bannbers 1957; Dahl 1994; Skånberg 2003; Wallgren 1965; Westgärds 1985.
- 81 Kontextgrupp 14.
- 82 F:4868:20072:1.
- 83 Bilaga 13 – Konserveringsrapport.
- 84 F:4949:50288:4-5.
- 85 F:4461:11713:6.
- 86 F:4949:50288:50.

- 87 F:4461:11574:4.
88 Friberg 1983:286.
89 Berg 1957:17.
90 Kontextgrupp 2.
91 Kontext 4520.
92 Kauppinen & Lundström 2015:5f.
93 Schakt 8159.
94 Kontext 8157.
95 Kontext 4738.
96 Kontext 4735.
97 Kontextgrupp 27.
98 Kontext 4872.
99 Kontext 4686, 4820 och 4867.
100 Kontext 4830, 4871 och 4975.
101 Kontext 4843, 4874 och 4875.
102 Hjulhammar 2010:216.
103 Se fyndkapitlet sidan 109 för beskrivning av plom-
ben.
104 PM 4796:18904. Se bilaga 10 – Arkeobotanisk
analys.
- 105 Kontext 4509.
106 Kontext 4423.
107 Kontext 4411.
108 Kontext 4430.
109 Kontext 4487 och 4815.
110 Kontext 4464.
111 F:4464:11408:1.
112 Kontext 4521.
113 Kontext 4522 och 4821.
114 Kontext 4533 och 4826.
115 Kontext 4836, 4851, 4834, 4540 och 4539.
116 Kontext 4465:1–8.
117 Jämför t ex Råberg 1987.
118 Kontext 4427.
119 Störning 4422 och 4408.
120 Kontext 4426 och 4448.
121 Kontext 4460.
122 Bilaga 8 – Textilanalys.
123 F:4461:11574:1–2.
124 Se bilaga 10 – Arkeobotanisk analys.
125 Johansson & Århem 2002:96.

Fas 5. 1641–1694

Stadsplanering och gatureglering

”Förleden lördagsaffton som var den 7 hujus efter Kl. 8, kom här i Staden på Södermalm i dhets så kallade Stadshuset i warest Rysserna hafwa sina bodar och drifwa sin köpenskap, wådelden lös...”

Citat taget ur tidningen ”Ordinarie Post Tijdender” från 10 augusti 1680.¹

Rysshandel och utfyllnader i Saltsjön

Stockholm blev under 1600-talet Sveriges huvudstad i verklig mening och det skedde en kraftig befolkningsökning. Mellan åren 1613 och 1695 ökade invånarantalet från cirka 9000 till närmare 58000.² Även Sveriges territorium växte. År 1658 nådde riket sin maximala utbredning och Östersjön var då i det närmaste ett svenskt innanhav. Statens handelspolitik gynnade systematiskt Stockholm och bland annat så skärptes det bottniska handelstvånget år 1636 vilket innebar att städerna i norr inte fick sända sina fartyg söder om Stockholm och Åbo eller ta emot utländska fartyg. Detta missgynnade invånarna i norr medan Stockholmsköpmännens förmögenheter växte.³

Staten sökte även förhindra att exporten från Mälardalslandskapen och Bergslagen gick över andra städer än Stockholm. Två tredjedelar av landets export och import gick under 1600-talet över Stockholm. År 1635 infördes liberalare bestämmelser för utlänningars handelsverksamhet i Stockholm, vilket lockade hit fler utländska köpmän. Sedan Hansan hade förlorat sin ledande ställning under 1500-talet blev invandrande holländare viktiga för Sveriges utrikeshandel. Ett exempel är Louis De Geer som kom att kallas den svenska industrins fader och ett annat exempel är Jacob Momma-Reenstierna

som 1649 fick burskap som grosshandlare i Stockholm. Hans grosshandelsfirma växte snabbt och blev en av de största i Sverige och bedrev framför allt handel med mässing, järn och koppar.⁴

Under 1630-talet börjar partrederier etableras i staden av Stockholms borgerskap. Det var en form av handelsbolag där man köpte andelar i ett handelsfartyg. På 1670-talet fanns 28 stora skepp som hade rätt att bedriva utrikeshandel registrerade i staden, jämfört med 22 skepp totalt i övriga svenska städer.⁵

Under 1600-talet försvinner osmundjärnet från marknaden och ersätts av stångjärn. Järnet passerar koppern som landets viktigaste exportvara och järnproduktionen fyrdubblades under 1600-talets första hälft. Eftersom Stockholm inte längre ansågs behöva sina gamla befästningar flyttades järnhanteringen och järnvågen 1662 från Järntorget i Gamla Stan till Gustav Vasas torrlagda vallgrav på Södermalm. Stadsgraven benämndes järngraven och blev ombyggd till att inhysa ett område för järnhantering. Vid gravens mynningar mot Mälaren och Saltsjön anläggs lastbryggor och i botten på graven grävs en kanal för att kunna reglera Mälarens vattennivå.⁶

Den stora branden som bröt ut i västra delen av Stadsholmen år 1625 blev startskottet för en omfattande stadsplanering av staden vilken kom att pågå under flera årtionden framöver. Omdaning av Stockholms malmar påbörjades under 1630–1640-talen och år 1650 var regleringen av staden med rätvinkliga gatunät och kvarter i stort sett färdig. Gaturegleringen innebar att tusentals hus och gårdar revs eller flyttades för att ge plats åt representativa stenhus. Stenhusbyggelsen ökade rejält under perioden och bara mellan åren 1620 och 1690 påbörjades hela 56 privata stadspalats i Stockholm.⁷ Även stadens strandlinjer reglerades och fylldes ut. Vid Skeppsbron låter de ledande handelshusen uppföra ståtliga köpmanshus. Med tanke på stadens storlek var det en omvandling som till sin omfattning var vida större än omdaning av Stockholms city på 1950- till 1970-talen.⁸

Nere vid Stadsgården återspeglas regleringen av staden i att en rad olika byggprojekt påbörjas under decennierna före 1600-talets mitt. Organiserade utfyllnader av stränderna mot Saltsjön, för att erhålla ny mark star-

tas, vilket resulterar i att strandlinjen kom att förskjutas cirka 20 meter åt Saltsjösidan under 1600-talet. Längs med Katarinabergets sluttning vid Stadsgården uppförs under mitten av 1600-talet en rad med pampiga stenhus och magasinsbyggnader av förmögna handelsmän. Mellan åren 1637–1642 lät staden bekosta uppförandet av Stockholms första sluss, drottning Kristinas sluss. Den var anlagd i strömfåran norr om järngraven och byggdes av holländska timmermän och förbättrade förbindelsen mellan Mälaren och Saltsjön.⁹

På den öppna platsen framför dagens tunnelbanestation Slussen, nedanför Brunnsbacken, uppför staden en handelsplats åt ryska köpmän. Den kom att kallas för ryssgården och stod färdig år 1641. Den här verksamheten skulle prägla området under de närmaste hundra åren. Anordningen av en rysk handelsplats går tillbaka till fredsfördraget i Stolbova 1617 där det beslöts att två handelsplatser i respektive land skulle inrättas. Åt svenska köpmän skulle handelsgårdar anläggas i Moskva och Pskov och åt ryska köpmän i Stockholm och Viborg. Det kom

Figur 134. Ett utsnitt från Erik Dahlbergs kopparstick från 1693 som visar Slussenområdet efter att stadens gatureglering har genomförts. Längst till höger syns Kristinaslussen och centralt i bilden visas Södra stadshuset. Vid Stadsgårdshamnen ligger en rad fartyg förankrade och längs med Katarinabergets sluttning kan man se en rad med stenhus och magasinsbyggnader. Bilden är beskuren. Källa: KoB Dahlb. I:13 Ex. I, Kungliga biblioteket (Public Domain).

att dröja tjugo år efter fredsslutet i Stolbova innan ryssarna tilldelades en handelsgård i Stockholm.¹⁰

Ryssgården utgjordes under 1640-talet av ett trettiotal bodar där de ryska handelsmännen hade sina varumagasin och salubodar samt ett våghus. Bodarna hyrdes ut av staden till de ryska köpmännen och staden uppbar även vågpenningar för de ryska varorna. Området mellan Ryssgården och vattnet användes som torgyta och hamnen invid detta torg var förbehållen de ryska handelsmännen. Nere vid vattnet hade ryssarna en egen badstuga.

I bodarna saluförde de ryska köpmännen pälsar av olika slag, lin, läder, hampa, talg och vax med mera. All så kallad minuthandel var förbjuden, vilket innebar att man inte fick sälja varor styckevis. Alla affärer skulle ske genom en edsvuren tolk. De ryska köpmännen anlände vanligtvis till Stockholm i början av juni och återvände till Ryssland i slutet av oktober. Båtarna som seglade tillbaka var framför allt lastade med järn, koppar och tenn då det rådde brist på metaller i

Ryssland efter de långvariga krigerna som fördes mot bland annat Polen och Sverige. Andra varor som de ryska köpmännen inhandlade var salt, vin och dyrbara tyger.¹¹

Den hopträngda klunga av övervägande trähus som ryssgården utgjorde var mycket eldfarlig och under hela århundradet var eldsvådor ett återkommande gissel. Bland annat bröt en stor brand ut 1680 i ryssgården och en stor del av bodarna brann ned. På det ryska skyddshelgonets S:t Nicolais dag 6 december 1694 utplånades Ryssgården helt av en förödande brand som rasade i tre timmar. Det dåvarande danska sändebudet i Stockholm, Bolle Luxdorph, berättar att ryssarna hela dagen hade druckit till den helige Nicolaus ära och att branden startade i ett av magasinerna för hampa. En av de ryska köpmännen hade varit så berusad att han inte vaknade av branden utan blev innebränd. Efter dessa två bränder på kort tid vågade stadens magistrat inte längre uppföra träbodarna utan man lät i stället anlägga en byggnad av tegel och korsvirke i anslutning till Södra stadshusets flyglar.¹²

Figur 135. Södermalmstorg och Slussområdet från öster år 1650. Detalj ur Wolfgang Hartmanns kopparstick. Nere i Stadsgården syns den 1641 uppförda ryska handelsgården. Byggnaden utanför inhägnaden under ordet "Bodar" på bilden är troligen våghuset och byggnaden längst ner till vänster utgör sannolikt ryssarnas badstuga. I bildens mitt rondellen och vallgraven samt den nybyggda Kristinaslussen. Bilden är beskuren. Källa: SSM_502630_0, Stadsmuseet i Stockholm (CC BY).

Tolkning av bebyggelsens utveckling i fas 5

Under den här fasen sker en stor förändring av hela Slussenområdet, från att tidigare utgjort en del av försvarsverket av Stockholm till att bli ett område för handel och sjöfart. Efter att försvaret hade flyttats till skärgården så började bebyggelsen under senare delen av 1500-talet att sprida sig utanför stadsmurarna. Från försvarssynpunkt kunde malmarna nu inkorporeras med staden. Inseglingrännan vid Oxdjupet hade fyllts igen av Gustav Vasa och bevakningen av utrikes sjöfarten hade lagts vid Kodjupet som var den enda återstående större passagen.¹³

Varvsverksamheten och trankokningen nere vid Stadsgården upphör under sent 1630-tal och större markarbeten och utfyllnader av Stadsgårdens stränder påbörjas. Fasen avslutas år 1694 då en stor brand ödelägger hela ryssgården. Vid undersökningen kunde massiva utfyllnadsmassor längs Stadsgårdens stränder iakttas över hela undersökningsytan. En lämning som skulle kunna relateras till den ryska handelsplatsen utgjordes av en byggnad (kontextgrupp 17) som framkom i västra delen av undersökningsytan. Byggnaden var belägen i anslutning till dåtidens strandkant och kan utgöra en del av den byggnad som visas på 1652 års karta samt på Hartmans kopparstick från 1650 och som avbildar bland annat ryssgården. Enligt det skriftliga materialet skulle de ryska köpmännen haft tillgång till en badstuga som var belägen vid vattnet i anslutning till ryssgården.¹⁴

Figur 136. Lorenzo Magalottis målning över Järngraven och drottning Kristinas sluss, 1674. Källa: Uppsala universitetsbibliotek (Public Domain).

Det framkom också rester efter en större sammanhängande gårdsplan tillhörig Ryssgården (kontextgrupp 19). Den bitvis stenlagda och grusade ytan sträckte sig mellan de ryska bodarna ner mot den så kallade *Lastageplatsen* vid Stadsgårdens östra strand.

I norra delen av undersökningsytan framkom rester efter en timrad broläggning som dendrodaterats till 1660-talets början (kontextgrupp 18). Lämningen utgör sannolikt den bro som löpte över kanalen i järngravens östra mynning åt saltsjösidan till. Det var härifrån utlastningen av stångjärnet skedde från lastkajen vid Saltsjön via pråmar till havsgående fartyg.

Fynden cirka 1641–1694

En majoritet av fynden i fasen påträffades i massor som använts vid de utfyllnader som täckte stora delar av undersökningsytan.¹⁵ Massorna har använts för att fylla ut samtliga stränder och jämna till ytorna i området och tillkom framför allt efter bränderna i ryssgården 1680 och 1694. Materialet i utfyllnaderna innehöll en stor mängd träflis och organiskt material varvat med rasering och hushållsavfall. Sannolikt har en stor del av massorna hämtats direkt från närområdet.

I följande text baseras majoriteten av avsnittet om keramik på Mikael Johanssons keramikanalys¹⁶ och avsnittet om glas på Georg Haggrens glasanalys.¹⁷

Keramik

Det keramiska fyndmaterialet från fas 5 består av 2617 skärvor. Fynden kommer till stor del från utfyllnadslager som innehåller såväl samtida som äldre fynd. Det är tydligt att man i vissa fall hämtat fyllnadsmassor från landområden med äldre lämningar och i fyndmaterialet förekommer exempelvis medeltida stengods och 1500-talskeramik. Även en mynningsskärva från en kruka av Östersjökeramik finns bland fynden.¹⁸ Keramiken från fas 5 är därför inte en direkt avspeglning av perioden 1641–1694. Cirka

146 av de daterade skärvorna, drygt 6 % av totalen, är äldre än fasen. 139 av dessa dateras dock till perioden 1550–1650, det vill säga fasen före, endast 7 skärvor är äldre än så. Sammantaget är alltså den stora majoriteten av keramiken från innevarande fas.

Sett till innehållet i keramikmaterialet så är det yngre rödgodset den i särklass största fyndgruppen med 1972 skärvor, motsvarande cirka 75 % av totalmängden keramik. De vanligaste kärlformerna är fat, skålar, krukor och trebensgrytor. Noterbart är att trebensgrytorna är de mest frekvent förekommande kärlen. I mindre antal förekommer trebenspannor, förningskrukor, kannor, burkar och flaskor. Silkärl, trebensgrytor och fat från Nederländerna finns också representerade i materialet men i en mindre mängd, totalt bara 52 skärvor.¹⁹ En liten del av rödgodset har identifierats som sannolikt kommande från Tyskland.²⁰ ICP-prov har också tagits på ett ovanligt utformat lock i lergods.²¹ Locket tycks komma från Tyskland och vara producerat i området kring städerna Lübeck och Wismar.

Figur 137. Trebenspanna i yngre röd-gods med brun glasyr (F:8058:11811:21). Skala 1:2.

Figur 138. Lock i yngre röd-gods. I handtaget in-ristat "HP" och efter analyser på lerans kemiska sammansättning visade sig leran i godset komma från närheten av Wismar i Tyskland, vilket förmodligen också är lockets tillverkningsort (F:4406:1048:1). Skala 1:1.

Näst största fyndgrupp är fajans med 230 skärvor, cirka 9 % av totalmängden keramik. Huvuddelen av fajanserna utgörs av fat och skålar från Nederländerna, några vita buckelfat kan ha tillverkats i Neder-

länderna eller i Frankrike, på holländska kallas dessa fat för *Plooischotels*.²² En del fajanskärl från Portugal finns också i fyndmaterialet, några fat och skålar samt en kruka eller potta. Alla dekorerade i blått.²³

Figur 139. Fragment från ett fajansfat tillverkat i Nederländerna eller Frankrike, ett så kallat "buckelfat" (F:4406:1048:22). Intill syns ett intakt fragment från ett exemplar på Rijksmuseum i Amsterdam, daterat till 1600-talets andra hälft. Rijksmuseum, Amsterdam (Public Domain). Skärvor i skala 1:1.

© Victoria and Albert Museum, London

Figur 140. Fragment från brättet till ett fajansfat tillverkat i Portugal. Typen kopierar det kinesiska Kraakporslinet, benämningen på det första kinesiska porslin som kom till Europa under 1600-talets början, under Wanli-perioden (F:8058:11811:18). Intill syns ett intakt fat av samma typ och med en liknande mycket typisk dekor på brättet, tillverkad i Lissabon och daterad till 1600-talets mitt (© Victoria and Albert Museum, London). Skärva i skala 1:1.

Andelen yngre vitgods är cirka 6 % av totalmängden keramik. Keramiken kommer från Tyskland och Nederländerna och möjligen Polen.²⁴ Trebensgrytor, fat och skålar är de vanligaste kärlformerna men förekommer gör även krukor, krus, kannor och en burk. Fat och eventuellt en skål av tysk *Weser-keramik* finns också bland fynden, denna typ av keramiken brukar dateras till perioden 1580–1630.²⁵ Stengodskärl ut-

Figur 141. Exempel på keramik från Weserområdet i Tyskland funnit vid undersökningarna på Stadsgården (F:4610:3515:5). Skala 1:1.

gör cirka 5 % av totalmängden keramik. Gruppen består nästan uteslutande av olika former av dryckeskrus från Tyskland. Produktionsplatser för keramiken är bland annat Siegburg, Raeren, Köln, Frechen och Westerwald. Några av de former av dryckeskrus som finns i materialet är *Schnelle* och *Humpen*.²⁶

Andra förekommande kärltyper i fyndmaterialet är fat och skålar i nederländsk majolika, bland annat en djup skål med horisontella grepp av typen *Papkom*.²⁷ Det finns också ett dryckeskrus med flerfärgad glasyr utvändigt som möjligen är en så kallad *Malling jug*.²⁸ Glasuren är ovanlig och utformad som en marmorering i färgerna vitt, blått, grönt, gult och mangan/lila. Kruket kommer från en fyndkontext innehållande keramik från 1500-talets andra hälft och 1600-tal. Exempel på andra kärl är en degel, en sparbössa i rött lergods, en kinesisk porslinstillrik från Kangxi perioden och krukor tillverkade i Polen/Pommernområdet vid Östersjöns kust.²⁹

Figur 142. Exempel på stengods från Tyskland från fasen funnet på Stadsgården. Till vänster ett fragment från karakteristiska blå-gråa krus ifrån Westerwald, i mitten ett dryckeskrus av typen "Schnelle" från Siegburg och till höger fragment från botten av en "Humpen". Skala 1:1.

Figur 143. Exempel på nederländsk majolika i fyndmaterialet från fas 5. Till höger syns fragment från mynningen av en skål av typen "papkom". Till vänster fragment från ett fat med granatäpplen och blad. Skala 1:1.

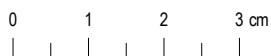
Figur 144. Bottenfragmentet från ett dryckeskrus med flerfärgad dekor i form av marmorering i färgerna vitt, blått, grönt, gult och mangan. (F:8037:11488:19). Skala 1:1.

Glas

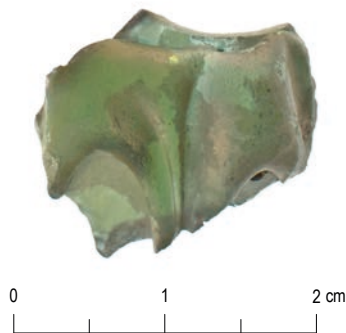
Dryckes- och bordsglas

Från och med mitten av 1600-talet så ökade fynden av dricksglas på Stadsgården och precis som i föregående fas påträffades fynd från ölglas i form av *passglas*³⁰ och *klubbägare*.³¹ Öl kunde man också dricka från höga cylindriska *humpenglas* som i motsats till de gröna passglasen och klubbägarna var av färglöst glas. Totalt tillvaratogs tre fragment av humpenglas tillverkade i mer eller mindre färglöst glas. Två av dem är av en enkel och smal variant vilken var rätt vanlig i städerna under 1600-talet.³² Däremot var det tredje humpenglas ett stort praktbägare dekorerat med gul och vit emaljfärg.³³ Det senare har varit ett exklusivt praktkärl med ursprung i Böhmen eller i Tyskland. På dess buk har det funnits text, men av det finns bara bokstäverna "...STI..." kvar.

Figur 145. Skärva från ett praktfullt dryckesglas från 1600-talet (F:4400:50111:1). Glaset har haft en inskription av vilken endast bokstäverna STI återstår, längst till höger finns en del av bildmotivet bevarat. Skala 1:1.

En annan typ av bordsglas var *flammenbägare*, dekorerade med ett plastiskt band med små uppåtdragna vingar. De äldsta fynden av flammenbägare är från mitten av 1500-talet och de yngsta från tiden hundra år senare. Två fragment från en ljusgrön flammenbägare hittades i ett utfyllnadslager som påförts under andra halvan av 1600-talet.³⁴ Flammenbägare är typiska men inte helt vanliga fynd i tidigmoderna stadsmiljöer.³⁵

Figur 146. Skärva från en flammenbägare (F:4776:6290:2). Skala 2:1.

En del av 1600-talets bordsglas utgjordes av färgrika bägare och karaffer. Framför allt karafferna speglar nya vanor vad gäller bordskulturen. Två fragment från så kallade kurbitskaraffer som var dekorerade med ribbor hittades i utfyllnadslager i södra delen av ytan.³⁶ Den ena karaffen har varit av blått glas och den andra av gult. Under senare delen av 1600-talet började man tillverka bägare i mörkbrunt glas och tre fragment av den typen påträffades också vid undersökningen.³⁷

Figur 147. Skärva från en så kallad kurbitskaraff i blått glas dekorerad med ribbor (F:4870:30303:2). Skala 1:1.

Färglösa vinglas tillverkade i venetiansk stil, *à la façon de Venise*, utgjorde en del av det finare bordsglaset på 1600-talet. Majoriteten av dessa vinglas var importerade men en del av dem var producerade vid glasbruk i Stockholm. I utfyllnadslagrena hittades en fot, en fotkant samt två bukfragment från sådana här vinglas.³⁸ Bukfragmenten hade pålagda vertikala ribbor och var drabbade av den så kallade glassjukan vilket innebar att glaset fick en mjölkvit missfärgning. Detta kan indikera att glaset var tillverkade i Stockholm, då delar av produktionen vid Kungsholms glasbruk och Melchior Jungs glasbruk på Södermalm drabbades av glassjukan.³⁹

Figur 148. Foten till ett färglöst vinglas tillverkad i venetiansk stil (F:8058:11810:1). Skala 1:1.

Vanligare vinglas än det ovannämnda var så kallade römer och remmare som var tillverkade av grön eller turkos glasmassa. Römerglas var i bruk under en hundraårsperiod med början i mitten av 1500-talet och importerades först och främst från Tyskland medan en del remmare var tillverkade vid svenska glashyttor. Remmare började produceras under 1620–1630-talen och blev populära i städerna under århundradets senare del.⁴⁰ Römerglas var dekorerade med enkla spetsiga pålagda noppor medan remmarerna pryddes med knottriga så kallade hallonnoppor. Glasen användes huvudsakligen för vitt vin och båda typerna finns företrädda bland glasen från Stadsgården i kontexter daterade till 1641–1694.

Figur 149. Benet från en remmare med pålagda hallonnoppor och en räfflad tråd mellan buken och benet (F:4589:50106:1). Bägaren användes framför allt när man drack vitt vin och var särskilt populära under senare delen av 1600-talet. Skala 1:1.

Flaskor

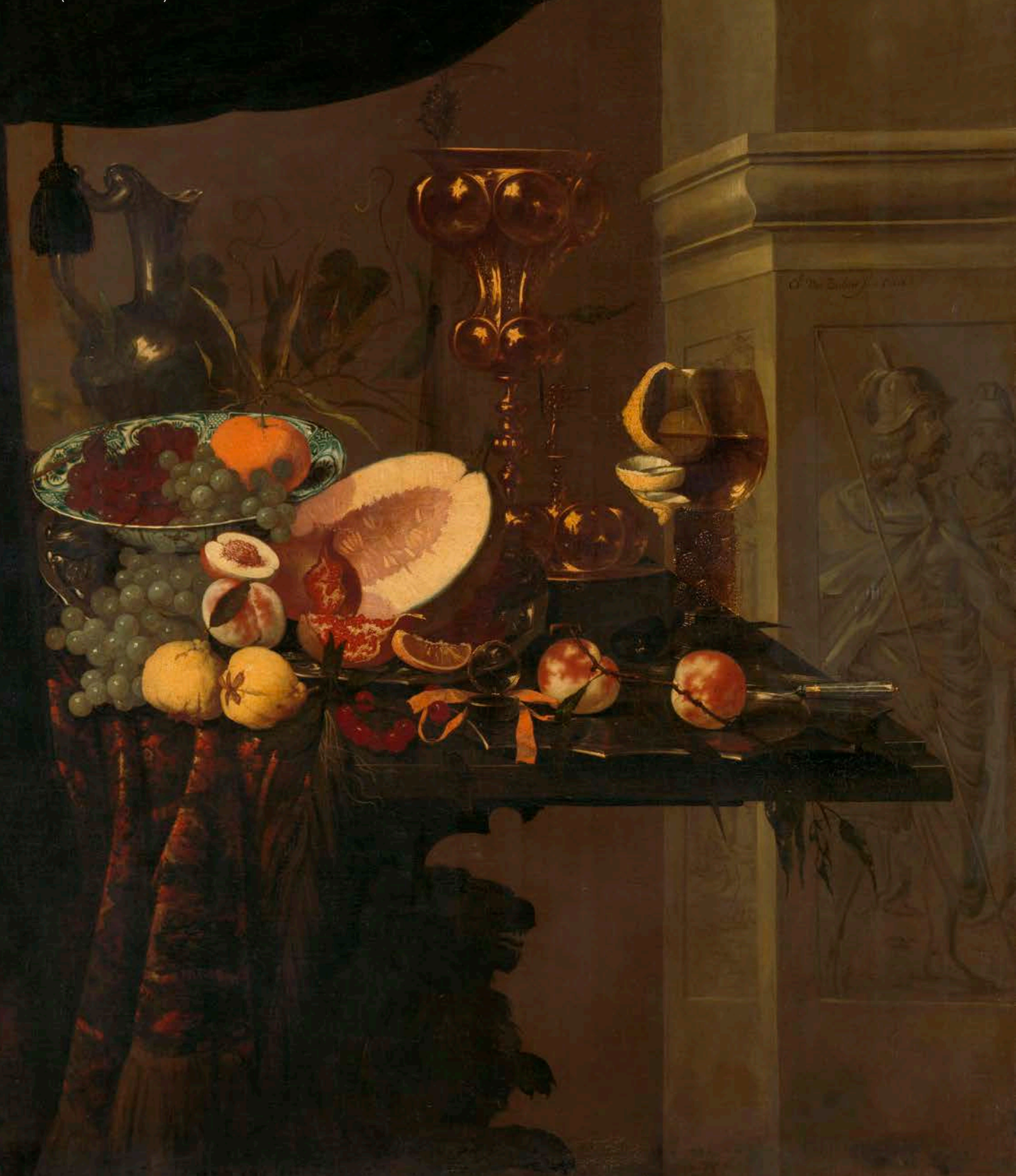
Under 1600-talet kan man se att användandet av glasflaskor ökar, något som i stor utsträckning brukar tillskrivas en tilltagande konsumtion av brännvin som ofta förvarades i flaskor. Vid undersökningen tillvaratogs 37 flaskfragment från fas 5. Bland flaskorna finns flera schatullflaskor som utmärks av sin fyrkantiga form. En betydligt ovanligare variant än de fyrkantiga schatullflaskorna är flaskor med hexagonal form. Från Stadsgården kommer ett fragment från en sådan flaska.⁴¹

En annan typ av flaskor från den här tiden utgjordes av så kallade *shaft and globe* flaskor som hade en rund buk och hög hals. Det var den vanligaste flaskformen i England mellan 1630 och 1680 där flaskorna oftast var tillverkat av tjockt glas. Totalt hittades åtta fragment av *shaft and globe* flaskor från den här perioden.⁴²

Vid sidan av flaskor avsedda för brännvin och vin så påträffades även ett antal större cylindriska burkar i grönt glas samt två fragment från en mindre medicinflaska. Till kategorin med medicinflaskor hör nog

även rördelarna och fragmenten från laboratoriekärl som påträffades i ett större utfyllnadslager i norra delen av ytan.⁴³

Figur 150. Stilleben av den holländske konstnären Christiaan van Dielaert från 1666. Motivet skildrar den typiska överdådigheten som förmodligen eftertraktades av den burgna befolkningen i Stockholm under perioden. I bilden syns också en djup tallrik eller skål i porslin importerad från Kina och ett vinglas i form av en remmare, likt fyndet i figur 149. Rijksmuseum, Amsterdam (Public Domain).

Övrigt husgeråd

Utöver kärl av keramik och glas påträffades tre delar av järngrytor som kan kopplas till hushållens inventarium av brukskärl. Järngrytorna användes vid matlagning över öppen eld och kunde vara försedda med tre ben alternativt vila i en trefotsställning. I ett större utfyllnadslager i västra delen av undersökningsområdet hittades två fragment från järngrytor.⁴⁴ Även en del av en kraftig trefotsställning hittades i ett utfyllnadslager i södra delen av undersökningsytan.⁴⁵

BYGGNADSDETALJER OCH INREDNING

De 156 fragmenten av fönsterglas som hittades i Stadsgården påträffades spritt över ytan utan några koncentrationer till byggnader. Glaset kan stratigrafiskt dateras till andra hälften av 1600-talet. Den absoluta majoriteten av skärvorna utgjordes av grönt eller ljusgrönt glas. Under 1600-talet kan man se att glasmästarna börjar använda en nymodighet, diamantkniven, från att tidigare ha använt kröjsel, vilket var en slags tång som användes när man bröt glaskanterna. I några av glaskoncentrationerna från den här perioden har Haggrén identifierat glasmästareavfall vilket sannolikt är indikation på en glasmästares verksamhet på en byggarbetsplats i närom-

rådet. Bland fynden finns också tre bitar av blyspröjs till fönsterrutor. Bland fönsterglasfragmenten fanns det även en skärva med så kallad överfångsglas vilket var en förhållandevis ovanlig företeelse under 1600-talet. Skärvan hade ett tunt rött skikt ovanpå ett ljusgrönt planglas.⁴⁶

Två nycklar av järn till vridlås från fas 5 hittades vid undersökningen.⁴⁷ Den ena är intakt, 18,7 cm lång, med rund grep.⁴⁸ Av den andra nyckeln är bara greppet och en del av skaftet bevarat.⁴⁹

En av de vanligare möblerna långt upp i tidigmodern tid var kistan. I kistorna förvarades värdesaker men även matvaror som mjöl och annat. Vid undersökningen påträffades ett dekorativt beslag, gjutet i en kopparlegering, som förmodligen har suttit på en tråkista, möjligen en sjömanskista.⁵⁰ På baksidan har det en pigg med trärester och beslaget påträffades i ett av utfyllnadslagren som avslutar fasen. Dekoren utgjordes av två omslingrande fiskar, delfiner eller sjöodjur i barockstil. Ett bronsföremål med ett nästan identiskt motiv hittades vid undersökningar i en bronsgjuteriverkstad från 1600-talets andra hälft i Västerås.⁵¹ Motivet har en typisk marin koppling och liknande sjöodjur förekommer även i skeppet Vasas träskulpturer.⁵²

Figur 151. En nyckel till ett vridlås från 1600-talet hittades i anslutning till en byggnad som kan ha utgjort de ryska handelsmännens badstuga vid Stadsgården (F:4966:7626:2). Skala 1:1.

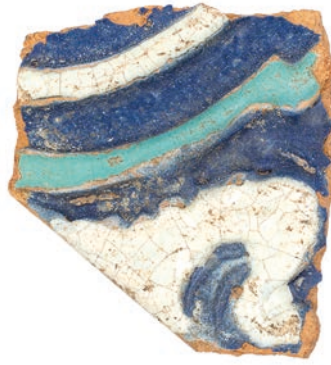
Figur 152. Ett kistbeslag med två omslingrande fiskar eller delfiner (F:4514:2790:1) som hittades i ett byggnationslager som daterats till senare delen av 1600-talet. Skala 2:1.

Kakel

Även om pottkakel i viss mån fortsatte tillverkas så var reliefkakeln dominerande under hela 1600-talet. Från början hade dekoren en högre relief, ofta med bibliska och arkitektoniska motiv, för att under 1600-talets andra hälft få en något grundare relief i uteslutande växtmotiv i form av rankor och stiliserade växtslingor. Från fas 5 tillvaratogs en stor mängd svartglaserat reliefkakel av *Skoklostertyp* i utfyllnadslager längs med Stadsgårdens stränder. Typen är vanlig i Stockholms stadslager och har direkt parallell till en ugn på Skokloster slott som sattes upp 1669.⁵³ 1670 levererades även tre ”vita kakelugnar” till Skoklosters slott av äldermannen vid krukmakarämbetet i Stockholm, Hindrich Thim.⁵⁴ Ugnarna har en vit bottenglasyr och en blå och grön (turkos) dekor med stiliserade nejlikor, granatäpplen och bladornament. Liknande kakel påträffades också i materialet från Stadsgården. Typen har påträffats vid flera tillfällen i Stockholm, bland annat vid

muddringsarbeten vid Skeppsbron.⁵⁵ Dekoren är i regel likartad oavsett färgställning men den blå-vita var betydligt dyrare och krävde mer avancerade brännugnar.⁵⁶ Färgställningen har tidigare påträffats vid undersökningar på Södermalmstorg i lager från 1630-talet⁵⁷ och finns även på kakel ifrån Läckö slott där de kopplas till tiden före de omfattande renoveringsarbetena under 1670-talet.⁵⁸

Majoriteten av de ”blå-vita” reliefkaklet från Stadsgården påträffades i utfyllnadslager tillkomna i början av fas 5. Ett fragment som påträffades i ett utfyllnadslager påfört i samband med utfyllnadsarbetena på Stadsgården under 1600-talets mitt, visade efter ICP-analys att det tillverkats med lera från södra Stockholm.⁵⁹ ICP-analysen visade också att kaklet uppvisar likheter med keramik från kvarteret Svalan på Norrmalm. Det verkar således som om man i just dessa produktioner använt närliggande lertäkter.⁶⁰

F:4443:10418:1

F:4454:50105:1

F:8037:9830:10

Figur 153. Exempel på kakel med blå-vit glasyr från fas 5 påträffat vid undersökningarna på Stadsgården. Skala 1:1

Stockholms krukmakare i äldre tider

Barbro Århem

Spåren efter krukmakarna

Krukmakarnas verkstäder var framför allt lokaliserade till strandzonerna. Verksamheten med brännugnar var brandfarlig och krävde tillgång på vatten. Mycket tidigt tycks de ha etablerat sig på norra sidan av Norrström, vid Norrmalms sydvästra strand. Något senare fanns de längs den forna strandlinjen på Norrmalms västra sida. I dessa områden tycks krukmakare ha bedrivit sin verksamhet från 1400-talets andra hälft och framåt.⁶¹ Detta stämmer också bra med det tidigaste kända omnämmandet från 1479 av en krukmakare i Stockholm. Vid denna tid omnämns de uteslutande som krukmakare eller någon enstaka gång som pottmakare, men de tillverkade inte bara "krukor" utan även kakel till kakelugnar och det är ofta fynd av kakelmatiser som ger oss en antydning om någon närliggande krukmakarverkstad. Av de matiser och patriser för kakeltillverkning, som har hittats i dessa kvarter har de äldsta påträffats vid Strömgatan och i kvarteret Rosenbad.⁶² Här schaktades för nybyggnation kring sekelskiftet 1900 och åtskilliga fynd togs tillvara. Tillvaratagandet skedde troligen mycket selektivt.

Arbetarna på plats uppmuntrades av hittelön och "fina och hela" föremål belönades bättre varför det mesta av det vanliga avfallsmaterialet saknas. På Karduanmakargatan och i kvarteret Loen, Björnen och Elefanten har det vid undersökningar också framkommit stora mängder verkstadsavfall från framför allt 1500–1600-tal, samt matiser och patriser för tillverkning av kakel och annan keramisk dekor. Även i kvarteret Svalan, strax norr därom, har enstaka fragment av matiser på-

träffats.⁶³ Inga spår av själva verkstäderna har dock framkommit utan endast avfallsprodukterna som ofta har dumpats i vattnet.

Det enda arkeologiska fyndet av krukmakarverksamhet på Södermalm påträffades 1938 strax norr om Fatburssjön, vilken var belägen ungefär mitt på Södermalm fram till 1850-talet då den fylldes igen.⁶⁴ I korsningen Högbergsgatan-Södergatan framkom ett större antal pottkakel som tolkades som rester från en verkstad tillhörig krukmakaren Fauctor vid 1500-talets mitt.⁶⁵

I stadens tänkeböcker, skotteböcker och i mantalslängder finns notiser som kompletterar de arkeologiska spåren. Under 1400-talets slut och 1500-talets första hälft förekommer krukmakarna ganska sporadiskt men under andra hälften av 1500-talet tilltar noteringarna. Enligt skotteboken från 1582 och tyska församlingens räkenskaper (med reservation för vissa brister i källmaterialet) omnämns fyra krukmakare varav tre bor på Södermalm.⁶⁶

Figur 154. Matris funnet i kvarteret Björnen på Norrmalm 1978. År 1991 gjordes en undersökning i grannkvarteret Svalan och då påträffades ett färdigt kakel av identisk typ med direkt passning i denna matris (SSM_45925_0). Stadsmuseet i Stockholm (CC BY).

Lindberg anger att antalet krukmakarmästare enligt skottelängderna för åren 1582–1586 varierar mellan en och åtta.⁶⁷ I början av 1600-talet finns i Norre Förstads västra kvarter, alltså på Norrmalms västra sida, åtminstone sex krukmakargårdar. Och ytterligare ett antal omnämns i tänkeböckerna under följande år.

De krukmakare som är omtalade på Södermalm under 1500- och 1600-talen finns framför allt i närheten av Fatburssjön. Ofta sägs att de bor vid ”reparebanan” och en repslagarbana låg strax söder om sjön. Någon gång omnämns en krukmakargård vid Stadens Skeppsgård, nuvarande Stadsgården på Södermalms norra strand.

I Gamla Stan finns endast få och något osäkra noteringar om krukmakare. Dels omnämns Margit krukmakares (hustru) 1516 som boende i kvarteret Innanmur,⁶⁸ dels omnämns att de krukmakare som bedrivit sin verksamhet i kvarteret Glaucus på Gamla Stans östra sida sägs upp.⁶⁹ 1552 omtalas i tänkeboken att Stensell krukmakare sålt sin tomt i S:t Lars gere, vilken låg i nordvästra delen av Gamla Stan. Om han haft verkstad där är osäkert, han omnämns som boende på Södermalm. Det finns också ett enstaka arkeologiskt fynd som skulle kunna tyda på en närliggande verkstad. Det är en felbränd trebensgryta, som påträffats i kvarteret Nemesis vid Gamla Stans nordvästra strand.

Verkstäderna på Norrmalms västra sida fanns kvar till 1630–1640 talen. Då genomfördes den stora gaturegleringen vilken också medförde omfattande utfyllnadsarbeten längs strandområdena. De flesta krukmakarna flyttade när nya gator drogs fram, men vi vet att krukmakare fanns i området långt in på 1700-talet. Dels har keramiskt tillverkningsavfall från 1700-talet, bland annat i form av brän-

ningsstöd och liknande, hittats i kvarteren Fyrfotan Mindre och Snäckan, som ligger i utfyllnadszonerna längre västerut, dels återfinns ett tiotal kruk- makare i kvarteret Frigga vid Krukmakargränden, nuvarande Brunkebergsgatan, i mantalslängder och bouppteckningar mellan åren 1655 och 1790.⁷⁰ Enligt en mantalslängd från 1711 fanns ytterligare en krukmakargård i ett närliggande kvarter. Det finns även noteringar om krukmakare som bodde längre norrut längs västra stranden, till exempel Per krukmakare som fanns i kvarteret Pilen mot Gamla Brogatan vid 1600-talets mitt.⁷¹ Vid Gamla Brogatan har dessutom keramik och bland annat pottk- kel påträffats vid schaktningar på 1940-talet. Detta tolkades då som lämningar efter en keramikverk- stad.⁷² I mantalslängder från 1711 omnämns yt- terligare fem krukmakargårdar ännu längre norrut på Norrmalm medan det endast finns en gård på Södermalm. Mantalslängder från 1740 anger åtta krukmakargårdar på Norrmalm och två på Söder- malm, 1755 tillkommer ytterligare en gård på Sö- dermalm.⁷³

Uppgifter om Stockholms hantverkarklass kompletterar det föregående med statistiskt material om krukmakarna, eller kakelugnsmakarna som de ofta kallas vid denna tid.⁷⁴ Även vilka och hur många som ingick i deras hushåll finns medtaget. Ett sammandrag av 1689 års ämbetsrullor visar att antalet mästare var femton, varav fem av utländsk härkomst. Antalet gesäller var tjugofyra och antalet lärpojkar fjorton. En sammanställning och jämförelse över antalet personer inom olika hantverk enligt 1740–1741 och 1770 års mantalslängder visar för kakelugnsmakarnas del att antalet mästare var tio. Antalet skattetaxerade kakelugnsmakare under perioden 1720–1770 varierade, från som lägst tre personer 1720 till elva 1770.⁷⁵

	Mästare	Änkor	Barn	Gesäller	Lärpojkar	Pigor	Drängar
1740–1741	10	1	15	22	19	12	1
1770	10	1	11	27	30	15	5

Figur 155. Tabell över antal personer inom kakelugnsmakeriet utifrån mantalslängder 1740–1741 och 1770. Efter Söderlund 1943.

Krukmakarna

Tänkeböckerna som innehåller rådhusprotokoll, finns bevarade i Stockholm från 1474 och har getts ut i tryckt form fram till och med 1635. Den första omnämnda krusmakaren i Stockholm heter Benct krusmakare och han förekommer 1479 i ett vittnesmål om olovlig vedhugning på stadens mark. 1493 bötfälls stora och lilla krusmakarna. I Skotteböckerna, ett slags skattelängder, omnämns 1503 Elseby pottmakares hustru och 1516 Margit krusmakares (hustru) som är den första vars boende anges. Vid 1500-talets mitt kommer omnämningarna av krusmakare tätare. Tile krusmakare finns på Norrmalm på 1540-talet och Stensell och Fauctor har gårdar på Södermalm på 1550-talet. Förmodligen är de far och son för Fauctor, också omtalad som Ventura, ärver en gård vid stadens Skeppsgård efter Stensell. I samband med att den brunnit får han den utbytt mot en gård vid Fatbursjön 1557.⁷⁶ På 1560-talet är mästare Hans Banck, krusmakare på Norrmalm, verksam för kronans räkning. Han både tillverkar krukor och uppför kakelugnar ”vid K. M:ts slott och gårdar”.⁷⁷ 1552 omnämns de kakelmakare som sägs upp från en tomt i kvarteret Glaucus i Gamla Stan.⁷⁸ Stadens krusmakare bildar ämbete på 1580-talet, första gången omnämnt 1587⁷⁹ och efter denna tid kommer noteringarna om krusmakare allt oftare och de är inblandade i allt från gårdsköp och vittnesmål till okvädnig, stöld, slagsmål och dråp. Av mantalslängder från åren 1613–1617, framgår att minst sex krusmakare hade gårdar i Norre Förstads västra kvarter, alltså på Norrmalms västra sida. Även storleken på krusmakarkarhushållen finns noterade. I regel bor, förutom husbondfolket själva, en dräng eller mästarensven och en till två pigor på gården. Under de följande åren, fram till den senast tryckta Tänkeboken från 1634, figurerar ytterligare ett antal krusmakare från krusmakargårdarna som ligger i de västra strandkvarteren på Norrmalm.

Under 1400–1500-talen finns namn på cirka tjugo olika krusmakare, verksamma i staden. Av de vars bostad omnämns, bor fem på Norrmalm, fyra på Södermalm och ett par finns i Gamla Stan. Mellan åren 1600–1634 finns cirka tjugoåtta namngivna krusmakare angivna samt fyra till fem gesäller och av dem bor femton på Norrmalm och sju på Södermalm där även två namngivna tyska gesäller bor.

Ovanstående beräkningar måste tas med en viss reservation då krusmakarna oftast bara namnges med förnamn och det är osäkert om ett namn innebär en eller flera olika personer när det omnämns vid ett flertal tillfällen. Verkstäderna gick i arv och om ingen vuxen son fanns, tog änkan vid och drev verksamheten vidare. Ibland gifte hon om sig med en ny krusmakare som övertog verksamheten. Änkan efter Mickill Muttz krusmakare på Norrmalm hann gifta om sig med två nya krusmakare Daniel och Anders, innan hon dog 1630 och den sistnämnde mannen Anders Winkler ärvde henne.

Många av krusmakarna var av tysk härkomst. Det framgår till viss del av deras namn, men ibland finns även noteringar som anger varifrån de kommer. Enligt Lager är det mycket vanligt att hantverkare med specialiserad yrkesutbildning är medlemmar i tyska församlingen. 1582 anges att Adam Gottkeis krusmakare på Norrmalm betalar till tyska församlingen för sina sex anställda, vilket får anses som ovanligt många.⁸⁰ En av de krusmakare som vi kan följa i tänkeboksnoteringarna och som antagligen är av tyskt ursprung är Jeronimus (Hieronymus) på Norrmalm. Han uppträder första gången 1582 då han anklagar Mårten krusmakares hustru för att hon kallat hans hustru ”kåkhore” eftersom hon hade ”stått vid kåken i Danzig”. 1621 ärver Jakob krusmakare, son till Hieronymus och hans hustru Anna, sina föräldrar och får stadens brev. Jakob Hieronymusson väljs 1623 till ny älderman. 1633 tycks han ha dött så svårt skuldsatt att hans son Jeronimus Jakobsson krusmakare inte vill behålla faderns gård på grund av skulden. En annan tysk krusmakare är den ovan omtalade Anders (Andreas) Winkler som när han dör ärvs av sina två bröder från Eilenburg i Chursaxen. Vid ett flertal tillfällen omnämns också tyska krusmakargesäller.

I tänkeböckernas notiser får man en inblick i krusmakarnas vardagliga liv. Det handlar ofta om större eller mindre tvistemål med grannar eller arbetskamrater men ibland också om bråk som till exempel slagsmål då både krukor eller fat sägs ha använts som tillhygge eller då en krusmakare med hugg och slag blivit angripen av tjuvar så att han fått ett hål i armen och två fingrar ”hänger löst”. Vid ett annat tillfälle anklagas en krusmakare för att i sin ägo ha två så kallade tjuvtummar ”en gammal och torr och

Figur 156. Krukmakaren Hans ifrån Nürnberg, avbildad 1605, sitter barfota framför sin drejskiva och formar en kanna. Det ligger tre lerbitar på bänken bredvid honom, färdiga kannor står på bänken och på hyllan. På golvet ligger två gröna, färdigglaserade kakel och en stor lerklump och vad som ser ut som en bandkniv står på golvet. Stadtbibliothek im Bildungscampus Nürnberg (Public Domain).

en färsk” som han ska ha bedrivit trolldom med.⁸¹ Men det berättas även om Tile krukmakare som 1549 kom inför rätten med sin hustru och ett litet hittebarn som lämnats i hans gård när han var ute i vedskog. Eftersom de inte hade egna barn får de behålla och uppfostra det. På våren 1618 pågår en tvist om en gård som Daniel krukmakare på Norrmalm kräver att få tillbaka. Han säger att detta brådskar då han under sommaren måste sätta upp brännugn och verkstad så att han till vintern kan ”bruka sitt ämbete”.

De i Stockholm verksamma krukmakarna har förmodligen haft ett gott anseende. Antagligen har storstaden, med större möjligheter till arbete och bra förtjänster, lockat till sig de bästa och skickligaste av de invandrande krukmakarna. Detta har gjort att vissa av dem även har anlitats till mer prestigefyllda uppdrag på annat håll i samband med särskilt ansvarsfulla arbeten. För tillverkning och uppsättning av ”den stora kakelugnen” i salen på Västerås slott 1580 anlitades till exempel två krukmakare från Stockholm; Jeronimus och Märten.⁸² På Skoklosters slott får också en Stockholmskrukmakare uppdraget att uppföra kakelugnar i slottets paradrum. Här finns även bevarade räkenskaper på kostnaderna att sätta upp kakelugnar. 1669 sålde kakelugnsmakaren Michel Eriksson från Uppsala, svart kakel till tre ugnar för 79 daler kopparmynt, vartill kom en uppsättningskostnad på 28 daler. Året därpå uppförde krukmakarämbetets älderman i Stockholm Hindrich Thim, fyra vita kakelugnar med blå och grön dekor i slottets paradrum. Dessa ugnar betingade ett tre gånger så högt pris som de svarta.⁸³

Under 1700-talet förändrades situationen för krukmakarna. Från att arbetet hade bedrivits i små verkstäder, där endast mästare själv tillsammans med någon enstaka gesäll och lärling tillverkade både hushållskärl samt kakel till kakelugnar och även satte upp dessa, så ökar verksamheten och specialiseringen alltmer. Framför allt under 1700-talets andra hälft sker en expansion som tycks sammanfalla med leveranser till nybyggnationen av bland annat Stockholms slott. Den nya kakelugnskonstruktionen med rökkanaler som C.J. Cronstedt och F. Wrede introducerar 1767 medför också att många äldre ugnar byts ut. Verkstäderna blir större och antalet gesäller och lärlingar ökar, vilket även framgår av statistiken 1720–1772. Benämningen kakelugnsmakare blir allt vanligare, troligen beroende på att detta nu är deras viktigaste produkt. Ämbetet i Stockholm kallades fram till 1748 för Krukomakarämbetet, därefter kallas det omväxlande för kakelugnsmakareämbetet eller Krukomakar- och kakelugnsmakareämbetet. Från 1784 benämns det endast Kakelugnsmakareämbetet.⁸⁴

Lista på krukmakare i Stockholm 1479–1649

Uppgifterna är tagna ur Tänkeböckerna fram till och med 1634, om ingen annan källa anges.⁸⁵

- 1479 **Benct krukmakare**
- 1493 **Stora och lilla krukmakarna**
- 1503 **Elseby, pottmakares hustru** (enl. skottelängden)
- 1516 **Margit krukmakares (hustru), kv Innanmur, Gamla Stan** (enl. skottelängden)
- 1544, -49 **Tile (Tyle) krukmakare, Norrmalm**
- 1551, -52 **Stensell krukmakare, Södermalm.** Han anges ha sålt en gård i Sancte Larses gere, Gamla Stan
- 1552 De **kakelmakare** som bedrivit sin verksamhet i kv Glaucus, på tomten där Johanneskyrkan legat i Gamla Stan, sägs upp (Ahlund 1961 s.48)
- 1557, -62 **Fauctor (Fentor, Ventura), Södermalm.** En tomt söder om stadens skeppsgård, arv efter Stensell krukmakare, byts av staden mot en tomt vid Fatburssjön 1557
- 1562 Mäster **Hans Banck, krukmakare, Norrmalm**, under 1560-talet verksam för kronans räkning. 1562 levererade han krukor och uppförde en kakelugn ”uti K. M:ts badstuga”. Sedan alltfler kakelugnar, krukor mm ”vid K. M:ts slott och gårdar”. Kruk-makarna erhåller bly som betalning. Fauctor (Fentor) krukmakare på Södermalm och Jakob krukmakare finns också omtalade (Lager-Kromnow 1992 s.162-63)
- 1573 **Adam Budzern**
- 1575 **Adam krukmakare** avlägger borgared
- 1574 **Hans krukmakare, på Södermalm vid Reperebanen**
- 1576 **Elias och Jakob krukmakare**, har överfallit och okvädat **Adam krukmakare**. De anklagar honom för att hemligt ha köpt bly av Kgl Majt:s blysmältare
- 1580, -86 **Mårten Hansson krukmakare**, 1580 dömd till döden för dråp vilket ej tycks ha verkställts eftersom han omtalas igen 1586
- 1582, -93, -94, -97 **Jeronimus (Hieronymus), Norrmalm.** Han anklagar Mårten krukmakares hustru Margrete för att hon kallat hans hustru ”kåkhore” för att hon hade ”stått vid kåken i Danzig”
- 1582 **Adam Gottkeis krukmakare, Norrmalm**, betalar till tyska församlingen för sina sex anställda (Lager 1962 s.23)
- 1582 **Wilhelm (Willem) krukmakare**, fastebrev på gård vid Repslagargatan på **Södermalm** (Lager 1962 s.22)
- 1586 **Michell**, avlägger borgared
- 1587 **Johan, Norrmalm**
- 1594 **Adam**, mästare och borgare på **Norrmalm**
- 1601 **Michell Mutz krukmakare, Norrmalm.** har sålt en gård i västra kvarteret ovanför torget i Norra Förstaden (dör senast 1607)
- 1604 **Wilhelm krukmakare**, hans hustru anklagar en piga för stöld på Norrmalmstorg
- 1610 omtalas salig **William krukmakares** gård på Södermalm
- 1612 m.m. **Kaspar, Daniel, Jöran, Jakob, Marcus.** Dessa krukmakare har egna gårdar enl mantalslängd över borgare i **Norre Förstad, västra kvarteret**. År 1617 finns även **Tomas** med. (1615 även pigor och mästervänner förtecknade.)
- 1618 **Wellam (Vilhelm) krukmakare, Norre Förstad**
- 1620, -21 **Per (Petter) Unkrutt, Norre Förstad**, avlägger borgared 1621
- 1621 **Jakob krukmakare**, son till Hieronymus och hustrun Anna, ärver sina föräldrar och får stadens brev (Hieronymus, se 1582)
- 1622 **Daniel krukmakare**, borgare i **Norre Förstad** sattes till ålderman för krukmakar-ämbetet och **Jöran på Södermalm** till bisittare

- 1623 Jakob, Jöran, **Mälker** och Markus krukmakare begär alla, eftersom deras ålderman och bisittare är döda, att få en ny ålderman. **Jakob Hieronymusson** (nu ålderstigen man) väljs. Jakob avlägger åldermansed
- 1623, -24 **Melker** (Miölcker) **Wilcken** på **Södermalm**
- 1623, -26, -28 **Urban Röstling**, **Södermalm** vid ”**Reparebanen**”
- 1627 **Jöran krukmakare** har uppbjudit sin gård 3 ggr
- 1627 Jöran krukmakare anklagar **Hendrick** och **Philliph**, tyske **krukmakargesäller**, för att ha överfallit honom
- 1627 **Hendrick von Braunschwich**, Urbannus krukmakares **gesäll**, har tagit livet av sig
- 1627 **Jöran Markusson krukmakare**, om en gård i västra kvarteret, **Norre Förstaden**
- 1628 **Anders krukmakare** besvärar sig över sina ämbetsbröder **Jakob** och **Jöran** att de ska göra mästerstycken
- 1628 **Michill Markualdh krukmakare** omnämns
- 1629 **Jakob Thile krukmakare** begär att bli borgare och innevånare i Stockholm
- 1630 **Jacob Möller krukmakare**, **Södermalm**, om ett dråp som ägt rum i hans gård. Han hade med sina mästervänner druckit öl, **mästersven Märten** hade kommit i slagsmål
- 1630, -31 Mäster **Anders** (Andream) **Winkler krukmakare**, **Norrmalm** om arv efter hand döda hustru Elsa Jöransdotter. Hon hade varit gift två gånger tidigare med 1. **Mickill Muttz krukmakare** (2 barn) och sedan med 2. **Daniell krukmakare** (8 barn). Daniel och de två barnen med Mickill dog i pesten. Därefter gift med 3. Mester Anders, med vilken hon ej hade barn. Anders Winkler ärver gården efter henne
- 1630 **Mattias Småll**, **Norra förstaden**, avlägger borgared (krukmakare enl registret)
- 1631, -33 **salig Anders Winkler**, **Norra förstaden**. Hans gård ärvs av hans bröder Hans och Lorens från Eilenburg i Chursaxen. 1633 är det tvistemål om arvet
- 1631 En stulen tapet har sålts till **Jöran krukmakares** hustru på **Norrmalm**
- 1631, -32, -34 **David Ungermann krukmakare** besvärar sig över att **åldermannen** i krukmakar-ämbetet **Jacob Hellmingh** (Hemnich) samt andra ämbetsbröder **Jörenn krukmakare**, **Jacob Müller** och **Anders Plate** inte vill anta honom till ämbetet utan beskyller honom för mördare och svintjuv och att han bedriver trolldom med ett par tjuvtummar (en gammal och torr och en färsk)
- 1632 David Ungermann krukmakares, **gesäll Petter** anklagas för stöld
- 1632 **Jakob krukmakare** avlägger borgared
- 1632 **Krukmakargårdarna i Norra Förstaden** vid sjön omtalas
- 1633 **Jochim krukmakares gård på Södermalm** vid **reparebanan** uppbjuds 2ggr (troligen uppbjuds samma gård 3:e gången under namnet Jakob krukmakares gård)
- 1633 Bråk och slagsmål mellan ett antal krukmakare och gesäller, **Mickill Brantter**, **Petter Keysser krukmakargesäll**, **mäster Anders Plato** med hustru Judit, **Hans Blank** (Black) och **Jheronyomus krukmakargesäller**
- 1633 jan Skuldbrev från **Jakob Jhermundsson krukmakare**, **Norra Förstaden**, på sin gård till Olof Larsson. Jakob krukmakares gård uppbjuds till Olof Larssons avbetalning
- 1633 okt **Jeronymus Jakobsson krukmakare Norra Förstaden**, vill inte behålla sin fader Jakob krukmakares gård eftersom han varit svårt skuldsatt
- 1634 Enligt ett brev från stadsskrivaren i Åbo till borgmästaren och rådet i Stockholm anklagas **pottmakaren Jochim Paniken** för att ha rymt från hustru och små barn. Han ska hålla till hos en krukmakaränka på Södermalm; det begärs att han ska sändas tillbaka till Åbo
- 1634 **Krukmakargesäll Petter Keijser** kom till rätten och gav tillkänna att hans salig **mäster Jakob Jermundsson** Norra Förstaden, i sin livstid var skyldig honom en veckolön efter ämbetsbruk 42 daler
- 1634 **Jöran Markusson**, krukmakare säger upp sitt borgerskap
- 1643, -49 **Per krukmakare** bor i kv Pilen mot Gamla Brogatan, Norrmalm. Han finns i Tomtöreslängderna 1643 och -49 men i 1663 års tomtbok är hans tomt såld (Forsberg 2001 s.133)

Kritpipor

Antalet kritpipor från perioden 1641–1694 uppgår till 971 vilket utgör cirka 32 % av totalen. Under 1600-talet hade Sverige ingen egen kritpipstillverkning utan piporna importerades från Holland och England. Den svenska produktionen startade först i början av 1700-talet.⁸⁶ Av piporna som kunnat proveniensbestämmas från fas 5 kommer 90 % (109 stycken) från Holland och 10 % från England (12 stycken). I Holland introduceras tillverkningen av kritpipor i början av 1600-talet av engelska soldater som tidigare arbetat som pipmakare. Den första holländska kritpipstill-

verkningen etableras i Amsterdam 1607 och centrat för den europeiska marknaden kom att förläggas till staden Gouda några mil nordost om Rotterdam.⁸⁷ Av de sjutton pipor där tillverkningsort kunnat bestämmas var tretton pipor tillverkade i Gouda och fyra i Amsterdam.

Bland de holländska piporna identifierades tre så kallade Jonapipor och tre barockpipor. Jonapiporna var populära bland sjömännen då de ansågs bringa lycka om man föll överbord. Pipornas motivbild är uppbyggd av Jona och den valfisk som enligt historien spottade upp honom på land.

F:4406:1049:1

F:4442:1044:3

F:4499:11719:2

Figur 157. Exempel på ett kritpipshuvud och ett skaft från så kallade Jonapipor och ett skaft från en Barockpipa funna vid undersökningarna på Stadsgården. Skala 2:1.

Fällkniv

Ett föremål som kan ha ingått i den personliga utrustningen var fyndet av en fällkniv med ett vackert skuret skaft i horn eller ben.⁸⁸ Knivskaftet är 9,8 cm långt och bestod av två sidor av horn eller ben som är sammanfogade med järnnitar men knivens blad saknas. Längs med skaftets långsida finns en utskuren människa i profil med knäppta händer.

Klädedräkt

Till klädedräkten hör fynden av fem knappar i kopparlegering⁸⁹ och en i tenn.⁹⁰ Kopparknapparna har en sfärisk form och är tillverkade av två hoplödda

delar utan ornering. Tennknappen utgjorde en så kallad obottnad knapp med en närmast halvsfärisk ovasida och konkav undersida. Knappar av de här typerna var vanliga under andra halvan av 1600-talet och sannolikt var de tillverkade hos en så kallad gördelmakare i Stockholm.⁹¹ Knappstillverkningen i Stockholm tog fart i mitten av 1600-talet och 1666 bildade gördelmakarna ett eget skrå. I slutet av 1600-talet fanns det gördelmakare på flera orter i landet. Vid den här tiden tillhörde knappar huvudsakligen männens klädesplagg och det var främst tämligen välbeställda personer som hade plagg med knappar.

Figur 158. En nästan intakt fällkniv (F:4979:5:22) med en utskuren människa i profil på ena långsidan. Fällkniven hittades i utfyllnadsmassorna som täckte en byggnad som förmodligen utgjort en badstuga tillhörande ryssgården under andra halvan av 1600-talet. Skala 1:1.

F:4610:3516:2

F:4613:3607:1

F:4613:3613:1

Figur 159. Exempel på knappar från fas 5 som dateras till andra halvan av 1600-talet. Skala 2:1.

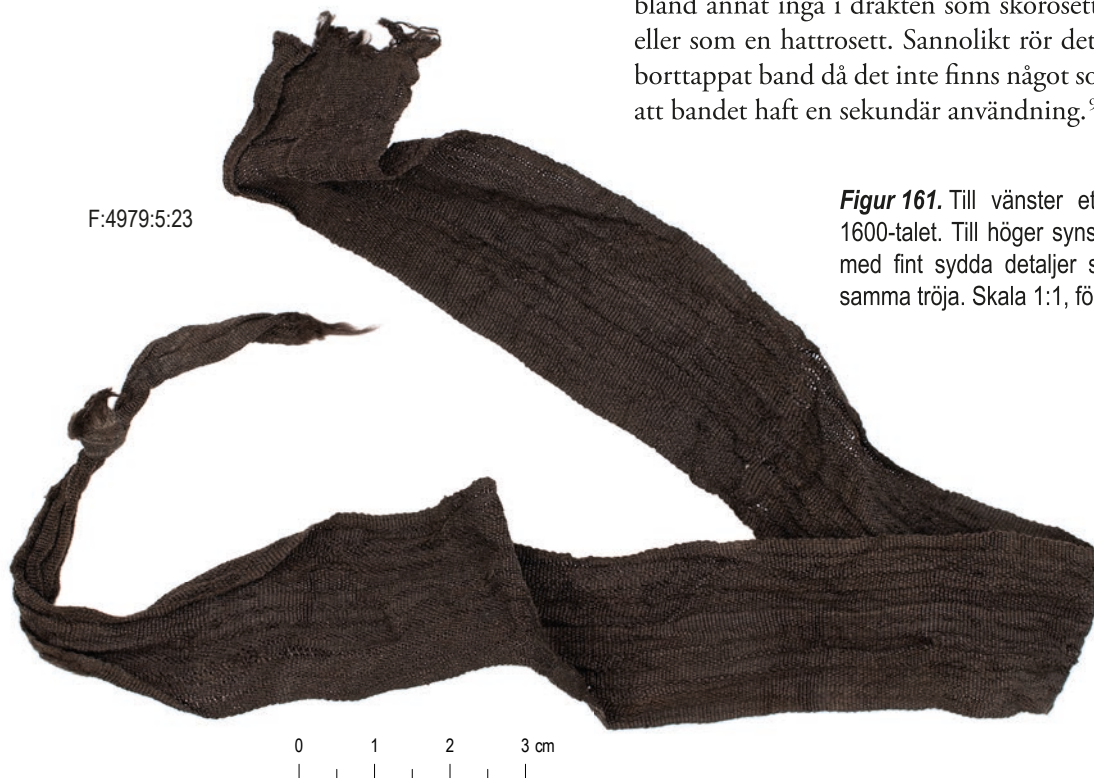
Figur 160. En liten hjärtformad sölja i mässing, enbart 1,9 x 1,7 cm stor (F:4963:7583:1), påträffad vid undersökningarna på Stadsgården. Skala 2:1.

Ett vanligt sätt att hålla ihop detaljer i klädedräkten var att använda knappnålar. I Sverige tillverkades de första knappnålarna av metall på Skultuna bruk på 1640-talet.⁹² Totalt nio knappnålar av mässing hittades vid undersökningen.⁹³ I ett utfyllnadslager hittades en liten hjärtformad sölja i mässing.⁹⁴ På ovansidan hade den fasade kanter och förmodligen har söljan använts som ett skospänne.

Under andra halvan av 1600-talet förändrades skomodet då skor med höga klackar blir vanligare inom alla samhällsklasser.⁹⁵ Detta avspeglas delvis i fyn-

den av skor från Stadsgården där 35 (29 %) av sammanlagt 122 skodelar från fas 5 utgjordes av klackdelar. En annan skomodell som blev populär under 1600-talet var skor med fyrkantig tå. Detta avspeglas inte i materialet från Stadsgården där endast två sulor med fyrkantig tå påträffades från den här fasen.

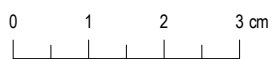
I utfyllnadsmassorna som täckte en tranbod⁹⁶ påträffades 17 delar av en ylletröja.⁹⁷ Det rör sig om överdelen av en tröja där höger axel med en del av kragen, ärmhålet samt en bit av fram- och bakstycket var bevarat. Tröjan är jämnt sydd av ett fint valkat högkvalitativt ylletyg vilket talar för att plagget från början tillhört en bättre bemedlad person och sedan vandrat neråt i den sociala skalan. Ett annat fynd som kan kopplas till klädedräkten och som i Stadsgårdsmiljön är något malplacerat är ett brunblått sidenband med en knut i ena änden.⁹⁸ Bandet är vävt i silke och mäter 40 x 2,5 cm. Bandet kunde bland annat ingå i dräkten som skorosett, knärosett eller som en hattrosett. Sannolikt rör det sig om ett borttappat band då det inte finns något som tyder på att bandet haft en sekundär användning.⁹⁹

Figur 161. Till vänster ett sidenband från 1600-talet. Till höger syns delar av en tröja med fint sydda detaljer samt en detalj av samma tröja. Skala 1:1, förutom detaljfotot.

F:4818:18901:1

Detalj av tröja

SPEL OCH DOBBEL

I fas 5 hittades fyra spelbrickor som tillverkats av fajans- eller yngre rödgodsskärvor från trasiga fat som formats runda.¹⁰⁰ De var inte koncentrerade till något visst område utan påträffades spritt över undersökningsytan. Rundade spelbrickor från kasserad fajans är ett vanligt fynd vid stadsarkeologiska undersökningar av lämningar från 1600–1700-tal.¹⁰¹

METALLHANTERING OCH ANDRA HANTVERKSRELATERADE FYND OCH REDSKAP

Inom undersökningsområdet var spåren av metallhantverk fåtaliga under de tidigare faserna. Det är framför allt under fas 5 som det finns påtagliga spår av smidesverksamhet i närområdet. Fynden var koncentrerade till västra delen av ytan och framkom i ett större utfyllnadslager. Smidesavfallet utgjordes av metallklipp och trådar, glödskal, smältor, kulslugger och cirka 9 kilo smidesslagg. Utifrån skriftliga källor vet vi att stadens smedja var belägen i Slussenområdet från och med år 1573 och det är möjligt att avfallet kommer från denna.¹⁰²

Hantverksredskapen från fas 5 bestod av tre punsar av järn¹⁰³ och en borr¹⁰⁴ för arbeten i trä. Bland fynd som likväl kan ha ingått bland hushållsredskapen återfinns ett knivblad¹⁰⁵ och tre brynen¹⁰⁶ av skiffer och sandsten.

HANDEL

En kraftig ökning av mynt kan ses i fas 5 jämfört med föregående fas. Totalt påträffades 27 mynt där det äldsta myntet är en 2 öring i silver från 1573 och de yngsta är några kopparmynt slagna mellan 1683–1686 under Karl XI regeringstid. Samtliga mynt hittades i utfyllnadsmassor som påförts under andra halvan av 1600-talet. De första kopparmynten i Sverige präglades 1624 under Gustav II Adolf. Vid denna tid stod Falu koppargruva för $\frac{2}{3}$ av produktionen av koppar i Europa. Syftet med myntningen i koppar var dels att använda en metall man hade god tillgång till, dels att minska tillgången till koppar på marknaden vilket skulle öka efterfrågan och få priset att falla.¹⁰⁷

Fyndnr	Regent	Valör och datering
4407:10203:1	Obestämt	Obestämt
4442:1089:1	Karl XI	1/2 öre kopparmynt 1671
4497:1679:1	Karl XI	1/6 öre kopparmynt 1666–1686
4497:2758:1	Karl XI	1/6 öre kopparmynt 1666
4528:2548:1	Kristina	1/4 öre kopparmynt 1636
4530:2608:1	Kristina	1/4 öre kopparmynt 1634–1636
4574:2725:1	Kristina	1/4 öre kopparmynt 1636
4574:2721:1	Gustav II Adolf	1/4 öre kopparmynt 1627–1629
4577:2744:1	Kristina	1/4 öre kopparmynt 1634
4577:2751:1	Johan III	2 öre silvermynt 1573
4577:2761:1	Gustav II Adolf	1/2 öre klipping 1625
4613:3608:1	Karl XI	1/6 öre kopparmynt 1686
4613:3714:1	Karl XI	1/6 öre kopparmynt 1666–1686
4613:6362:1	Karl XI	1/6 öre kopparmynt 1666
4613:6400:1	Karl XI	1/6 öre kopparmynt 1666
4979:5:12	Karl XI	1/6 öre silvermynt 1666
8032:11288:1	Kristina	1/4 öre kopparmynt 1633–1644
8032:9897:1	Gustav II Adolf	1 öre klipping 1625–1627
8037:11272:1	Karl XI	1/6 öre kopparmynt 1666–1686
8037:8458:1	Karl XI	1/6 öre kopparmynt 1666
8058:10062:1	Karl XI	1 öre silvermynt 1666–1697
8071:11078:1	Obestämt	Obestämt
8075:10580:1	Kristina	1 öre kopparmynt 1651
8075:20605:1	Karl XI	1/2 öre kopparmynt 1661–1664
8075:10581:1	Karl XI	1/6 öre kopparmynt 1666–1686
8094:11688:1	Karl XI	1/6 öre kopparmynt 1683
8094:11689:1	Karl XI	1/6 öre kopparmynt 1686

Figur 162. Tabell över myntfynden från fas 5.

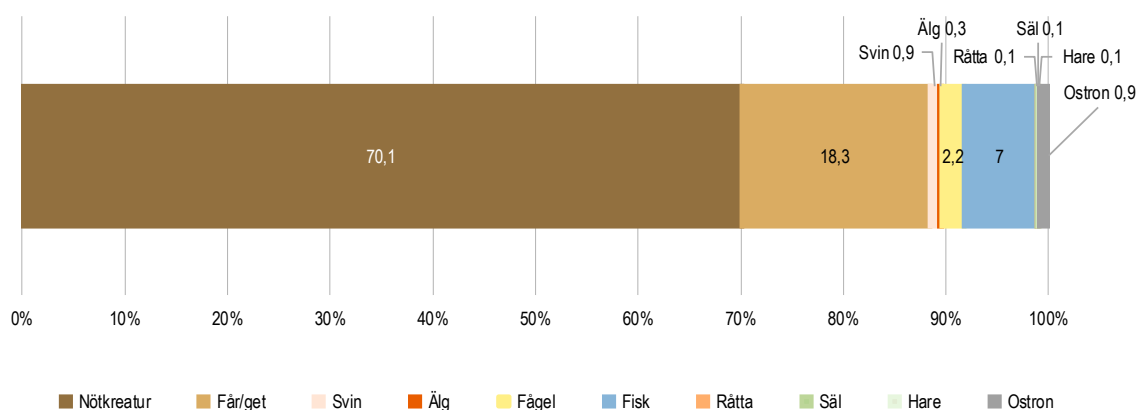
Två klädesplomber i bly hittades i ett utfyllnadslager i västra delen av undersökningsytan.¹⁰⁸ Plomberna var en garant för var textilen producerats och att den genomgått kvalitetskontroll. En textilplomb kan vara försedd med både text och symboler som vittnar om vad som plomberats och vad dess härkomst var. Plomberna från fas 5 har dock inte gått att identifiera.

DJURHÅLLNING

Fynd som kan föras till djurhållning utgjordes av sju hästkosömmar och fem hästskor varav samtliga fynd framkom i utfyllnadslager. Två av hästskorna¹⁰⁹ kan utgöra så kallade *Gustav Adolf* skor vilka var vanliga bland allmogen under 1600-talet. Utmärkande för dessa skor var att de var breda och kraftiga och försedda med sex mindre sömhål utan fals som var placerade nära den yttre skoranden.¹¹⁰

Osteologi

Det analyserade benmaterialet från fas 5 uppgår till sammanlagt 772 fragment. Huvuddelen av benen kommer från tamdjur som nöt (70 %) och får eller get (18 %). Svin fortsätter att minska i relation till de övriga tamdjuren. Även tamfågel ingick i kosten och utöver höns har man också ätit gäss. Av vilda änder identifierades sjöorre och alfågel. Bland fiskbenen dominerar gädda men det finns även enstaka inslag av torsk. Inslaget av vilt utgjordes av två hornfragment från älg och ett ben från hare.

Figur 163. Sammansättningen av det osteologiska materialet i fas 5 baserat på antalet fragment.

KONTEXTER I FAS 5, 1641-1694

Figur 164. Plan över fas 5. Skala 1:800.

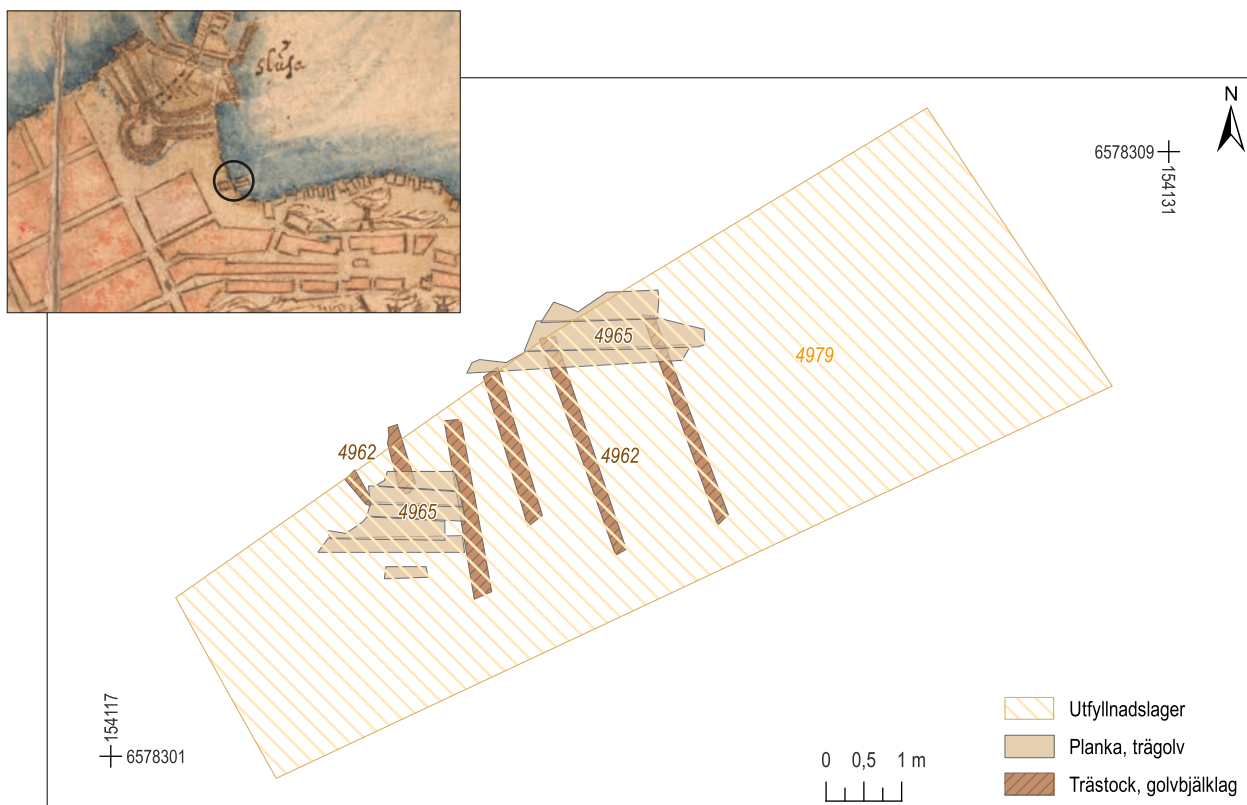
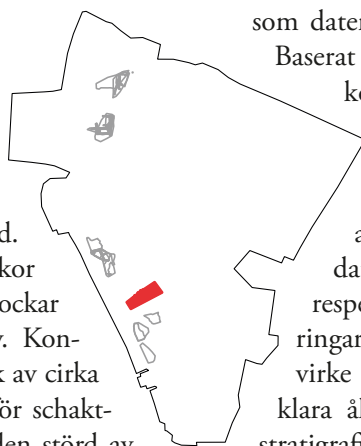
KONTEXTGRUPP 17. BADSTUGA
Datering: cirka 1640-tal–1694

I samband med schaktning för en ny breddvattenledning i västra delen av undersökningsytan¹¹¹ framkom rester efter en fragmentarisk byggnad. Konstruktionen bestod av nio plankor som vilade på sex underliggande stockar och utgjorde rester efter ett trägolv. Konstruktionen var bevarad till en storlek av cirka 5,2 x 3,3 meter men fortsatte utanför schaktbegränsningen åt norr, i väster var den störd av en betongpåle.¹¹² De underliggande stockarna var orienterade i närmast nord-sydlig riktning och bestod av 1–3 meter långa och cirka 0,2 meter tjocka bilade stockar vilka utgjorde ett golvbjälklag. Tre av stockarna hade tillhuggna ändrar vilket sannolikt markerar byggnadens begränsning åt söder. Trägolvet utgjordes av nio plankor. Flera av plankorna var fästa i golvbjälklaget med spik.

Byggnaden anlades förmodligen under tidigt 1640-tal och förstördes i samband med branden som eldhärjade ryssgården 1694. I utfyllnadsmassorna som täckte konstruktionen påträffades flertalet fynd

som daterats till senare delen av 1600-talet.¹¹³ Baserat på fynddateringarna har lagret tillkommit tidigast 1680. Förmodligen skedde dock utfyllnaden i samband med omdaning av Stadsgården efter branden 1694. Två av stockarna i bjälklaget har dendro daterats till vintern 1563–1564 respektive 1595–1617. Variationen i dateringarna tyder på att man återanvänt äldre virke till byggnaden vilket också kan förklara åldern på virket. Rumsligt såväl som stratigrafiskt talar allt för att konstruktionen uppförts först efter att de stora utfyllnaderna som inleder fasen tillkommit. Förmodligen utgör konstruktionen rester efter den byggnad som visas på 1656 års karta och sannolikt motsvarar badstugan som tillhörde ryssgården.

Badstugan hölls av staden och tycks ha uppförts i samband med ryssarnas bodar 1641 eller strax därefter. Förutom handelsbodarna fanns även ett våghus med kontor, ett vråkhus och förvaringsmagasin.¹¹⁴ Badstugan nere vid vattnet ska ha varit väldigt viktig för de ryska handelsmännen. När myndigheterna ville bestraffa ryssarna förbjöds de vid olika tillfällen

Figur 165. Plan över kontextgrupp 17, skala 1:100. I översikten ses 1656 års karta med badstugan inringad (ej skalenlig).

att besöka badstugan. Runt sekelskiftet 1700 hände det vid flera tillfällen att ryssarna vid Stadsgården låstes in eller bestraffades på andra sätt på grund av mellanstatliga konflikter. Men deras bastukultur tilläts till viss mån, även om den begränsades. Efter slaget vid Narva 1701 skulle de arresterade ryssarna få besöka badstugan vid Ryssgården en gång i veckan, under behörig bevakning. ”Om ryssarna ej få gå esomoftast i badstuga, bliva de sjuka och dö bort”.¹¹⁵

Kontextnummer	Typ	Nivå, m. ö. h.
4962	Stockar, golvbjälklag	-0,22
4965	Plankor, trägolv	-0,1
4979	Utfyllnadslager	-0,1

Figur 166. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 17.

Provnummer	Datering	Proveniens
4962:7568	Vinter 1563–1564	Uppland–Södermanland
4962:7569	1595–1617	Uppland–Södermanland

Figur 167. Tabell över dendrokronologiska dateringar inom kontextgrupp 17.

Fyndnr	Typ	Datering
4979:5:4	Kritpipa	1660–1700
4979:5:5	Kritpipa	1660–1680
4979:5:6	Kritpipa	1660–1680
4979:5:7	Kritpipa	1667–1690
4979:5:8	Kritpipa	1650–1700
4979:5:9	Kritpipa	1650–1700
4979:5:10	Kritpipa	1680–1750
4979:5:12	Silvermynt, Karl XI, 1/6 öre	1666

Figur 168. Tabell över daterande fynd inom kontextgrupp 17.

KONTEXTGRUPP 18. TRÄBRO
Datering: cirka 1662–1698

I norra delen av undersökningsområdet framkom delar av en cirka 25 x 7 meter stor broläggning, orienterad i nord-sydlig riktning. Träkonstruktionen var skadad av sentida störningar och hela konstruktionen lutade åt öster.¹¹⁶ I norr fortsatte lämningen utanför schaktbegränsningen.

Den bevarade delen av konstruktionen utgjordes av 23 stockar och var uppförd i knuttimrad teknik i minst 2–6 stockvarv med 2,7–5,7 meter långa stockar. Stockarna hade en diameter på upp till 0,4 meter och de övre varven var delvis kraftigt förmultnade. I anslutning till lämningens östra sida framkom åtta pålar som har hållit upp konstruktionen. Pålarna var runda eller bilade och hade en diameter på 0,2–0,4 meter. Den norra delen av konstruktionen vilade i ett vattenavsatt svämlager.¹¹⁷ Två av stockarna i konstruktionens nedre varv hade tillhuggna ändar åt öster, vilket markerar konstruktionens begränsning åt saltsjösidan.

I den södra delen av broläggningen framkom upp till sex varv av ställvis kraftigt förmultnade stockar.¹¹⁸ Stockarna var bevarade till en längd av mellan 0,6 till 3,3 meter och samtliga stockar var bilade och orienterade i närmast öst-västlig riktning.

Konstruktionen tolkas utgöra bron över den vattenkanal som avbildats i det historiska materialet över järngraven under andra halvan av 1600-talet. Vattenkanalen var cirka 7 meter bred och användes för att reglera Mälarens vattenstånd. Kanalen anläggs i Järngraven under 1660-talet för att motverka översvämningar i området.¹¹⁹ På Magalottis målning över Järngraven från år 1674 visas bron på insidan av staketet mot lastbryggan vid Saltsjön. Bron har förmodligen varit konstruerad i form av minst två till fyra timrade kistor, om cirka 3,5 x 3,5 meter vardera, på bägge sidor om kanalen. Över dessa kistor har sedan själva brospannet löpt.

Figur 169. Norra delen av den bro som var belägen längs med järngravens östra mynning framrensad. Den ljusa och gråaktiga fina sanden i förgrunden representerar dåtidens strandlinje. Foto från nordöst.

Figur 170. Södra delen av bron där de knuttimrade delarna av konstruktionen var bäst bevarade. På bilden syns också hur störd konstruktionen var av sentida aktiviteter. Foto från sydöst.

Figur 171. Detaljbild på hur delar av brolämningen som dendrodaterats till 1660-talet var konstruerad. Foto från söder.

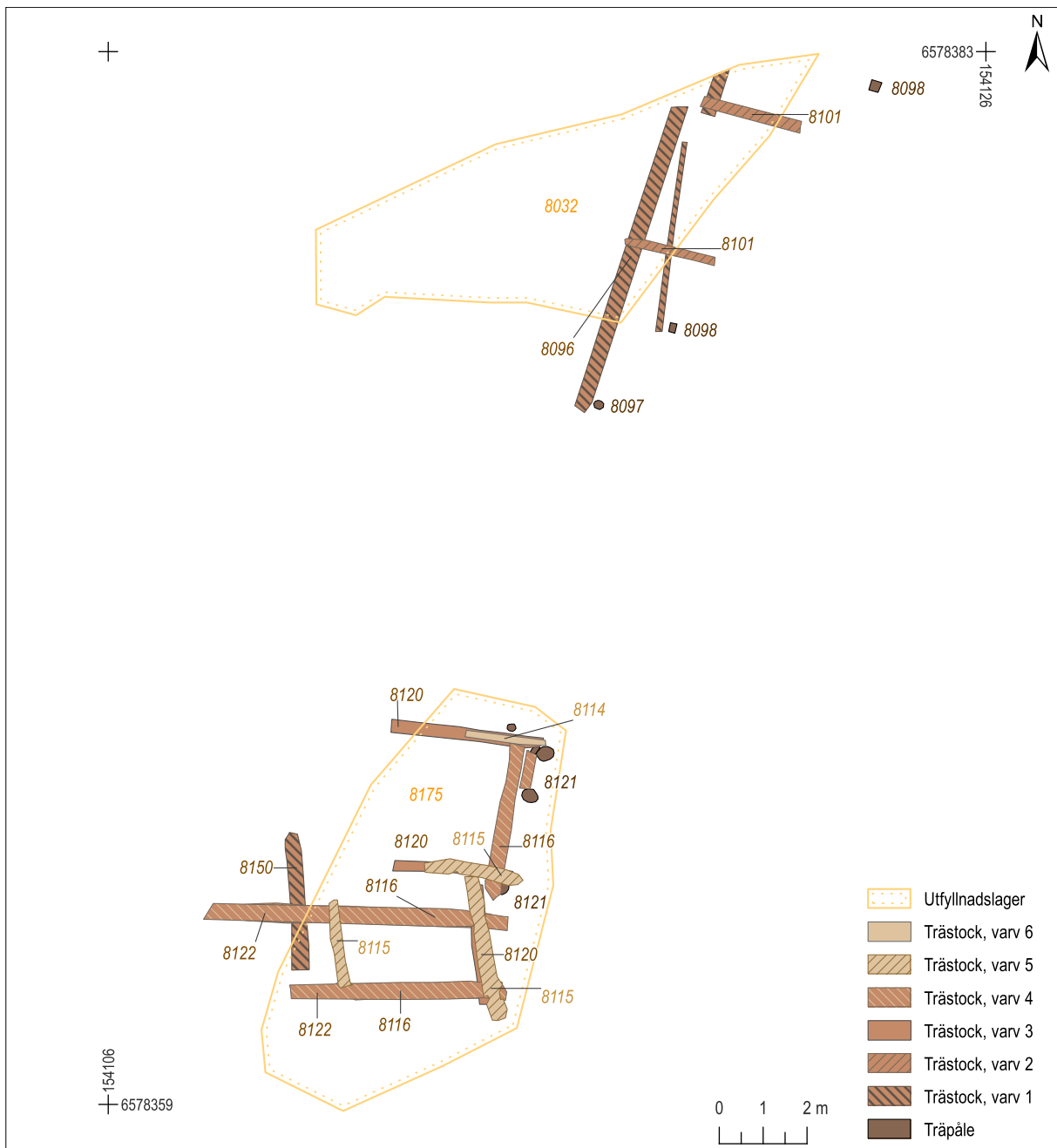

Figur 172. Ett utsnitt från Lorenzo Magalottis målning från 1674 som visar Järngraven sedd från Gamla stan mot söder. Kristinaslussen syns längst ned och ovan Vallen som var befäst med kanoner. Genom graven avbildas vattenkanalen som reglerade Mälarens vattenstånd och längst till vänster i bild syns bron över kanalen. Båtar har lagt till vid lastbryggan på Salt-sjösidan och lastar det vägda och registrerade stångjärnet. I graven kan man också se flera knippen av stångjärn som är färdiga att vägas. Källa: Uppsala universitetsbibliotek (Public Domain).

Bron anläggs i samband med att järnhanteringen flyttar till vallgraven år 1662. Det var härifrån som omlastningen av stångjärn till prämar ägde rum vilka transporterade stångjärnet till större havsgående skepp. Under sent 1600-tal skedde en större ombyggnation av Järngraven varpå bron tas bort. Bland annat schaktas större delen av Gustav Vasas försvarsvall strax norr om Järngraven bort år 1698. Vattenregleringskanalen som skar genom botten av graven fylls igen och man anlägger en ny passagebro över slussen i Skeppsbrons förlängning.¹²⁰ En av stockarna i norra konstruktionens undre stockvarv dendrodaterades till mitten av 1600-talet och en annan stock ifrån samma kontext till vinterhalvåret 1662/1663. En av stockarna i övre varvet från den södra delen av konstruktionen daterades till perioden 1661–1666 och ytterligare ett prov från samma kontext till vinterhalvåret 1662/1663. Samma datering fick en av stockarna i det undre varvet från en av de södra timmerkistorna.¹²¹ I utfyllnadsmassorna som täckte brygganläggningen hittades fynd av kritpipor och mynt som daterats till senare delen av 1600-talet.¹²² Sannolikt har dessa massor påförts i samband med att järngraven byggs om under 1690-talets slut.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
8032	Utfyllnadslager. Norra delen.	+0,4
8096	3 stockar, varv 1. Norra delen.	+0,46
8097	Påle. Norra delen.	+0,2
8098:1–2	Pålar. Norra delen.	+0,43
8101	2 stockar, varv 2. Norra delen.	+0,6
8114	5 stockar, varv 6. Södra delen	+0,28
8115	3 stockar, varv 5. Södra delen	+0,54
8116	4 stockar, varv 4. Södra delen	+0,32
8120	3 stockar, varv 3. Södra delen	+0,47
8121:2–6	Pålar. Södra delen	+0,32
8122	2 stockar, varv 2. Södra delen	-0,02
8150	Stock, varv 1. Södra delen	-0,10
8175	Utfyllnadslager. Södra delen	+0,30

Figur 173. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 18.

Figur 174. Plan över kontextgrupp 18. Skala 1:150.

Provnummer	Datering	Proveniensen
8096:11802	1645–1665	Uppland–Södermanland
8096:11804	(Vinter 1662–1663)	-
8116:7779	(1661–1666)	-
8116:7780	(Vinter 1662/1663)	-
8120:7781	(Vinter 1662/1663)	-

Figur 175. Tabell över dendrokronologiska dateringar inom kontextgrupp 18. Resultat inom parentes är inte helt säkra uppgifter.

Fyndnr	Typ	Datering
8107:12271:6	Kritpipa	1660–1675
8107:12271:7	Kritpipa	1600-tal
8107:12271:8	Kritpipa	1660–1680
8094:11688:1	Kopparmynt Karl XI, 1/6 öre	1683
8094:11689:1	Kopparmynt Karl XI, 1/6 öre	1686

Figur 176. Tabell över daterande fynd inom kontextgrupp 18.

KONTEXTGRUPP 19. GÅRDSPLAN
Datering: cirka 1641–1697

I västra delen av undersökningsområdet påträffades åtta partier av stenlagda och grusade ytor med en sammanlagd storlek på cirka 48,5 x 10,5 meter, orienterade i nord-sydlig riktning. De stenlagda ytorna var delvis reparerade i nordvästra området, där man påfört utjämningsmaterial och grusat ytan i omgångar. Innehållet bestod av 0,05–0,25 meter stora rundade stenar och grovt grus som vilade i ett sandigt siltlager. I norr ingick även större sjok av tegelstenar bland materialet. Lämningen sluttade kraftigt åt öster, från cirka + 1,4 ned till ±0 meter över havet och fortsatte ned under schaktbe-gränsningen.

De stenlagda ytorna var bitvis upprivna och skadade av sentida störningar men kan på grund av dess rumsliga och stratigrafiska relationer ändå tolkas

som samtida. Den norra delen av lämningen var avgrävd i väster av lämningarna från Ryssgårdsbyggnaden som uppförs 1697. Centralt var gårdsytan kapad i norr och söder av recenta störningar samt avgrävd åt väster av en senare byggnad.¹²³ Enstaka rester av brukningslager påträffades över de stenlagda ytorna. Lagren var mycket kompakta och innehöll organiskt material, träflis och tegelkross. I den norra delen påträffades även en del trä i form av liggande stockar och plankor i lagret. Initialt tolkades dessa som tillhöriga någon form av byggnad men det rör sig förmodligen om löst virke som avsatts i samband med aktiviteterna på Ryssgården. I lagret påträffades också keramik och glas samt enstaka kritpipsfragment med generella dateringar till perioden, men också ett knivblad, ett fragment från en järnspade och en vikt av bly, möjligen från en typ av pyndare. Vikten, på cirka 109 gram, motsvarade ungefär ¼ skålpund viktualievikt under 1600-talets andra hälft.¹²⁴

Figur 177. Till vänster i bild visas rester av en framrensad stenläggning, samtida med Ryssgården under 1600-talets andra hälft. Murverken i bild tillhör en yngre byggnad (grupp 26, fas 6). Foto från sydöst.

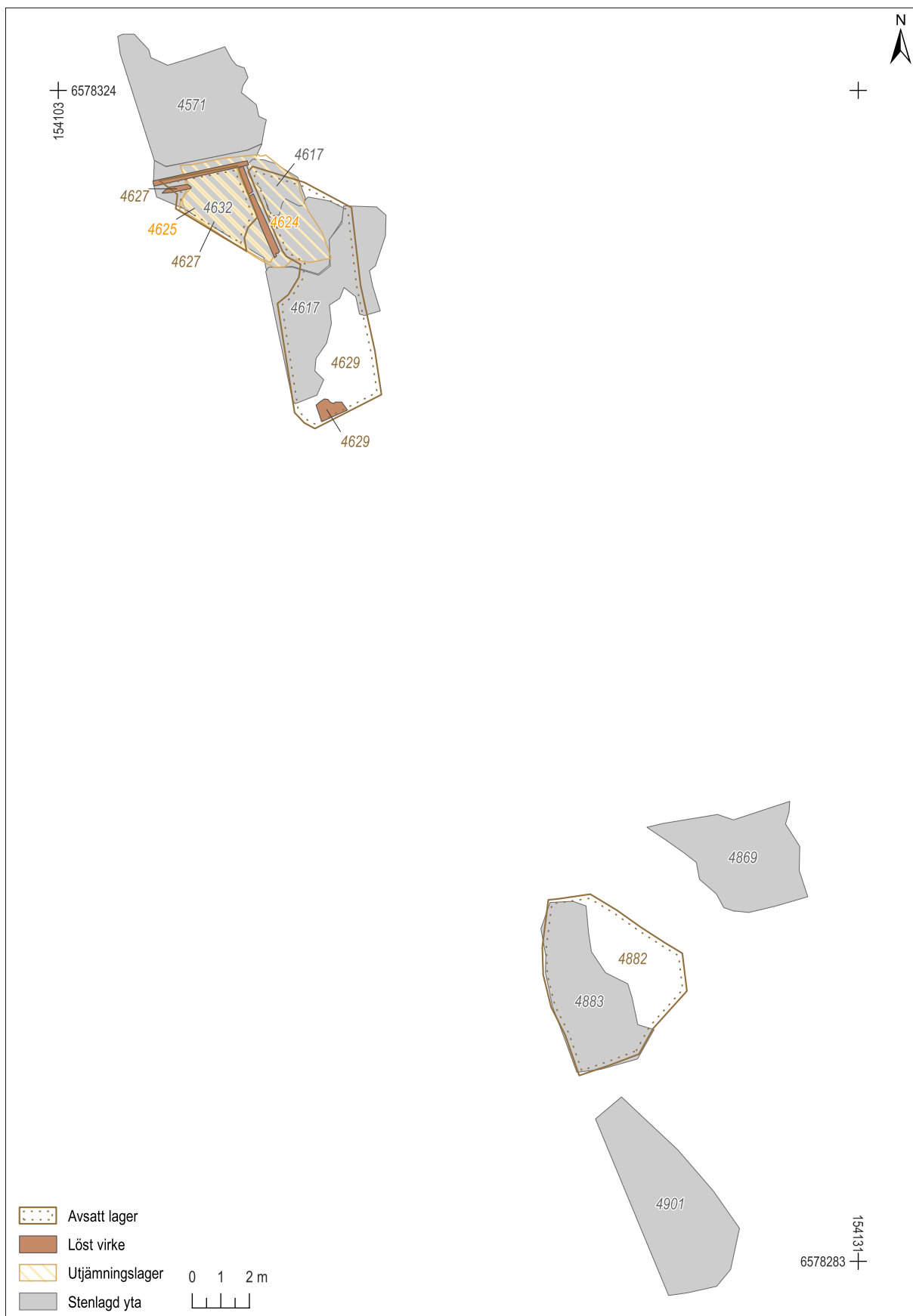
Troligen har lämningarna ursprungligen hört till en större sammanhängande yta som utgjort en gårdsplan vid Ryssgården. Den anläggs ned mot Stads-gårdshamnen under andra halvan av 1600-talet och genomgår en omläggning efter ombyggnationen av Ryssgården 1697.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m. ö. h.
4571	Stenlagd yta	+1,44
4617	Stenlagd yta	+1,36
4624	Utjämningslager	+1,31
4625	Utjämningslager	+1,30
4627	Avsatt lager	+1,25
4629	Avsatt lager	+1,07
4632	Stenlagd yta	+1,08
4869	Stenlagd yta	+0,56
4882	Avsatt lager	+0,39
4883	Stenlagd yta	+0,37
4901	Stenlagd yta	+0,41

Figur 178. Tabell över de kontexter som ingår i grupp 19.

Figur 179. Vikt av bly från en så kallad "pyndare" vilket är en typ av handvåg med hävstång och rörlig vikt (F:4882:20478:1). Vikten på 109 gram motsvarade ungefär ¼ skålpund under perioden. Skala 1:1.

Figur 180. Plan över grupp 19. Skala 1:200.

Noter

- 1 "Stockholm den 10. Augustij". Svenska Ordinarie Post-Tijender: s. 4. 10 augusti 1680. KB.se.
- 2 Sandberg 2002:128.
- 3 Hildebrand 1967:47ff.
- 4 Utterström 1967:49ff.
- 5 Ström-Billing 1984:90ff.
- 6 Blom 1933:173ff.
- 7 Ellehag 1998:17.
- 8 Råberg 1987:13ff.
- 9 Söderlund & Hjulhammar 2007:21.
- 10 Lang 1966:6ff.
- 11 Lang 1966:10f.
- 12 Lang 1966:15f.
- 13 Ström-Billing 1984:88.
- 14 Löfstrand 2018:4.
- 15 Kontexterna 4407, 4442, 4454, 4497, 4514, 4530, 4546, 4553, 4610, 4613, 4697, 4776, 4941, 4948, 4963, 8037, 8058, 8071, 8075, 8094, 8107 och 8110.
- 16 Se bilaga 3 – Keramikanalys.
- 17 Se bilaga 5 – Glasanalys.
- 18 F:8075:8110:15.
- 19 Exempel på holländskt rödgods är F:4442:1297:5 och F:4948:50284:10.
- 20 Till exempel F:4442:1045:15, F:4979:6:15 och F:8037:11488:11.
- 21 F:4406:1048:1. Bilaga 12 – ICP-analys.
- 22 Till exempel F:4406:1048:22 och F:4442:1297:13.
- 23 F:4403:270:3, F:4406:1048:29, F:4948:50284:32, F:4979:6:10 och F:8058:11811:18.
- 24 De mest kompletta kärlen är två trebensgrytor, F:4442:1045:14 och F:4948:50284:21.
- 25 Exempelvis F:4414:10209:3 och F:8032:9899:3.
- 26 F:4414:10209:5 och F:8037:11488:17.
- 27 F:4395:212:3.
- 28 F:8037:11488:19.
- 29 Degel: F:4613:3565:16; sparbössa: F:4561:2704:1; porslinstallrik: F:4979:6:5; krukor: F:4979:6:7, F:8032:9899:4, F:8037:11488:14 och F:8075:8110:11.
- 30 F:4407:50117:2, F:4499:50153:1, F:8071:7929:1 och F:8107:12270:1.
- 31 F:8058:11810:3.
- 32 F:4403:50114:1 och F:4776:6290:3.
- 33 F:4400:50111:1.
- 34 F:4776:6290:2.
- 35 Haggrén 2019:73.
- 36 F:4870:30303:2 (blå) och F:4949:50287:5 (gul).
- 37 F:4613:50173:1 och F:4613:50175:1.
- 38 F:4528:50160:1, F:4613:6397:1 och F:8058:11810:1.
- 39 Hermelin & Welander 1986:98ff.
- 40 Haggrén 2010:129ff.
- 41 F:8037:8023:1.
- 42 F:4948:50282:4, F:8037:8023:3, F:8037:10085:1 och F:8037:11487:3–4.
- 43 F:8075:10077.
- 44 F:4613:3564:7 och F:4454:21824:2.
- 45 F:4610:3516:3.
- 46 F:4400:50110:3.
- 47 F:4966:7626:2 och F:8071:10742:4.
- 48 F:4966:7626:2.
- 49 F:8071:10742:4.
- 50 F:4514:2790:1.
- 51 Bergold & Bäck 2007:23.
- 52 Jämför t ex Hocker 2018:73.
- 53 Se avsnittet om kakel under fas 4 för en närmre beskrivning av kakeltypen.
- 54 Andrén 1948:82f.
- 55 Århem 2004:79.
- 56 Århem 2015:62.
- 57 Carlsson & Svensson 2019:324.
- 58 Carlsson 2008:38.
- 59 F:4443:10418:1.
- 60 Se bilaga 12 – ICP-analys.
- 61 Århem 2007:108.
- 62 Gaimster 2002:204.
- 63 Århem 1980:83; 2006:129; 2007:108.
- 64 Sedan artikeln skrevs har lämningar med felbränd keramik som kan kopplas till krukmakeriverksamhet på Södermalm även framkommit i kvarteret Rosendal mindre (Runer 2019:26f) och på Stadsgården.
- 65 Hansson 1976:387.
- 66 Lager 1962:88.
- 67 Lindberg 1964:44.
- 68 skottelängd 1516.
- 69 Ahnlund 1961:48.
- 70 Stahre 2005:160.
- 71 Forsberg 2001:133.
- 72 SSM:s fyndregister.
- 73 Muntlig uppgift från Lars Bengtsson, SSM.
- 74 Söderlund 1943.
- 75 Söderlund 1943:302ff.
- 76 Muntlig uppgift från Carl Magnus Rosell.
- 77 Lager-Kromnow 1992:162.
- 78 Ahnlund 1961:48.
- 79 Lindberg 1964:133.
- 80 Lager 1962:23.

- 81 Troligen rör det sig om tummar från en tjuv som dömts att mista dem.
- 82 Nordberg O:son 1975:90.
- 83 Tunander & Tunander 1999:42.
- 84 Scherman 2007 s.69.
- 85 För en mycket omfattande genomgång av de kakelugnsmakare och verkstäder som finns i Stockholm under 1700-talet, hänvisas till Schermans bok "Den svenska kakelugnen".
- 86 Åkerhagen 2012:26f.
- 87 Åkerhagen 2012:10ff.
- 88 F:4979:5:22.
- 89 F:4610:3516:2, F:4613:3607:1, F:4613:3613:1, F:8058:9922:1 och F:8071:10522:1.
- 90 F:4514:2793:1.
- 91 Hellander 1991:4.
- 92 Lindström 1959:168.
- 93 F:4613:3564:2 och F:4963:7584:2.
- 94 F:4963:7583:1.
- 95 Se Henrik Summanens läderanalys, bilaga 7.
- 96 Kontextrupp 15, fas 4.
- 97 F:4818:18901:1.
- 98 F:4979:5:23.
- 99 Texten om tröjan och sidenbandet baseras på Amica Sundströms & Maria Neijmans analys av textilmaterialen. Se bilaga 8 – Textilanalys.
- 100 F:4403:270:5, F:4442:1045:13, F:4627:3798:1 och F:4948:50284:19.
- 101 Carlsson & Svensson 2019:331; Carlsson 2014:163.
- 102 Hansson 1976:212.
- 103 F:4409:10129:2, F:4589:3000:1 och F:4613:3563:3.
- 104 F:4948:50283:10.
- 105 F:4629:3837:2.
- 106 F:4454:50257:1F:4948:50283:8 och F:8037:8022:2.
- 107 Tingström 1963:14f.
- 108 F:4573:2718:7 och F:4577:2759:1.
- 109 F:4573:2718:2 och F:4577:2749:1.
- 110 Ekman 2007:169.
- 111 Undersökningen inom denna yta genomfördes i en spont, störning 4960.
- 112 Störning 4964.
- 113 Kontext 4979.
- 114 Lang 1966:10, Löfstrand 2018:4.
- 115 Lang 1966:24f.
- 116 Störning 8022, 8125 och 8126.
- 117 Kontext 8028.
- 118 Kontext 8114.
- 119 Blom 1933:181.
- 120 Blom 1933:174ff.
- 121 Se bilaga 11 – Dendrokronologisk analys.
- 122 Kontext 8107, 8094.
- 123 Se kontextgrupp 33 i fas 7 – Södra Viktualievägen, uppförd 1759.
- 124 Morell 1988:30.

Fas 6. 1694–1759

Europas järncentral

”Vad hamn och redd angår, Europa skall bekänna, att uti hennes barm ej skönar’ är en denna. ... Vad Mälarn släpper till, vad Järne-våger väger, vad Kungens tull förmår, vad Bankens räkning äger. ...”

Del ur ”Låfdicht öfver Stockholms stad” av Werner von Rosenfelt från 1702.¹

Järnhantering, handel och bränder

Under decennierna kring år 1700 drabbades Stockholm av ekonomisk och befolkningsmässig tillbakagång till följd av missväxt, pest och krig. Under senare delen av 1600-talet bodde upp till 60 000 personer i Stockholm och vid 1720-talets början hade antalet minskat till 45 000. Enbart pestutbrottets offer, under åren 1710–1711, beräknas till cirka 22 000. Därefter skedde en viss återhämning och vid seklets mitt var folkmängden åter runt 60 000.²

Stockholm hade även fortsättningsvis en gynnad ställning inom utrikeshandeln. I skydd av statliga privilegier växte det fram en förmögen grupp av ägare till stora handelshus. Många av de rikaste grosshandlarna bodde och verkade vid Skeppsbron och kom att kallas för *Skeppsbroadeln*. Handelshuset skapades av kapitalstarka köpmän, ofta av utländsk bakgrund, och i första hand för

att driva utrikeshandel. Men handelshuset fungerade också som banker, rederier och industriägare. De var normalt inte specialiserade på någon viss typ av varor utan handlade med allt som kunde ge lönsamhet.³

Under större delen av 1700-talet dominerade Sverige världshandeln med framför allt järn men även koppar, trävaror, beck och tjära exporterades. Exporten på stångjärn över Stockholm låg under perioden på mellan 25 000 och 30 000 ton per år.⁴ Efter att järnvägen år 1662 flyttades från Järntorget i Gamla Stan till den gamla Stadsgraven på Södermalm blev Söder Mälarstrand och Stadsgårdskajen Sveriges viktigaste hamnar för järn- och kopparexport. Järngraven var mellan 1662 och 1865 ett område för handel med stångjärn och exporthandeln hamnade tidigt nästan helt i stockholmsköpmännens händer.

Figur 181. Detalj av den så kallade Swiddetavlan som visar Slussenområdet i början av 1700-talet. I bildens mitt syns Södra stadshuset och Ryssgården och till höger Järngraven. Stadsmuseet i Stockholm (CC BY).

På järngravens västra sida lade mälarskutorna till med sina järnlaster från Bergslagen och i graven samlades världens största lager av stångjärn. Stångjärnet hanterades av så kallade järnbärare och bars från Mälarsidan till Saltsjösidan för att kontrolleras och vägas. Varje järnbärare bar i regel fem stänger järn på axeln vilka tillsammans kunde uppgå till en vikt av cirka 40 kilo. Utlastningen till havsgående fartyg skedde via pråmar från Saltsjön.⁵

Under det stora nordiska kriget (1700–1721) började Slussenområdet att förfalla alltmer och det saknades ständigt pengar i stadskassan för underhåll av byggnaderna i staden. Den gamla Kristinaslussen var nu sliten samtidigt som godstrafiken mellan Mälaren och Saltsjön ökade. Johan Eberhard Carlberg, som var Stockholms stadsarkitekt mellan åren 1727–1773, fick i uppdrag att kartera och dokumentera alla stadens byggnader, torg och strandområden och med utgångspunkt från dessa utarbeta förslag på förbättringar. Som första objekt valde han Slussenområdet och Södermalmstorg och flera av byggnaderna som uppfördes i Stadsgården vid den här tiden var ritade av Carlberg.⁶

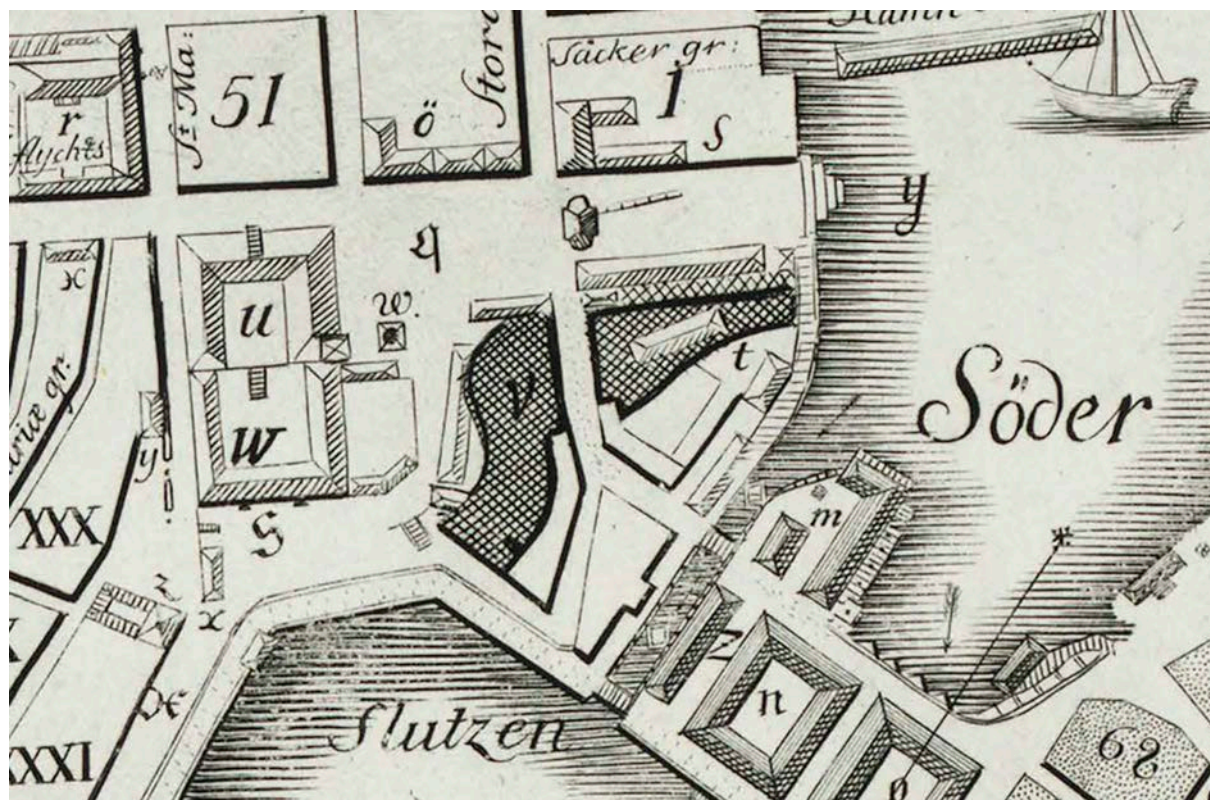
Tolkning av bebyggelsens utveckling i fas 6

Den här fasen inleds med branden som förstörde Ryssgården 1694 och som blev startskottet för en rad nya byggnadsprojekt vid Stadsgården. I anslutning till Södra Stadshusets flyglar lät man uppföra ett nytt ryssgårdskomplex i tegel och korsvirke. Den nya anläggningen stod färdig 1697 och utgjordes av två flygellängor med 29 magasin och bodar och en tvärlänga med fyra kontor och våghus. Den nya ryssgården användas endast i tre år innan det stora nordiska kriget bröt ut mellan Sverige och Ryssland. Ett hundratal ryska köpmän, skeppare och båtsmän fångslades och handelsmännens varor och pengar beslagtogs. Under kriget brukades ryssgården av inhemska handlare och började förfalla. Efter freden år 1721 återvann rysshandeln i Stockholm aldrig sin forna intensitet, och bodarnas antal sjönk under 1700-talet till en obetydlighet.⁷

Delar av nordöstra tvärlängan till Ryssgården framkom vid undersökningen och strax norr om ryssgårdskomplexet framkom delar av en byggnad som

avbildas i det historiska kartmaterialet under de tre första årtiondena av 1700-talet. Enligt Tilleus karta från 1733 kan byggnaden utgöra en del av **corps de garde** som var belägen vid Södermalmstorg. *Corpes de garde* var en postering för stadsvakten vilken bland annat ansvarade för den allmänna ordningen i området.

I Stadsgårdshamnen lossade man framför allt trävaror, hö, ved och kol och många *vinterliggare* anvisades dit. Staden ansvarade för underhåll av kajer, kokhus, magasin med mera samt för att hålla personal och lokaler med väg- och mätredskap. Mät- och vägpenningar var viktiga inkomster för staden. Parmmätarna var en yrkesgrupp som hade till uppgift att mäta upp det hö som togs in till staden. Uppmätningen gjordes i en stor trälåda, en så kallad parm som kunde ha olika storlek i skilda städer, i Stockholm hade den en volym på knappt arton kubikmeter. Yrket parmmätare förekommer första gången i en bouppteckning i Stockholm år 1688 och i parmmätarnas skråarkiv framgår det att det fanns en ordinarie parmmätare i var och en av de stora hamnarna

Figur 182. Utsnitt av Tilleus karta från 1733 som visar Stadsgården. S = Ryssgårdens torg, W = Ryssgården och Ryska kyrkan, XXX = kv Ormen, w = Söder brunn och Corps de garde, q = Södermalmstorg, x = Parmmätarstuga, v = Järngraven, u = Södra stadshuset och H = Stadsgårdens lasthamn. Stockholms stadsarkiv.

i Stockholm.⁸ I södra delen av undersökningsområdet framkom grundmurarna till en parmmätarstuga som anläggs under åren runt 1720 och var i bruk fram till 1860-talet.

I kvarteret Ormen, som var beläget strax söder om undersökningsområdet, uppfördes flera pampiga stenhus under andra halvan av 1600-talet. Under 1730–1740-talet ägdes fastigheterna av handelsmännen Johan Henrik Lefebure och Jean Bedoire den yngre vilka tillhörde gräddan av den förmögna Skeppsbroadeln. Jean Bedoire den yngre ägde stora saltmagasin på Stadsgården⁹ och grunden till ett av Lefebures magasin framkom i sydöstra delen av undersökningsområdet.

En större omdaning av järngraven skedde under sent 1600-tal då stora delar av Gustav Vasas försvarsvall belägen strax norr om järngraven schaktades bort. Massorna från vallen användes bland annat till anläggandet av det nya slottet men även för att höja markytan i graven. Vattenkanalen i botten av Järngraven som avbildats i historiskt bildmaterial från

perioden fylldes igen. Vidare anlägger man en ny passagebro i trä över Kristinaslussen i Skeppsbrons förlängning och under tidigt 1700-tal uppförs ett andra våghus i graven.¹⁰ I östra delen av Järngraven framkom grundförstärkningen till en byggnad som dendrodaterats till tidigt 1700-tal och som kan ha inhyst den så kallade mindre järnvägen, eller Östra våghuset, där stångjärnet som kom från Saltsjösidan vägdes och kontrollerades.

Vid undersökningen hittades en större mängd kanonkulor och delar av kanoner i utfyllnadsmassorna som fyllde graven. Detta kan återspegla avmilitariseringen av Slussområdet som påbörjades under 1630-talet och som avslutas med att försvarsvallen avschaktas år 1698.¹¹

I mitten av 1700-talet var det dags att anlägga en ny sluss då den gamla Kristinaslussen hade blivit omodern. Den nya slussen var ritad av Christoffer Polhem och stod färdig år 1755. Nu sker även en upprustning av hela området med bland annat nya kajer och stenläggningar. Carlberg låter upp-

Figur 183. Ett litet urval av de kanonkulor som hittades i Järngraven. Totalt påträffades närmare 350 kanonkulor i olika storlekar.

föra en passagebro i sten, Nedre Järnbron, mellan åren 1750–1753 på järngravens östra sida. Bron inhyste fem välvda kontors- och förvaringsrum och ett kokhus mot Ryssgården. Kokhuset användes av fartygens besättningar eftersom man inte fick elda ombord i hamnen. Vid undersökningen framkom grundmurarna till större delen av passagebron och kokhuset.

Fasen avslutas med att ryssgården återigen totalförstörts i samband med att Mariabranden bryter ut år 1759.

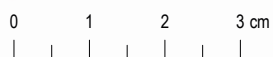
Fynden cirka 1694–1759

HUSGERÅD

Keramik

Keramikmaterialet från fas 6 utgörs av 1620 skärvor. Liksom föregående fas är dock inte innehållet helt överensstämmande med fasens datering. Anledningen här är dock inte att materialet är uppblandat med äldre fynd utan att vissa lager var infiltrerade av yngre keramik. Orsaken till det är de omfattande byggnadsarbeten som utfördes på platsen under 1700-talets andra hälft och 1800-talets början. Exempel på yngre fynd i fyndmaterialet är flintgodskärl från senare delen av 1700-talet och 1800-tal, bland annat en engelsk mugg i *Mocha Ware*.¹² Att enstaka äldre keramik också förekommer i lagren kan ses i förekomsten av några svartgodsskärvor, sannolikt från en kruka av Östersjökeramik.¹³

Figur 184. Ett fat i yngre rödgods med målad dekor i vittlera mot en brun botten och dekorativ grön glasyr (F:4677:15386:33). Fatet har haft en diameter på cirka 36 cm. Skala 1:1

Figur 185. Trebensgrytor hör till de vanligaste fyndkategorierna bland yngre rödgodskärl under perioden. Dessa två trebensgrytor är av betydligt mindre i storlek än de vanligen är. Den vänstra har en sotig botten och har förmodligen använts vid matlagning men den högra lilla trebensgrytan, med en mynningsdiameter på endast 3,5 cm, är förmodligen att betrakta mer som en leksak. Skala 1:1

Figur 186. En botten samt flera fragment från en sirapskruka med glaserad insida. Möjligen tillverkad i Nederländerna (F:4774:16810:8). De så kallade sirapskrukorna var avrinningskärl som användes i sockerraffineringen. Dessa kärl fångade då upp sirapen som långsamt rann ut ur så kallade toppsockerformar, i vilka kokat och spätt råsocker hällades. Under 1700-talet fanns det flera små sockerbruk på Södermalm. Bland annat det Loheska sockerbruket på Mariaberget. Skala 1:1.

Yngre rödgods utgör nästan 70 % av totalmängden keramik, 1120 skärvor. Huvuddelen bör vara lokalt producerad men det finns också tyskt och nederländskt rödgods i fyndmaterialet. De vanligaste kärlformerna är de samma som i tidigare fas; fat, skålar, krukor och trebensgrytor. En dekorativ detalj som kan omnämnas är att vitlereengobe i mycket stor utsträckning använts på fat och skålar. Kärltyper som uppträder i enstaka antal är: trebenspanna, förningskruka, kanna, silkärl eller durkslag och burk. Ett nytt inslag är pottor och sirapskrukor. Förutom sirapskrukor finns också andra fynd av sockerframställning i form av sockertoppsformar i oglaserat rött lergods.¹⁴

Fajans är den näst största fyndgruppen med 141 skärvor, cirka 9 % av totalmängden keramik. Ibland fynden förekommer även i denna fas de vita buckelfaten, *Ploischotels*,¹⁵ men framför allt består materialet av nederländska fajanser med kiniserande motiv i form av blommor och landskap.

Tyskt stengods utgör cirka 8 % av totalmängden keramik, 130 skärvor. Det rör sig framför allt om mineralvattenflaskor och dryckeskrukor, samt en degel.¹⁶ Fragment av dryckeskruka från Westerwald är vanligast i stengodsmaterialet. Det finns 23 skärvor av kinesiskt porslin som här rör från koppar, skålar, tallrikar och fat. Porslinet har dekorer i underglasyr-blått, famille rose, batavia och imari, ett exempel på dekormönster är *Cuckoo in the house*.¹⁷ Även delar av amforor finns i fyndmaterialet, det rör sig om en oglaserad bukbit i grått lergods från Medelhavsområdet och tre fragment med invändigt grönfärgad glasyr från Iberiska halvön.¹⁸

Figur 187. Exempel på nederländsk fajans med blåmålade dekor och motiv i form av blommor från fas 6 (F:4518:2724:4). Skala 1:1.

Figur 188. En så kallad "kugelbauchkrug", ett krus i stengods från Westerwald i Tyskland, från perioden 1675–1750. Dekorerad i relief och blå glasyr (F:4765:6032:1). Skala 1:1.

Figur 189. Exempel på kinesiskt imariporslin från tidigt 1700-tal. Till vänster fragment från ett fat eller en mindre tallrik med dekoren "Cuckoo in the house" funnet på Stadsgården (F:4478:1669:11). Till höger ett intakt exempel från en privat samling (© Bear & Raven Antiques). Skärva i skala 1:1.

Figur 190. Fragment från en amfora med ljus slammad utsida och invändigt grön glasyr. Ursprungligen kommer den från Spanien eller Portugal på Iberiska halvön (F:4541:2385:1). Skala 1:1.

Glas¹⁹

Dricksglas och glaskärl

Ett 30-tal fragment från dryckesglas för i huvudsak öl och vin påträffades från den här perioden och merparten av fynden hittades i större utfyllnadslager. Drygt hälften av fragmenten identifierades som remmare men det förekom även enstaka fragment av passglas, klubbägare och römerglas. Till de lite mer exklusiva glasen hörde ett mynningsfragment till en blå bägare.²⁰

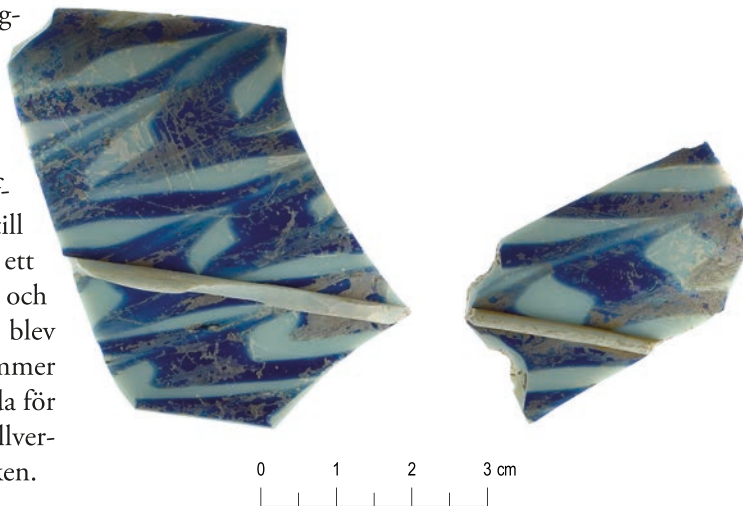
Foten till ett så kallat sextioglas med rester efter en blå emaljdekoration²¹ påträffades i sättagret till en stensättning i Järngraven. Sextioglasen var ett mindre glas med en konisk kupa på en låg fot och användes framför allt som brännvinsglas. De blev populära under 1700-talet och namnet kommer från glasblåsarnas löneprincip att de blev betalda för partier om 60 av dessa glas. Under 1700-talet tillverkades sextioglasen vid de flesta svenska glasbruken.

Figur 191. Foten till ett så kallat sextioglas (F:8064:10272:1) som var ett populärt brännvinsglas under 1700-talet. Skala 1:1.

Fragment från en blomvas²² och delar av ett lock²³ till en kruka eller urna hittades i lager som daterats till tidigt 1700-tal i södra delen av undersökningsområdet. Båda kärlen var tillverkade av opakvitt glas och dekorerade med en mörkblå fjäderdekoration på utsidan. Den opakvita glasmassan utvecklades av glasblåsarna under 1600-talet då man ville imitera det åtråvärda och dyra kinesiska porslinet. Lika som det kinesiska porslinet var de opakvita glaskärlen i form

av vaser, urnor och serveringskärl länge exklusiva föremål. Före mitten av 1700-talet var det opakvita glaset mycket sällsynt i Sverige. Man kan tänka sig att blomvasen och locket tillhört ett välburget hushåll i närområdet, kanske från kvarteret Ormen.

Figur 192. Fragment av ett lock (F:4900:21622:1) som ursprungligen har suttit på en exklusiv kruka eller urna. Locket är tillverkat av en opakvit glasmassa med en mörkblå fjäderdekoration på utsidan. Skala 1:1.

Flaskor

Totalt tillvaratogs 68 fragment från glasflaskor där merparten utgjordes av firsidiga schatullflaskor. Flera fragment av brännvinsflaskor med veckad form hittades i utfyllnadslager i sydöstra delen av undersökningsområdet. Förutom de större flaskorna påträffades tre fragment från två mindre medicinflaskor²⁴ varav den ena utgjordes av en så kallad ögonflaska.

Flaskorna är oftast anonyma fynd och att lokalisera deras tillverkningsort är nästan omöjligt för flertalet av dem. Ett undantag är de flaskor som försetts med pålagda sigill vilka ger information om vid vilket glasbruk de tillverkats. England och hertigdömet Holstein var först med att sigillera flaskor vid mitten av 1600-talet.

Vid Stadsgården påträffades 28 flasksigill varav två hittades i lager som daterats till första halvan av 1700-talet. Det äldsta sigillet²⁵ kommer från en exklusiv vinflaska som hittades i ett större utfyllnads-

Figur 193. Ett Fortuna-sigill som suttit på en vinflaska tillverkad av glasblåsare Johann Kunckel, någon gång mellan åren 1667–1680 i hertigdömet Holstein. (F:4900:21622:4). Skala 2:1.

lager under en stenläggning som anläggs efter branden 1694. Sigillet visar lyckans gudinna Fortuna på mittfältet omringat av texten "...OHAN CVN...". Flaskan är tillverkad av glasblåsare Johann Kunckel som var verksam vid hyttorna Langwedel och Bossee i hertigdömet Holstein mellan åren 1667–1680. Liknande sigill har hittats i Holstein, Köpenhamn och Holland.²⁶

Det andra sigillet²⁷ hittades i ett av rummen som hörde till stadsvaktens lokaler på Södermalm.²⁸ Av sigillet framgår det att flaskan tillverkats på Björknäs glasbruk och innehöll 1/3 stop, vilket motsvarar cirka 0,44 liter. Björknäs glasbruk är känt för sin tillverkning av glasflaskor och var i drift mellan åren 1736–1787. Bruket var beläget på Värmdön utanför Stockholm och det är inte ovanligt att hitta Björknässigill vid stadsarkeologiska undersökningar.

Tappkran

En liten tappkran hittades i ett konstruktionslager till Östra passagebron.²⁹ Den är tillverkad i kopparlegering och endast sju centimeter lång. Förmodligen har den använts för att tappa brännvin ur minde tunnor.

Figur 194. Liten tappkran i kopparlegering (F:8200:66006:4). Skala 1:1.

Kakel

Under 1600-talets andra hälft blev reliefen på kakelugnskaklen allt lägre, motiven mer stiliserade och framemot sekelskiftet 1700 tycks både relief och motiv mer eller mindre ha fasats ut. Ugnarna var troligen till största del fortfarande avsatsugnar av senbarock typ men de tunga svarta och bruna färgerna ersattes av den gröna och kaklen blev efter några decennier helt plana. Den näst största gruppen, cirka 30 % av det analyserade materialet, bestod av grönglaserat kakel av en typ som tillverkades och användes under en relativt lång tid, primärt under 1700-talet.³⁰ Kaklen är tillverkad med en godstyp av rödbrännande lera och glaserade utvändigt med en grön blyglasyr över en engobe med vitlera. Materialet kan dock delas in tre typer. Ett kakel som tillhör en rak ugn av barocktyp med smala lister, stora konvexa fot- och krönsims, ofta spiralvridna kolonnetter i hörnen och något mindre blad (cirka 18x20 cm), ibland med infällda speglar, vilka generellt dateras till 1700-talets första decennier. Till 1700-talets andra hälft hör i stället ugnstyper med större flata blad, cirka 24x32 cm, vilket blir en typ av standardmätt efter 1745. Under 1740-talets slut introduceras även den runda eller rundade kakelugnen med cirka 23x29 cm stora blad. Av det analyserade materialet förekommer kakeltypen i 23 kontexter. Ifrån ett lager tillvaratogs över 12 kg kakel – hörnkakel, blad, lister och simsar från en och samma ugn.³¹ Den stora mängden kakel, varav flertalet större fragment hade passning, gör det sannolikt att ugnen bör ha stått på platsen eller i dess direkta närhet. Den övervägande majoriteten av fragmenten var svårt brandskadade och kontexten har tolkats som en rest efter Mariabranden 1759, som sedan jämnats till och utgjort konstruktionslagret för överliggande byggnad. Ugnen har ursprungligen varit av en typ som kan dateras till sekelskiftet 1700, med konvexa krön- och sockelsimser samt spiralvridna kolonnetter i hörnen och blad med infällda speglar.

Figur 195. Exempel på en ugn av ungefär samma typ som den påträffade på Stadsgården. Ugnen stod ursprungligen på Jakobsbergs gård i Brännkyrka men kan idag beskådas på Skogaholms herrgård på Skansen. Id-nr: SKANM.0094037. Foto: Johanna Krumlinde, Skansen.

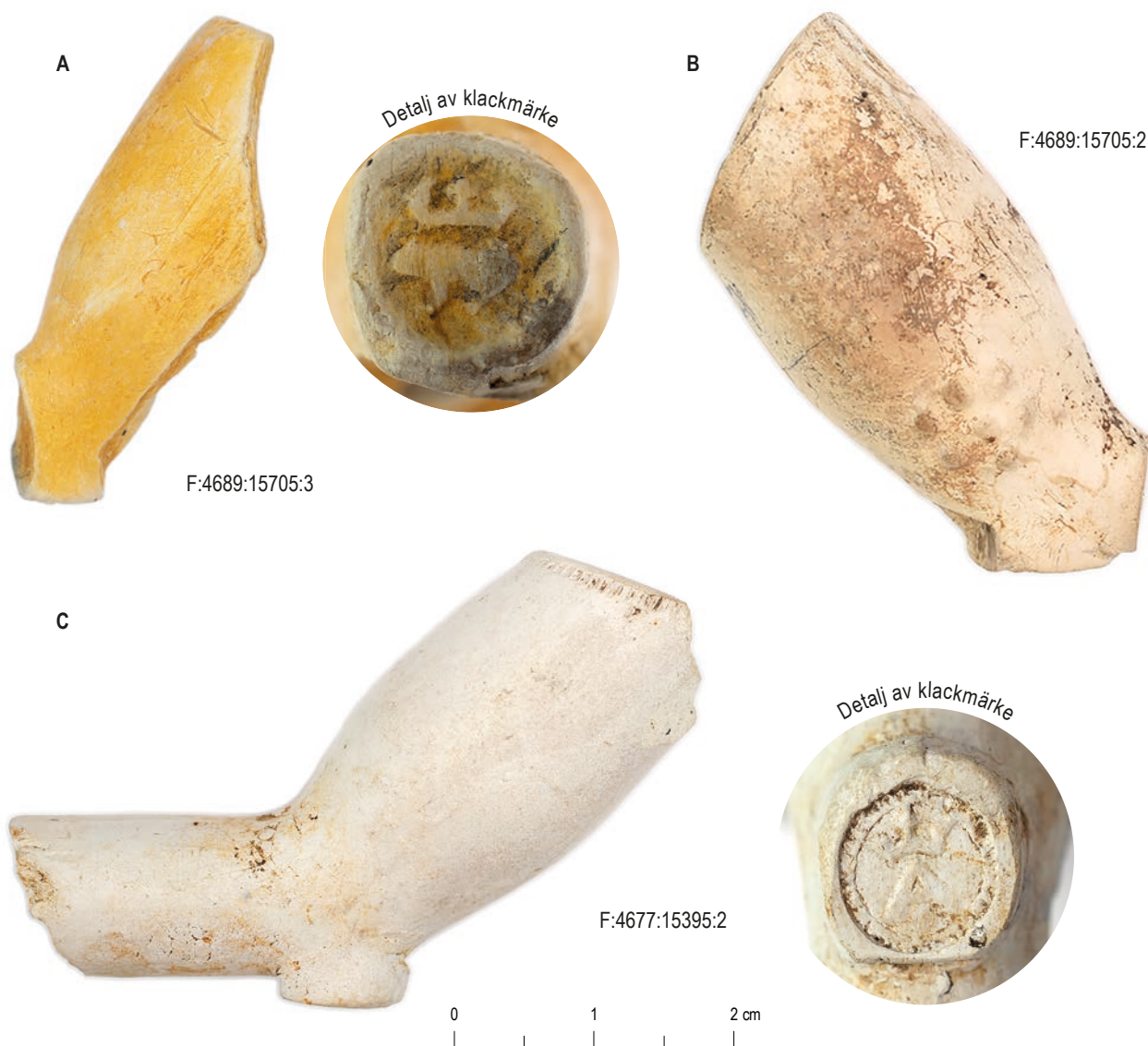

Figur 196. Fragment från en brandskadad ugn som påträffades i en utjämnat lager från Mariabranden 1759. Ugnen var sannolikt en rak avsatsugn med hörnkakel av spiralvridna kolonnetter, konvexa fot- och krönsims samt blad med infällda speglar, typisk för perioden kring sekelskiftet 1700. (F:4840:19464:1–6). Skala 1:2.

Kritpipor

Av totalt 2991 kritpipsfragment påträffades 22 % i kontexter från fas 6. Av dessa har 91 proveniensbestämts och daterats.³² Av de bestämda kritpiporna var 89 % av holländskt ursprung, 10 % var tillverkade i Sverige och endast en procent utgjordes av engelska pipor. Den holländska dominansen från 1600-talet fortsatte således under första halvan av 1700-talet. I linje med den merkantilistiska politik som genomfördes i Sverige på 1740-talet infördes ett importförbud av kritpipor 1747. Vid denna tid

finns endast tre inhemska tillverkare av kritpipor. Importstoppet får till följd att många handelsmän investerar i kritpipstillverkning och under 1750-talet uppstår ett flertal kritpipsbruk runt om i Sverige. Så även i Stockholm. På Kungsholmen startar handelsmannen Daniel Almqvist ett pipbruk och vid Grinds tegelbruk på Södermalm börjar Anders Örnbeck att tillverka pipor. Båda bruken får privilegier för kritpipstillverkning i början av 1750-talet.³³ Pipor från Stockholm dominerar inte oväntat bland de inhemska kritpiporna och både Almqvist bruk och Grinds tegelbruk finns representerade bland kritpiporna i Stadsgården.

Figur 197. Exempel på pipor importerade till Stockholm från Holland under 1700-talets första hälft. Skala 2:1.
 A = Fragment av en pipa från Gouda med klackmärke "krönt Svin". Troligen tillverkad av Lieve Pijl mellan 1724–1740.
 B = Holländsk pipa med dekor av enkel "Tudorros", tillverkad mellan 1690–1720.
 C = Kritpipa från Gouda med klackmärke "krönt A". Troligt tillverkare Arij van der Lee mellan åren 1714–1725.

Klädedräkt

Vid undersökningen hittades fyra knappar av kopparlering varav två med halvsvärdform som kan dateras till första hälften av 1700-talet.³⁴

Totalt hittades 72 läderföremål från den här perioden varav 64 utgjordes av delar från skor. 18 av skodelarna hörde till så kallade slejfskor vilket var en av de populäraste skomodellerna från den här tiden. Det var en lågsko där ovanlädret var fastsytt vid en sula med klack och där sidostyckena var förlängda till slejfar som bands över en plös.³⁵

Utöver läderspill framkom också fragment av en läderhandske. Av handsken återstod dock endast skaf-tet med en ornerad kant.³⁶

I ett organiskt utfyllnadslager nedanför Katarinaberget hittades en slätstickad fingervante av ullgarn som hört till högerhanden.³⁷ Stickningstekniken kom till Norden under 1500-talet och kom att konkurrera ut den tidigare nålbindningstekniken.

TEXTILREDSKAP

Det enda fyndet från den här fasen som kan relateras till textilhantverk utgjordes av en fingerborg i mässing.³⁸ Den hittades i ett konstruktionslager som daterats till mitten av 1700-talet.³⁹

Figur 198. Stickad fingervante från första halvan av 1700-talet. (F:4772:19995:1). Skala 1:1.

Figur 199. Delar av bakstycket (F:8041:11271:1) och mynningen (F:8041:11272:5) från kanoner funna på Stadsgården. Ej färdigkonserverade. Foto: Västsvensk konservering. Skala 1:1.

0 1 2 3 cm

VAPEN

Vid mitten av 1550-talet stod Gustav Vasas nya försvarsanläggning på Södermalm klar och befäst med både kanoner och soldater. Så såg det ut fram till 1630-talet då försvarsanläggningen spelat ut sin roll. I nordöstra delen av den forna vallgraven påträffades ett större utfyllnadslager som innehöll rikligt med fynd av kanondelar, kulor och enstaka bomber. Stratigrafiskt dateras lagret till senare delen av 1600-talet. Totalt påträffades tolv delar av mindre gjutjärnskanoner⁴⁰ vilka troligtvis utgjorde delar till lättare fältstycken i storleken 2- till 3-pundskanoner. Kanonerna verkar sakna produktionsmärkning på tapparna vilket kan tala för att de tillverkats före 1662 då sådan märkning blir obligatorisk i Sverige. Sannolikt rör det sig om så kallade *Finnbanker* kanoner som tillverkades i Sverige under 1600-talet. Det är en typ av kanoner som har ett koniskt bakstycke och punktvis täta ringband på eldröret.⁴¹ En hel sådan kanon fast av modellen större hittades vid Skeppsbron i samband med en arkeologisk undersökning under 1990-talet.⁴² Skicket på kanondelarna från Stadsgården tyder på att de var uttjänta och kasserade.

Tidigare hade kanoner av olika typer huvudsakligen gjutits i brons men från och med 1620-talet ökade

tillverkningen av järnkanoner markant. Några viktiga anledningar till den kraftiga tillverkningsökningen var att kronan behövde få tillgång till artillerivapen som skulle brukas av den svenska armén i 30-åriga kriget, men också att en stor mängd gick på export till andra europeiska länder – sannolikt för att brukas i samma krig. En av de stora vapenfabrikörerna och finansierarna var Louis de Geer. Många av vapnen gjöts vid hans bruk i Finspång men också vid andra kända bruksorter såsom Nävekvärn och Forsmark. Det var inte bara de Geer, utan även andra nederländska bruksägarsläkter som till exempel de Besche, som var inblandade i denna lukrativa industri.⁴³

Vid dessa bruk gjöts det förutom kanoner även kanonkulor eller *lod* som ammunitionen då kallades. På Stadsgården hittades 351 runda massiva järnkulor vilket var den vanligaste typen av ammunition. De är av sju olika storlekar och har ursprungligen vägt mellan 2 och 20 skålpund, alltså cirka 0,85 till 8,5 kilo. Sju bomber och granater identifierades vilka är mellan 8,5–22,5 cm stora och ihåliga. De kunde fyllas med krut och en tändhatt och avfyrades med mörsare. Man har tidigare hittat en större mängd kanonkulor i järngraven i samband med schaktningsarbeten under 1930-talet⁴⁴ och vid Sjöbergsplan påträffades en mörsare på 1950-talet.⁴⁵

Figur 200. Ett stråk med kanonkulor av olika storlek, så som de påträffades.

HANDEL

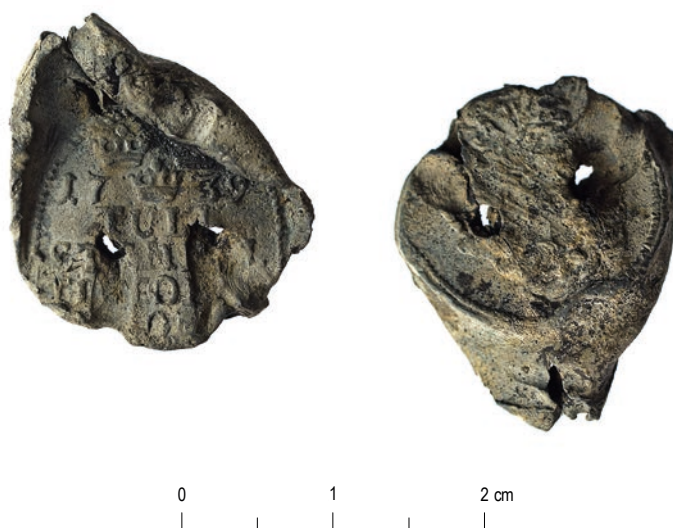
Nitton mynt hittades i fas 6 varav åtta inte kunde bestämmas. Bland mynten fanns ett par som hittades i konstruktionslager till ryssgården.⁴⁶ Det rör sig om två 1/6 öre Karl XI mynt som präglades mellan åren 1666–1686. Det ena myntet var lagt direkt under rustbädden till den östra grundmuren och det andra myntet låg alldeles intill norra grundmuren till byggnaden. Mynten har tolkats som grundläggningsmynt från när ryssgården återuppfördes efter branden 1694. Tre mynt från Fredrik I regeringstid framkom i fas 6.⁴⁷ Det ena myntet är 1 öre kopparmynt daterad till 1730–1750 och hittades i sättagret till golvet i ett av kontorsrummen tillhörande Östra passagebron. Det andra myntet daterad till 1746 hittades i konstruktionslager till Östra passagebron och det tredje myntet var daterad till 1720–1750 och påträffades i sättagret till ryssgårdstorget.

En varuplomb av bly från perioden påträffades i konstruktionslagret till Östra passagebron.⁴⁸ Plombens diameter är 20 mm och den har varit fäst i varan via två hål som genomborrar plomben. På ena sidan är plomben präglad med riksvapnet tre kronor, årtalet 1739 samt texten ”TULL ST...” och på den andra sidan avbildas Fredrik I i allongeperuk. En närmast identisk plomb har hittats i Nyköping som på ena sidan visar Fredrik I i profil och på andra sidan tre kronor med texten ”1741 Nyköping

Fyndnr	Regent och valör	Datering
4455:1748:1	Obestämt	Obestämt
4455:1245:1	Adolf Fredrik, 1 öre kopparmynt	1765
4455:1749:1	Obestämt	Obestämt
4456:1175:1	Obestämt	Obestämt
4456:1198:1	Obestämt	Obestämt
4473:2760:1	Karl XI, 1/6 öre kopparmynt	1666–1686
4478:1744:1	Adolf Fredrik, 2 öre kopparmynt	1751
4489:1569:1	Obestämt	Obestämt
4489:1723:1	Obestämt	Obestämt
4546:2565:1	Gustav II Adolf, Klipping	1624–1626
4579:2791:1	Karl XI, 1/6 öre kopparmynt	1667
4643:4056:1	Fredrik I, 1 öre kopparmynt	1720–1750
4658:4803:1	Kristina, 1 öre kopparmynt	1640
4929:3145:1	Fredrik I, 1 öre kopparmynt	1730–1750
4929:3175:3	Obestämt	Obestämt
8021:7983:2	Gustav II Adolf, 1 fyrk	1624–1625
8041:110 38:1	Karl XII, 1/6 öre kopparmynt	1707–1718
8041:110 37:1	Obestämt	Obestämt
8200:660 06:2	Fredrik I, 1 öre kopparmynt	1746

Figur 201. Myntfynden från 1694–1759 (fas 6).

packhusstempel”.⁴⁹ I stämpelordningen från 1687 anges det bland annat att efter klädet genomgått en kvalitetskontroll i packhuset, så slogs en blystämpel på varan.⁵⁰

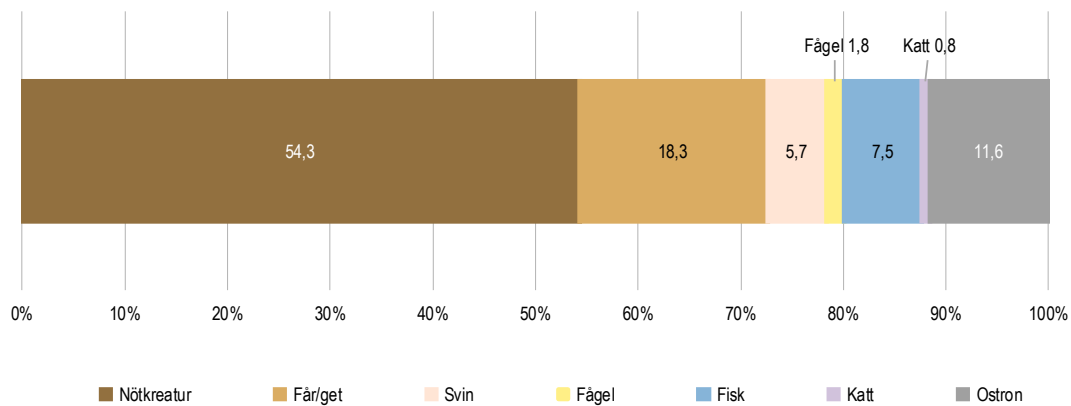

Figur 202. En varuplomb av bly (F:8200:66006:1) som hittades i byggnationslagret till Östra passagebron som anläggs mellan åren 1750–1753. Skala 2:1.

Osteologi

Det osteologiska materialet från fas 6 utgjordes av sammanlagt 387 analyserade ben. Bland slaktdjuren så bestod materialet till cirka 54 % av ben från Nötdjur, 18 % kom från får eller get och nästan 6 % från svin. Fiskmaterialet utgjordes av totalt 29 fragment fördelade på gädda, strömming, abborre och torsk. Gädda dominerade och utgjorde 48 % av all

fisk följt av strömming med 31 %. Till de lite mer exklusiva födoämnena hörde ostron som, från att ha legat på runt 1 % av totalen i de två föregående faserna, nu utgjorde nästan 12 % av totalen. Under 1700-talet spreds användandet av ostron och konsumtionen i Stockholm under 1700-talet bestod enbart av importerade ostron. Bland annat såldes de i Gröna gången vid södra Slussplan.⁵¹

Figur 203. Sammansättningen av det osteologiska materialet i fas 6 baserat på antalet ben.

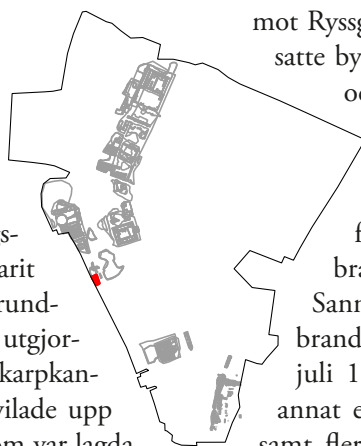
KONTEXTER I FAS 6, 1694–1759

Figur 204. Plan över fas 6. Skala 1:800.

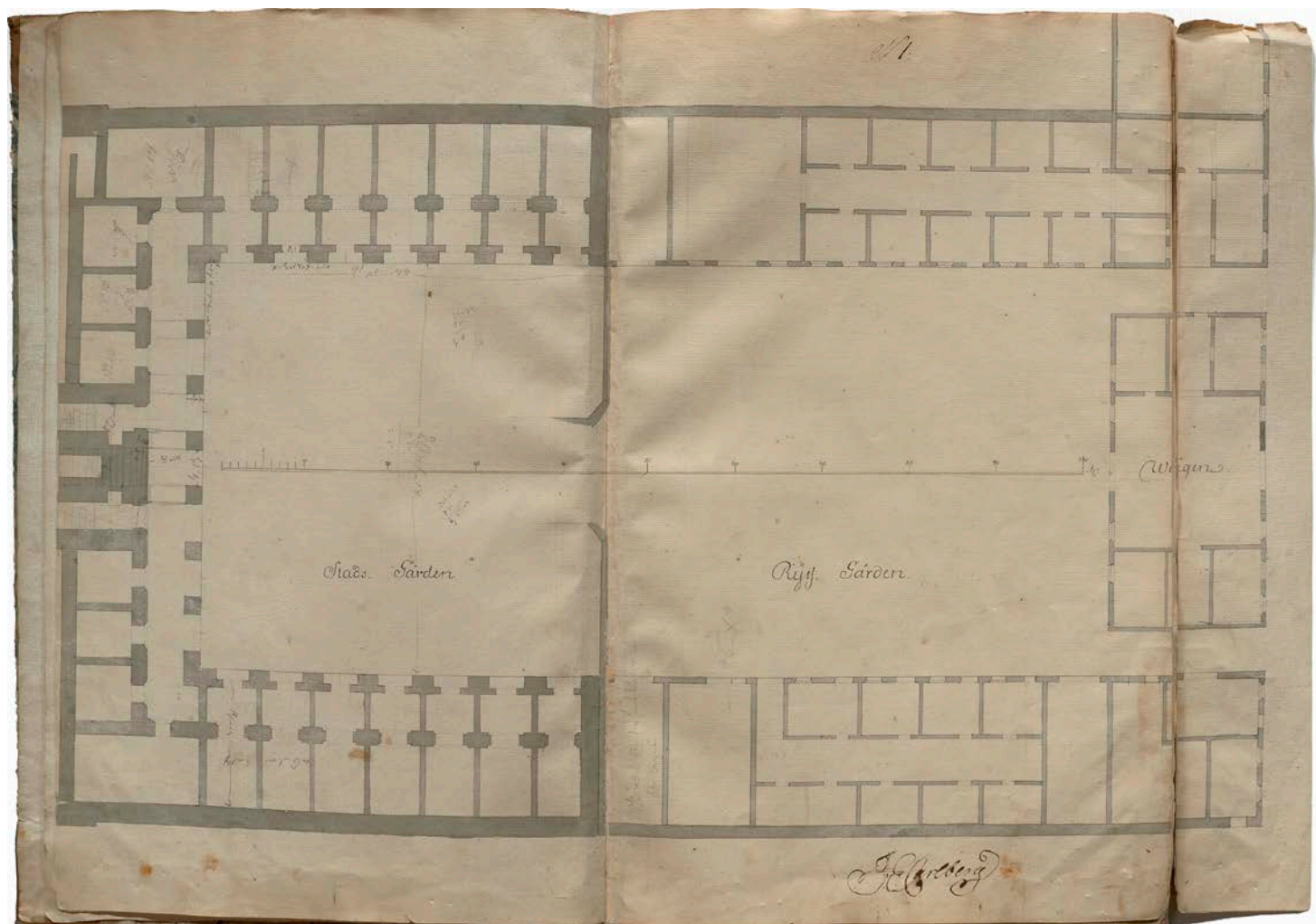
KONTEXTGRUPP 20.
KONTORSRUM I RYSSGÅRDEN
Datering: 1697–1759

Konstruktionen utgjorde nordöstra hörnet till ett av kontorsrummen i Ryssgården. Enligt en uppmättningsritning av Carlberg ska rummet ha varit cirka 6 x 3 meter stort. Byggnadens grundmurar var cirka 0,55 meter breda och utgjordes av 0,2–0,6 meter stora murade skarpkantiga stenar. Ovanpå grundstenarna vilade upp till 6 skift med murade tegelstenar som var lagda i kryssförband. Tegelväggen var cirka 0,35 meter bred och bevarad till en höjd av ca 0,6 meter med spår efter puts på både in- och utsidan. Ytterväggen var i botten klädd med sockelstenar med slät sida utåt

mot Ryssgårdens torg.⁵² I väster och söder fortsatte byggnaden utanför schaktbegränsningen och i norra delen var den ställvis störd.

Under utfyllnadsmassorna med raserings som fyllde rummets insida framkom ett cirka 0,15 meter tjockt brandlager i norra delen av rummet. Sannolikt utgör lagret rester efter Maria-branden som eldhärjade ryssgården den 19 juli 1759. I lagret hittades fynd av bland annat eldpåverkade repstumpar och textilier samt flera kraftigt brända enkupiga vingtegel vilka sannolikt utgjort taktegel till byggnaden. Fynd av hasselnötter i brandlagret kan utgöra rester efter en vara man vägt vid vägen. Under det stora nordiska kriget brukades vägen enbart av inhemska

Figur 205. En uppmättningsritning över Ryssgården som gjordes av Carlberg 1757. Stockholms stadsarkiv, GS 144:20:03 (Public Domain).

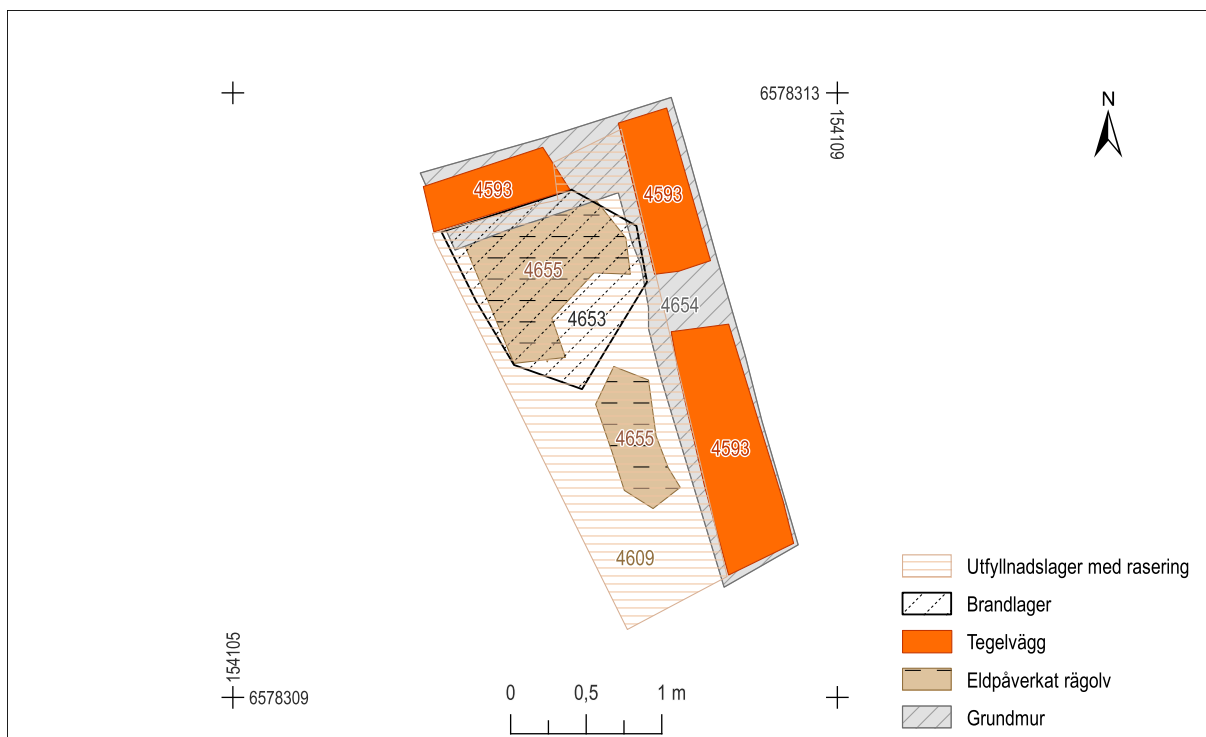
handlare som där bland annat vägde sina så kallade victualievaror vilket var livsmedelsprodukter som allmogen förde in till staden. Efter freden 1721 fick ryssarna återigen tillträde till Ryssgården och fram till Mariabranden 1759 klagas det upprepade gånger från de ryska handelsmännen om det bristfälliga underhållet av ryssgården, trängsel i vågen samt att deras varor tog skada då man i vågskålarna även vägde allmogens victualievaror.⁵³

Brandlagret täckte 4–5 kraftigt förkolnade träplankor vilka kan utgöra rester efter ett trägolv i rummet. Plankorna var lagda i nord-sydlig riktning och fortsatte i väster utanför schaktbegränsningen. Strax norr om byggnaden framkom rester efter en kullerstensbeläggning som utgjort norra portingången till ryssgården.⁵⁴

Det här rummet utgjorde ett av fyra kontorsrum som var belägna i anslutning till vågen i ryssgården där man vägde och kontrollerade varornas kvalitet. Varor som de ryska köpmännen handlade med i stora partier var bland annat lin, hampa och talg. Vid vågen fanns det oftast omkring 9–10 så kallade vågkarlar anställda, vars jobb det var att bära fram och kontrollera godset och som uppbar vågpenningar för sin tjänst. Några av de sista som arbetade som vågkarlar vid ryssvågen innan Mariabranden 1759 och som sannolikt har nyttjat kontorsrummen var Axell Elfström, Olof Broström och Petter Långström.⁵⁵

Figur 206. Kontextgrupp 20 som utgörs av nordöstra hörnet till ett av kontorsrummen beläget i anslutning till vågen. Höger i bild syns rester av den norra portingången in till Ryssgården. Foto från öster.

Figur 207. Plan över kontextgrupp 20. Skala 1:50.

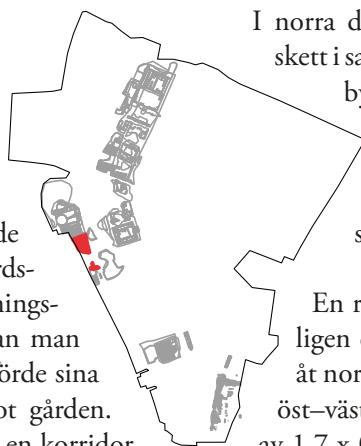
Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4593	Tegelvägg	+2,61
4609	Utfyllnadslager med rasering	+2,52
4653	Brandlager	+2,03
4654	Grundmur	+1,85
4655	Eldpåverkat trägolv	+1,71

Figur 208. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 20.

KONTEXTGRUPP 21.
MAGASIN I RYSSGÅRDEN
Datering: 1697–1759⁵⁶

Direkt norr om kontorsrummet (grupp 20) framkom sydöstra samt delar av nordöstra hörnet till två av de magasinrum som ingick i ryssgårds-komplexet. På Carlbergs uppmättningsritning över ryssgården från 1757 kan man se att bodarna, där köpmännen saluförde sina varor, var belägna i flyglarna ut mot gården. Bodarna åtskildes från magasinerna via en korridor i vardera flygeln.

Rum 1 utgjordes av grundmurarna och en möjlig skiljevägg från ett av magasinrummen. Grundmurarna utgjordes av 0,25–0,6 meter stora skarpkantiga stenar som var bevarade i 2–4 skift upp till en höjd av 0,7 meter. Grundens övre skiftgång var murad och stenarna i den östra väggen var lagda med slät yta ut mot ryssgårdstorget. De undre skiften kragade ut 10–20 cm i vardera riktningen och var sannolikt inte tänkta att synas. Delar av en rustbädd som utgjordes av fyra träplankor framkom under grundstenarna. Under den ena plankan hittades ett mynt som var präglat under Karl XI regeringstid år 1667.

I norra delen var byggnaden störd. Detta har skett i samband med att man anlägger en basarbyggnad⁵⁷ på 1820-talet men den var även störd av yngre ingrepp. Större delen av byggnadens södra del kunde inte undersökas på grund av befintlig spont för tunnelbaneväggen.

En rad med nio tegelstenar utgör förmodligen en del av magasinrummets skiljevägg åt norr. Tegelväggen var orienterad i närmast öst–västlig riktning och bevarad till en storlek av 1,7 x 0,3 meter. Konstruktionen vilade i ett konstruktionslager och fortsatte i väster utanför schaktbegränsningen.

Byggnaden tolkas utgöra en del av ett av de södra av två magasinrum i ryssgården. Magasinen hyrdes ut av staden till köpmännen och det var här man förvarade gods och varor som skulle säljas.

Rum 2 låg i direkt anslutning till föregående magasins norra skiljevägg. Det som återstod av byggnaden var grundmurarna till östra halvan av rummet samt rester efter ett stengolv. Enligt Carlbergs uppmättningsritning över Ryssgården var magasinet 9,5 x 3,2 meter stort. Stora delar av byggnaden över-

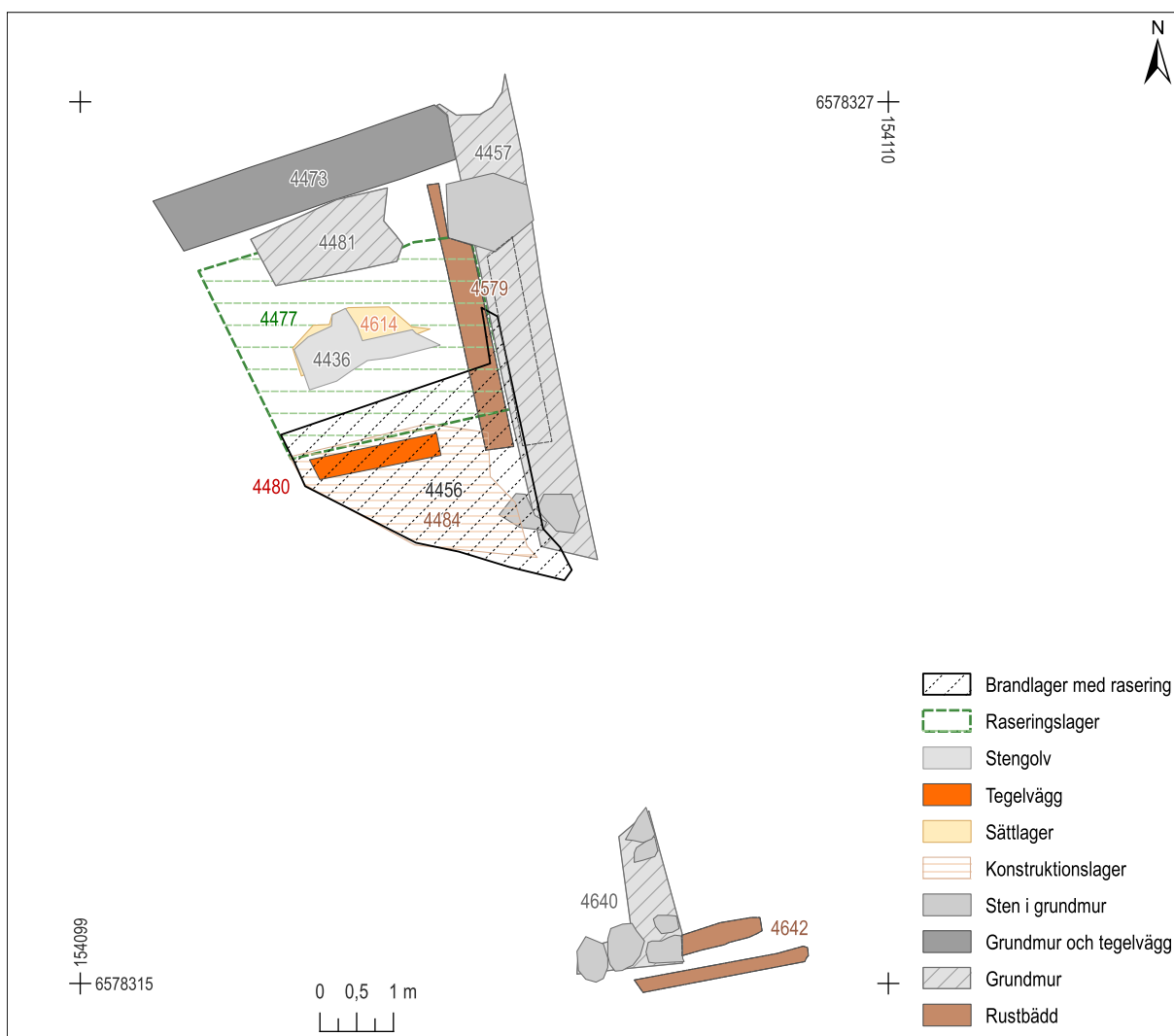

Figur 209. Planritning över grundmurarna till kontextgrupp 20 och 21 på bakgrund av en uppmättningsritning av Carlberg från 1757. Stockholms stadsarkiv, GS 144-20-022 (Public Domain). Skala 1:250.

lagrades av grunden till basarbyggnaden⁵⁸ samt var störd av betongpålar i nordöstra hörnet.

Magasinets östra vägg utgjordes av norra delen av grundmuren till rummet i söder och rummets norra begränsning utgjordes av en 0,7 meter bred mur. Södra delen av den här muren utgjordes av 0,2–0,45 meter stora skarpkantiga stenar där den övre delen var murad. Muren var ojämn åt söder vilket talar för att den där inte var avsedd att synas ovan mark. På murens norra sida fanns en 0,3 meter tjock tegelmur in mot angränsande rum (grupp 22, rum 1). I samband med att muren revs hittades ett 1/6 öre kopparmynt som präglades mellan åren 1666–1686⁵⁹ och kan utgöra ett så kallat grundläggningsmynt till byggnaden.

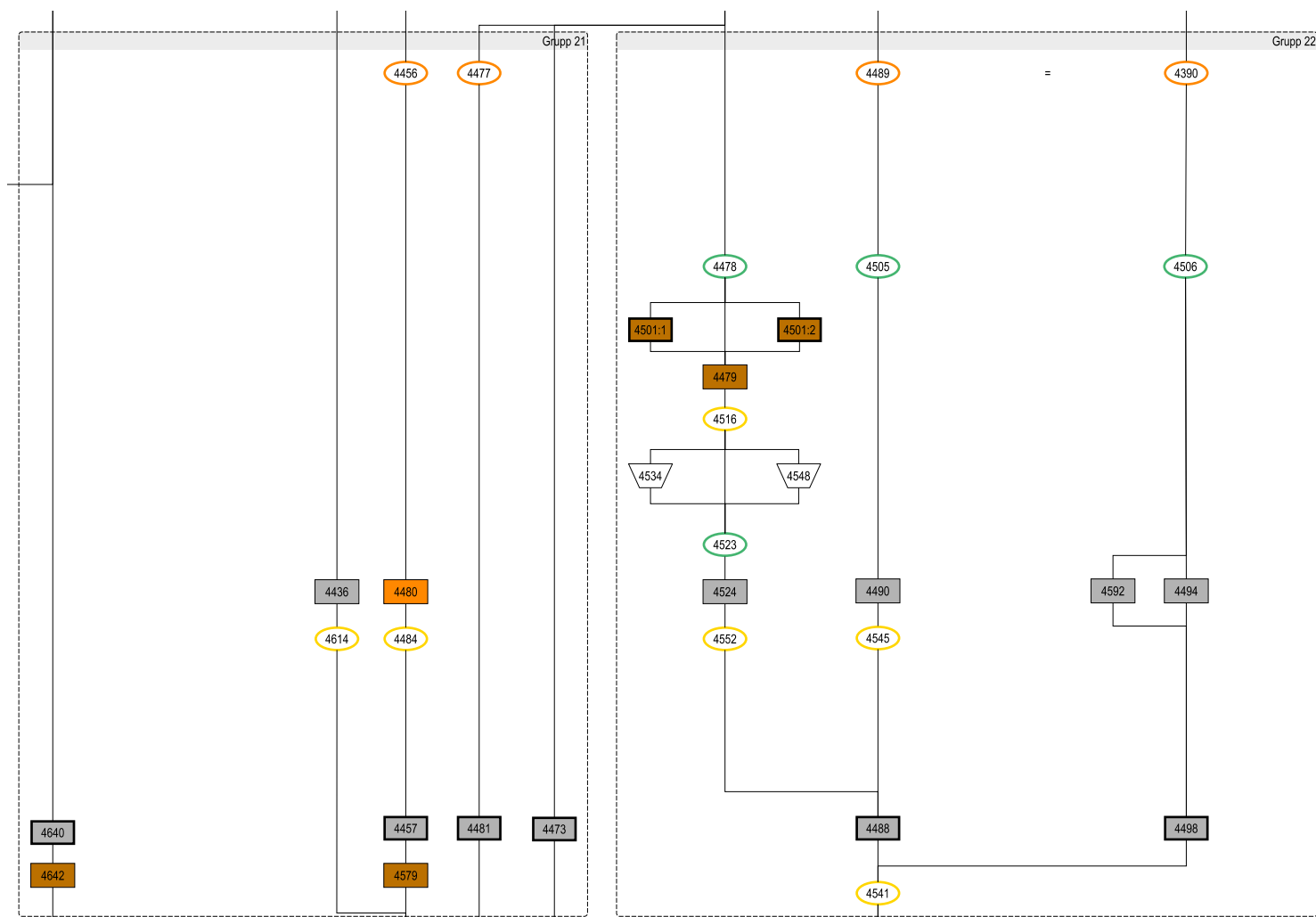
I mitten av rummet framkom på en nivå av cirka + 3 meter över havet en 2 x 1 meter stor rest av ett stengolv. Golvet bestod av 0,08–0,18 meter stora rundade stenar som var lagda i sättsand. Delar av golvet var lagat med tegelstenar och även med en golvplatta av sten. Konstruktionen var uppriven i öst-, nord- och sydlig riktning samt fortsatte i väster utanför schaktbegränsningen. Lagningen av stengolvet återspeglar sannolikt förhållandena som rådde vid ryssgården i mitten av 1700-talet då underhållet av Ryssgården var kraftigt eftersatt.

Figur 210. Plan över grupp 21. Skala 1:100.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4436	Stengolv	+3,05
4456	Brandlager med rasering	+3,24
4457	Grundmur, östra	+2,52
4473	Grundmur och tegelvägg, norra	+2,79
4477	Raseringslager	+2,46
4480	Tegelvägg	+1,94
4481	Grundmur	+2,26
4484	Konstruktionslager	+1,94
4579	Rustbädd	+0,71
4614	Sättilager	+3,03
4640	Grundmur, södra	+1,97
4642	Rustbädd	+1,06

Figur 211. Tabell över de kontexter som ingår i grupp 21.

Figur 212. Gruppmatris över kontextgrupp 21 och 22.

KONTEXTGRUPP 22.

CORPES DE GARDE

Datering: cirka 1697–1740-tal⁶⁰

Vid undersökningen framkom östra delen av den byggnad som satt samman med nordöstra delen av Ryssgårdens norra flygel. Byggnaden har avbildats i kartmaterialet över Stadsgården från 1700-talets tre första årtionden.

Byggnaden utgjordes av minst tre rum (rum 1–3) där grundmurarna bestod av 0,2–0,6 meter stora rundade och skarpkantiga stenar. De var mellan 0,9–1,15 meter tjocka och det fanns ställvis spår efter puts kvar på murarnas insidor. Byggnadens östra grundmur hade en ojämn utsida vilket talar för att den inte varit synlig ovan mark. I söder var byggnaden sammanbyggd via en murad tegelvägg med nordöstra delen av Ryssgården.⁶¹ Hela byggnaden hade satt sig åt öster. Västra delen av byggnaden var bortschaktad, vilket skett i samband med anläggandet av tunnelbanan och i östra delen var den bitvis störd av yngre aktiviteter.

Rum 1 var bevarat till en storlek av 6,8 x 4,3 meter i öst–västlig riktning. Enligt Carlbergs uppmätningssritning från 1730-talet bör rummet ha varit 9,5 meter brett. Rummets södra vägg utgjordes av en 0,3 meter tjock tegelmur vilken var sammanbyggt med angränsande rums vägg i söder (grupp 21). Nedre delen av väggen utgjordes av 1–2 skift med 0,5–0,6 meter stora skarpkantiga stenar som var lagda med den släta ytan in mot rummet. Ovanpå grundmuren följde en upp till 1,7 meter hög tegelvägg murad i kryssförband.

På en nivå av +1,16 meter över havet framkom ett trägolv i rum 1. Golvets utgjordes av 18 träplankor som var 1,4–3,4 meter långa och 0,23 meter breda. Golvets täcktes bitvis av ett brukningslager innehållande enstaka kritpipsskaft och keramik från perioden men även ett 2 öres kopparmynt, präglat under Adolf Fredriks regeringstid år 1751. Trägolvets vilade i ett 0,25 meter tjockt konstruktionslager som påförts i samband med att man höjt golvnivån i rummet.⁶² Under konstruktionslagret framkom ett äldre stengolv som utgjordes av 0,1–0,2 meter stora rundade stenar som vilade i ett sandlager.

Figur 213. Överlägg med stenkonstruktionerna till kontextgrupp 22 på Tilleus karta från 1733. Stockholms stadsarkiv. Skala 1:1000.

Figur 214. Översikt av kontextgrupp 22. Lodfoto med väster i nederkant.

Figur 215. Stengolv i rum 1 som framkom under det yngre trägolvet som syns i figur 214. Centralt i bilden syns en stenfylld grop. Foto från öster.

I samband med schaktning för tunnelbanan år 1955 påträffades en 3,4 meter lång stengrund orienterad i närmast nord-sydlig riktning omkring 35 meter öster om stadsmuseets norra flygel.⁶³ Vid en efterbesiktning samma år framkom det att arbetarna påträffat ett plankgolv på en höjd av + 1,25 meter över havet och 0,35 meter därunder rester efter ett kullerstengolv. Sannolikt utgör den här grunden en del av västra väggen till rum 1 och trä- och stengolvet som framkom på samma nivå som de nu påträffade golven utgör rimligen delar av samma golv.

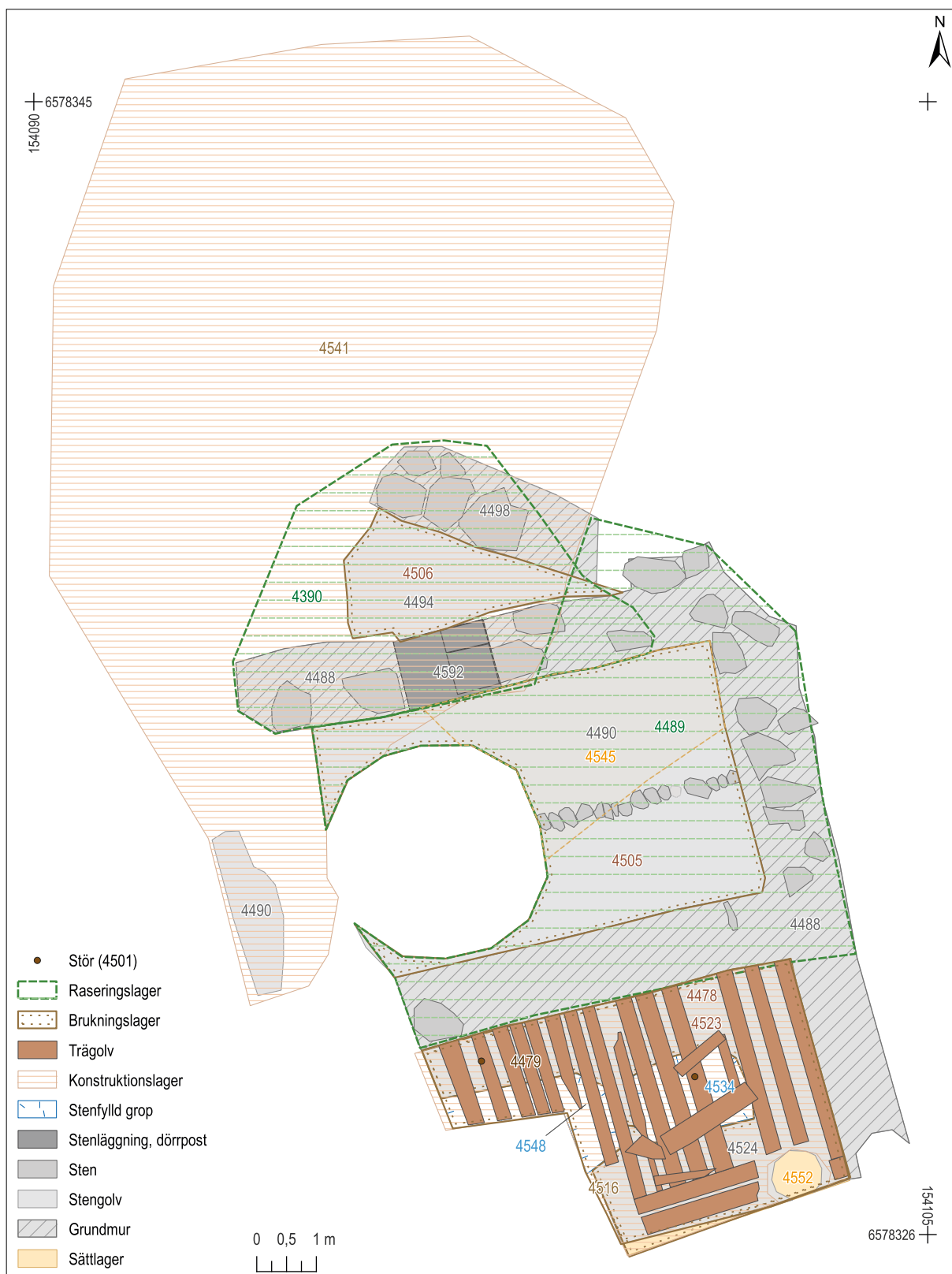
Rum 2 var bevarat till en storlek av cirka 8,8 x 4,3 meter i öst-västlig riktning. I rummet påträffades ett golv av kullersten som vilade i ett sättlager. Golvet sluttade åt öster och täcktes av ett brukningslager med enstaka fynd av kritpipsskaft och keramik. Västra halvan av rummet var stört av en större spontlåda och den norra grundmuren var bitvis skadad av sentida störningar.⁶⁴ I rummets norra vägg fanns en 1,5

meter bred dörröppning in mot angränsande rum 3 som utgjordes av tre flata tröskelstenar av kalksten.

Rum 3 var stört i väster av tunnelbanan och bevarat till en storlek av 6,3 x 2 meter. Rummets golv utgjordes av rundade stenar som vilade i ett tunt sättlager. Golvet täcktes av ett brukningslager med enstaka fynd från perioden. Rummet var fyllt med ett upp till 0,9 meter tjockt utjämnat raseringslager. I lagret påträffades en så kallad Fredricus Rex pipa som tillverkades för den svenske kungen Fredrik I som regerade mellan 1720–1750.⁶⁵ Grundmurarna och stengolvet i rummet vilade på ett 0,45 meter tjockt konstruktionslager i form av varvat åsgrusmaterial. Det finns skriftliga uppgifter från år 1675 om att staden lät frakta stora mängder grus från Maria kyrkogård till Stadsgården då området blivit mycket sankt och det åsgrusmaterialet som framkom under grunden kan utgöra rester efter dessa utfyllnader.⁶⁶

Figur 216. Pipa tillverkad för den svenske kungen Fredrik I (1720–1750). Denna Fredricus Rex-pipa har tillverkats i flera variationer av olika svenska pipmakare och även av den engelske pipmakaren William Manby, verksam i London 1729–1750 (F:4390:2234:2). Skala 2:1.

Figur 217. Plan över kontextgrupp 22. Skala 1:100.

Byggnaden anläggs samtidigt som Ryssgården, cirka 1697, och rivs förmodligen efter 1740-talets mitt då Carlberg påbörjar arbeten med Södermalmstorg. I samband med det anläggs en 17,8 meter (30 alnar) bred gata från brunnen på Södermalmstorg ned till Östra järngravsbron.⁶⁷ Det är tveksamt om den här byggnaden tillhörde Ryssgården, dels för att den vänder sig mot öster och Södermalmstorg snarare än mot Ryssgården, dels för att det inte fanns någon förbindelse mellan byggnaderna. Det är troligare att den här byggnaden tillhörde stadsvakten, *Corpes de garde*, som enligt Tilleus karta från år 1733 ska ha legat på platsen vid den här tiden.

Corpes de garde var en postering som hjälpte till att upprätthålla ordningen i området och var även behjälplig i brandskyddet. Varje postering inhyste en befälhavare och ett antal meniga. I anslutning till vaktbyggnaden fanns ofta ett spruthus beläget så att brandsprutorna vid behov snabbt kunde förflyttas till brandplatsen genom militärens försorg. Bland Södermalmstorgsvaktens uppgifter ingick det också att hålla uppsikt över och skydda de ryska köpmännen. Under andra halvan av 1700-talet flyttar stadsvakten på Södermalm in i det tidigare mätarehuset i Bödelsbacken vid Södermalmstorg och blir kvar där fram till början av 1900-talet.⁶⁸

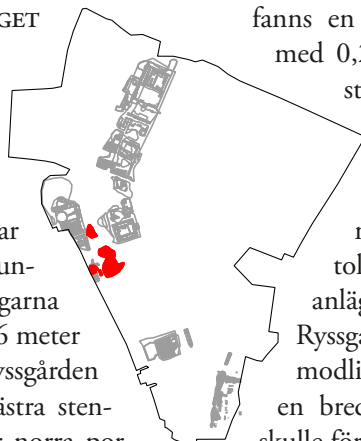
Den nu funna byggnaden kan ha fungerat som stall, vagnshus, spruthus och häkte. Tolkningen stöds av den makrofossila analysen som visar att dynga från häst och foderrester avsatts på stengolven i både rum 1 och 2.⁶⁹

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4390	Raseringslager	+2,48
4478	Brukningsslager	+1,40
4479	Trägolvlager, rum 1	+1,24
4488	Grundmur	+2,39
4489	Raseringslager	+1,29
4490	Stengolv, rum 2	+1,92
4494	Stengolv, rum 3	+1,24
4498	Grundmur	+1,40
4501:1-2	Störrar	+1,23
4505	Brukningsslager	+1,95
4506	Brukningsslager	+1,26
4516	Konstruktionslager, rum 1	+1,08
4523	Brukningsslager, rum 1	+0,96
4524	Stengolv, rum 1	+0,95
4534	Stenfyllt grop	+0,89
4541	Konstruktionslager	+0,98
4545	Sättlager, rum 2	+1,86
4548	Stenfyllt grop	+0,67
4552	Sättlager, rum 1	+1,07
4592	Stenläggning, dörrpost	+1,34

Figur 218. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 22.

KONTEXTGRUPP 23. RYSSGÅRDSTORGET
Datering ca 1697–1759

Vid undersökningen framkom tre separata kullerstensbeläggningar i anslutning till ryssgårdens nordöstra front. Samtliga kullerstensbeläggningar utgjordes av 0,12–0,2 meter stora rundade stenar. Totalt utgjorde lämningarna en samlad storlek på cirka 18,7 x 11,6 meter och följde samma orientering som Ryssgården i grov nord-sydlig riktning. Den västra stenläggningen utgjorde ingången under norra porten in till Ryssgården. Centralt i stenläggningen

fanns en rännsten lagd i öst-västlig riktning med 0,28 meter stora stenar. I sättlagret till stenarna hittades bland annat ett mynt präglat under Fredrik I regeringstid 1720–1751.⁷⁰ De övriga stenlagda ytorna innehöll ett något mer blandat material. Kullerstensbeläggningarna tolkas som rester av Ryssgårdstorget som anläggs i samband med uppbyggnaden av Ryssgården 1697. Torget reperaras sedan förmodligen i samband med att Brunnsbacken breddas under 1700-talets mitt,⁷¹ vilket skulle förklara fyndet av ett mynt från Fredrik I regeringstid.

Figur 219. Del av Ryssgårdstorget framrensat. Kullerstensbeläggningen slutar kraftigt åt öster. I bakgrunden syns murarna från kontextgrupp 20, ett av kontorsrummen i Ryssgården. Foto från väster.

Figur 220. Plan över kontextgrupp 23. Skala 1:100.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4582	Brukningslager	+1,03
4583	Kullerstensbeläggning	+1,03
4584	Sättlager	+1,00
4601	Brukningslager	+1,98
4602	Kullerstensbeläggning	+1,98
4604	Sättlager	+1,90
4639:1–2	Kullerstensbeläggning	+1,93
4643	Sättlager	+1,89

Figur 221. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 23.

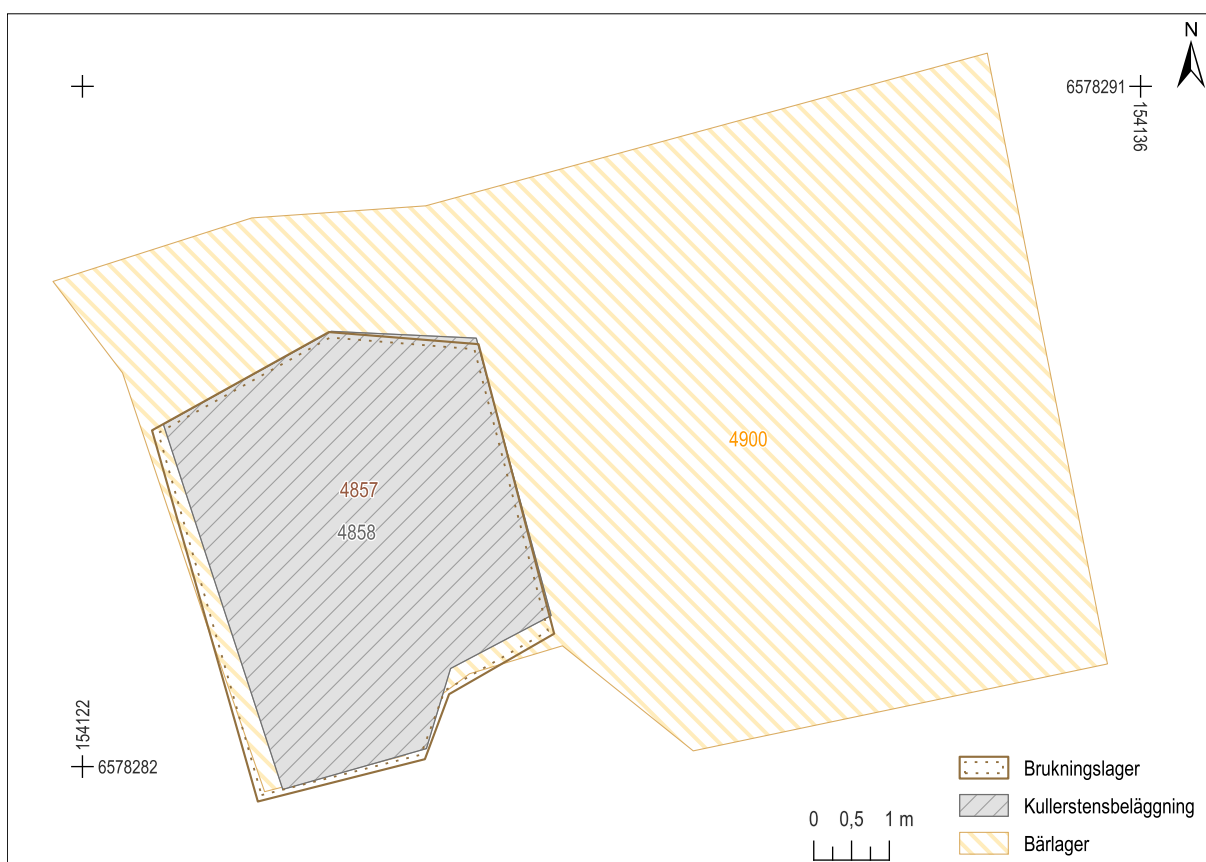
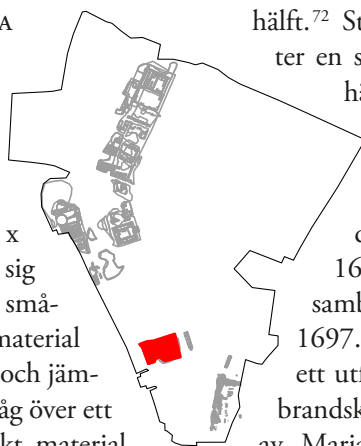
Fyndnr	Typ	Datering
4601:3302:3	Kritpipa	1650–1700
4643:4056:1	Kopparmynt Fredrik I, 1 öre?	1720–1751
4643:4073:3	Kritpipa	1665–1675
4643:4073:4	Kritpipa	1694–1717
4643:4073:11	Kritpipa	1700–1770
4643:4741:2	Kritpipa	1690–1750

Figur 222. Tabell över daterande fynd inom kontextgrupp 23.

KONTEXTGRUPP 24. STENLAGD YTA
Datering: cirka 1697–1759

Kontexten bestod av en stenbelagd yta i den västra delen av undersökningsområdet. Ytan var störd åt samtliga väderstreck och mätte 5,3 x 4,3 meter. Stenläggningen hade satt sig åt nordöst och bestod primärt av en småstenspackning av ett likartat stenmaterial som gav intrycket av att ha kastats ut och jämnats till snarare än lagts. Lämningen låg över ett utfyllnadslager bestående av organiskt material, träflis och rikligt med fynd av keramik, kakel, glas och kritpipor med dateringar till 1600-talets andra

hälft.⁷² Stenläggningen tolkas utgöra rester efter en stenlagd yta på Stadsgården. Möjligen hänger den samman med kontextgrupp 23 och utgör de södra delarna av Ryssgårdstorget. Baserat på dateringarna i underliggande lager bör den ha tillkommit som tidigast under 1600-talets andra hälft och möjligen i samband med att Ryssgården uppfördes 1697. Kontextgruppen överlagrades delvis av ett utfyllnadslager med mycket rasering och brandskadat material, vilket tolkas som rester av Mariabranden 1759,⁷³ då stenläggningen också tas ur bruk.

Figur 223. Plan över kontextgrupp 24. Skala 1:100.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4857	Brukningslager	+0,52
4858	Kullerstensbeläggning	+0,52
4900	Bärlager	+0,38

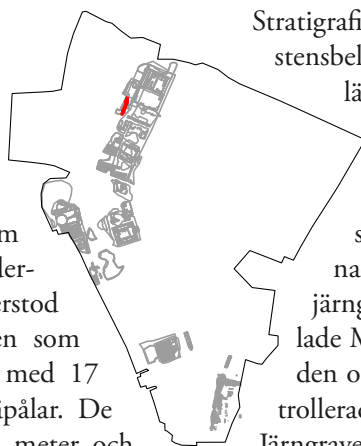
Figur 224. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 24.

Fyndnr	Typ	Datering
4857:19896:2	Kritpipa	1665–1685
4857:19896:3	Kritpipa	1640–1680
4900:20987:4	Kritpipa	1640–1680
4900:20987:5	Kritpipa	1650–1700
4900:21622:4	Glassigill	1665–1680

Figur 225. Tabell över daterande fynd inom kontextgrupp 23.

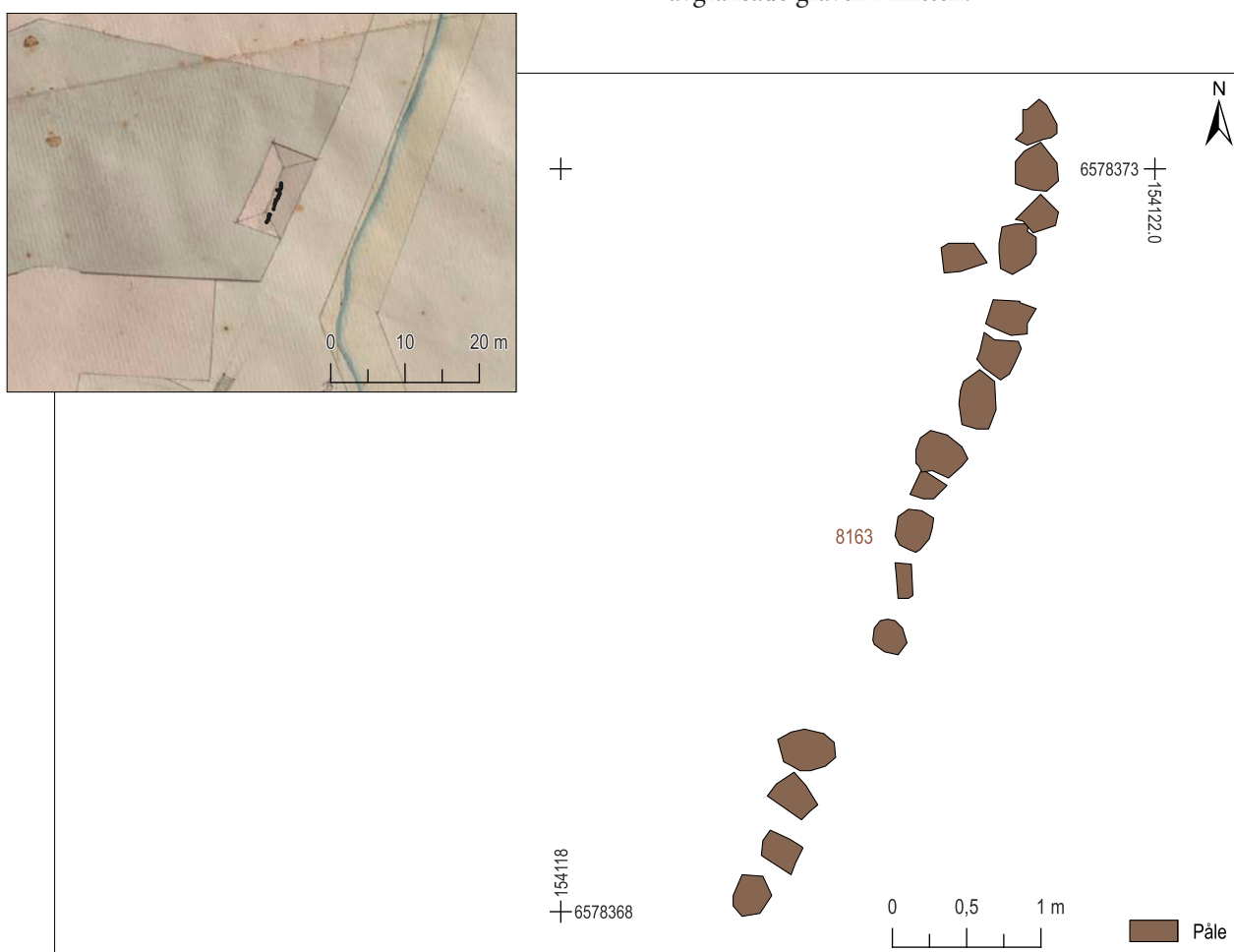
KONTEXTGRUPP 25.
 ÖSTRA VÅGHUSET I JÄRNGRAVEN
 Datering: tidigt 1700-tal–
 sent 1740-tal

Kontextgruppen utgörs av fragmentariska rester av en byggnad som påträffades i den norra delen av undersökningsområdet. Av byggnaden återstod endast delar av grundförstärkningen som utgjordes av en 6 meter lång rad med 17 nedslagna runda och fyrkantiga träpålar. De hade en diameter på cirka 0,2–0,3 meter och en av pålarna dendrodaterades till tidigt 1700-tal.

Stratigrafiskt framkom pålarna under kullerstensbeläggning (kontextgrupp 32) som anläggs i mitten av 1700-talet.

Konstruktionen tolkas utgöra en del av den byggnad som visas på 1728 års situationskarta över järngraven. Byggnaden var belägen på insidan av Östra järngraven och kan ha inhyst den så kallade Mindre vågen eller Östra våghuset som den också kallades där man vägde och kontrollerade järnet som anlände till Saltsjösidan. Järngravens Större våg var vid den här tiden belägen i Övre järnbron, vilket var en stenbro som avgränsade graven i mitten.⁷⁴

Figur 227. Plan över kontextgrupp 25 i skala 1:50. Översikt med kontextgrupp 25 på Carlbergs situationsplan över Järnvågsplatsen från 1728 i skala 1:1 000.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
8163	17 pålar	+0,40

Provnummer	Datering	Proveniens
8163:22099	1706–1716	Östergötland

Figur 226. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 25.

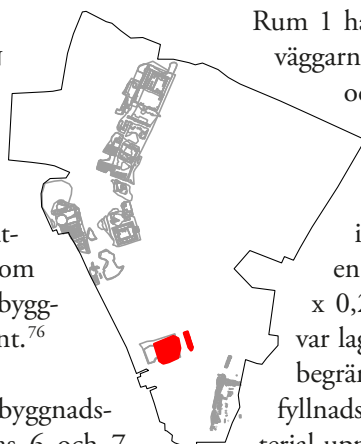
KONTEXTGRUPP 26.
PARMMÄTARSTUGA I STADSGÅRDEN
Datering: cirka 1720–1867⁷⁵

I den södra delen av det undersökta området påträffades resterna efter en byggnad med två rum varav det ena utgjorde ett källarrum till ett stenhus som varit cirka 76 m² stort. Till viss del var byggnaden störd av yngre betongfundament.⁷⁶

Från byggnaden identifierades två byggnadsfaser vilka sträcker sig över både fas 6 och 7. Lämnningen redovisas som en helhet för att hålla samman kontextgruppen. Fynd som påträffades i de yngre kulturlagren i Parmmärestugan redovisas dock under fas 7.

∞ Byggnadsfas 1 inföll mellan åren runt 1720 och fram till cirka 1825.

∞ Byggnadsfas 2 inföll från cirka 1825 och fram till rivningen av fastigheten 1867.

Rum 1 hade ett innermått på 4,5 x 2,8 meter, väggarna var bevarade till en höjd av 1,10 meter och var murade med större klivna naturstenar.⁷⁷ Väggarna var 0,9–1,3 meter tjocka och i den östra och västra väggen syntes anfangen till en valvbåge i tegel. Källarens grundmurar vilade på en rustbädd av tolv firsidigt huggna 0,25 x 0,25 meter stora trästockar.⁷⁸ Stockarna var lagda i en rektangel och följde murarnas begränsning. Rustbädden låg i ett större utfyllnadslager som utgjordes av organiskt material uppblandat med träflis.⁷⁹ I lagret hittades bland annat fynd av ett glassigill som daterats till 1665–1680 och en glättsten. Keramiken och kritpiporna som påträffades i lagret dateras till andra hälften av 1600-talet.

Figur 228. Översikt av kontextgrupp 26, källaren från Parmmärestugan på Stadsgården. Foto från sydväst.

I södra delen av källarrummet påträffades en 2,9 meter lång och 0,4–0,6 meter bred stenpackning som bestod av större kallmurade stenar.⁸⁰ Stenpackningen tolkas utgöra en del av ett fundament till en bänk eller hylla i källaren där man till exempel kan ha förvarat öltunnor. I direkt anslutning till fundamentet påträffades bland annat en komplett ölhane samt ett tappvred.⁸¹

I sydöstra delen av rummet fanns rester efter en mindre förstuga och ett något svängt trapplopp som lett upp till husets första våning, rum 2. Trapploppets väggar var uppförda av tegel i varierande storlek och typer vilket tyder på att man återanvänt det material som fanns till hands.⁸² Ställvis fanns puts bevarat på trapploppets väggar. Trappan bestod av fyra 0,23–0,3 meter breda och 0,25 meter höga steg av tegel där de tre översta stegen utgjordes av vanligt murtegel och det understa steget av gult holländskt tegel.⁸³

Vid foten av trappan, i den lilla förstugan, fanns ett tegelgolv som delvis överlagrades av det nedre trappsteget.⁸⁴ Teglen var vanliga murtegel, lagda diagonalt mot väggarna. I källarrummets nordöstra del fanns en golvyta som bestod av sju 0,5 x 0,5 meter stora planstenar av kalksten vilka delvis inramade ett nedgrävt kvadratisk kar i trä.⁸⁵ Karet var 0,85 x 0,75 meter stort och minst 0,65 meter djupt och inuti karet påträffades ytterligare två tunnor, den ena inuti den andra.⁸⁶

I rummet direkt väster om förstugan påträffades rester av ett golv som bestod av en blandning av tegel, natursten och fragment av plansten.⁸⁷ Golvet gav ett intryck av att vara ett hopplock av material som funnits till hands. I golvet påträffades en nedgrävd tunna med volymmåttet 4,15 liter där övre delen av tunnan är avsågad.⁸⁸ I botten av tunnan var det inristat *N 19,5 K* vilket kan vara en märkning av vad tunnan innehållit innan den återanvändes som förvaringskärl i källaren (se figur 285). *K* kan i så fall stå för kappe vilket var ett rymdmått som användes för torra varor och motsvarar 4,58 liter. Enligt den arkeobotaniska analysen av innehållet i tunnan kan den ha innehållit insaltad fisk.

Någon gång i början av 1800-talet har man lagt ett trägolv över det gamla källargolvet.⁸⁹ Förmodligen skedde det i samband med förändringarna som beskrevs vid en besiktning av brandkontoret 1825.⁹⁰

Renoveringen bör dock ha skett tidigast mellan åren 1812–1817, då ett mynt som framkom i lagret direkt under trägolvet kan dateras till perioden.⁹¹ Golvet var kraftigt förmultnat och det var nästan bara golvreglarna som var bevarade. Golvreglarna vilade direkt på ett konstruktionslager och längs västra källarväggen löpte två parallella rader med störrar nedsatta i golvet. Möjligen har dessa ingått i en fast hyllkonstruktion som löpt längs med hela väggen.⁹²

Rum 2 begränsades i väster av mellanväggen mot rum 1 och i norr av förlängningen av den norra väggen till rum 1. I öster begränsades rummet av en naturstensmur vilken även utgjorde gaveln till huset.⁹³ Rummets begränsning mot söder var inte bevarat. Murarna visar att rummet har varit 5,3 x 4,3 meter stort. I sydvästra delen av rummet fanns ett trapplopp som lett upp från rum 1 och i nordvästra hörnet fanns en del av ett kullerstensgolv bevarat.⁹⁴ Den östra grundmuren var cirka 1,2 meter tjock och uppförd av klivna kallmurade naturstenar med en storlek upp till 0,5 x 0,4 meter. Muren var bevarat i tre skift till en höjd av 0,5 meter och murens in- och utsida var jämn.

Byggnaden tolkas utgöra en del av den byggnad som visas i det historiska kartmaterialet mellan åren 1724–1867 och som användes som parmmätarstuga i Stadsgården. Byggnaden anläggs sannolikt i slutet av 1710-talet eller tidigt 1720-tal och rivs i slutet av 1860-talet i samband med att man anlägger sammanbindningsbanan.⁹⁵

Första gången byggnaden omnämns är i ett memorial från år 1726 författad av dåvarande stadsarkitekten Adelcrantz (1718–1727) angående stadens ordinarie byggnadsmedel. Där framgår det att man låtit bygga två parmsugor i sten – en på Slottsbacken och en i Stadsgården.⁹⁶ I det historiska kartmaterialet framträder parmmätarstugan i Stadsgården första gången redan på den så kallade brandkartan från år 1724. Kartan visar vilka kvarter som drabbades av Katarinabranden som bröt ut år 1723 och som eldhärjade stora delar av nordöstra Södermalm. Av kartan framgår det att parmmätarstugan och det närbelägna ryssgårdskomplexet klarat sig från branden. Sannolikt föregicks den här parmmätarstugan av den enklare trästuga som enligt en tomtritning från år 1716 låg i sydvästra delen av grannkvarteret Tranbodarne.⁹⁷

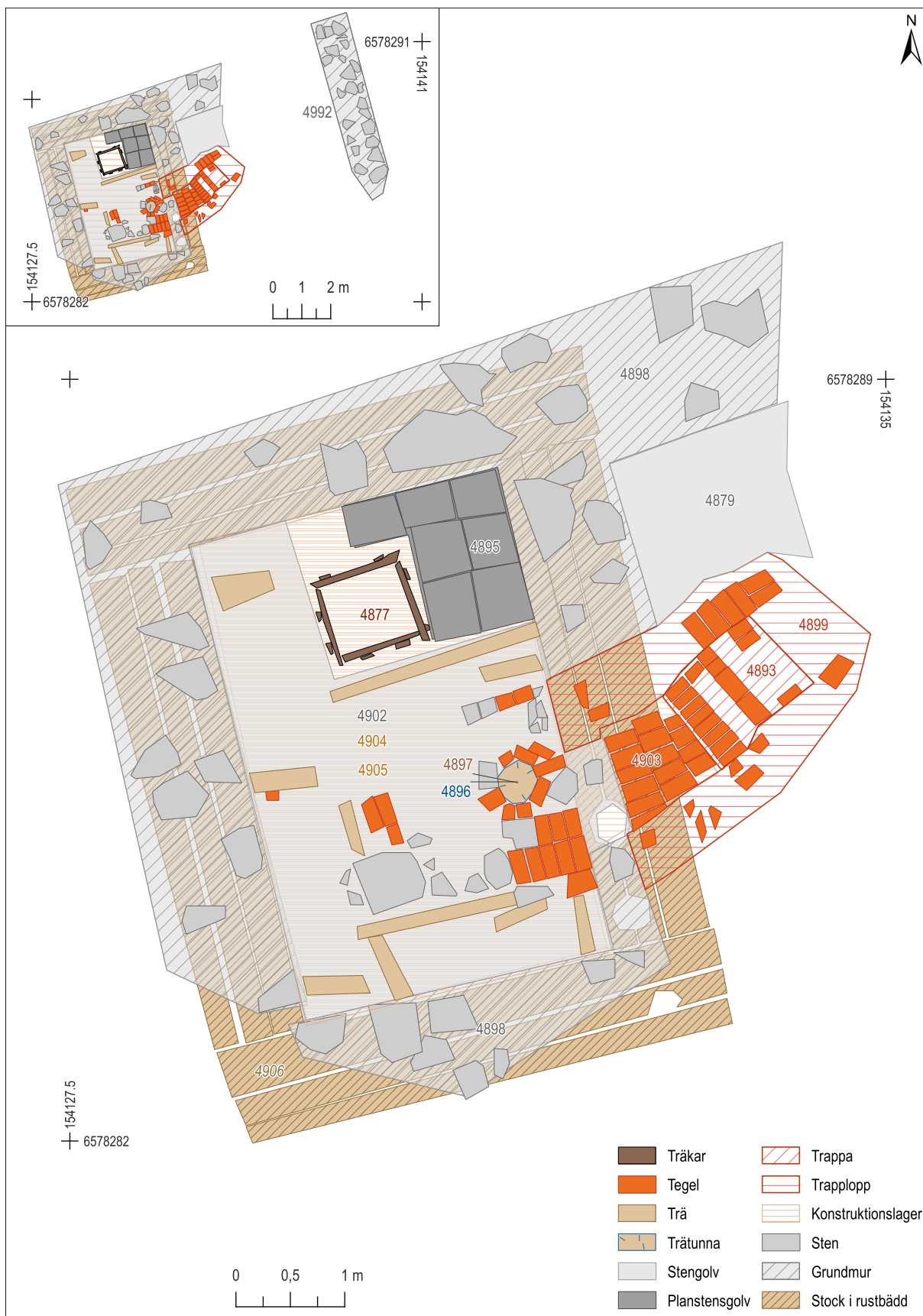

Figur 229. Utsnitt av Tillaeus karta från 1724 som upprättades efter Katarinabranden. De gråmålade partierna är de områden som drabbades av branden och av kartan framgår det att parmmätarstugan och Ryssgården klarade sig. Parmmätarstugan är markerad med en cirkel i kartan och Ryssgården är belägen i vänstra halvan av den byggnad som markerats med Stadshuset. Norr är nedåt på kartan. Stockholms stadsarkiv.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
Byggnadsfas 1, ca 1720–1825		
4877	Träkar, rum 1	+0,15
4879	Stengolv, rum 2	+0,49
4893	Trappa, förstuga	+0,61
4895	Planstengolv, rum 1	+0,22
4896	Trätunna, rum 1	+0,10
4897	Fyllning, tunna	+0,08
4898:1–2	Grundmur, rum 1	+0,95
4899	Trapplopp, förstuga	+1,0
4902	Stengolv, rum 1	+0,14
4903	Tegelgolv, förstuga	+0,14
4904	Konstruktionslager, stengolv, rum 1	+0,06
4905	Konstruktionslager	-0,10
4906	Rustbädd	-0,11
4992	Grundmur, rum 2	+0,49

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
Byggnadsfas 2, ca 1825–1867		
4866	Utfyllnadslager, rasing	+0,63
4876	Destruktionslager	+0,63
4878	Träggolv, rum 1	+0,20
4884	Fyllning, kar	+0,18
4885	Träggolv, förstuga	+0,11
4886	Konstruktionslager, träggolv, förstuga	+0,13
4887	Konstruktionslager, träggolv, rum 1	+0,14
4888	Stenpackning, fundament, rum 1	+0,31
4889	Trätunna, rum 1	+0,43
4890	Trätunna, rum 1	+0,45
4894	Störrar, väggfast hylla, rum 1	+0,13

Figur 230. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 26.

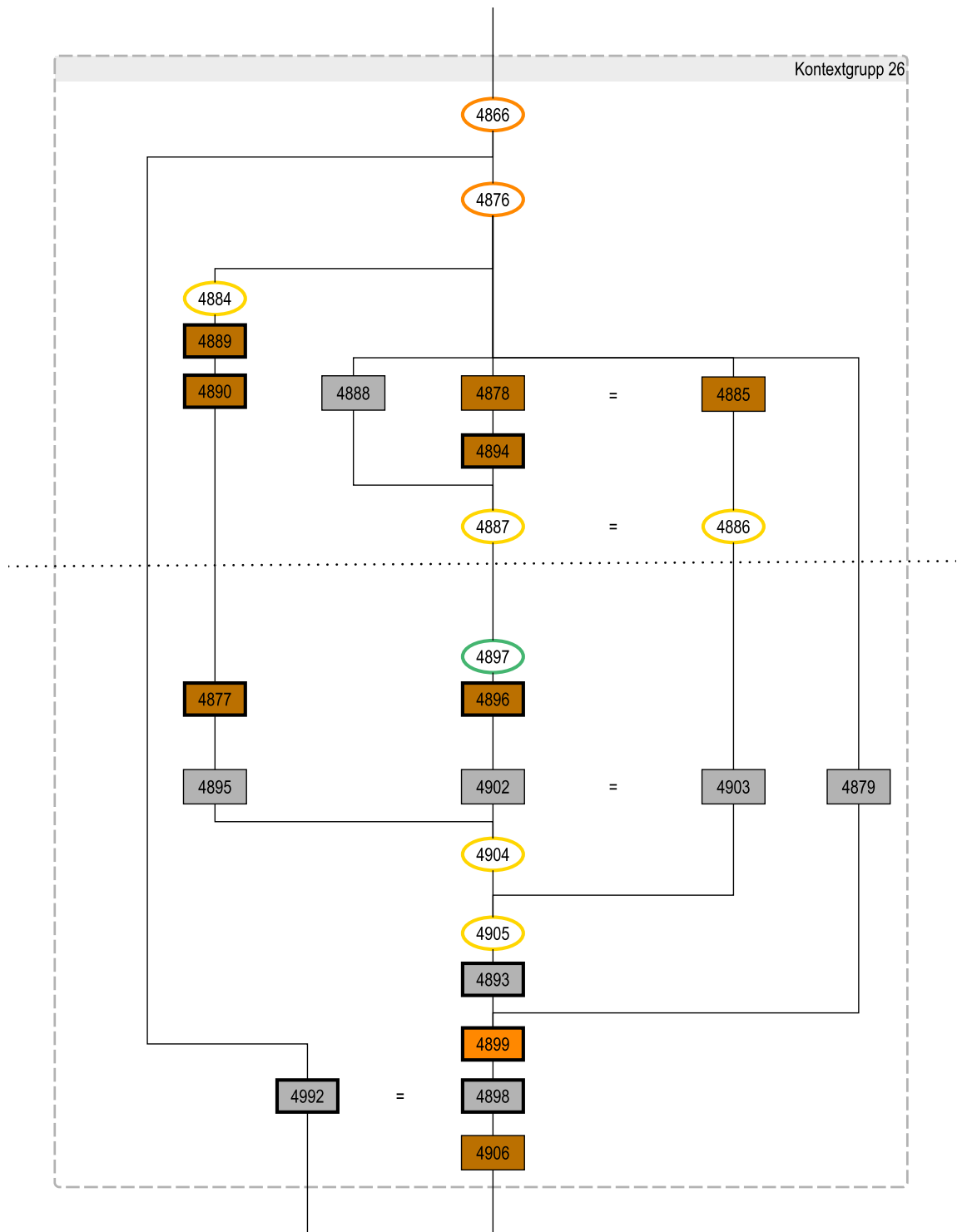
Figur 231. Plan över byggnadsfas 1 för kontextgrupp 26. Skala 1:50. Översikt i skala 1:200.

Figur 232. Plan över byggnadsfas 2 för kontextgrupp 26. Skala 1:50. Översikt i skala 1:200.

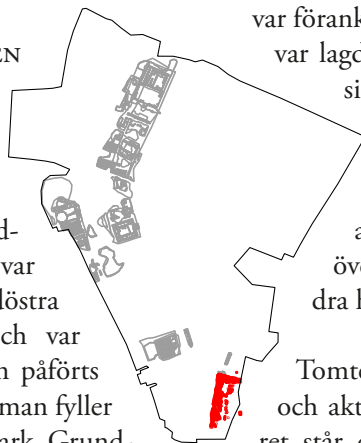
Figur 233. Detaljbild över delar golvet i Parmmärestugan, kontextgrupp 26. Planken tillhör det yngre golvet (4878) och under syns den trätunna (4896) som var nedgrävd i golvet (4895). Foto från söder.

Figur 234. Gruppmatris över kontextgrupp 26.

KONTEXTGRUPP 27.
MAGASINSBYGGNAD I STADSGÅRDEN
Datering: cirka 1731–1930-tal

Kontextgruppen utgörs av de fragmentariska lämningarna efter en byggnad, där endast delar av grundmuren och grundförstärkningen var bevarad. Byggnaden framkom i sydöstra delen av undersökningsområdet och var anlagd ovanpå utfyllnadsmassor som påförts under andra halvan av 1600-talet då man fyller ut Franska bukten för att vinna ny mark. Grundmuren var bevarad till en längd av drygt 16 meter och en bredd av 3 meter. Grunden utgjordes av 0,3–1,3 meter stora tuktade och skarpkantiga stenar som fogats samman med gulvitt kalkbruk. Grundstenarna vilade på 4–5 dragförband vilka i norr avslutades med två X-formade ankarslut som i söder

var förankrade i Katarinaberget. Dragförbanden var lagda direkt ovanpå en rustbädd vilken i sin tur vilade på över trehundra nedslagna fyrkantiga grundläggningspålar. Fyra av träpålarna har dendrodaterats till tidigt 1730-tal. Södra delen av byggnaden framkom stratigrafiskt över en äldre lastkaj⁹⁸ som dateras till andra halvan av 1500-talet.

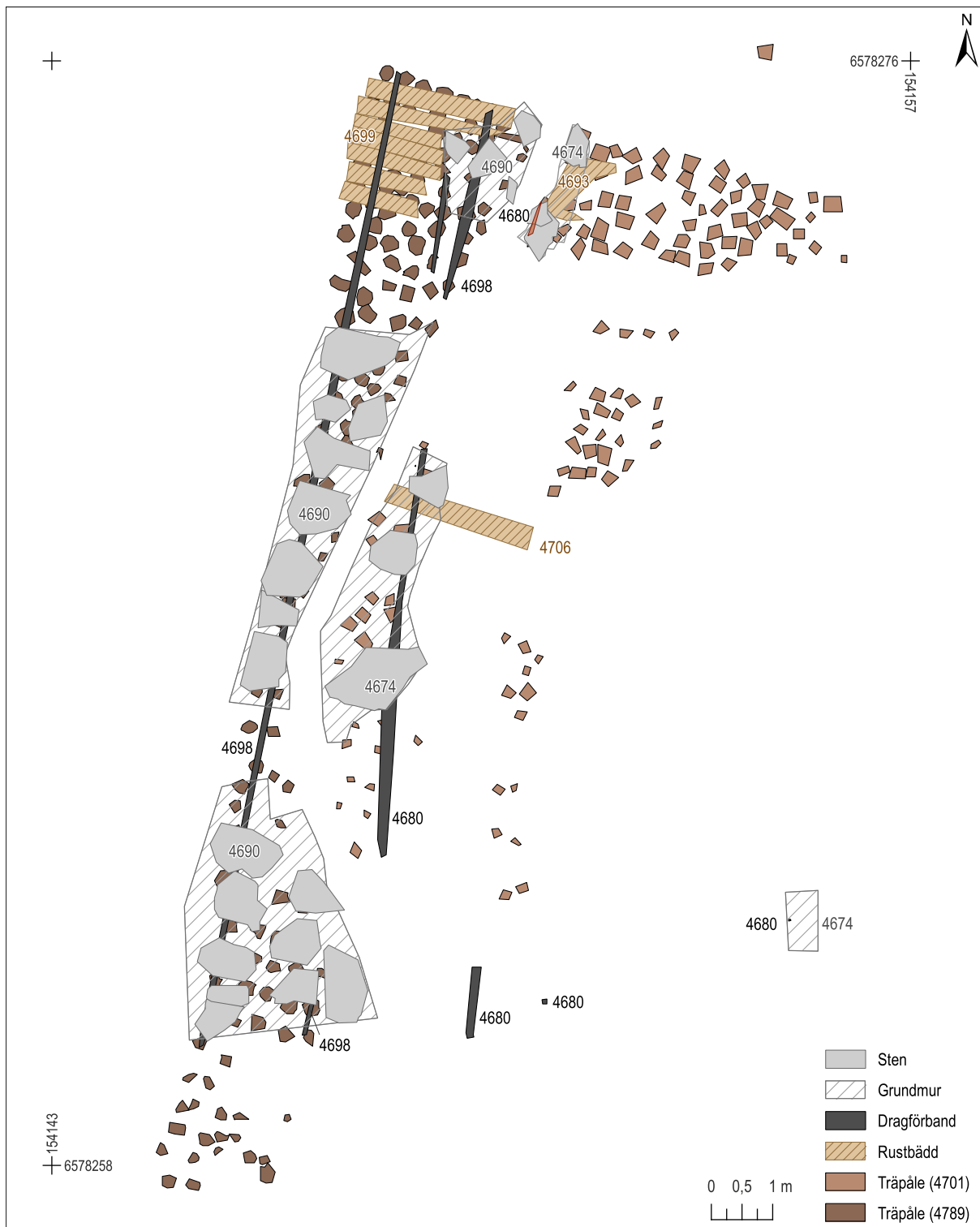
Tomten ägdes fram till 1731 av inspektorn och aktuarien Nils Eld, men i mantalsregistret står det att tomten ”är afbränd och står öde”.⁹⁹ På Tillaeus karta 1733 är platsen märkt ”Le Febures”, vilket bör syfta på köpmannen och brukspatronen Johan Henrik Lefebure. Han köper fastigheten Ormen 19 år 1732 och sannolikt är det då han också bygger magasinet på tomten nedanför. Fastigheten gick under namnet Ormen 20 för att

Figur 235. Till höger i bild visas grundstenarna till en magasinsbyggnad som anläggs under 1730-talet. Till vänster visas rustbädden och några av dragförbanden som höll samman stengrunden och i bakgrunden bakom rörsporten syns några av grundläggningspålarna som hela byggnaden vilade på. Foto från nordväst.

sedan byta namn till Tranbodarne 20 och från 1755 står Lefebure som ägare till "spannmålsbodan" på adressen.¹⁰⁰ Redan 1751 kan man läsa i dagspressen att det "Uti Stadsgården, neder wid gatan uti Lefebures spannemåls magazin finnes extra god talg...

"/...äfwen ock finnes derstädes god engelsk ost".¹⁰¹ I samband med att man bygger det så kallade KF-huset i kvarteret Tranbodarne under 1930-talet rivs byggnaden.

Figur 236. Plan över kontextgrupp 27. Skala 1:100.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4674	Grundmur	+1,15
4680	Dragförband	+0,82
4690	Grundmur	+1,47
4693	Rustbädd	+0,19
4698	Dragförband	+0,54
4699	Rustbädd	+0,24
4701:1–137	137 Träpålar	+0,22
4706	Rustbädd	+0,30
4789:1–175	175 Träpålar	+0,30

Figur 237. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 27.

Provnummer	Datering	Proveniens
4701:16672	Vintern 1729–1730	Småland
4701:16673	Juni 1730	Småland
4701:16674	Vintern 1730–1731	Småland
4701:16675	Vintern 1730–1731	Småland

Figur 238. Tabell över dendrokronologiska dateringar inom kontextgrupp 27.

Figur 239. Detaljbild på ett av läsen i dragförbandet (4698) under grunden till Lefebures Magasin.

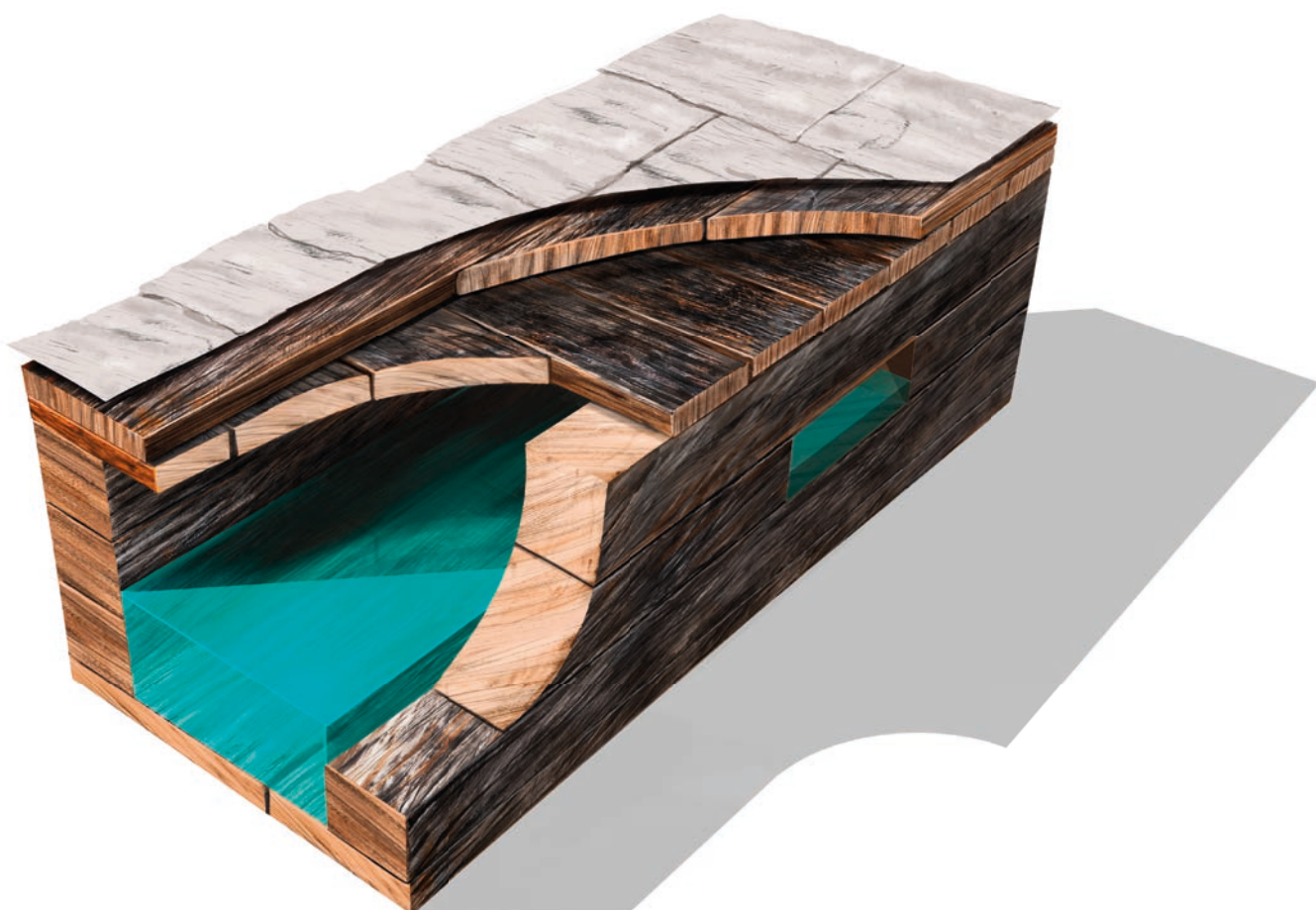
KONTEXTGRUPP 28.
SKVALBÄNK PÅ STADSGÅRDEN
Datering: cirka 1730-tal

En 7,5 meter lång, 0,75 meter bred och 0,5 meter djup träränna framkom strax norr om magasinsbyggnaden, kontextgrupp 27. Rännan var orienterad i sydväst–nordöstlig riktning och sluttade ned mot Saltsjön. Lämningen var svårt skadad centralt och i norr av recenta störningar.¹⁰² Konstruktionen hade ett innermått på 0,45 meter och delar av rännan täcktes av träplankor som var beklädda med större näverflak, lagda omlott som tätskikt. Rännans väggar utgjordes av tre skift med närmare 0,15 meter breda firsidigt

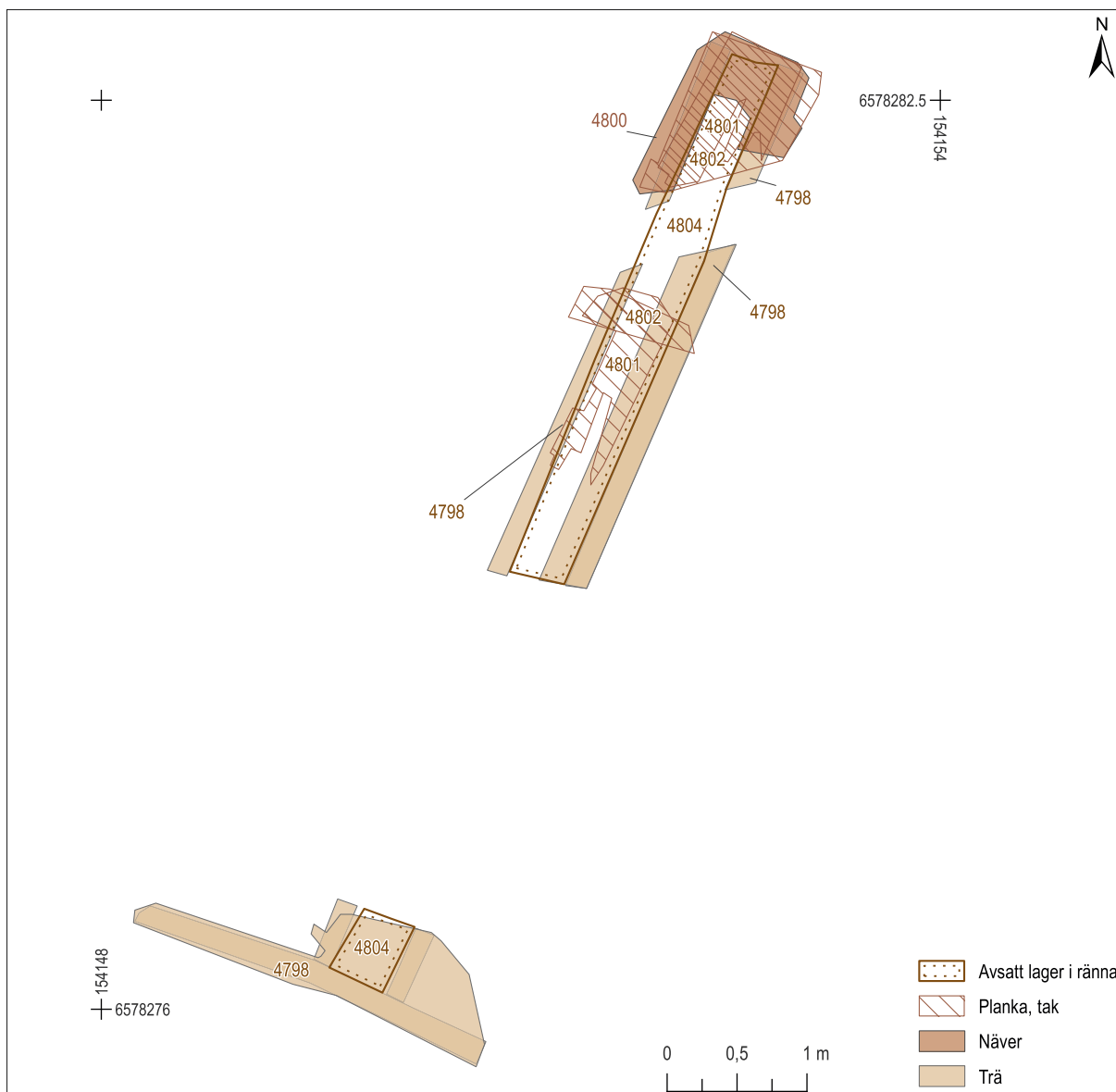

huggna trästockar som var sammanfogade med spikar. Det understa skiftet av stockarna var sammanfogade med två större träplankor vilka utgjorde botten till rännan. I söder avgränsades rännan av en 2,6 meter lång firsidigt huggen trästock som var lagd i närmast öst–västlig riktning och i norr fortsatte rännan ned under schaktbegränsningen.

Rännan tolkas som en form av skvalbänk, anlagd under 1730-talet i samband med att magasinsbyggnaden, kontextgrupp 27 uppförs. Skvalbänken fungerade som en form av avloppsränna med syftet att leda bort dagvattnet från byggnaden och vidare ut i Saltsjön.

Figur 240. Sprängskiss över delar av skvalbänken på Stadsgården. Illustration av Sverker Holmqvist.

Figur 241. Plan över kontextgrupp 28. Skala 1:50.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4798	Plankor och stockar, botten och väggar	+0,38
4800	Näverflak, tätskikt	+0,40
4801	Plankor, tak	+0,40
4802	Plankor, tak	+0,38
4804	Avsatt lager i ränna	+0,22

Figur 242. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 28.

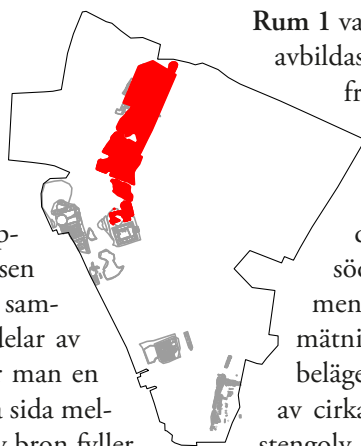
Figur 243. Skvalbänken, kontextgrupp 28, vid undersökningen på Stadsgården. Foto från nordöst.

KONTEXTGRUPP 29.
ÖSTRA PASSAGEBRON –
NEDRE JÄRNBRON I JÄRNGRAVEN
Datering: 1753–1930-tal

Under ledning av Kristoffer Polhem låter man under åren 1744–1753 uppföra en ny slussanläggning på platsen för den gamla Kristinaslussen och i samband med detta så omdanas stora delar av Slussenområdet. Bland annat bygger man en passagebro i sten på järngravens östra sida mellan 1750–1753. Inför anläggandet av bron fyller man ut området mot Saltsjön och uppför en ny lastkaj, upp till tolv meter öster om den tidigare lastbron. Tanken med den nya bron var framför allt att förbinda Stadsgården med Skeppsbron som blivit ny huvudled men även underlätta för järnbärarna att transportera och lasta stångjärnet vid Saltsjösidan. Den nya bron inhyste fem välvda rum med lokaler för järnvägens drift, ett kokhus i södra delen mot ryssgården samt fyra passagegångar för järnbärarna.

Östra passagebron eller Nedre järnbron som den också kallades utgjorde en del av järngravskomplexet fram till år 1865 då järnhanteringen efter 200 år flyttar ut till Djurgården. I och med anläggandet av sammanbindningsbanan, under sent 1860-tal, så rivs kokhuset och passagebron breddas. Ett av stambanans stickspår österut gick genom en av brons passager och det dröjer fram till 1930-talet innan bron rivs.

I nordvästra delen av undersökningsområdet framkom grundmurarna till sex rum och två av passagererna som hörde till Nedre järnbron. Bron var orienterad i närmast nordöstlig-sydlig riktning och var bevarad till en längd av 62 meter och en bredd av 8,5 meter. Stora delar av lämningen var störd av sentida aktiviteter och lutade kraftigt åt öster. Grunden utgjordes av tuktad sten som fogats samman med gulvitt kalkbruk. Ställvis hölls muren samman med dragjärn som avslutades med X-formade ankarlut. Grunden var uppmurad ovanpå en grundförstärkning av skarpkantiga stenar vilken i sin tur vilade på en rustbädd av stockar.

Rum 1 var beläget i mittersta delen av bron och avbildas på Carlbergs uppmättningsritning från år 1753. Rummet var 6,7 x 6,3 meter stort. Dess östra och västra vägg var 0,7 meter tjocka och bestod av murade tuktade stenar som var lagda med den släta sidan utåt. I norr och söder utgjordes väggarna av pelarfundamenten till bron. Enligt Carlbergs uppmättningsritning var ingången till rummet beläget i väster in mot järngraven. På en nivå av cirka -0,1 meter över havet framkom ett stengolv som utgjordes av rundade stenar lagda i ett sättlager. I sättlagret hittades fynd av två kritpipor som daterats till mitten av 1700-talet.¹⁰³ Ovanpå stengolvets fanns rester efter ett avsatt lager med fynd av bland annat kritpipor och ett glassigill. Under sent 1700-tal – tidigt 1800-tal har man höjt golvnivån i rummet med grus och trästockar cirka 0,6 meter till följd av att bron har satt sig vilket medfört att man fått problem med inträngande vatten. Ovanpå utfyllnadslagret framkom rester efter ett kalbrukslager som troligen tillkom under renoveringen på 1860-talet. I det överliggande lagret påträffades ett mynt från 1827 samt en kritpipa från 1860-talet.¹⁰⁴

Rum 2 var beläget i södra delen av passagebron och enligt Carlbergs uppmättningsritning var rummet 5 x 5,5 meter stort och hade ingången i öster ut mot lastkajen. Rummet var kraftigt skadat och endast delar av norra grundmuren och rester efter ett stengolv var bevarat. Stengolvets utgjordes av rundade stenar som vilade i ett sättlager. I sättlagret hittades bland annat fynd av en kritpipa som tillverkats i Holland mellan 1750–1800.¹⁰⁵ I en av medaljongerna på kritpipshuvudet avbildas ett skepp och en sjöjungfru. År 1749 införde Sverige ett importförbud av utländska kritpipor för att gynna den inhemska produktionen vilket talar för att den nu funna pipan kan ha tillhört en utländsk besättningsman, troligen från Holland. Vid den här tiden rådde det totalt rök- och eldningsförbud på skeppen som låg förtöjda i hamnen för att undvika bränder.

Plan af nu uppförde Passage och lastbro vid
Järn vägen på östra sidan. afmät den.
26 November 1753.

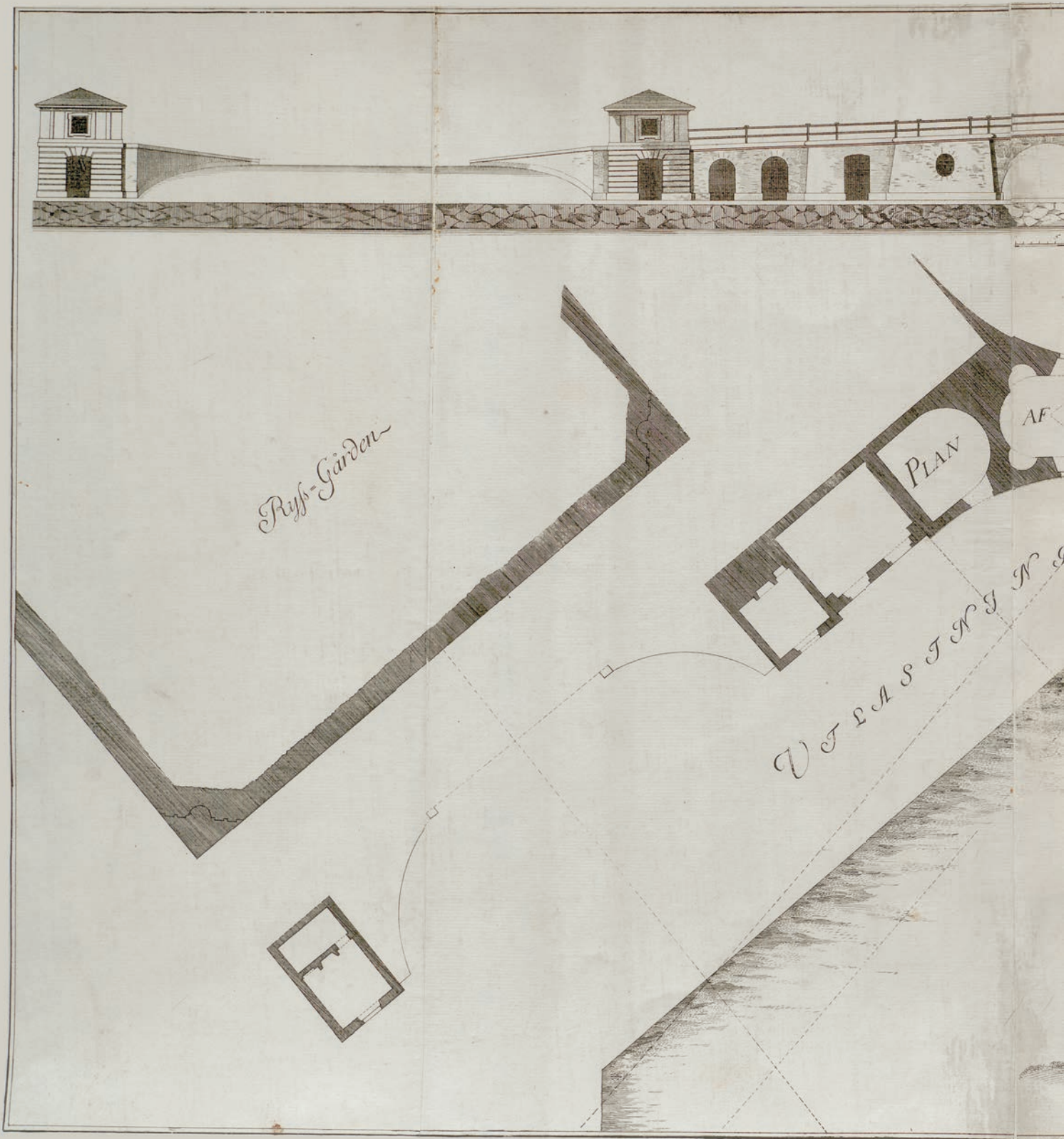
Last broens Tillöknings Bell.

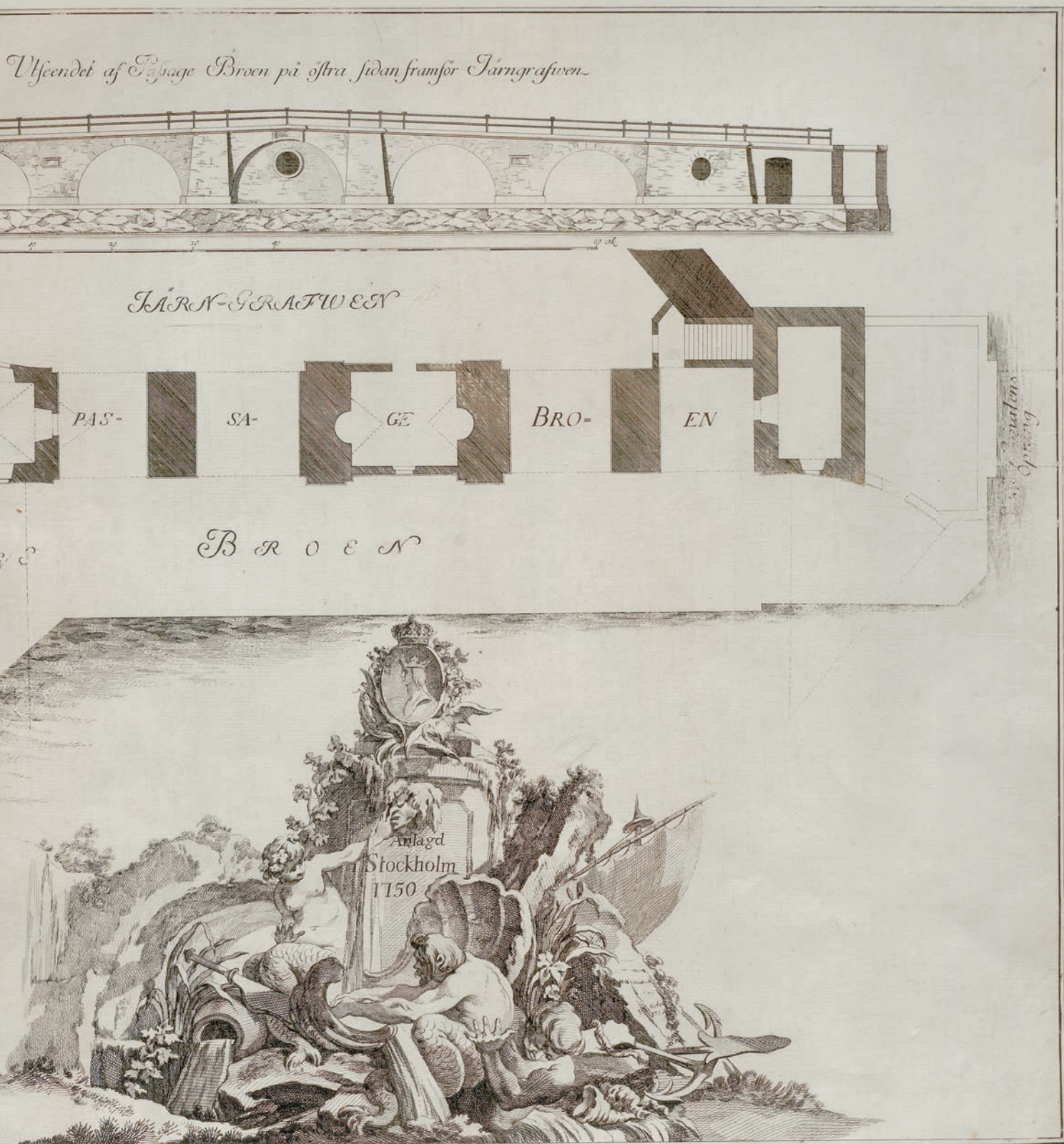
Den Approberade Dessein den 9 Maj 1749
som i niçndre mått Transporterat är den.
26 November 1753.

50 20 30 40 50 60 70 80 90 100 Alnar.

J. Carlberg

Figur 244. Figuren visar Carlbergs ritningar över passagebron på östra sidan om Järngraven från 1753. Den översta kartbilden föreställer Carlbergs färdigställda version med de påträffade murverken rödmarkerade. Den undre kartbilden föreställer den godkända ritningen för valvbron från 1749 som inte fullt ut kunde genomföras. Stockholms stadsarkiv, GS 139:11:1-004 (Public Domain).

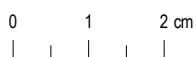

Figur 245. Situationsplan över Järngraven inklusive fasad och plan av passagebroens östra sida. Utförd av Carlberg 1750 och visar sålunda inte den genomförda bron. Stockholms stadsarkiv, GS 139:2 (Public Domain).

Figur 246. Drönarfoto över mellersta delen av Passagebron. Norr är nedåt i bild.

Figur 247. Holländskt piphuvud som hittades i ett lager som dateras till tidigt 1750-tal (F:8088:22568:5). Skala 1:1.

Ovanpå stengolvet framkom rester efter ett kompakt organiskt lager som innehöll rikligt med fynd av korroderade järn och kopparföremål samt kritpipor som daterats till andra halvan av 1700-talet.¹⁰⁶

Av **rum 3** återstod endast sydöstra hörnet samt rester av ett stengolv som utgjordes av rundade stenar. Stenläggningen var bevarad till en storlek av 0,7 x 0,4 meter och stenarna var satta i ett sättlager. Enligt uppmättningsritningen från 1753 var det här rummet förenat med rum 4 i söder via en dörröppning.

Av **rum 4** var endast delar av nordöstra och sydöstra hörnen bevarade. Golvet utgjordes av 0,1–0,3 meter stora rundade stenar och var bevarat till en storlek av 3 x 2,4 meter. Södra delen av dörröppningen till rum 4 var bevarad och visar att ingången var belägen i öster ut mot lastkajen.

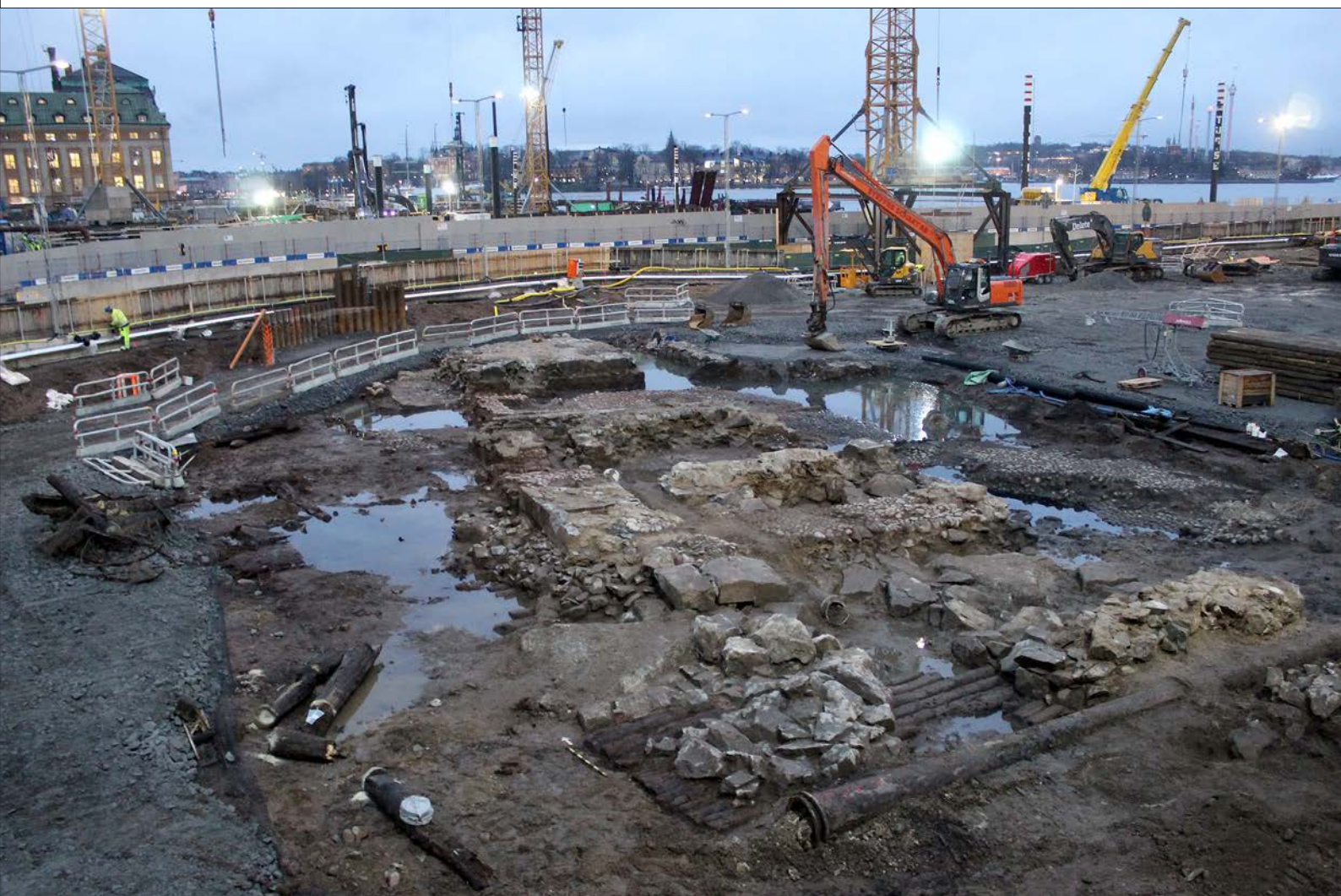
Även **rum 5** var väldigt fragmentariskt där endast sydöstra hörnet samt delar av södra väggen och en rest av ett stengolv var bevarat. Väggarna var 1,2–1,5 meter tjocka och uppbyggda av murade tuktade stenar som var lagda med den släta ytan utåt. Den östra väggen utgjorde södra delen av en dörröppning in till rummet från saltsjösidan. Golvet bestod av rundade stenar som var lagda i ett sättlager och var bevarat till en storlek av 1,3 x 1,2 meter.

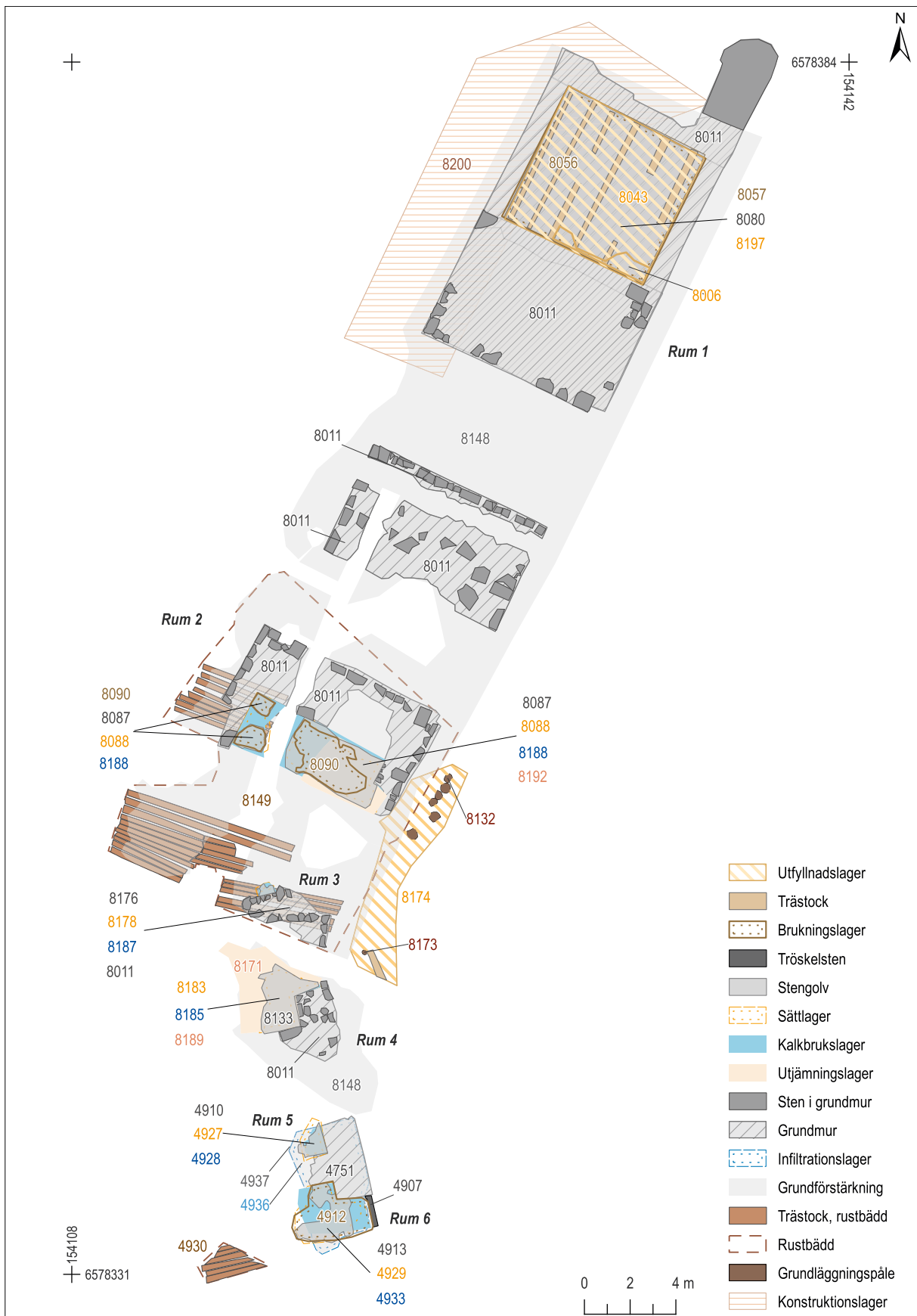
Rum 6 var 6 x 3,6 meter stort och rummets väggar utgjordes av murade 0,2–0,4 meter stora tuktade stenar som var 1,2–1,5 meter tjocka. Bitvis var rummet kraftigt stört av sentida aktiviteter. Väggarna var bevarade till en höjd av upp till 1,4 meter och putsade på insidan. På den östra väggen fanns X-formade ankarslut på in- och utsidan av väggen och övre delen av den södra väggen var svagt välvt in mot rummet. Den södra väggen var även sammanbyggd med ett kokhus (kontextgrupp 30) i söder. I rummets östra vägg fanns en dörröppning som utgjordes av en 1,4 x 0,3 meter stor tröskelsten som framkom på en höjd av ca + 0,5 meter över havet. På ungefär samma nivå

som tröskelstenen påträffades rester efter ett stengolv i nordöstra delen av rummet. Det var bevarat till en storlek av 2,5 x 2,6 meter och utgjordes av 0,1–0,3 meter stora rundade stenar. I sättlagret som stenarna vilade i hittades ett 1 öre kopparmynt som var präglad under Fredrik I regeringstid 1730–1750.¹⁰⁷ Stengolvet täcktes av ett tunt trampat lager som innehöll rikligt med fynd av metallföremål såsom nitar och beslag. I det här lagret hittades också ett silvermynt från 1779, kritpipor och en knapp.

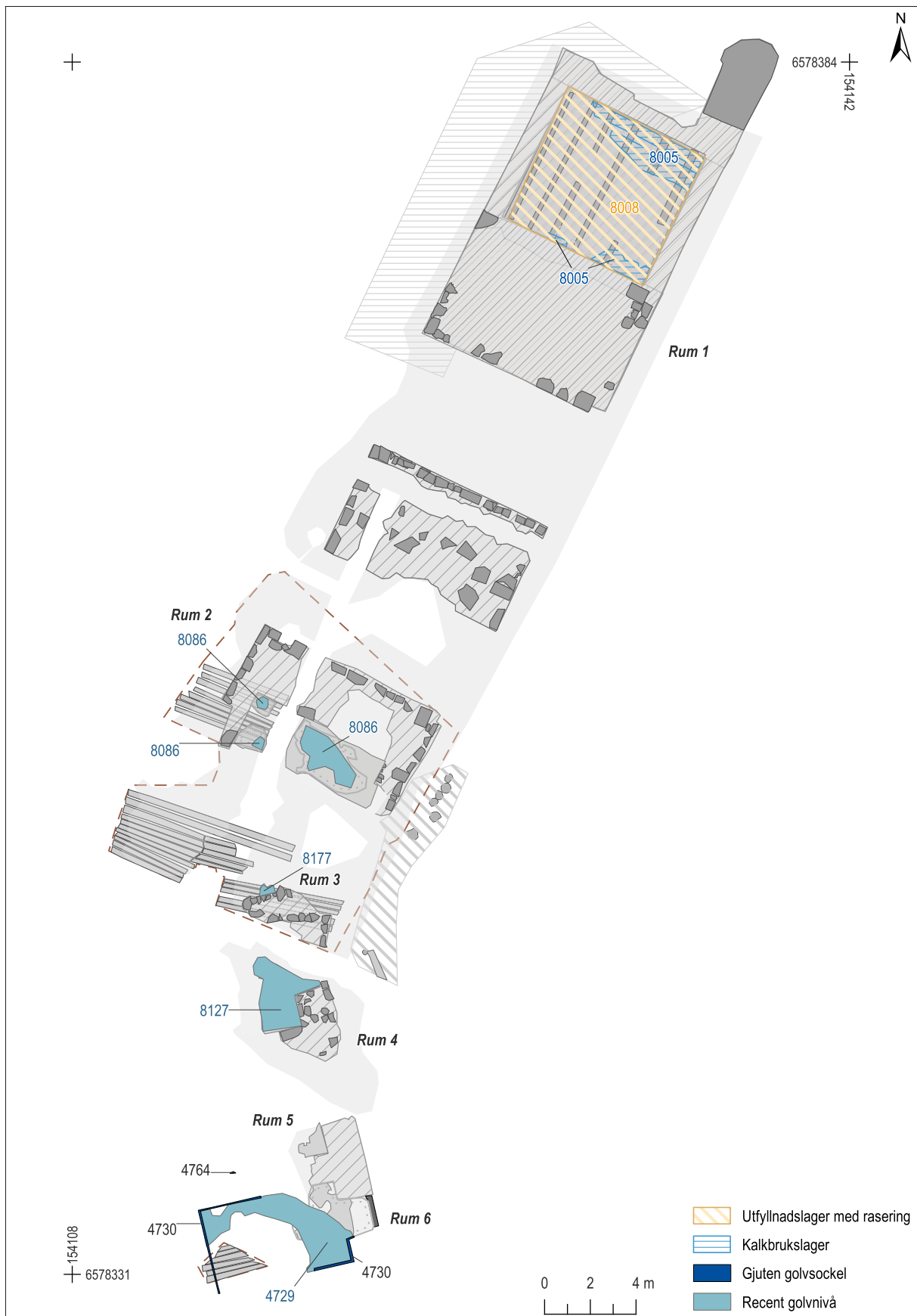
Under senare delen av 1800-talet har man gjutit ett 0,05 meter tjockt cementgolv med socklar i rummet. Rester efter det här golvet fanns bevarat i norra och östra delen av rummet. Förmodligen har det skett i samband med att flera av de andra rummen under passagebron också renoveras. Det har möjligen skett i samband med att bron breddas då Sammanbindningsbanan dras fram 1867.

Figur 248. På fotot syns de norra lämningarna från passagebron, mot Gamla stan. I förgrunden syns grundläggningen tydligt och hur grundförstärkningen (8148) ligger direkt över rustbädden (8149). Foto från sydväst.

Figur 249. Plan över byggnadsfas 1 för kontextgrupp 29. Skala 1:250.

Figur 250. Plan över byggnadsfas 2 för kontextgrupp 29. Skala 1:250.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
Byggnadsfas 1, 1753–ca 1867		
4751:4	Grundmurar	+1,89
4907	Tröskelsten, rum 6	+0,54
4910	Stengolv, rum 5	+0,53
4912	Brukningsslager, rum 6	+0,43
4913	Stengolv, rum 6	+0,39
4927	Sättlager, rum 5	+0,40
4928	Kalkbrukslager, rum 5	+0,34
4929	Sättlager, rum 6	+0,31
4930	Rustbädd	-0,71
4933	Kalkbrukslager, rum 6	+0,25
4936	Infiltrationslager	+0,15
4937	Grundförstärkning	+0,15
8006	Utfyllnadslager, rum 1	+0,19
8011	Grundmurar	+0,91
8043	Utfyllnadslager, rum 1	+0,42
8056	Trästockar, rum 1	+0,40
8057	Brukningsslager, rum 1	+0,27
8080	Stengolv, rum 1	-0,12
8087	Stengolv, rum 2	+0,60
8088	Sättlager, rum 2	+0,53
8090	Brukningsslager, rum 2	+0,65
8132:1–6	Grundläggningspålar	+0,54
8133	Stengolv, rum 4	+0,64
8148	Grundförstärkning	+0,05
8149	Rustbädd	-0,15
8171	Utjämningslager	+0,57
8173	Grundläggningspåle	+0,08
8174	Utfyllnadslager	-0,05
8176	Stengolv, rum 3	+0,56
8178	Sättlager, rum 3	+0,42
8183	Sättlager, rum 4	+0,60
8185	Kalkbrukslager, rum 4	+0,60
8187	Kalkbrukslager, rum 3	+0,49
8188	Kalkbrukslager, rum 2	+0,47
8189	Utjämningslager	+0,56
8192	Utjämningslager	+0,12
8197	Sättlager, rum 1	-0,12
8200	Konstruktionslager	-0,10

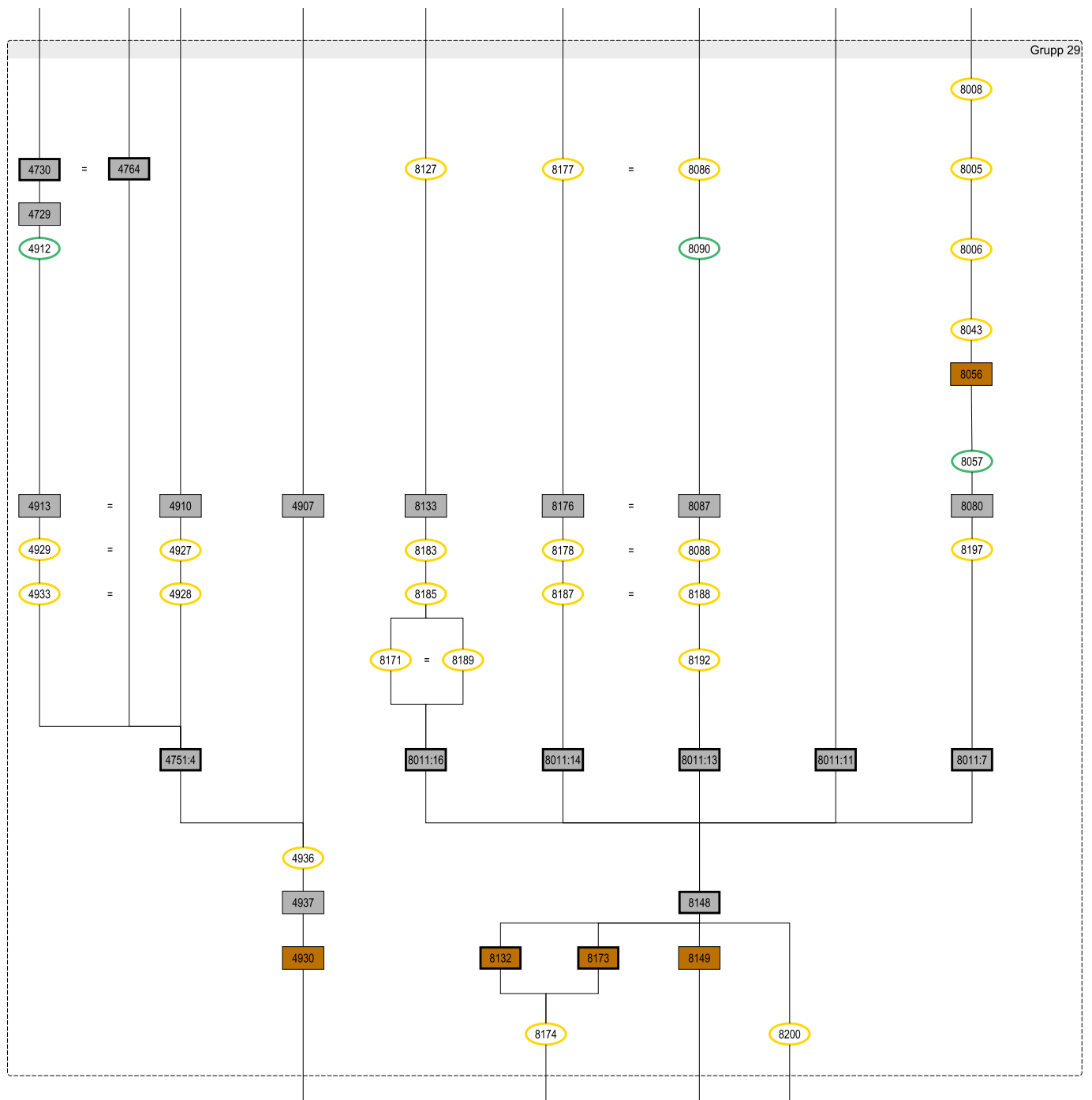
Figur 251. Tabell över de kontexter som ingår i byggnadsfas 1 för kontextgrupp 29.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
Byggnadsfas 2, ca 1867–1930		
4729	Recent golvnivå, rum 6	+0,66
4730	Gjuten golvsöcket, rum 6	+1,02
4764	Gjuten golvsöcket, rum 6	+1,12
8005	Kalkbrukslager, rum 1	+0,55
8008	Utfyllnadslager med raserig	+0,34
8086	Recent golvnivå, rum 2	+0,69
8127	Recent golvnivå, rum 4	+0,67
8177	Recent golvnivå, rum 3	+0,59

Figur 252. Tabell över de kontexter som ingår i byggnadsfas 2 för kontextgrupp 29.

Fyndnummer	Typ	Datering
4912:3082:1	Silvermynt Gustav III, 1/24 riksdaler	1779
4912:6566:15	Kritpipa	1755–1797
4929:3145:1	Kopparmynt Fredrik I, 1 öre	1730–1750
8043:9791:2	Kritpipa	1750–1780
8006:7926:1	Mynt, Gustav IV Adolf, 1/4 skilling	1808
8008:	Kritpipa	1860-tal
8057:10603:1	Glassigill	1735–1800
8057:10605:3	Kritpipa	1760–?
8088:21739:3	Kritpipa	1750–1780
8088:22569:2	Kopparmynt Adolf Fredrik, 1 öre	1751
8088:22568:4	Kritpipa	1745–1755
8088:22568:5	Kritpipa	1750–1800
8090:11453:3	Kritpipa	Medio 1700-tal
8090:11453:4	Kritpipa	1752–1760
8090:11453:5	Kritpipa	1755–1798
8090:11453:6	Kritpipa	1785–1786
8183:22653:1	Kopparmynt Adolf Fredrik, 1 öre	1759
8183:22655:2	Kritpipa	1751–1760
8197:10681:2	Kritpipa	1751–1760
8197:10681:3	Kritpipa	1751–1760
8200:66006:2	Kopparmynt Fredrik I, 1 öre	1746

Figur 253. Tabell över daterande fynd inom kontextgrupp 29.

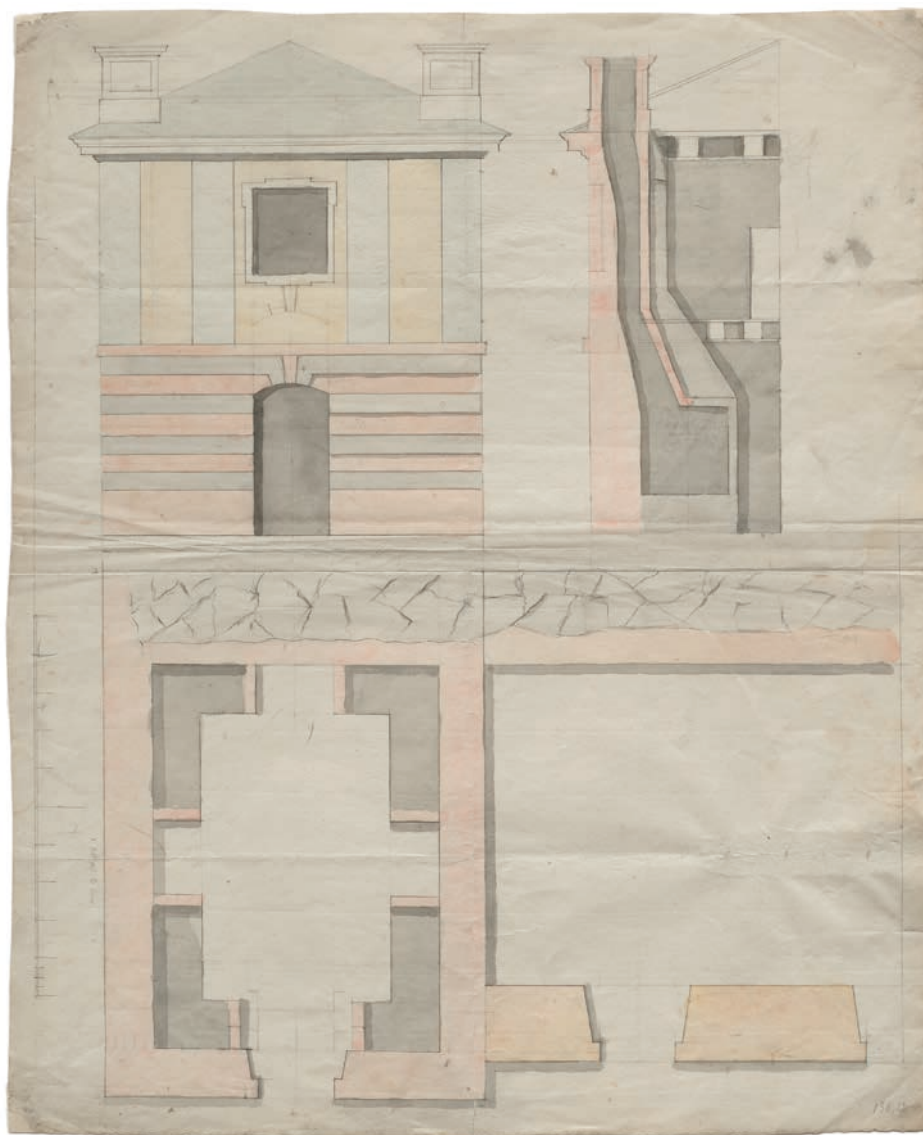
Figur 254. Gruppmatris över kontextgrupp 29.

KONTEXTGRUPP 30.
SÖDRA KOKHUSET I STADSGÅRDEN
Datering: 1753–1867

I samband med att man anlägger Östra passagebron i början av 1750-talet så bygger man även ett kokhus i södra änden av bron. Staden var skyldig att hålla kokhus för de sjöfarande, eftersom det var förbjudet att göra upp eld på fartygen medan de låg vid kaj. Alla inkommande fartyg utom de allra minsta skulle betala eldstadspengar eller kokhusavgift. Förutom kokhuset i Stadsgården, som kallades för Södra kokhuset, hade staden kokhus även vid Skeppsbron och på Slottsbacken.

Utifrån det historiska kart- och arkivmaterialet kan vi utläsa att byggnaden varit tre våningar hög och haft ingångar från Brunnsbacken och Stadsgården.¹⁰⁸ I vardera hörnet samt i mitten av byggnaden har det funnits eldstäder. Vid undersökningen framkom grunden till byggnadens bottenvåning som utgjordes av ett 6,6 x 5,5 meter stort källarrum (36 m²) med en trappnedgång i öster. Rummet hade ett stengolv som reparerats i omgångar. Längs med väggarna fanns en 0,9 meter bred och 0,4 meter hög murad tegelstensbänk. Bänkens yttersta skifte hölls samman med ett dragförband i form av kantjärn. Ovanpå tegelbänken i rummets fyra hörn framkom koncentrationer med

Figur 255. Ritningsförslag över kokhuset på Stadsgården av stadsarkitekten Carlberg, 1740-tal. Stockholms stadsarkiv, GS 138:12 (Public Domain).

Figur 256. Lodfoto över södra delen av Östra passagebron som visar Södra kokhuset samt en absidformad tillbyggnad. Längst ned i bild syns även den södra delen av rum 6 (kontextgrupp 30). Norr är nedåt i bilden.

sot och träkol och väggarna var där beklädda med eldfast tegel vilket visar var spisarna varit belägna.

Den arkeologiska undersökningen av kokhuset visar att byggnaden genomgått en rad ombyggnationer och reparationer under sin livstid på över 100 år. Bland annat bygger man till en absidformad bodbyggnad¹⁰⁹ mot kokhusets södra vägg under sent 1760-tal och man sätter då igen kokhusets källarguggar åt söder. Vidare sker en reparation av spisarna under första halvan av 1800-talet då de förses med eldfast tegel från Höganäs av en typ som började tillverkas först 1826.¹¹⁰ Förmodligen sker reparationerna av spisarna, golvet och trappan i samma veva som en stor reparation av *passagebron* 1930–1931 då också bodarna därunder ”förnyades”.¹¹¹

Enligt en beskrivning av reglerna för kokhusens användande från år 1868 så var kokhusen tillgängliga från 1 april till 1 oktober mellan klockan fem på morgonen och klockan nio på kvällen. Under resten av året var de tillgängliga mellan klockan fem på morgonen och klockan sju på kvällen. Den som ville använda kokhusen måste anmäla sig hos hamnkaptenen som anvisade ett kokhus.¹¹² I kokhuskällarens sydöstra hörn påträffades en större järngryta som sannolikt användes som kokkärl sista gången mat lagades på spisen.

I samband med att man anlägger sammanbindningsbanan mellan Södermalm och Norrmalm under sent 1860-tal så rivs kokhuset. Fynden som hittades i kokhuset behandlas i fyndkapitlet under fas 7.

Figur 257. Kokhuset för matrosar på Skeppsbron. Teckning av A. C. Wetterling, 1825–1826.

Figur 258. Plan över kontextgrupp 30. Skala 1:100.

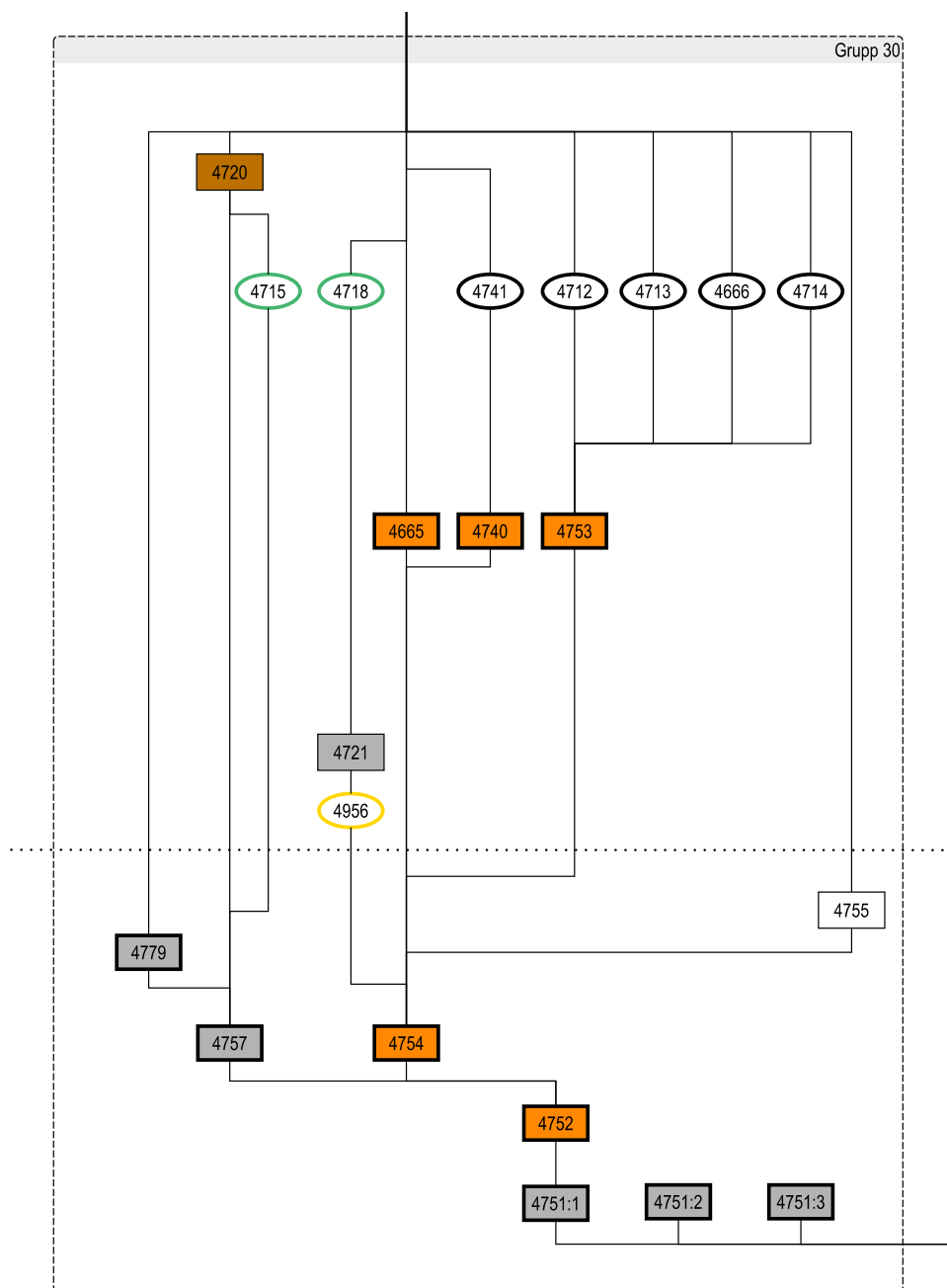
Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
Byggnadsfas 1, 1753–ca 1830		
4721	Stengolv	+0,12
4751:1–3	Grundmur	+1,94
4752	Tegelmur	+1,85
4754	Tegelbänk	+0,55
4755	Kantjärn	+0,50
4757	Stentrappa	+0,93
4779	Dörrpost	+2,03
4956	Sättlager, golv	-0,31

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
Byggnadsfas 2, ca 1830–1867		
4665	Spisvägg mellan spis 1 och 2	+1,19
4666	Brukningsslager i spis 2	+0,48
4712	Brukningsslager i spis 3	+0,53
4713	Brukningsslager i spis 4	+0,52
4714	Brukningsslager i spis 1	+0,31
4715	Brukningsslager i trappa	+0,24
4718	Brukningsslager på golv	+0,18
4720	Plankor i trappa	+0,55
4740	Rökgång i spis 1	+1,72
4741	Brukningsslager i rökgång, spis 1	+0,37
4753	Renovering av spisväggar	+1,63

Figur 259. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 30.

Fyndnummer	Typ	Datering
4715:5103:1	Mynt	1840
4715:5105:1	Mynt	1856–1858
4715:5104:1	Mynt	1853
4718:5106:1	Mynt	1830–1832
4718:5122:1	Mynt	1853
4718:5123:1	Mynt	1844

Figur 260. Tabell över daterande fynd inom kontextgrupp 30.

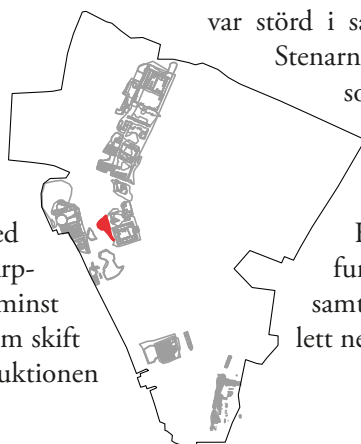
Figur 261. Gruppmatris över kontextgrupp 30.

Figur 262. Kokhusets källare töms på material från rivningen 1867. Foto från norr.

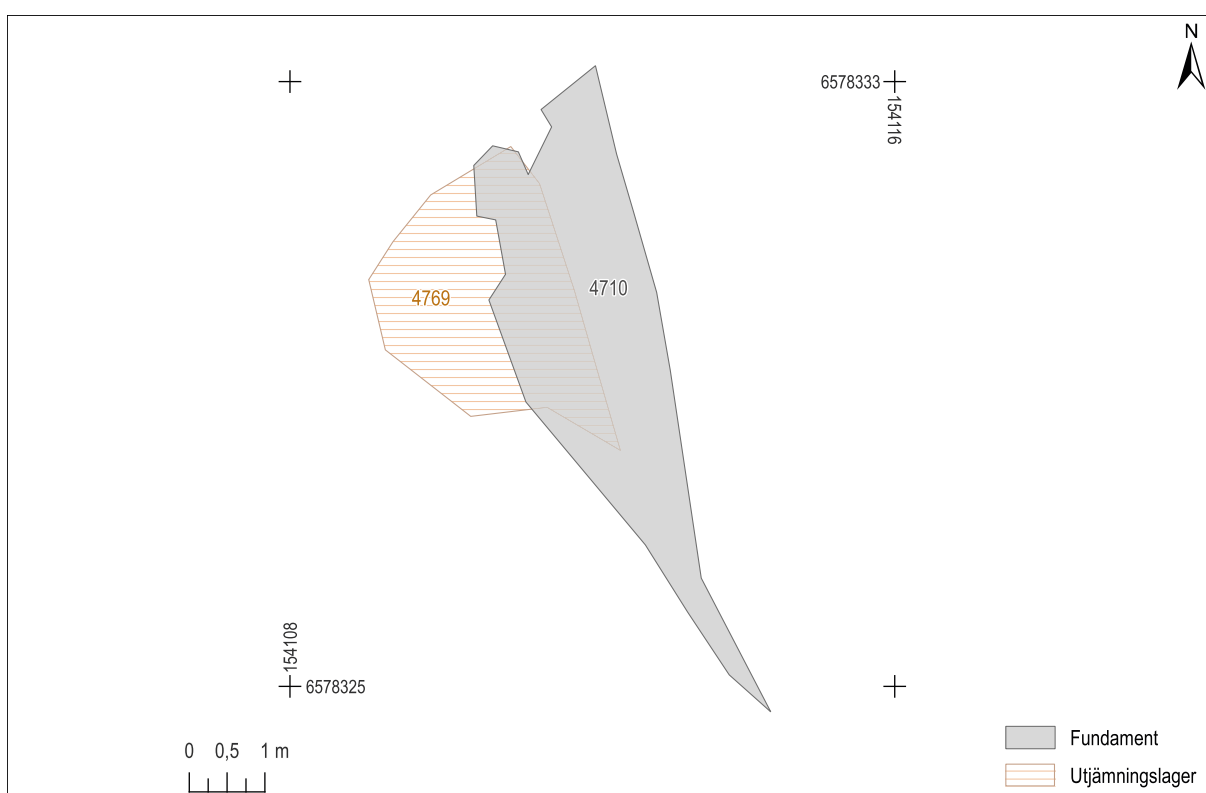
KONTEXTGRUPP 31.
 FUNDAMENT TILL VÄGRAMP
 Datering: 1753–1867

Direkt väster om grundmurarna till kokhuset och rum 6 i Östra passagebron, framkom en ansamling med 0,4–0,9 meter stora rundade och skarpkantiga stenar. Konstruktionen var minst 8,6 x 2,1 meter stor och bevarad i fem skift upp till en höjd av 1,7 meter. Konstruktionen

var störd i samtliga väderstreck utom mot öster. Stenarna vilade i ett grusigt utjämningslager som bland annat innehöll fynd av ett kritpipsskaft som dateras till första halvan av 1700-talet.¹¹³

Konstruktionen tolkas utgöra en del av fundamentet till en vägramp som anläggs samtidigt som Östra passagebron och som lett ned från Brunnsbacken till Stadsgården.

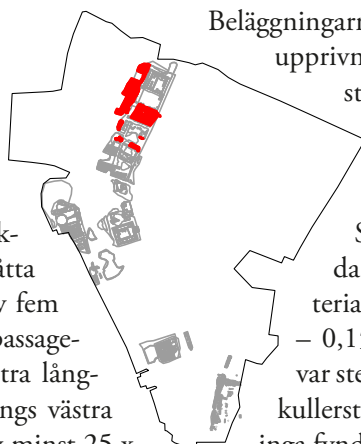
Figur 263. Plan över kontextgrupp 31. Skala 1:100.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4710	Fundament	+1,73
4769	Utjämningslager	+0,67

Figur 264. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 31.

KONTEXTGRUPP 32.
KULLERSTENSBELÄGGNING
I JÄRNGRAVEN
Datering: 1753–1867

Delar av en kullerstenbeläggning framkom i norra delen av undersökningsområdet. Gruppen består av åtta separata kullerstenbeläggningar varav fem framkom i två av Nedre järnbrons passagegångar och tre längs med brons västra långsida i järngraven. Beläggningarna längs västra långsidan av bron har täckt en yta av minst 25 x 4,2 meter och var orienterad i nordöst-sydvästlig riktning. Kullerstenbeläggningarna utgjordes av 0,1–0,25 meter stora rundade stenar. I öster avgränsades delar av stenbeläggningen av en rad med större rundade stenar i storleken 0,3–0,4 meter som låg dikt an emot brofundamentet. I väster avgränsades stenläggningen av en liknande stenrad. I den östra delen fanns kraftiga sättningar.

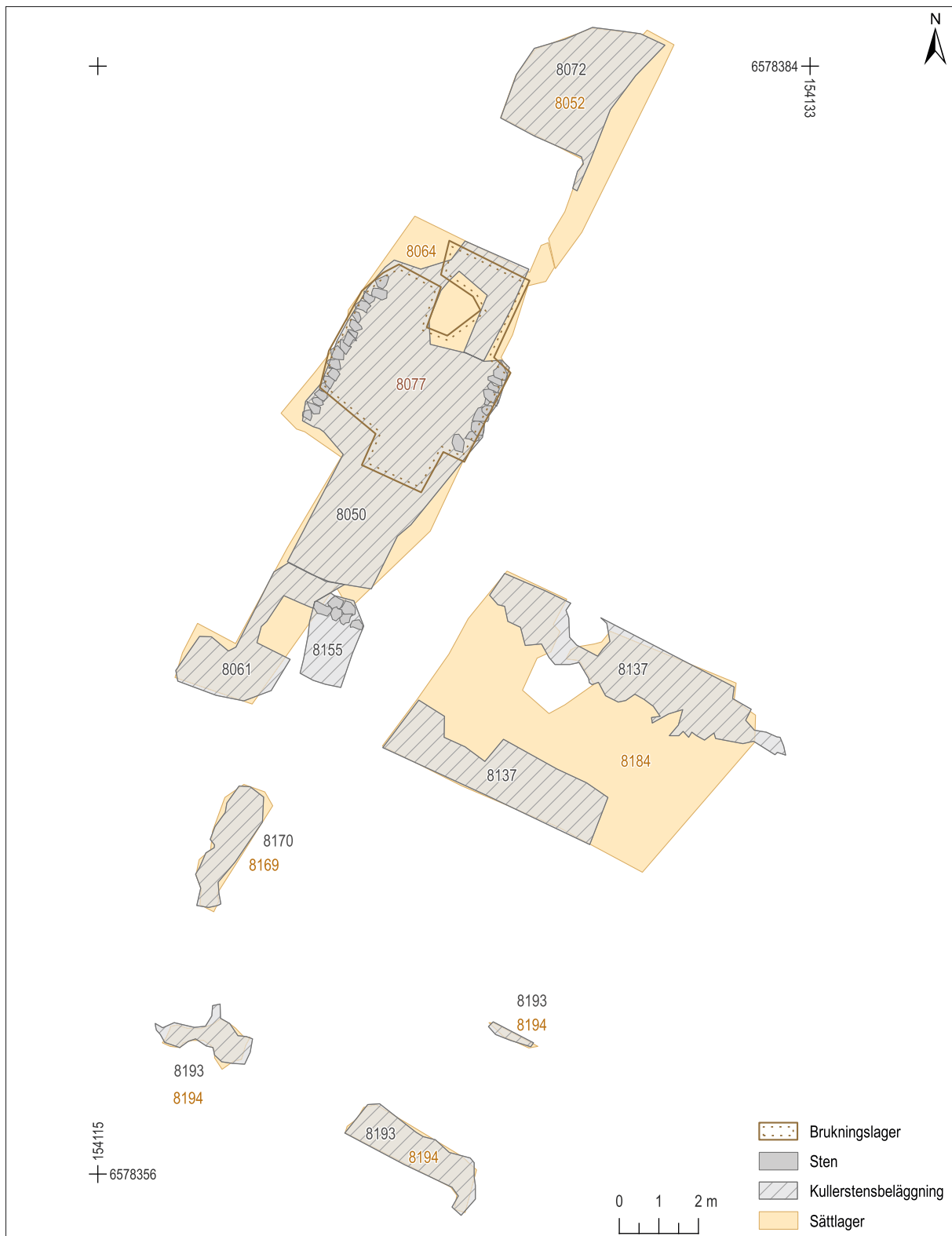
Beläggningarna i passagegångarna var till stora delar upprivna och utgjordes av 0,1–0,25 meter stora rundade stenar, i öster fortsatte beläggningen ned under schaktbegränsningen.

Stenbeläggningarna är sannolikt samtida då de innehöll samma typ av stenmaterial och framkom på ungefär samma nivå – 0,15–0,4 meter över havet. Stratigrafiskt var stenläggningarna belägna under en yngre kullerstensbeläggning¹¹⁴. I sättlagren hittades inga fynd som var yngre än 1750 vilket kan tala för att de anläggs samtidigt som passagebron i början av 1750-talet.

Stenbeläggningarna längs med Nedre järnbrons västra sida tolkas som rester efter en stensatt gata som gick längs med brons insida. I öster anslöt gatan till passagegångarna under bron och i norr tycks den enligt det historiska kartmaterialet leda till en trappa som gått upp från Järngraven.

Figur 265. Kullerstensbeläggning 8137 mot grundmur 8011 i Östra Passagebron. Foto från nordväst.

Figur 266. Plan över kontextgrupp 32. Skala 1:150.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
8050	Kullerstensbeläggning	+0,46
8052	Sättlager	+0,17
8061	Kullerstensbeläggning	+0,47
8064	Sättlager	+0,27
8072	Kullerstensbeläggning	+0,35
8077	Brukninglager	+0,47
8137	Kullerstensbeläggning	+0,60
8155	Kullerstensbeläggning	+0,37
8169	Sättlager	+0,34
8170	Kullerstensbeläggning	+0,34
8184	Sättlager	+0,55
8193	Kullerstensbeläggning	+0,52
8194	Sättlager	+0,51

Figur 267. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 32.

Noter

- 1 "Låfdicht öfwer Stockholms stad" av Werner von Rosenfelt. På en Stockholmskarta från 1702 av A. Wijkman efter Rosenfelts grundritning (1701). Utgiven 1873.
- 2 Lilja 1996:343f.
- 3 Sandberg 2002:204.
- 4 Sandberg 2002:201ff.
- 5 Nerman 1936: 71.
- 6 Ahnlund 1984:47.
- 7 Lang 1966:16ff.
- 8 Bilaga 1 – Byggnadsantikvarisk analys.
- 9 Forsstrand 1917:68.
- 10 Blom 1933:169ff.
- 11 Hansson 1976:223.
- 12 F:4455:1202:13.
- 13 F:4604:3439:10.
- 14 F:4772:19996:1–2, F:4774:16810:8 och F:4774:16810:13.
- 15 F:4466:1295:16, F:4691:15481:1 och F:4900:20980:3.
- 16 F:4527:2383:4.
- 17 F:4478:1669:11.
- 18 F:4638:4060:7 och F:4541:2385:1.
- 19 Texten utgår från Georg Haggrens glasanalys, bilaga 5.
- 20 F:4657:4606:2.
- 21 F:8064:10272:1.
- 22 F:4675:15221:1.
- 23 F:4900:21622:1.
- 24 F:4675:15221:5 och F:4677:15391:9.
- 25 F:4900:21622:4.
- 26 Poser 2004:47f.
- 27 F:4478:50145:2.
- 28 Kontextgrupp 22.
- 29 F:8200:66006:4.
- 30 223 fragment, cirka 29 % av totalen, se bilaga 4 – Kakelanalys.
- 31 F:4840:19464:1–6.
- 32 Se bilaga 6 – Kritpipsanalys.
- 33 Åkerhagen 2012:27ff.
- 34 F:4455:1668:2, F:4541:2579:1, F:4929:3175:2 och F:8070:10432:1.
- 35 Libby 2002:37f.
- 36 F:4857:19895:248–249 och 251.
- 37 F:4772:19995:1. Se bilaga 8 – Textilanalys.
- 38 F:8200:66006:3.
- 39 Kontext 8200, Kontextgrupp 23.
- 40 F:8041:11271:1–3 och F:8041:11272:1–9.
- 41 Cederlöf 1988:120ff.
- 42 Johansson 2000:144.
- 43 Cederlöf 1988:113ff.
- 44 SR 576.
- 45 SR 566. SSM_20436.
- 46 F:4473:2760:1 och F:4579:2791:1.
- 47 F:4643:4056:1, F:4929:3145:1 och F:8200:66006:2.
- 48 F:8200:66006:1.
- 49 SLM 5675.
- 50 Ferlin 1858:1657.
- 51 Carlsson, Lindblom och Låås 2020:106.
- 52 Sockelstenarna ingår i kontext 4654 och utgjordes av fem stycken cirka 0,35 x 0,5 x 0,15 meter stora sandstenar.
- 53 Lang 1966:32ff.
- 54 Kontext 4639. Se kontextgrupp 29.
- 55 Stockholms stadsarkiv SE/ SSA / Handelskollegiet/ E VII (Suppliker) / volym 6. 11 september 1758.
- 56 Nedanstående text baseras delvis på Anna Bergmans byggnadsantikvariska dokumentation som återfinns i bilaga 1.
- 57 Kontextgrupp 30, fas 8.
- 58 Kontextgrupp 30.
- 59 F:4473:2760:1.
- 60 Nedanstående text baseras delvis på Anna Bergmans byggnadsantikvariska dokumentation som återfinns i bilaga 1.
- 61 Se kontext 4473 i kontextgrupp 21.
- 62 Kontext 4516.
- 63 SR 530 och SR 574.
- 64 Störning 4470 och 4389.
- 65 F:4390:2234:2.
- 66 Lang 1966:5.
- 67 Ahnlund 1984:231.
- 68 Lagerberg 1967:29f.
- 69 Se bilaga 10 – Arkeobotanisk analys.
- 70 F:4643:4056:1.
- 71 Ahnlund 1984:231.
- 72 Kontext 4900.
- 73 Kontext 4840.
- 74 Nerman 1936:45.
- 75 Nedanstående text baseras delvis på Anna Bergmans byggnadsantikvariska dokumentation som återfinns i bilaga 1.
- 76 Kontext 4880 och 4993.
- 77 Kontext 4898:1–2.

- 78 Kontext 4906.
 79 Kontext 4900.
 80 Kontext 4888.
 81 F:4888:20668:1 och F:4904:21526:1. För beskrivning av fynden se fyndkapitel fas 7.
 82 Kontext 4899.
 83 Kontext 4893.
 84 Kontext 4903.
 85 Kontext 4895 (Planstengolv) och 4877 (träkar).
 86 Kontext 4889 och 4890.
 87 Kontext 4902.
 88 F:4896:50293:1.
 89 Kontext 4878 och 4885.
 90 BrK, Besiktningslista 1825.
 91 F:4887:20667:1 (fas 7).
 92 Kontext 4894.
 93 Kontext 4992.
 94 Kontext 4879.
 95 Se under fas 7 för beskrivning av Parmmätarstugans sista byggnadsfas.
 96 Ahnlund 1984:14.
 97 Stadsingenjörskontorets församlingsritningar, KAT 37–38.
 98 Kontextgrupp 7.
 99 Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, År 1730, SE/SSA/0031/06/G 1 BA/G 1 BA:13/5 (1730), bildid: A0057044_00027, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, År 1731, SE/SSA/0031/06/G 1 BA/G 1 BA:14/4 (1731), bildid: A0057048_0001.
- 100 Stockholms stadsarkiv.
 Fastighetsregister 1675–1875.
 Församling: Katarina,
 Fastighet: Tranbodarna, F13080737.
- 101 Posttidningar, 1751-09-09, <https://kb.se/>.
 102 Kontext 4794 och 4684.
 103 F:8197:10681:2 och F:8197:10681:3.
 104 Kontext 8008.
 105 F:8088:22568:5.
 106 Kontext 8090.
 107 F:4929:3145:1.
 108 För en mer detaljerad dokumentation av källarens murverk och konstruktioner, se Anna Bergmans byggnadsantikvariska dokumentation som återfinns i bilaga 1.
- 109 Kontextgrupp 28, fas 7.
 110 Andersson & Liljegren 2005:1.
 111 Höjer 1953:82.
 112 SSA, KTR, 1868 bihang 18.
 113 F:4769:6057:2.
 114 Kontextgrupp 39.

Fas 7. 1759–1867

Fabriksstadsdelen Södermalm

”...den så kallade Stadsgården, som är en del af hamnen, der man, med örat uppfylldt af det språk, på hvilket månglerskor, rodderskor och matrosor tillkännagifva sitt företräde framför djuren...”

Citat ur Otto Sebastian von Unges Promenader inom Fäderneslandet 1, 1831.¹

Ombyggnader av handelsplatsen och fortsatta utfyllnader

ISverige präglades perioden runt 1700-talets mitt av stor ekonomisk osäkerhet. De misslyckade krigen mot Ryssland (1741–1743) och Preussen (1757–1762), tillsammans med stora subventioner till manufakturerna, kostade enorma summor och när Riksbankens svar var att trycka nya sedlar ökade i stället inflationen. Spekulanter utnyttjade situationen med hjälp av generösa lån från Riksbanken. 1766, efter Mössornas vinst i riksdagsvalet, skulle penningpolitiken dock försöka återställas. Men tveksamma insatser och politiskt spel ledde i stället till en kraftig deflation då återställningspolitiken kungjordes. Pengavärdet skulle ju stiga och ingen ville därmed slösa i onödan. Flertalet manufakturerna tvingades stänga, fastigheter såldes med förlust och priserna föll kraftigt. Depressionen var ett faktum. Efter 1700-talets mitt hade Stockholms invånarantal ökat till nästan 70 000, varav ungefär 10 000 arbetade i någon av de många fabrikererna. Befolkningen hade vuxit relativt stadigt efter den stora befolkningsminskning som skedde under åren då pesten härjade som värst, 1710–1713. Från 1760 ökade dock

inte längre befolkningen. Kurvan stod mer eller mindre still en bra bit in på 1800-talet.² Barnadödligheten var hög och i Katarina församling dog fyra av tio barn redan under det första levnadsåret.³

Ett av de stora problemen rörde hygien. Sedan 1725 hade offentliga badhus förbjudits enligt lag och det var egentligen enbart de välsituerade som hade råd att besöka ett hälsobad. Först en bra bit in på 1800-talet gjordes kopplingen mellan renlighet och hälsa varpå nyöppnade badinrättningar i Stockholm åter kunde besökas.⁴ Samtidigt fanns det ingen fungerande avfallshantering i staden. 1774 bestämdes det att avträden skulle tömmas regelbundet och ske på entreprenad. Dock gällde detta enbart inom Gamla stan. 1792 specificeras tre avträdesreservoarer – vid Kornhamstorg i Gamla stan, vid Packaretorget på Norrmalm och på Stadsgården på Södermalm. Hämtningen utfördes framför allt av *latrinbärerskor*, även kallade skitbärarkärringar, som hämtade dasstunnor och tömde latrinerna på de förbestämda platserna.⁵

Under perioden går också Stockholm mot att på allvar bli en riktig stenstad. Detta på grund av de många bränder som härjat staden. 1763 stadfästes en ny brandordning i Stockholm. Där stadgas bland annat att sten

skall brukas i möjligaste mån och att eldfarliga byggnader ska skiljas från boningshus.⁶ Brandordningen tillkom enbart fyra år efter den förödande Mariabranden 1759. Händelsen som inleder den här fasen.

Figur 268. Kvinnor som hämtar latrinkärl, så kallade skitbärarkäringar, passerar en "korff" vilket var benämningen på stadsvakten under perioden. Båda dessa yrken var illa ansedda och lågavlönade. Konstrnär: Hjalmar Möerner, 1800–1837. Stadsmuseet i Stockholm (CC BY).

Tolkning av bebyggelsens utveckling i fas 7

På eftermiddagen den 19 juli 1759 drabbades Södermalm av en mycket svår brand. Elden kom lös hos en fiskhandlare i Besvärbacken och spred sig snabbt. Sammanlagt brann över 300 hus i nästan 30 kvarter eller brandskadades svårt.⁷ Framför allt drabbades området runt Maria kyrka. Elden spred sig även ner över Södermalmstorg till Stadsgården där en del av järnvågen med förråd brandskadades och Ryssbodarna i korsvirke och tegel totalförstördes. Efter branden flyttade de ryska handelsmännen i stället in i bottenvåningen till Södra Stadshusets flyglar. På den

gamla platsen uppfördes efter hand enklare träbodrar vilka stod kvar fram till seklets slut.

Under branden förstördes också vägen som tidigare inrymts i Ryssgården. Ett nytt tvådelat våghus, där både allmogens lantprodukter och Ryssgårdens varor kunde vägas, uppfördes 1759 av stadsarkitekten Carlberg i nedre Stadsgården. Våghuset låg i vinkel mot den så kallade Parmmätarestugan. I samband med omdaningarna som sker på Stadsgården byggs även kokhuset ut med en absidformad bodbyggnad åt söder vilken nyttjades som viktualie- och senare hökarebod.⁸ De öppna ytorna får nya kullerstensbe-

Figur 269. Utsnitt från brandkartan som upprättades efter Mariabranden 1759. De gråmålade partierna är de områden som drabbades av branden och av kartan framgår att Ryssgården och delar av Järngraven hörde dit. Norr är nedåt. Stockholms stadsarkiv.

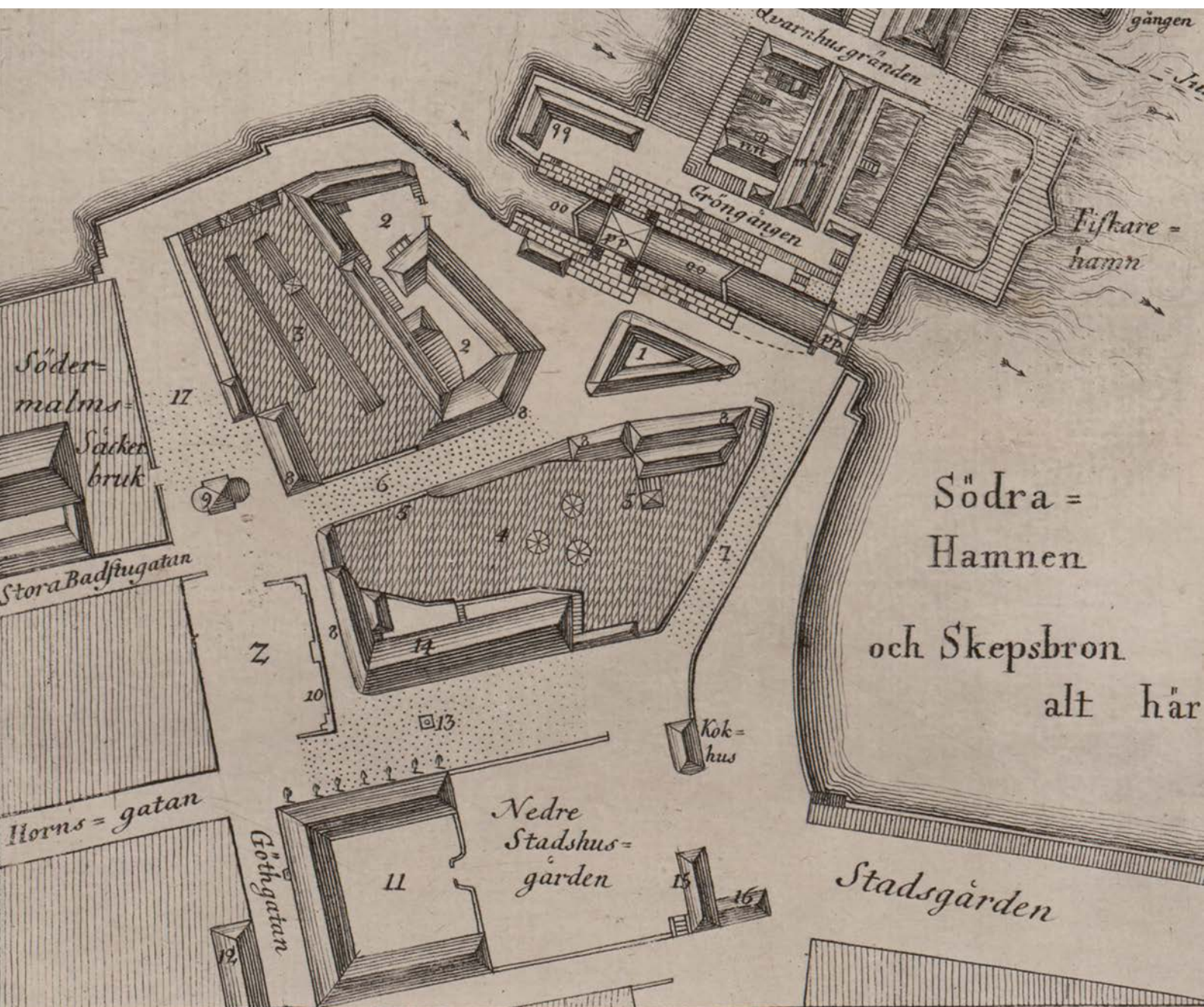
läggningar och mindre ekonomibyggnader tillkommer invid valvbrons östra sida. Den så kallade Östra passagebron, eller Nedre järnbron, som förband området vid Stadsgården med Slussen, var också passagen över järngraven – området där all handel med stångjärn bedrevs. Här lastades järnet om och vägdes på sin väg från Bergslagen för vidare export ut i Europa. Under perioden tillkommer också en ny byggnad, som tidvis användes som vaktstuga, intill Valvbrons östra sida.

I början av 1800-talet blev så kallade basarbutiker populära i Stockholm och 1819 lät den dåvarande stadsarkitekten Carl Christoffer Gjörwell uppföra sexton butiker i tre avsatser i anslutning till Södra

Stadshusets norra flygel utmed Brunnbacken. Basarbyggnaden innehöll flera olika verksamheter, från klädstånd och kryddbodar till diversehandlare och näringsverksamheter av olika slag. Basarbyggnaden uppfördes över delar av ytan där den tidigare Ryssgården legat vars östra delar berördes av undersökningen.

Inför byggnationen av den nya järnvägen, under andra halvan av 1860-talet, revs bland annat kokhuset, parmmätarestugan, viktualievågen och basarbyggnaderna. Samtidigt flyttades järnvägen och majoriteten av järnhanteringen från Järngraven till Djurgårdsvarvet.⁹ Fasen avslutas i samband med rivningarna inför nya sammanbindningsbanan som startar 1867.

Figur 270. Del av Brolins karta från 1771 som visar Slussenområdet. Z = Södermalmstorg, 5 = Våghus i Järngraven, 6 = Övre järnbron, 7 = Nedre järnbron (Östra passagebron), 11 = Södra stadshuset, 15 = Södra Victualievågen eller Ryssvågen, 16 = Parmmätarestugan. Stockholms stadsarkiv.

Fynden cirka 1759–1867

I nedanstående text baseras majoriteten av avsnittet om keramik på Mikael Johanssons keramikanalys¹⁰ och avsnittet om glas på Georg Haggrens glasanalys.¹¹

HUSGERÅD

Keramik

Fas 7 är den fas som innehåller den största fyndmängden keramik, varav majoriteten utgörs av yngre rödgods. Procentuellt sett har dock andelen rödgods minskat från föregående fas och utgör nu enbart cirka 42 % av totalmängden keramik. Käriformerna är de samma som i tidigare faser men vad som ökat kraftigt är förekomsten av förvaringskrukor. Fat och skålar försedda med *stänkkedekorer* är typiska för perioden. Det påträffades också ett par fotskålar i svartbrun glasyr.

Figur 271. Ett par fotskålar, möjligen saltkar, tillverkade i yngre rödgods med en svartbrun glasyr (F:4435:830:11). Skala 1:1.

Figur 272. En skål med hank tillverkad i yngre rödgods och dekorerad med koncentriska cirklar, spiraler och punkter i vit piplera och med punkter i grön glasyr (F:8043:9792:1). Skala 1:2.

Det nya inslaget är kärl av flintgods, vilket utgör cirka 31 % av keramikmaterialet i fasen. I huvudsak handlar det om bordskärl som tallrikar, fat, skålar, te- och kaffekoppar, men även andra kärlformer som blomkrukor. Svenska tillverkningar från Rörstrand

och Gustavsberg förekommer, men det finns också exempel på engelskt flintgods. Bland annat en burk med färgrik dekor i blått och brunt, så kallat *Banded Annular Ware*.¹²

Figur 273. Exempel på importerat engelskt flintgods från fasen i form av en skärva från en burk i så kallat "Banded Annular Ware", daterad till mellan 1785–1840 (F:4714:5011:1). Skala 1:1.

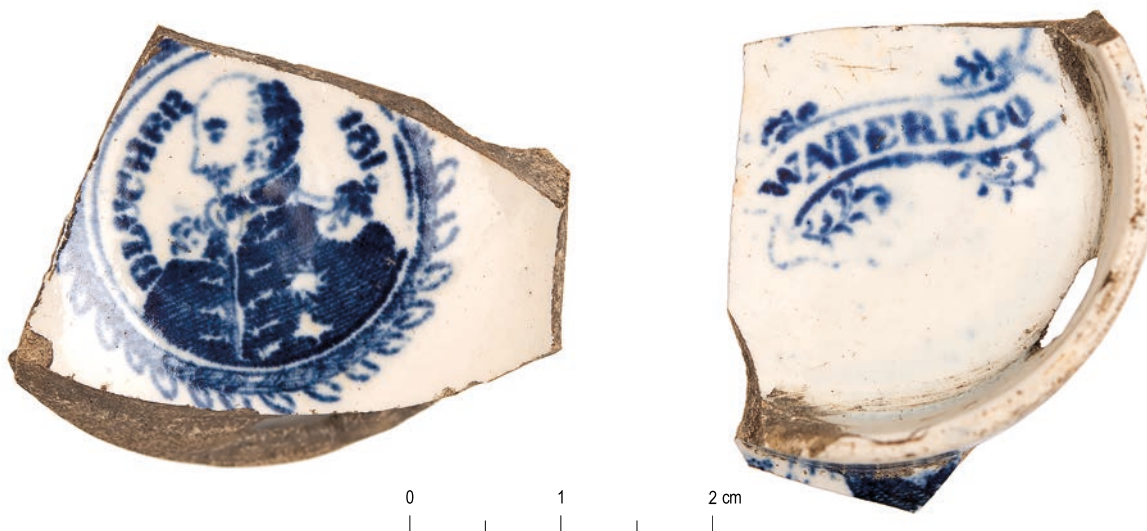
En liten blå burk i flintgods sticker ut i sammanhanget. Den är nämligen märkt i botten: A J POCHE T A STOCKHOLM.¹³ I ett protokoll från 1817 får vi en bild av personen i fråga och i vilket sammanhang burken troligtvis använts:

Uppå gjord underdånig ansökan av **Franska Handlanden A. J. Pochet**, hvilken erhållit Kongl. Maj:ts Nådiga tillåtelse att få här i Staden sig bosätta för att idka tillverkning af Parfumerier och Chocolad samt raffinering af Olja till bränning....¹⁴

Då burken förutom namnet på dess franske ägare också är märkt med beteckningen "Stockholm" är den förmodligen ett beställningsarbete som tillverkats av Rörstrand. Ytterligare ett namnmärkt flintgods-föremål framkom vid undersökningen. Det är ett bottenfragment från en liten kaffekopp med profilporträtt och texten "Blücher 1815" på insidan och märkningen "waterloo" på undersidan.¹⁵ Dekoren hedrar minnet av Gebhard Leberecht von Blüchers insatser i Napoleonkrigen och segern över Frankrike i slaget vid Waterloo 1815. Blücher inledde sin militärtjänst vid Svenska husarregementet under Pommerska kriget men föll i fångenskap 1760 och gick då i prussisk tjänst.

Figur 274. En liten blå burk i flintgods (F:4786:18330:10), förmodligen tillverkad vid Rörstrand i Stockholm och beställd av den franske handlaren A. J. Pochet. Skala 1:1.

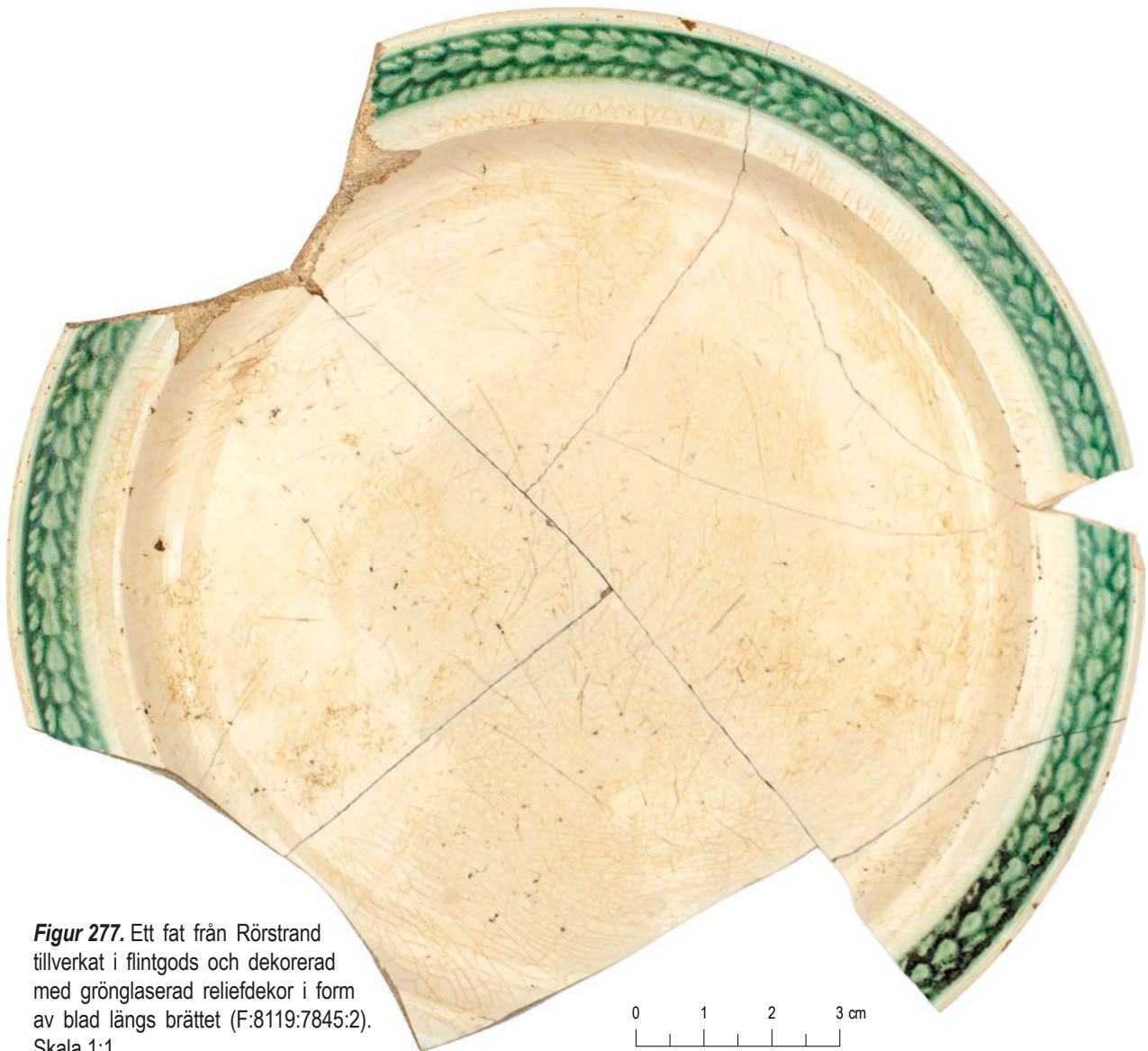
Figur 275. Bottenfragmentet från en kopp tillverkad i flintgods och dekorerad med profilporträtt och texten "Blücher 1815" på insidan i bilden till vänster och märkningen "waterloo" på undersidan av koppen vilket syns i bilden till höger (F:4876:20301:41). Skala 2:1.

Figur 276. Ett fat från Gustavsberg tillverkat i flintgods och dekorerat med tryckt grön dekor i form av ett trädgårdsmotiv (F:4866:20304:10). Skala 1:1.

Från och med fas 7 tillkommer också ett annat nytt inslag i fyndmaterialet i form av gulglaserade skålar, fat, krukor och krus med gul godsfärg, alltså tillverkade av gulbrännande lera. Denna specifika typ av keramik blir populär under 1800-talet och tillverkades bland annat i Höganäs i Skåne och av de småländska fabrikerna i Tillinge, Oskarshamn och Boda. De sistnämnda tre fabrikerna använde i sin produktion gulbrännande lera importerad från Bornholm.

Stengodskeramiken i fyndmaterialet utgörs huvudsakligen av tyska mineralvattenflaskor från 1700-tal och 1800-tal. En mindre känd brunnsort som det finns exempel från är *Dinkholder mineralbrunn*.¹⁶ Andra kärlformer som förekommer är krukor, burkar och apotekskrus. Det finns också några fat och tallrikar i engelskt vitt stengods med formpressade relief-dekorer, alla av *Staffordshire-typ*.¹⁷ Därifrån kommer troligen också ett dryckeskrus märkt med ett så kallat *ale-measure mark* (figur 279).¹⁸ En märk-

Figur 277. Ett fat från Rörstrand tillverkat i flintgods och dekorerad med grönglaserad reliefdekor i form av blad längs brättet (F:8119:7845:2). Skala 1:1.

Figur 278. Ett fat i blyglaserat gult lergods, en specifik typ av keramik som blev populär under 1800-talet (F:4866:20304:15). Skala 1:1.

ning som skulle vara en garant på att kärlets storlek var korrekt och höll den rätta volymen dryck. Det finns också en tekanna med reliefdekor i svart stengods, så kallat *Basalt ware*.¹⁹ Om det rör sig om engelsk eller svensk tillverkning är svårt att avgöra. I England tillverkades kärl i svart stengods på flera platser men också *Ulfunda fabrique* vid Ulvsunda slott i Bromma tillverkade mellan 1813–1823 tekannor av denna typ.

Figur 280. Fragment från ett lock tillverkat i reliefdekorerat svart stengods, så kallat "Basalt Ware" (F:4876:20301:40). Locket är troligen från en tekanna eller en urna. I England tillverkades kärl av denna typ på flera platser, mest känt är kanske tillverkningen vid Wedgwood men även "Ulfunda fabrique" vid Ulvsunda slott i Bromma tillverkade tekannor av denna typ mellan åren 1813–1823. Skala 1:1.

Figur 279. Fragment från keramik av Staffordshire-typ, tillverkat i England. Till vänster fragment från ett dryckeskruka märkt med ett "ale-measure mark" (F:4418:775:13) och till höger fragment från ett fat (F:4609:3850:4). Skala 1:1.

Fajanskärl från 1700-talet förekommer också i fyndmaterialet, exempelvis tallrikar och fat från Rörstrand med kända dekorer som *Fågel på kvist*, *Död fågel under parasoll*, *Kinesisk trädgårdsterrass* och *Rhenska mönstret*, det sistnämnda kombinerat med mönster i *bianco sopra bianco*. Tallrikar med andra dekorer innehållande växter, blommor och blad förekommer också,²⁰ liksom andra kärlformer som krukor, dryckeskrus, en potta och en snusbuk/tobaksbuk. Det finns också några vita buckelfat vilka sannolikt är tillverkade i Holland,²¹ samt några fat eller skålar i Frisisk majolika.²² Ett ensamt fynd värt att omnämna är delar av en tennglaserad skål av typen *Stettiner-ware*,²³ tillverkad vid något krukmakeri beläget i Pommernområdet längs Östersjökusten, det vill säga i Nordtyskland eller norra Polen.

Porslin är den sista större fyndgruppen keramik. Framför allt består det av kinesiskt importporslin. Tallrikar, te- och kaffekoppar med tillhörande fat är de mest förekommande kärlformerna. Vanligast är dekorer av landskap, trädgårdsterrasser och blommor målade i underglasyrblått, men förekommer gör också dekorer målade i *Imari*, *Famille Rose* och *Batavia*.

Glas

Dricksglas blev vanligare under 1700-talet och framför allt efter mitten av seklet då antalet inhemska glasbruk växte. I fyndmaterialet finns det fragment från närmare 40 vinglas från 1700- och 1800-talen. Under senare delen av 1700-talet var spetsglas bland de populäraste vinglasen. Från Stadsgården tillvaratogs fragment av cirka fem spetsglas.²⁴ Flera av dem har haft ett ihåligt ben vilket var typiskt för spetsglasen.

Ett större antal av vinglasfynden hör till mitten av 1800-talet. En populär form med en något ovalt kupa på ett massivt koniskt ben utvecklades från de tidigare populära spetsglasen. Dessa nya vinglas som introducerades redan i slutet av 1700-talet är representerade av ett halvt dussin fynd från Stadsgården. Vinglas blev vanligare från och med 1830-talet då flera nya former introducerades. Från 1840–1870-talet tillverkades de i stora antal vid flera svenska glasbruk, ofta med en konisk buk och en nedre del dekorerad med formblåsta vertikala räfflor. På Stadsgården hittades ett nästan intakt starkvinglas av den här typen.²⁵

Figur 281. Till vänster ett nästan intakt starkvinglas (F:4876:20303:2) som hittades i källaren till parmmätarstugan. Under första halvan av 1800-talet bedrev man bland annat krogverksamhet i byggnaden. Den här typen av vinglas var särskilt populära under en period runt mitten av 1800-talet då de tillverkades i stora antal vid de svenska glasbruket. Intill står två nästan intakta dricksglas från samma kontext. Ett lite enklare i mitten (F:4876:20303:4) samt ett med graverat lövband kring mynningen till höger (F:4876:20303:1). Skala 1:1.

Dricksglasen blev vanliga under 1700-talet och man använde dem framför allt när man drack mineralvatten från hälsobrunn. De flesta av dessa fynd är bottenfragment men bland dem finns även ett komplett dricksglas från förra delen eller mitten av 1800-talet.²⁶ Majoriteten av dricksglasen är av enkel slät modell medan ett par fragment är från graverade kärl. En av skärvorna är från ett glas som har varit täckt med graverat rutmönster där varannan ruta har varit prydd av en målad liten gyllene stjärna, varannan med en graverad stjärna.²⁷ Glaset är förmodligen från förra delen av 1800-talet.

Från tiden efter 1750 finns det fragment av ett benglaskärl från ett litet fyrkantigt bläckhorn.²⁸ Kärlet har varit rikligt prydd med gul, röd, ljusblå, ljusgrön och vit emalj samt svart måleri.

Figur 282. Del av ett fyrkantigt bläckhorn (F:4419:50107:1) som påträffades i anslutning till grundmurarna till Södra Victualievågen (grupp 33) som anläggs efter Mariabranden 1759. Bläckhornet är tillverkad av opakvit glasmassa och dekorerad med emalj i olika färger. Skala 2:1.

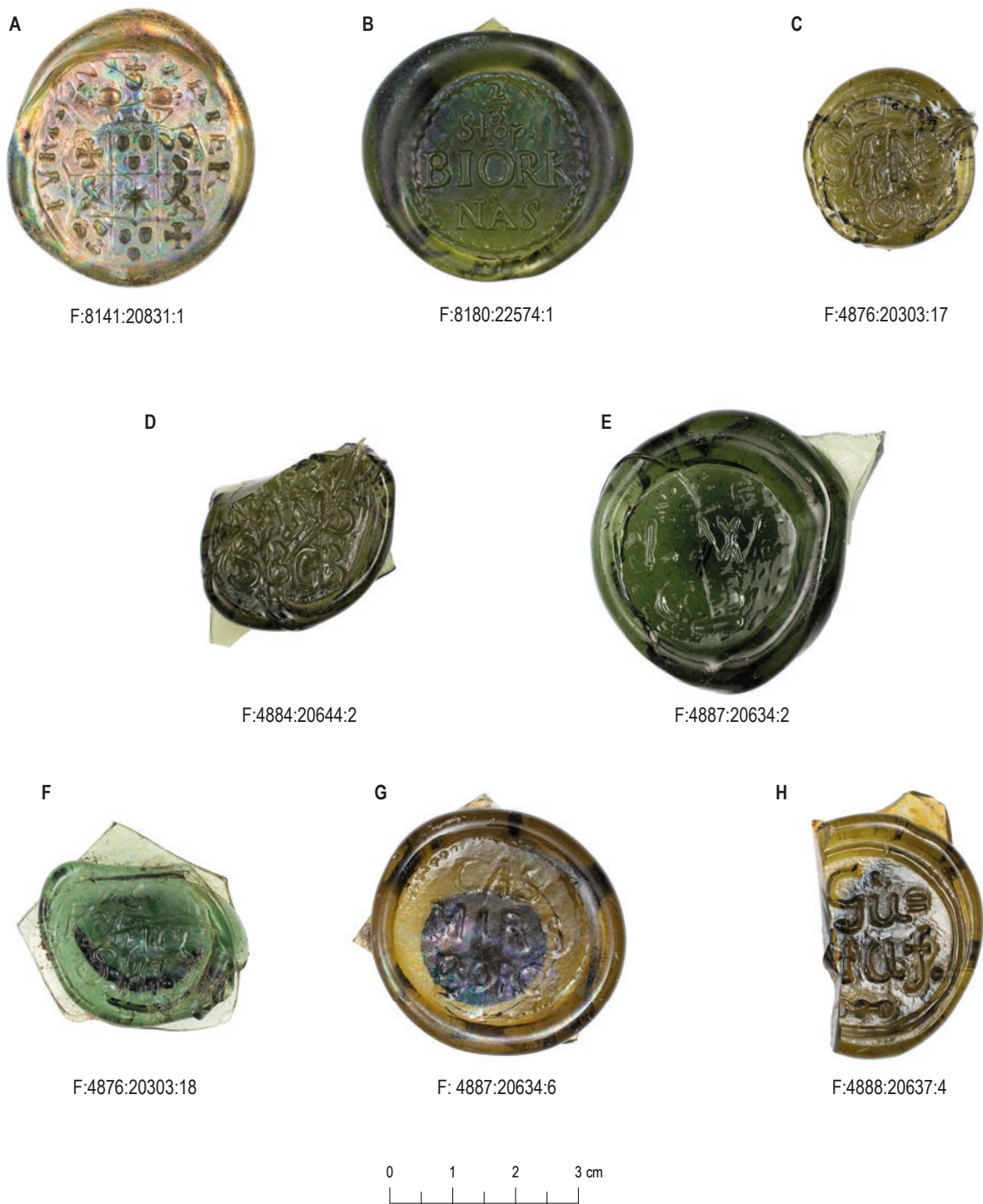
Det tillvaratogs också fragment från flertalet schatullflaskor. Till skillnad från föregående perioder är nästan hälften av dessa från finare kärl tillverkade av mer eller mindre färglöst glas. I fyra fall har flaskan varit dekorerad med gravyr och i ett fall med emalj-

färger.²⁹ Under den här perioden användes schatullflaskorna inte bara till förvaring utan mer och mer också som serveringskärl.

Först mot slutet av 1700-talet blev det vanligt att tappa öl i glasflaskor. Från Stadsgården hittades stora fragment från minst 70 cylindriska ölfaskor från 1770- eller 1780-talet fram till år 1860. I början av denna period hade glasblåsarna utvecklat en kraftig regalin eller mynningsring kring vilken det var lätt att knyta en metalltråd som höll fast korken. Vilket framför allt användes till ölfaskor. Formen utvecklades först i England och därför kallades ölfaskorna engelska flaskor. Ölfaskorna av engelsk typ tillverkades i mörkbrunt eller mörkgrönt glas med tjocka väggar och en upptryckt *kinnekulle* mitt i botten. Öl- och vinflaskor från tidigt 1800-tal är väl representerade bland fynden. Bland annat i form av en in-takt brun flaska ifrån Parmmätarestugans källare.³⁰

I en enda kontext i Stadsgården framkom 19,2 kg buteljglas.³¹ Majoriteten var fragment från mörkbruna och mörkgröna ölfaskor från cirka 1825–1870. Helheten bestod främst av stora fragment, framför allt flaskbottnar av vilka det fanns ett hundratal medan mynningar och halsar var färre än tjugo. Inget fönsterglas eller färglöst bordsglas påträffades i kontexten. Troligen är det här frågan om buteljglas som har samlats för att kunna säljas till något glasbruk för att återanvändas som råglas. Vid glas-tillverkningen tillsatte man nämligen cirka 20 % krossat glas i smältdeglarna för att underlätta smält-processen. Något som innebar att glasbruken hade ett stort behov av glaskross.

Från fas 7 påträffades totalt 27 flasksigill varav 12 hittades enbart i parmmätarstugan.³² Fem av glasfynden från Stadsgården bär ett sigill med furstendömet Waldeck-Pyrmonts vapen omringat av texten "PYRMONT WATER".³³ Sigillen kommer från mineralvattenflaskor från källorna i Bad Pyrmont i Niedersachsen i Tyskland. Därifrån exporterades stora mängder mineralvatten till områden i västra och norra Europa samt till kolonierna på andra sidan Atlanten. Sigilltypen från Stadsgården togs i bruk på 1730-talet och användes fram till början av Napoleonkrigen.³⁴

Figur 283. Ett urval av de flasksigill från 1700-talet som hittades på Stadsgården. Skala 1:1.

A. Sigill med texten PYRMONT WATER från en mineralvattenflaska tillverkad i Tyskland (1730–1803).

B. Sigill från Björknäs glasbruk utanför Stockholm (1736–1787).

C. Sigill från Sandö bruk i Kramfors (1752–1928).

D. Sigill från Strömbäcks bruk i Umeå (1775–1879).

E. Sigill från Långviks bruk i Piteå (1798–1879).

F. Sigill från Skönviks bruk (1813–1879).

G. Sigill från Casimirsborgs glasbruk utanför Västervik (1757–1811).

H. Sigill med texten "Gustaf" troligen från Henrikstorps bruk i Skåne (1692–1762).

Under 1700-talet och fram till 1810-talet stämplade svenska glasbruk en del av sina flaskor med brukets sigill. Vid det skånska glasbruket i Henrikstorp gjorde man det redan i början av 1700-talet men det största antalet sigillflaskor blåstes förmodligen vid Björknäs glasbruk i Boo socken utanför Stockholm. Redan i brukets privilegiebrev från januari 1736 nämndes stämplade produkter.³⁵ Från Stadsgården hittades fem Björknäs-sigill av vilka åtminstone två har rymt en tredjedels kanna eller 2/3 stop, dvs. cirka 0,87 liter, vilket var den vanligaste flaskstorleken man producerade vid Björknäs. En av flaskorna har rymt ett halvt stop vilket är en ovanligare storlek.³⁶ Vid flera norrländska bruk tillverkades stora mängder av sigillflaskor. Nästan alla dessa bruk låg vid kusten och för dem var det lätt att frakta sina produkter till huvudstadens marknader. Fyndmaterialet från Stadsgården speglar väl denna införsel av flaskor tillverkade vid de norrländska bruken. Sandö bruk i Ångermanland är representerad med fyra sigill och Strömbäck i Umeå med två eller tre.³⁷ Flasksigill från Sandö och Strömbäck påträffas relativt ofta men bland fynden från Stadsgården finns ovanligare sigill från ytterligare två norrländska glasbruk. På två sigill står "LW" eller "LWK" vilket tyder på att de är från flaskor tillverkade vid Långviks bruk i Piteå. Ett sigill med texten "З Кайа S:W:" är från en flaska tillverkad vid Skönviks bruk (1813–1870) i Medelpad.³⁸ Det är förmodligen från en tredjedels kannas flaska. Sigill från Skönvik är sällsynta fynd. Bruket grundades på 1810-talet då man i Sverige generellt slutade med att utrusta flaskor med tillverkarens runda sigill. Sigillfyndet från Stadsgården representerar Skönviks bruks allra tidigaste produktion. Det påträffades också ett sigill märkt "CASMIRSBORG" från Casimirsborgs bruk nära Västervik i Småland.³⁹

Generellt bar de svenska glasbrukens flaskor brukens namn. Tre sigill från Stadsgården utgör dock undantag från detta. På ett av sigillen står namnet "Gu=(s) taf", vilket förmodligen syftar på kung Gustaf III.⁴⁰ Sigillet är från en mörkgrön flaska från 1770- eller 1780-talet och saknar paralleller i äldre fyndmaterial. På ett annat mörkgrönt sigill finns initialerna P.P. och årtalet 1747 under en hertig(?)krona.⁴¹ Kronan visar att PP var av (hög)adlig börd. Ett annat sigill från Stadsgården har suttit på skuldran av en grönaktig flaska.⁴² Fyndet är från utfyllnadslagret som tillkom vid anläggandet av Södra Viktualievågen efter Mariabranden 1759. På sigillet syns ett adelsvapen i

form av "två med ryggen mot varandra upprättstående fåglar i en sköld krönt med en öppen krona och timbrerad med obestämda föremål". Vapnet hör inte till några svenska adelssläkter.⁴³ Också flaskans färg och glasmassa avviker från svenska sigillflaskor vilket pekar mot ett utländskt ursprung för flaskan.

Under 1800-talet blev det vanligt att utrusta flaskor med någon formblåst text i stället för pålagda sigill. Ofta stod texten på buken men vad gäller glasbrukets namn satte man det helst på flaskbotten. Från Stadsgården tillvaratogs ett bottenfragment av en cylindrisk flaska från 1800-talets tredje fjärdedel. Där stod det på botten formblåst text: "SA...VIK" vilket betyder att flaskan har tillverkats vid Sandvik-Ulfsunda bruk i Bromma.⁴⁴

Ölhanar

Fynd som kan relateras till ölkonsumtion utgjordes av en komplett ölhan samt ett tappvred som framkom i Parmmätarestugans källare.⁴⁵ Under 1600- och 1700-talet förändrades tappkranens utseende och funktion, från att ha utsläppshålet genom själva kranhuset till att kranhuset i stället flyttades bak en bit på tappen så vätskan först rann genom låset i kranhuset och sedan ut ur pipen i tappens ände. Själva pipen var ofta utformad som ett stiliserat djurhuvud.⁴⁶

Utifrån skriftligt källmaterial framgår det att Parmmätarestugan också använts som krog och i byggnadens källargolv framkom två nedgrävda förvaringsutrymmen. Det ena utgjordes av en mindre trätunna som grävts ner precis vid ingången till källaren. Tunna hade ett volymmått på 4,15 liter och den övre delen av tunnan var avsågad. I botten av tunnan var det inristat N 19,5 K vilket kan vara en märkning av vad tunnan innehållit innan den återanvändes som förvaringskärl i källaren. K kan i så fall stå för kappe vilket var ett rymdmått som användes för torra varor och motsvarar 4,58 liter. Makrofossilprover på material i tunnans botten innehöll små bitar av fiskfjäll och skaldelar från hinnkräftor samt en del sand. Dessa tre inslag talar för två olika sorters användning av tunnan. Fjällen skulle kunna komma från insaltad fisk, hinnkräftorna pekar mot att det funnits vatten i tunnan och sanden kan tyda på förvaring av rotfrukter. Tunnan täcktes dock av ett sandigt utfyllnadslager⁴⁷ som tillkommit i samband med ombyggnation av golvet, vilket kan förklara sanden i provet.

Figur 284. Fynd som visar på att man förvarat öltunnor i parmmästarstugans källare utgjordes av en komplett ölhane (nedan) och ett tappvred (till höger). Skala 1:1.

Figur 285. Volymmättet N 19,5 K inristat i botten på en tunna som var nedgrävd i parmmästarstugans källare (F:4896:50293:1).

Det andra förvaringsutrymmet i golvet bestod av ett större kvadratisk kar. I norra delen av karet fanns spår efter gångjärn till ett fallbart lock och i själva karet stod två trätunnor i varandra.⁴⁸ Tunnorna hade en diameter på mellan 0,36 respektive 0,53 meter och båda hade inristade märken i botten som kan vara antingen bomärke eller innehållsmarkering. Den mindre tunnan hade ett inristat P i botten vilket möjligen skulle kunna markera att kärlet tillhört parmmätarstugan. Makrofossilprovet innehöll gott om rester efter hackad halm, vilket eventuellt kan ha utgjort en fyllning för att suga upp läckage från vätskor eller hålla tunnorna på plats.⁴⁹ Inga fynd som indikerar vad de använts till påträffades men med stor sannolikhet har funktionen varit att hålla dryck och matvaror kylda för längre hållbarhet.

BYGGNADSDETALJER OCH INREDNING

Kakel

Vid 1700-talets mitt, när rokokon på allvar slagit igenom, sker också stora förändringar i kakelugnens utseende. Kaklen fick en mer standardiserad storlek i samband med att skänkkakelugnen slagit igenom och de runda ugnarna introducerats under 1740-talets slut. En stor förändring skedde också efter 1767, då Wredes och Cronstedts nya vedbesparande femkanalssystem introducerats. Den plana grönglaserade kakelugnen var fortfarande dominerande men en stor mängd av de typiska rokokomönstren och dekorativa elementen från europeiska fajanser avmålas nu på kakelugnarna. Cirka 9 % av materialet från Stadsgården utgörs av målat kakel på plana blad, tillverkade med en godstyp av rödbrännande lera och glaserade med en vit tennglasyr över en engobe med vitlera. Bladen är målade för hand i främst kobolt, vilket ger den klassiska blå-vita färgställningen, besläktat med holländskt fajansmåleri. Ganska snart efter sekelskiftet 1700 tycks den nya typen av kakel i Delftstil ha börjat importeras, dock i relativt begränsad skala, vilket sedermera ledde till en egen tillverkning av liknande kakel, främst i Stockholm där flera kakelugnsmakerier drevs av hantverkare från Nordtyskland och Holland.⁵⁰ I princip är det dock kring 1740-talet som de blåmålade kakelugnarna börjar tillverkas i större skala och efterhand introduceras även fler färger i dekoren. 1758 behärskar Rörstrand hela färgregistret med de så kallade starkeldsfärgerna; grönt, gult, blått och brunviolett.⁵¹ Det flerfärgade kaklet får snabbt spridning bland mer exklusiv

tillverkning och 1763 är det äldsta skriftliga belägget för en polykrom färgställning, då i Stockholms slotts räkenskaper.⁵² Under 1700-talets mitt introduceras även *tortoiseshell-mönster* via England och stänkornerade och marmorade ugnar blir populära.

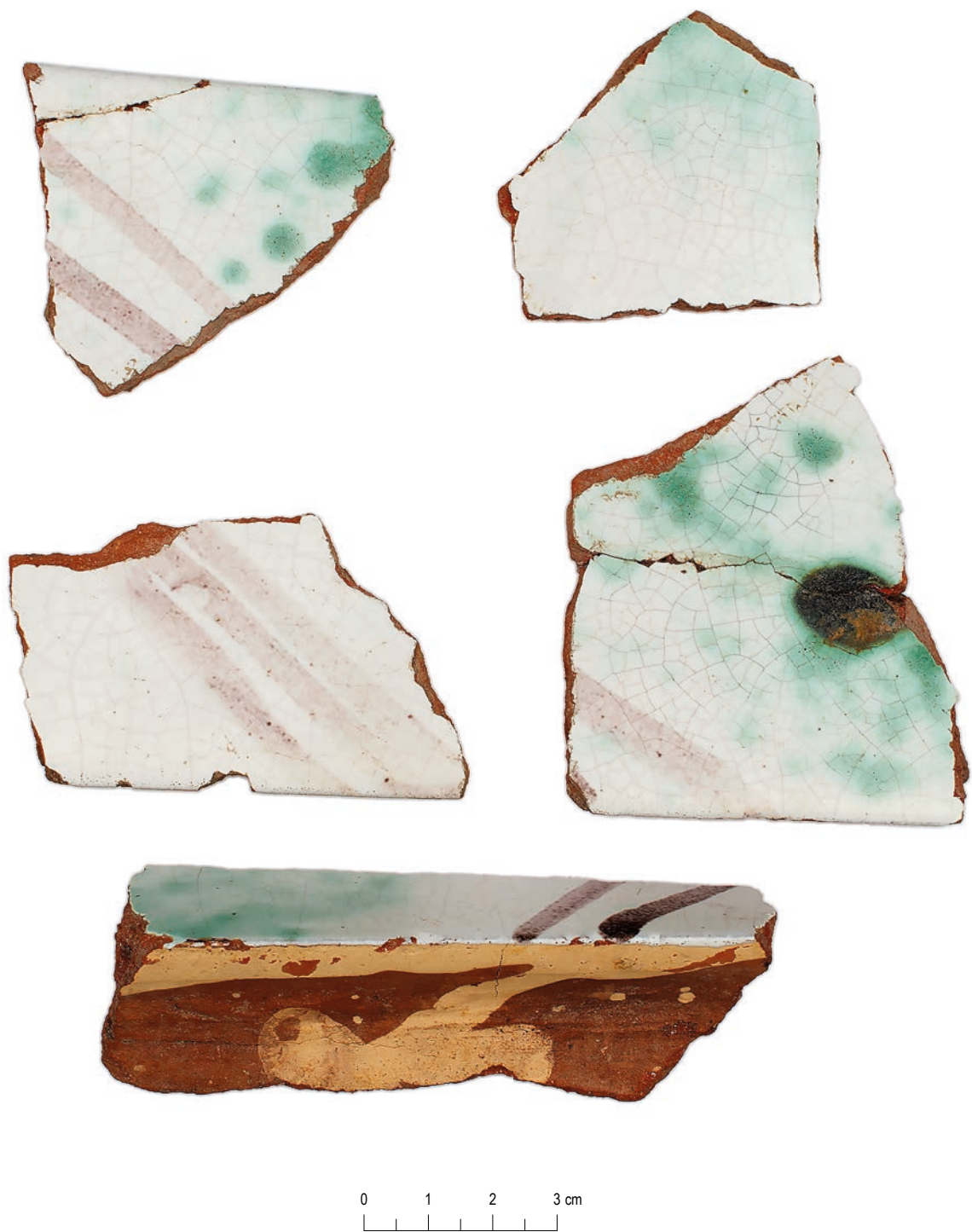
Kakelugnen följer under 1700-talets sista decennier möbel- och inredningsarkitekturens stilutveckling och den gustavianska tidens antikiserande och klassiskt återhållsamma stramhet tar sig uttryck i bland annat kolonn- och altarkakelugnar med en dekor med kransar, kannelyrer, meanderbårder, stiliserade akantusrankor och fabeldjur.

Målat kakel förekommer i 23 fyndposter från Stadsgården. Enstaka fragment består av vitt kakel av rokokotyp med blåmålade växtmotiv.⁵³ Materialet innehåller också ett antal stänkornerade eller marmorade ugnblad med vit botten och antingen blå eller turkos och sepiabrun bemålning.⁵⁴ Det sistnämnda var en färg som tycks ha introducerats först under höggustaviansk tid.⁵⁵

Målat kakel av gustaviansk typ finns i övrigt representerade i två fyndposter.⁵⁶ Båda fynden har en meanderbård som omsluter bladet. Särskilt ett stort fragment med en centralt placerad urna inom en meanderbård är typisk för perioden runt 1780-tal och har flera tidstypiska paralleller till ugnar med samma dekor och färgställning.⁵⁷

Under 1700-talets sista skälvande år, återkommer den oglaserade kakelugnen. Ibland med en enkel engobering i piplera. Oglaserade kakel är relativt vanligt förekommande i 1500–1600-talskontexter men tycks sedan försvinna helt i materialet fram till slutet av 1700-talet. Det äldsta skriftliga belägget rör en oglaserad ugn som sätts upp i Stockholms slott 1793.⁵⁸ Även om den oglaserade kakelugnen är populär under en relativt kort tid så förekommer oglaserade och enbart engoberade ugnar i enklare hem en bra bit in på 1800-talet. Enstaka fragment av oglaserat kakel framkom också vid undersökningarna på Stadsgården.⁵⁹

Vid 1800-talets första decennium blir dock den helvita kakelugnen allena rådande i tillverkningen. Ofta med ett krön i stiliserad relief. På 1840-talet började AJ Westman i Stockholm tillverka kakel av den karakteristiskt gula uppsalaleran och redan vid

Figur 286. Fragment från ett turkos och sepiabrunt marmorerat bladkachel (F:4971:7659:2). Skala 1:1.

Figur 287. En kakelugn med samma typ av dekor som F:4971:7659:2. Kakelugnen har tidigare stått på Hornsgatan 22, i kvarteret Överkikaren 13, vilket ligger direkt norr om undersökningsytan på Stadsgården. Ugnen är daterad till mellan 1820–1850 Foto: Thomas Wester. SSM 13858. Stadsmuseet i Stockholm (CC BY).

Figur 288. Fragment från ett bladkakel föreställande en blåmålad centralt placerad urna inom en meanderbård mot en vit bakgrund (F:8068:10609:3). Skala 1:1.

1800-talets mitt använder den stora majoriteten av kakelugnsfabrikerna gult lergods vid sin tillverkning.⁶⁰ Fabrikstillverkningen av kakelugnar kom att följa industrialiseringen i samhället i stort. 1857 tillverkar Rörstrand de första maskinpressade kaklen vilket på sikt skulle komma att slå ut flertalet mindre tillverkare.⁶¹ Cirka 11 % av materialet från Stadsgården utgörs av sentida kakel, så kallat *helvitt kakel*, men enbart 5 fyndposter är tillverkade med gul lera.⁶² Trots den vita kakelugnens dominans i tillverkningen under 1800-talet så är det tydligt att flertalet äldre ugnar fortfarande var i bruk. I en besiktninglista för brandförsäkring av Parmmätarestugan på Stadsgården från 1837 får man en bra bild över hur olika kakelugnstyper kunde samlas under samma tak:

...överst vid Peter Myndes backe ett stenhus...
// ...ett rum med hällspisel och väggskåp samt 2 rum med **kolorerade, glaserade kakelugnar**... //
...ett rum invändigt panelat och försett med **vit glaserad kakelugn** och gipstak samt en kammare vari **grönglaserad kakelugn** och gipsat tak.⁶³

PERSONLIGA FÖREMÅL OCH KLÄDEDRÄKT

Kritpipor

Av den totala mängd kritpipor som framkom vid undersökningarna på Stadsgården står fynden från fas 7 för cirka 34 % vilket motsvarar 1026 fragment. Av dessa har 109 kunnat dateras och/eller proveniensbestämmas.⁶⁴ Drygt hälften av dessa har daterats till den gällande perioden under fas 7, 1759–1867. Av dessa är 43 av svensk tillverkning och till skillnad från föregående faser utgör nu de holländska piporna enbart 4 och de engelska 3 till antalet. En möjlig italiensk pipa med glödlock framkom också i ett avsatt lager på golvet i ett av kontoren under valvbron.⁶⁵ Pipan tillverkades så att segelfartygens matrosor skulle kunna röka på däck. Locket hindrade glöd från att ramla ur pipan och starta en brand ombord.⁶⁶

Den absoluta majoriteten av dessa fynd framkom i utfyllnader och konstruktionslager, framför allt i material som tillkommit direkt efter Mariabranden 1759. I konstruktionslagret som Victualievågen uppförts på påträffades flera pipor tillverkade vid Olof Forsbergs pipfabrik i Stockholm mellan åren 1739–1759 och av Anders Örnbeck i Stockholm mellan åren 1751–1760. Bland stockholmspiporna finns också flertalet fynd av pipor från Carl Wetterviks pipfabrik, tillverkade mellan åren 1755–1798 men också ett par mycket sällsynta fynd av pipor tillverkade av T. Liungren mellan åren 1785–1786.⁶⁷

Figur 289. I golvlagret till ett av kontorsrummen under Östra passagebron hittades denna pipa med glödlock från senare delen av 1700-talet (F:8057:10075:8). Skala 1:1.

Klädedräkt och övriga personliga föremål

De personliga föremål som kan kopplas till klädedräkter innefattar bland annat 18 knappar av varierad typ. Redan under 1700-talets mitt började maskiner användas vid knapptillverkningen. Den så kallade *handskruvpressen* samt tryckpressar och svarvar användes av knappmakare långt in på 1800-talet.⁶⁸ Mot 1700-talets slut blev också knapparna mer varierade. Framför allt tillkom fler motiv, storlekar och mönster samt material i form av exempelvis bronsering, försilvring och förtening av knapparna.⁶⁹

De flesta av fynden från Stadsgården är av kopparlegeringar men ett par knappar är även gjorda i ben. I materialet finns också en knappinfällning som är ornerad med en ryttare till häst på ett fundament.⁷⁰ Möjligen är knappen gjord till minne av Karl XIV Johan med ryttarstatyn vid Karl Johans torg som förlaga. Statyn stod färdig 1854.

Det textila materialet från fasen utgörs av ett fragment grov yllevävnad av så kallat halvulle,⁷¹ vilket innebär en textil med två trådsystem varav det ena är ull och det andra i hampa eller linne.⁷² I detta fall har de vegetabiliska fiber som utgjort det andra trådsystemet brutits ner medan ullen bevarats. Vävtekniken har varit tuskaft men inga stadkanter finns bevarade. Halvullet påträffades i ett lager med sopor uppkastade mot kokhusets yttervägg på en reparerad del av stenläggningen öster om kokhuset.⁷³ Storleken på textilfragmentet var 30 x 20 cm och tolkningen är att den använts som trasa.

Bland läderföremålen påträffades främst läderspill och olika delar av klackar daterade till perioden.⁷⁴ Det framkom också flertalet fragment från en låg sko med stor öppning och slejfar för stort spänne som är typiskt för skomodet under andra halvan av 1700-talet.⁷⁵

Bland de personliga föremålen återfinns även ett par mycket korroderade järnnycklar⁷⁶ och en enkel kam gjord av slidhorn i ett stycke.⁷⁷

JÄRNHANTERING

Fynd som kan relateras till järnhanteringen i området utgjordes främst av fyra stångjärn⁷⁸, varav två med stämplars. Samtliga påträffades i anslutning till de stora sammanhängande stenläggningar som lett från Järngravens lastplats, under Järnbron och vidare in i Järngraven.⁷⁹ De stämplade stångjärnen bär initialerna från en känd stockholmsborgare och brukspatron, John Montgomery, "I.M", och enligt 1748 års stämpelbok är stångjärnen antingen från Antskog eller Koskis bruk i Finland.⁸⁰

År 1728 arrenderade Montgomery Ortala och Skebo bruk i Uppland och försökte senare att få dem i sin ägo.⁸¹ Det lyckades inte och han var tvungen att avstå från arrendet 1737. År 1731 hade han köpt bruken Antskog och Fiskars i västra Nyland i Finland. I Antskog byggde han en vallonhammare som stod färdig 1734. Efter motgångarna med att överta bruk i Uppland köpte Montgomery år 1737 även

Figur 290. Ett av stångjärnen (F:8152:20867:1) som hittades i Järngraven och stämplats med krönt IM vilket visar på att det tillverkats vid Antskogs eller Koskis bruk i Finland i mitten av 1700-talet. Foto: Västsvensk konservering. Skala 1:1.

0 1 2 3 cm

Koskis bruk, också det i västra Nyland. År 1752 var han dock tvungen att avstå från sina finska bruk. De togs över av stockholmsköpmännen Charles och William Tottie. Om stångjärnen är från Antskog så har slutprodukten med all sannolikhet formats av mätereckaren Wilhelm Forss. Vid Antskog smidde man med vallonska metoder medan man vid Koskis tillämpade det så kallade tysksmidet. Idag är det svårt att se på det färdiga stångjärnet om det är frågan om tysk- eller vallonsmidet. Det kunde man dock vid järnvägen under 1700-talet, kunskaper som idag förmodligen sedan länge gått förlorade. Med tanke på värdet som järnet betingade så är det märkligt att de lämnats kvar. Troligen rör det

sig därför om utsorterat järn. Vid järnvägen fanns nämligen kontrollanter, så kallade järnvråkare, som hade till uppgift att kontrollera järnets kvalitet innan det fick exporteras. Det finns uppgifter om hur järngods som påträffades i järnvägen och uppfattades som "herrelöst" tillgreps av arbetare och ansågs som upphittarens rättmätiga byte. År 1802 skulle dock Överståhållare-Ämbetet fastslå att det därefter var förbjudet att "tillväla sig och jämväl utöva en fri dispositionsrätt" av bärgat och upptaget järn. Anmälde man inte fyndet så fick man heller ingen hittelön och förskingrade man det så fick man ersätta dess fulla värde samt plikta järnets halva värde.⁸²

Figur 291. Två av stångjärnen från Stadsgården in situ (F:8152:20867:1–2). Foto från nordöst.

Lars Johan Pettersson – en vågkarl på Stadsgården

Philip Tonemar

Den åttonde februari 1851 kunde man i veckotidningen Folkets Röst läsa om hur vågkarlen Pettersson, ”uti Södra Victualievågen”, blivit uppkallad till poliskammaren då han ”under rusigt tillstånd, fört oljud å den invid vågen belägna Parmmätare-krogen”. Pettersson fälldes att böta 5 riksdaler banco, vilket motsvarar nästan 600 kronor i dagens penningvärde.⁸³ Trots Petterssons protester stod polismästaren på sig och tillade ”har du råd att suppa dig full så kan du också ha råd att betala böterne; ty troligen kostar vart rus, du tager dig, mer än 5 rdr bko”.⁸⁴

Vågkarlens fullständiga namn var Lars Johan Pettersson. Utifrån arkivuppgifter kan vi följa honom och genom hans levnadsteckning skildra den vardag som var verkligheten för många arbetare och deras familjer i Stockholm under 1800-talets andra hälft.

Lars Johan Pettersson föddes den 28 maj 1821 i Näsby by, Almby socken i Örebro.⁸⁵ Vid 20 års ålder lämnade han hemmet och tog anställning som dräng i grannsocknen.⁸⁶ Pettersson flyttade runt på flera platser i Örebro⁸⁷ innan han 1850 kom till Stockholm och flyttade in på Götgatan 73. Han kom till Stockholm som dräng men tog snabbt anställning som järnbärare och efter första året var han anställd som vågkarl.

En våg- eller skålkarl tjänstgjorde vid stadens olika vågar, främst järnvågarna där man packade upp och kontrollerade metallens skick, vikt och stämplar, men även vid våghuset på bland annat Skeppsbron och på Stadsgården, i den så kallade Södra Victualievågen och vid Ryssvågen. Vågkarlarna bar fram och packade upp godset samt assisterade vid vägningen. En arbetare tjänade inga stora pengar runt 1800-talets mitt. Lönerna kunde dock variera stort mellan olika arbetarekategorier samt beroende på erfarenhet och typ av anställning. Järnbärarna tycks ha varit bland de mer lågavlönade och årsmedellönen låg mellan 1850–1854 på cirka 200 riksdaler banco.⁸⁸

En vågkarls årsgenomsnitt låg under samma period i stället på cirka 253 riksdaler banco medan en vindragare verkar ha kunnat tjäna mer än det dubbla årligen.⁸⁹ I en klagan från 1869, där fem erfarna vågkarlar ansöker om årligt understöd, framgår att de ”tjänstgjort mot en ringa ersättning, eller de enligt gällande taxa utgående skål- och dragarepenningar, hvilka vanligen uppgått till 300 rdr årligen för hvarje ordinarie vågkarl”.⁹⁰ Möjligen tjänade även vågkarlen Pettersson upp emot 300 riksdaler banco årligen för sitt arbete nere vid Södra Victualievågen, då tiderna var som bäst. Det motsvarar strax över 27 000 kronor årligen i dagens penningvärde.^{91,92} Vid flera tillfällen står dock Pettersson listad som ”extra ordinarie” eller ”extra” vågkarl i mantalsregistren, vilket var benämningar på en visstids- eller behovsanställd. En jämförelse över de generella dagslönerna för arbetare i Stockholm har visat att den faktiska reallönen låg på runt 16–20 skilling riksgälds per dag,⁹³ vilket skulle motsvara en dagslön på cirka 30 kronor i dagens penningvärde.⁹⁴ Det var inte förrän efter 1870 som lönerna började öka något och det var inte förrän år 1900 som ett dagsverke minskade från 12 till 10 timmar dagligen.⁹⁵ En arbetsvecka varade dock fortsatt i sex dagar, året om, utan semester.

Den här perioden i Stockholms historia präglas av en katastrofal bostadssituation. Folkmängdens tredubbling i huvudstaden under 1800-talets andra hälft berodde till stora delar på industrialiseringens behov av arbetskraft vilket resulterade i en stor inflyttning. Bostadsproduktionen svarade inte alls mot den kraftiga folkökningen. I mantalsregistren och kyrkoböckerna möts man av en mängd folk; arbetare och änkefruar, hela familjer med inneboende och fosterbarn, alla trängs de med råttor och vägglöss i små lägenheter och tycks flytta om vartannat. Under de dryga 30 åren Lars Johan Pettersson bor i Stockholm, flyttar han inte mindre än 21 gånger, och han bor aldrig längre än tre år på samma adress (figur 292).

Nr	År	Adress	Nr	År	Adress
1	1850	Götgatan 73	12	1869	Tjärhovsgatan 77
2	1851	Stora Bondegatan 9	13	1871	Stora Hoparegränd 6
3	1854	Tjärhovsgatan 44	14	1873	Baggensgatan 27
4	1857	Pilgatan 29	15	1875	Strömsgatan 12
5	1860	Pilgatan 42	16	1876	Götgatan 62
6	1861	Nytorget 41	17	1878	Lilla Mejtens Gränd 24
7	1862	Tjärhovsgatan 44	18	1881	Skånegatan 30
8	1863	Södermanlandsgatan 18	19	1882	Stora Mejtens Gränd 1
9	1864	Skräddargränd 3	20	1883	Stora Mejtens gränd 3
10	1866	Tjärhovsgatan 56	21	1883	Skånegatan 27
11	1867	Stora Bondegatan 44			

Figur 292. Tabell över antalet flyttar Lars Johan Pettersson gör sedan han kommer till Stockholm. Siffran i kolumnen längst till vänster korrelerar med numret i figur 293.

Figur 293. Karta över adresserna Lars Johan Pettersson bor på sedan han kommer till Stockholm 1850 och fram till hans död 1883. Mot bakgrund av Lundgrens Stockholmskarta från 1885. Stockholms stadsarkiv. Skala 1:15 000.

År 1861 flyttar han in på Nytorget 41.⁹⁶ Det är ett mindre hus i två våningar och flygel med totalt sex rum och två kök samt kattvind och skrub. ⁹⁷ 37 personer bor på adressen, fördelade på dessa sex rum. I Petterssons rum bor även styrmansänkan Sophia Lovisa Hultman med två av sina egna barn och två fosterbarn samt sjötullsvaktmästaren Carl Gustaf Damm. Hyran för rummet var på cirka 154 riksdaler banco årligen.⁹⁸ Fördelat på de tre vuxna blir summan lite drygt 1 riksdaler banco per vecka i hyra. Det motsvarar ungefär 100 kronor i dagens penningvärde.⁹⁹ För samma veckohyra år 1878 var situationen ännu värre bara ett par kvarter bort. En barnlös familj hyrde då ett litet rum vid Östra Kvarngränd. För att klara hyran inkvarterades varje natt fyra inneboende och för att få plats bars därför ett bord ut på gården, ”på den bäddas åt två man, och under den åt två”. På så vis tjänade familjen 1 riksdaler banco per inneboende i veckan.¹⁰⁰

Styrmansänkan, Sophia Lovisa Hultman,¹⁰¹ träffade antagligen vågkarlen Pettersson första gången redan 1854. Då flyttade de till samma adress på Tjärhovsgatan 44. De slog följe och delade rum vid varje flytt i 15 års tid tills de slutligen flyttade isär år 1869. Fram till 1861, då de båda flyttade in på Nytorget, står Sophia Lovisa dessutom skriven som ”skepparehustru” och ”sjökaptenshustru”. Epitetet änka använde hon inte förrän 1861. Kapten Hultman hade hon då inte bött med sedan 1850, samma år som deras yngste son Axel föddes. I mantalsuppgifterna för 1860 står i en anmärkning att ”mannens vistelse är f. okänd”. Samtidigt uppger Sophia Lovisa själv att ”hos mig boende, e:o Vågkarlen Lars Johan Pettersson”.¹⁰²

Livet som ensamstående kvinna med barn under 1800-talet var minst sagt svårt. Från 1858 kunde ogifta kvinnor ansöka om att få bli myndiga vid 25 års ålder. Giftna kvinnor förblev fortsatt omyn-

Figur 294. Huset på Nytorget 41 där vågkarlen Pettersson och Sophia Lovisa Hultgren bodde i ett rum med två av hennes egna barn samt två fosterbarn under 1861. Foto: Oscar Heimer 1912. Stadsmuseet i Stockholm (CC BY).

Figur 295. Bild vid nuvarande Folkungagatan norrut. Till höger i bild, nedanför trädet syns den adress där Sophia Lovisa hade sin bod, Tjärhovsgatan 81. Foto: Kasper Salin 1885–1901. Stadsmuseet i Stockholm (CC BY).

diga fram till förändringen med 1920 års giftermålsbalk.¹⁰³ Som änka sågs Sophia Lovisa dock som myndig och kunde även få förmyndarskapet över sina barn, vilket i andra fall hade krävt en manlig förmyndare. Mellan perioden 1850–1867 var exempelvis 83 % av förmyndarna i Göteborg män och av de 17 % där förmyndaren var kvinna benämndes samtliga utifrån sitt civilstånd som änkor.¹⁰⁴ Änkeståndet gav också kvinnan större ekonomisk frihet. Sophia Lovisa Hultman drev under 1850-talet bland annat krogrörelser¹⁰⁵ och var sedan månglerska, med första klassens rättigheter och egen bod, på Tjärhovsgatan 81.¹⁰⁶

Ytterligare ett sätt att få in pengar till hushållet var att ta emot fosterbarn. Mellan åren 1880–1881 och 1895–1896 så var 73 % av fosterbarnen i Gamla stan och på Södermalm placerade i arbetarfamiljer.¹⁰⁷ En tredjedel av fosterföräldrarna var ensamstående kvinnor och lite mer än hälften av dessa var just änkor.¹⁰⁸ Ersättningen som utgick för att vårda ett fosterbarn, den så kallade fosterlegan, var inte alls obetydlig. Den utgjorde i de flesta fall mer än hälften av en pigas genomsnittliga kontanta års-

lön. Det var inget välbetalt arbete att vara fostermor men det var ett sätt för kvinnor att tjäna något på det annars obetalda hushålls- och reproduktionsarbetet.¹⁰⁹ Sophia Lovisa var fostermor till två barn: Johan Gustaf, född 1858¹¹⁰ och Laurentia Lovisa Maria, född 1860.¹¹¹ Intressant är att båda barnens adress, vid såväl födsel som dop, var Pilgatan 29.¹¹² Det var adressen där Sophia Lovisa Hultman och Lars Johan Pettersson bodde under perioden. Även om de båda barnens föräldrar står som ”okända” i kyrkböckerna så har moderns ålder vid födseln angivits. Den sammanfaller med Sophia Lovisas ålder vid båda tillfällena, 38 och 40 år, vilket också utmärker sig som en relativt hög ålder i sammanhanget.¹¹³ Fosterbarnet Johan är dessutom namne med vågkarlen Lars Johan och Laurentia, som är den feminina formen av Lars,¹¹⁴ delade ju även namnet Lovisa med sin fostermor. Vid 1800-talets mitt föddes närmre en tiondel av samtliga barn i Sverige utanför äktenskapet. I Stockholm var det i stället nästan 40 % av barnen som föddes utomäktenskapligt.¹¹⁵ Beteckningen ”oäkta barn” användes för barn som var resultatet av utomäktenskapliga förbindelser, något som kunde vara behäftat med

ett stort socialt stigma och även stränga straff. Lönskaläge, som det kallades när två ogifta personer ingick i sexuella relationer, upphörde att vara ett brott 1864 och otrohet avkriminaliserades först 1937. Situationen i Stockholm ledde till att staden fick mycket dåligt rykte och på landsbygden sågs huvudstaden som ”nästet för osedlighet och omoral”.¹¹⁶ Begreppet Stockholmsäktenskap kom att beteckna den olegaliserade samlevnadsform som vi idag helt enkelt kallar samboskap men som på 1800-talet framstod som högst omoralisk och direkt emot kyrkans och den rådande lagstiftningens uppfattning. I huvudstaden var det inom de lägre sociala klasserna ändå ett rationellt och ekonomiskt gångbart sätt att leva. Vilket på sikt även kom att främja kvinnans roll inom förhållandet. Sophia Lovisa Hultman kunde fortsätta arbeta, tjäna sina pengar och till exempel själv underteckna sina bostadskontrakt. Hon ansågs som myndig och självständig och behövde inte förlita sig på sin man för försörjning. När 10 år hade passerat och hennes make, kofferdistkapten Hultman, fortfarande var försvunnen, började hon kalla sig änka. De hade vigts 1845 och således endast varit gifta i fem år när han försvann.

Kofferdistkaptenen Hultmans äventyr finner man i Sjömansrullorna. Redan 1843 listas styrman C. P. O. Hultman som förrymd då fartyget han hade mönstrat på i Stockholm lade till i New York. Christian Petter Oscar Hultman lyckades trots rymningen bli kapten och listas på flera resor under 1840-talets slut. År 1848 mönstrar han på skonerten Helgerum och den 11 juli 1849 seglar hon, med den då 28-åriga kaptenen Hultman, mot Malmö. I marginalen har det sedan skrivits att ”fartyget förolyckades vid afrikanska kusten”.¹¹⁷ När fartyget förolyckades och huruvida Kapten Hultman var ombord framgår dock inte. Vad som sedan hände kapten Hultman vet vi inte. Hans hustru, Sophia Lovisa och deras tre gemensamma barn, tvingades antagligen ganska snabbt acceptera att fadern inte skulle komma tillbaka. I de så kallade gratialansökningarna, en sorts pensioner som fördelades som understöd till fattiga eller sjuka sjömän och deras änkor, kan man läsa:

Hos högädle Diriction, evågar untermtecknad, utan någon pensions innehafware, efter min för 14 år den 20:e nästkommande october afwikne man, kofferdi Kapten, Christian Oscar Petter Hultman, som i de torftigaste omständigheter efterlämnade mig med 3:ne mindre oförsörgade barn; som jag i min fattiga belägenhet uppfostat, med Guds hjälp; men nu ej mäktat kan, till framgång, åt mig eller de minas. Med denna tanke hoppas och bönfaller jag, till Högädle Diriction, om en gratischal, såsom underhåll, för mina, nu och framtida betryckande bekymmer. Med djup underdånighet framhärdat. Stockholm den 15 mars 1864. Sofia Lovisa Hultman. Enka.¹¹⁸

Samma år som Sofia Lovisa och vägkarlen Lars Johan Pettersson flyttar isär, 1869, ber hon om ”en liten förhöjning”¹¹⁹ och hon tycks fortsätta sitt fattiga och kringflackande liv som änka med barn och fosterbarn ytterligare några år.

År 1876 återkommer dock kapten Hultman, efter drygt 26 år som frånvarande. Han mönstrar på skeppet ”Maria” som styrman i september samma år¹²⁰ och i november 1877 flyttar de tillsammans till Sophia Lovisas moster i Norrtälje. De flyttar till Göteborg och sedan till Stockholm igen där de lever som inneboende på olika adresser under början av 1880-talet. 1884 tycks Sophia Lovisa dock lämna kaptenen då hon själv flyttar tillbaka till Norrtälje. När hennes moster sedan dör 1889, får hon via ett ”gåfvobrev till förmån åt Fru Hultman och hennes fosterbarn”, överta gården i Norrtälje.¹²¹ Där lever hon till sin död 1903. Kapten Hultman verkar ha gjort sin sista resa 1889, då han mönstrade på barken ”Elphinstone” mot Hull.¹²² Han dog sedan urfattig och ensam på Sabbatsbergs fattighus 1897. Vägkarlen Pettersson fortsatte sina dagar på de fattigaste adresserna på Södermalm (figur 292 och 293). I början av 1880-talet sviktade hans hälsa. Han besöker sjukhuset vid flera tillfällen och dör sedan av lunginflammation den 28:e oktober 1883, 62 år gammal, ogift och enligt officiella källor utan barn. Frågan är dock om inte fosterbarnen Laurentia och Johans far egentligen var densamme som vår vägkarl vid Södra victualievågen på Stadsgården – Lars Johan Pettersson.

HANDEL

Det framkom flertalet mynt från fasen. Framför allt i avsatta lager i och kring kokhuset och dess södra tillbyggnad. Sammanlagt nio mynt från byggnadens senare brukningstid påträffades. I ett brukningslager

på kullerstengolvet i ett av kontorsrummen under Östra passagebron, direkt norr om kokhuset, påträffades också ett silvermynt präglat under Gustav III år 1779.

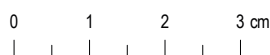

Figur 296. I ett avsatt golvlager i ett av kontorsrummen som hörde till Östra passagebron, grupp 29 rum 6, hittades detta silvermynt, en 1/24 riksdaler slaget 1779 (F:4912:3082:1). Skala 2:1.

Kontext	Regent och valör	Datering
4417:402:1	1 Öre, Fredrik 1	1730–1750
4418:773:1	1 Öre, Fredrik 1	1724
4418:423:1	2 Öre, Fredrik 1	1743
4431:920:1	½ Skilling, Karl XIV	1829
4435:832:1	1/12 Skilling, Karl XIII	1812
4435:1009:1	1/6 skilling, C XIV	1831
4609:3851:3	1 öre, K M	1718–1792
4609:3851:2	2 öre SM, Adolf Fredrik	1765
4609:3851:4	1 öre, K M	1718–1792
4609:3851:9	1 öre kopparmynt Fredrik I	1720-tal
4609:3851:8	1 öre, K M	1718–1792
4715:5103:1	1/6 Skilling Blanco, Karl XIV Johan	1840
4715:5105:1	1 öre, Oskar I	1856–1858
4715:5104:1	1/3 Skilling Banco, Oskar I	1853
4716:5113:1	1/6 Skilling Banco, Karl XIV Johan	1839
4718:5106:1	1/6 Skilling, Karl XIV Johan	1830–1832
4718:5123:1	1/6 Skilling Banco, Oskar I	1844
4718:5122:1	1 öre, Oskar I	1853
4722:6012:1	Karl XV 2 Öre	1863
4722:6011:1	1/2 Öre, Oskar I	1858
4840:19582:1	1/2 Öre, Fredrik I	1724
4840:19462:1	Fredrik I, 1 Öre	1740
4876:20339:2	Karl XIV Johan, 1 Skilling Banco.	1835–1840
4876:20339:1	Karl XIV Johan 1/4 Skilling	1819–1830
4876:20338:1	Karl XIV Johan, 1/4 Skilling	1819–1830

Kontext	Regent och valör	Datering
4876:20338:2	Karl XIV Johan, 1/4 Skilling	1819–1830
4876:20350:1	Gustav IV Adolf, Skilling.	1802–1808
4876:20339:3	Karl XIV Johan, 1 Skilling.	1819
4887:20667:1	Möjligt 1 skilling, Karl XIII	1812–1817?
4911:21639:1	1 öre, Oskar I	1856–1858
4912:3082:1	1/24 Riksdaler, Gustav III	1777–1783
4994:21996:1	Karl XI, 1/6 öre S M	1666
8006:7926:1	Gustav IV Adolf, 1/4 skilling	1808
8008:7529:1	Carl XIV Johan, 1 skilling	1827
8018:7923:2	Gustav IV Adolf, 1/12 skilling	1802–1808
8019:7928:1	Ulrika Eleonora/Fredrik I, 1 öre	1719–1750
8027:9036:1	Gustav IV Adolf, 1/4 skilling	1802
8027:10082:1	Karl XII, 1 daler S M nödmynt	1715
8034:9562:2	Gustav III, 1/24 riksdaler	1778–1783
8034:10672:1	Gustav III, 1 öre	1772/1778?
8039:8238:1	Oskar I, 1 riksdaler riksmünt?	1857?
8057:10602:1	Ulrika Eleonora/Fredrik I, 1 öre	1719–1750
8086:11195:1	Fredrik I, 1 öre	1750
8088:22569:2	Adolf Fredrik, 1 öre	1751–1768
8090:11454:1	Ulrika Eleonora, 1 öre	1719
8119:20264:1	Gustav IV Adolf, troligtvis 1/2 skilling	1803
8138:21753:1	Kristina, 1/4 öre	1638
8138:8358:1	Fredrik I, 1 öre	1731
8183:22653:1	Adolf Fredrik, 1 öre	1759
8196:9237:1	Gustav IV Adolf, 1/2 skilling	1802–1809

Figur 297. Tabell över bestämda mynt från fas 7.

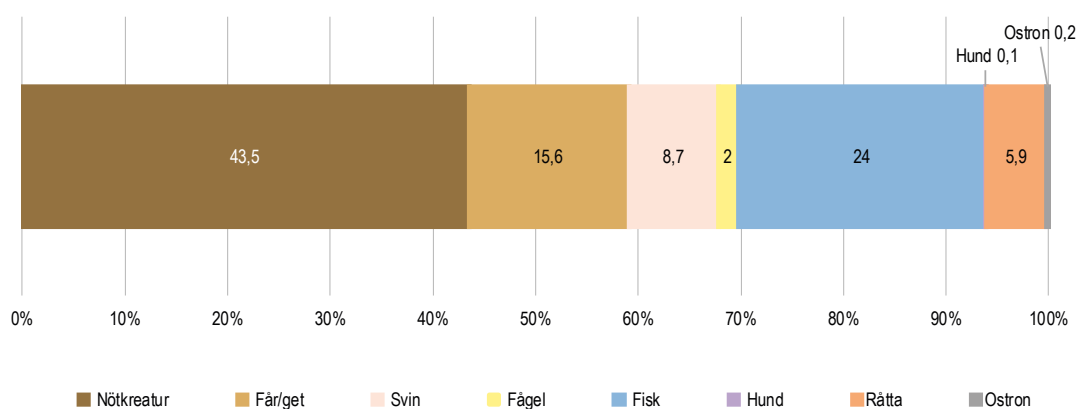

Figur 298. Del av en blyplomb (F:4739:5507:1) som hittades i golvlagret till en handelsbod (grupp 35). På ena sidan är plomben märkt med året 1778 och fem kronor. Skala 1:1.

Två blyplomber framkom från fasen. Den ena, ornerad med två överstruckna streck, påträffades i ett avsatt lager på trappan ner till kokhuset.¹²³ Den andra blyplomben framkom i ett avsatt lager på golvet i rum 1 i Nedre Järnbron.¹²⁴ Den är avbruten och märkt med "M | W" på ena sidan och "XXX" på den andra. Ytterligare ett föremål som tolkas som en form av plomb utgörs av ett stort blyföremål med en diameter om nästan 9 centimeter.¹²⁵ Föremålet är gjutet och märkt med året "17 | 78" samt 5 synliga kronor. Det påträffades i ett avsatt lager på golvet i kokhusets tillbyggnad som vid tillfället nyttjades som handelsbod.¹²⁶ Storleken på blyföremålet tillsammans med kronorna indikerar att den eventuella plomberingen avsett någonting värdefullt.

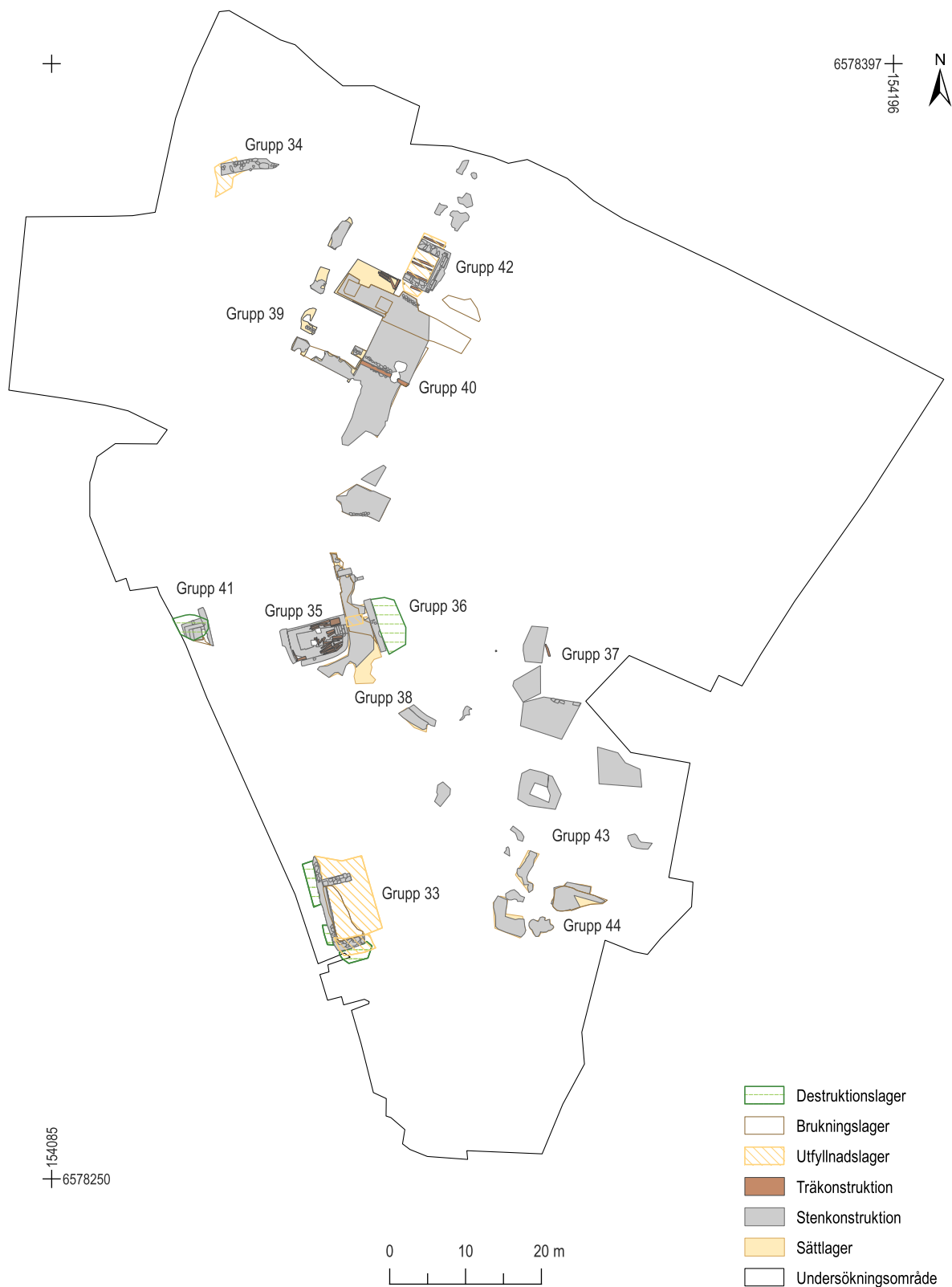
Osteologi

Generellt ökar mängderna ben från svin något på bekostnad av nötkreatur under fasen. Det är fortfarande en klar dominans av nötkreatur i materialet och för nöt, får/get och svin är det en tydlig övervikt av matavfall, det vill säga köttrika delar, i motsats till slaktavfall i materialet. Antalet fågelben var begränsat, men under fas 7 får tamfågeln stå tillbaka något för de mer vattenlevande fåglarna sjöorre och alfågel. Skogsfågeln tjäder står ensamt för hälften av fågelbeståndet under fasen. Till skillnad från föregående faser dominerar nu Östersjöfiskar som strömming och torsk i fiskbensmaterialet. Abborre och gädda samt karpfisken id förekommer även fortsatt under fasen. Den absolut största mängden ben från gnagare kommer under fas 7. Tidigare har totalt två fragment identifierats, under fas 2 och 4. Under fas 7 tillkommer 49 fragment vilket motsvarar cirka 6 % av det totala antalet ben under fasen.¹²⁷

Figur 299. Diagram över antal fragment/art av det insamlade osteologiska materialet för fas 7 uttryckt i procent.

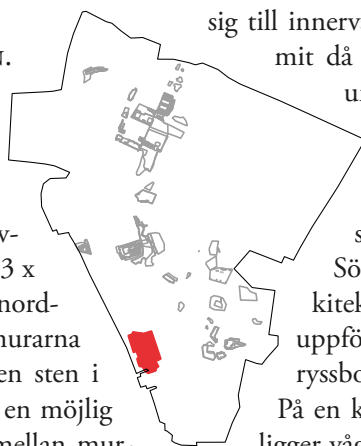
KONTEXTER I FAS 7, 1759–1867

Figur 300. Plan över fas 7. Skala 1:800.

KONTEXTGRUPP 33.
 VIKTUALIEVÅGEN PÅ STADSGÅRDEN.
 Datering: 1759–1867

Lämningen bestod av de södra och västra yttre grundmurarna till en byggnad samt en inre tvärmur som avdelat byggnaden. Dessa mätte cirka 13 x 4,5 meter och var orienterade i nordnordväst–sydsydöstlig riktning. Grundmurarna utgjordes av kantig och grovt huggen sten i upp till tre skift samt ett övre skift i en möjlig övermurskonstruktion. Vid brottet mellan murkonstruktionerna bildades en smal avsats på insidan av byggnaden som troligen varit avsedd för ett golvbjälklag. Murarna kunde konstateras vara delvis nedgrävda i ett större utfyllnadslager som bland annat täckte utjämnade rivningsmassor från Mariabranden 1759 innehållande ett stort antal fynd. I lagret som byggnaden uppförts på framkom inte mindre än åtta kritpipor tillverkade vid Anders Örnbecks fabrik mellan 1751–1760. Invändigt kunde ett fragmentariskt golvlager undersökas.¹²⁸ Det förhöll

sig till innerväggarna och har förmodligen tillkommit då golvet rasat in och sedan förmultnat under de rivningsmassor och utfyllnader som täckte byggnaden.

De bevarade lämningarna har ursprungligen tillhört den så kallade Södra Victualievågen uppförd av stadsarkitekt Carlberg 1759.¹²⁹ Det nya våghuset uppfördes efter att Ryssvågen, då inlemmat i ryssbodarna, brunnit ner tidigare samma år. På en karta över Stadsgården från 1760-talet ligger våghuset i vinkel mot Parmmätarstugans västra gavel.¹³⁰ Samma plan följer i kartmaterial fram till dess att byggnaden rivs 1867. Det hade länge varit önskat att staden skulle reparera den befintliga vågen eller låta uppföra en ny byggnad för ändamålet. De ryska köpmännen klagade på trängseln med allmogen vid våghuset, särskilt om hösten när viktualier och andra varor ankom, samt hur deras hampa och lin tog skada då allmogen låtit väga vätskor och saltlake i vågskålarna. Det nya våghuset var därför tvärdelat med en del för de ryska handelsmän-

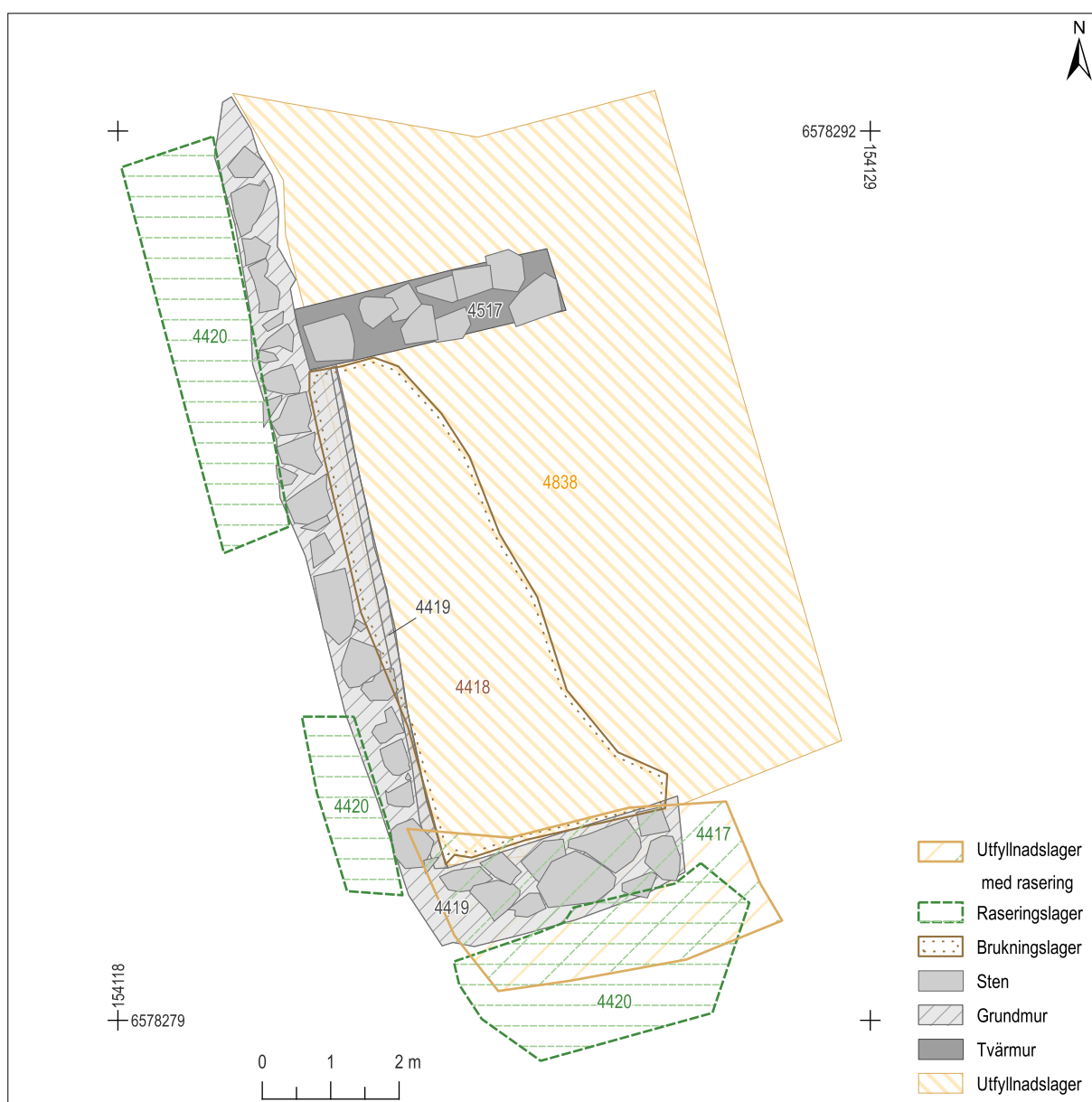
Figur 301. Kartöverlägg med grundmurarna efter Södra Victualievågen som framkom vid den arkeologiska undersökningen lagda på en situationsplan över Ryssgården från 1760-talet. De gråmålade partierna avbildar trä- eller korsvirkeshus och de rödmålade utgör stenhus. Skala 1:200. Stockholms stadsarkiv.

nen och en för allmogens lantprodukter. Carlbergs efterträdare, Stadsarkitekt Carl Christoffer Gjörwell, redogjorde 1817 för de byggnader som var i störst behov av reparation och nämner i första hand en ”ny Victualievåg och nya bodar uti Ryssgården”.¹³¹ 1819, i samband med projekteringen av bodlängan i Brunnsbacken¹³² levererar han ett förslag på ett nytt våghus på Stadsgården,¹³³ som dock ej skulle realiseras. Rysshandeln hade i praktiken utslöcknat under 1820-talet och ryska varor såsom linpackar, hampa och talg vägdes knappast mer på Ryssvägen nere i Stadsgården. Vågen utnyttjades alltmer enbart för allmogens lantprodukter och från 1830-talet även för vägning av järnet i Järngraven. 1826 gjordes en

omfattande renovering av Carlbergs gamla våghus och i en brandförsäkring från 1837, beskrivs vågen som en byggnad av resvirke med brädpanel och trägolv.¹³⁴

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4417	Utfyllnadslager med rasering	+2,25
4418	Brukningsslager	+1,77
4419	Grundmur	+2,23
4420	Raseringslager	+2,15
4517	Tvärmur	+0,94
4838	Utfyllnadslager	+0,52

Figur 302. Tabell över de kontexter som ingår i grupp 33.

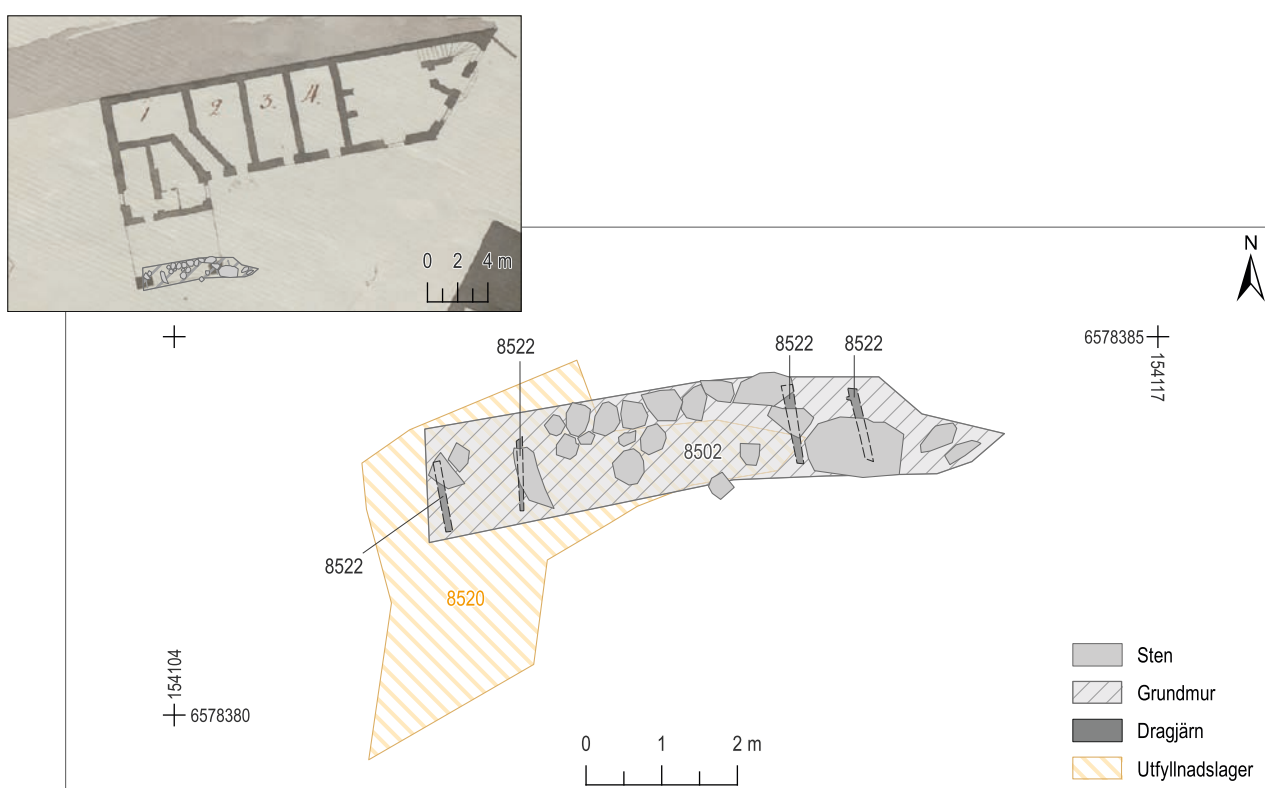
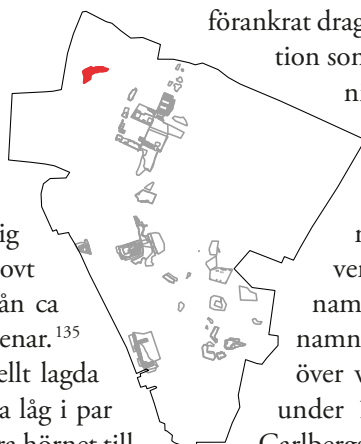
Figur 303. Plan över grupp 33. Skala 1:100.

KONTEXTGRUPP 34. *FYRFOTEN*
STORA JÄRNVÅGEN I JÄRNGRAVEN.
Datering: cirka 1762–1867

I den norra delen av undersökningsområdet framkom en cirka 7 x 1,5 meter lång mur orienterad i öst–västlig riktning. Muren var kallmurad av grovt huggen sten i en blandad storlek, från ca 0,5 meter upp till 1,2 meter stora stenar.¹³⁵ Under stenarna framkom fyra parallellt lagda och en meter långa dragjärn.¹³⁶ Dessa låg i par om två, i nordsydlig riktning, i vardera hörnet till grundmuren. I varje järn satt kraftiga spikar vilka

förankrat dragjärnen i en underliggande träkonstruktion som endast avtecknade sig som mörkfärgningar och enstaka träfibrer i det underliggande utfyllnadslagret.¹³⁷

Lämningen tolkas som en rest av den nya järnvåg som uppfördes i Järngraven efter branden 1759 och gick under namnet Fyrfoten. Den stora vågen fick sitt namn efter de fyra pelare som bar upp taket över vågen.¹³⁸ Byggnaden uppfördes senast under 1762, då den finns avmätt på en av Carlbergs generalplaner från detta år.¹³⁹

Figur 304. Plan över kontextgrupp 34 i skala 1:100. Översikt med grupp 34 på Carlbergs Generalplan över området från 1762 i skala 1:500.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
8502	Grundmur	+0,80
8520	Utfyllnadslager	+0,45
8522	Dragjärn	+0,42

Figur 305. Tabell över de kontexter som ingår i grupp 34.

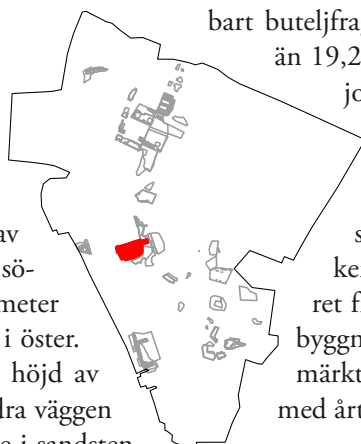

Figur 306. Akvarellerad konturetsning av Martin Rudolf Heland efter Elias Martins teckning. Från Östra passagebron omkring 1790. Till höger visas östra våghuset eller Fyrfoten som den också kallades där stångjärnet vägdes. Riksantikvarieämbetet (Public Domain).

KONTEXTGRUPP 35.
HANDELSBOD I ANSLUTNING TILL
KOKHUSET PÅ STADSGÅRDEN
Datering: 1769–1867

Lämningen bestod av en utbyggnad direkt söder om kokhuset¹⁴⁰ i form av en källare med absidformad gavel åt söder. Källarrummet var cirka 7 x 4 meter stort (28 m²) med en trappnedgång i öster. Byggnadens väggar, bevarade till en höjd av 1,5 meter, var uppförda mot den södra väggen i kokhusbyggnaden och konstruerade i sandsten på en gråstensgrund.¹⁴¹

Rummet hade ett stengolv av kullersten ytterst och sandstensplattor centralt. Längs med väggarna i norr och öster var golvet förbättrat med plankor och i det nordöstra hörnet, direkt nedanför trappan, stod en trälår fylld med kalkbruk. Mot väggen i den sydvästra delen av källaren, fanns en grop fylld med en-

bart buteljfragment. Gropen innehöll inte mindre än 19,2 kg buteljglas, varav den absoluta majoriteten var fragment från mörkbruna och gröna ölflaskor daterade till cirka 1825–1870.¹⁴² Golvet var delvis täckt av ett brukningslager med inslag av dynga och tjära i vilket enstaka keramikskärvor påträffades.¹⁴³ I golvlagret framkom också fynd som nästan följer byggnadens hela livslängd, en stor blyplomb märkt 1778¹⁴⁴ och en laggstav brännmärkt med årtalet 1861.¹⁴⁵

I kart- och arkivuppgifter framgår det att tillbyggnaden primärt nyttjats som handelsbod. Redan i bygglovsritningen från 1769 specificerades att bodbyggnaden uppfördes av ”minut- och victualiehandlaren Johan Wik”.¹⁴⁶ Minuthandel kan likställas med detaljhandel och viktualier är ett äldre ord för livsmedel. Wik hade fått sitt hem i kvarteret Bocken nedbränt under Mariabranden tio år tidigare¹⁴⁷ och

Figur 307. Absidformad bodbyggnad som var sammanbyggd med kokhuset i söder framrensad. Foto från sydväst.

Figur 309. Insidan av handelsboden på Stadsgården. Till vänster om trappan syns det kvarlämnade kalkträget. Foto från väster.

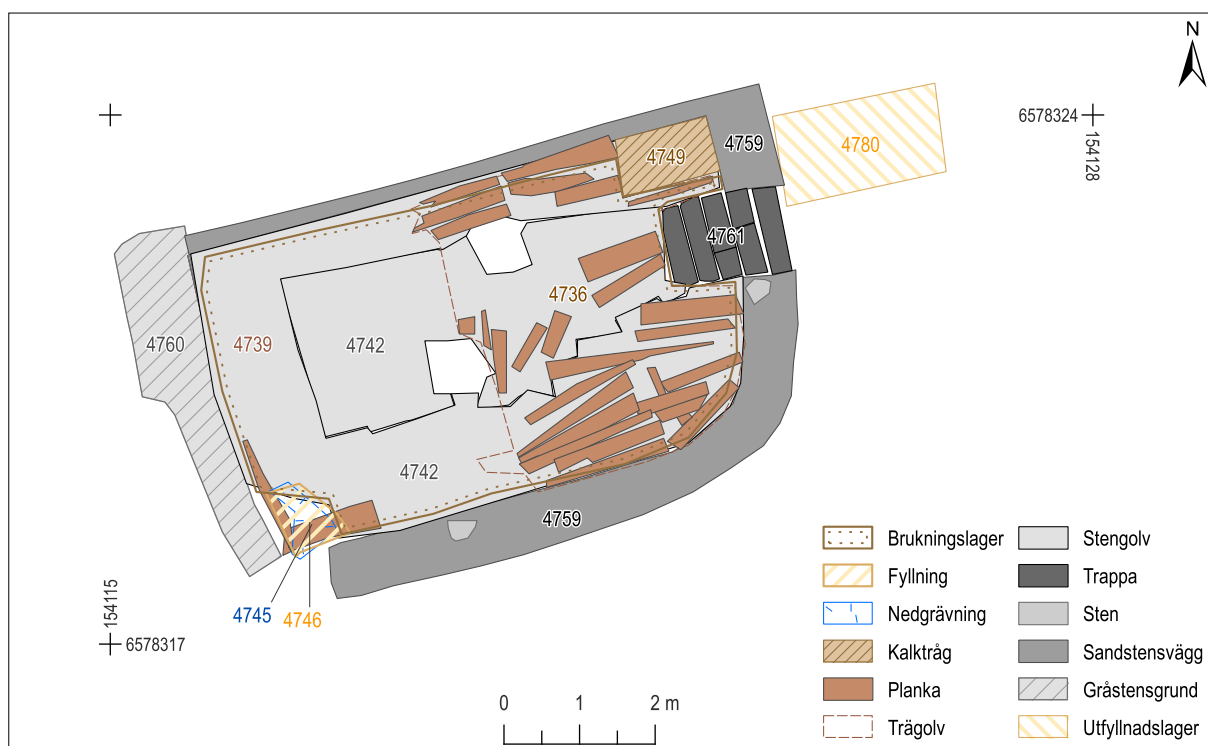
På ett stereofotografi från 1860-talet tycks kokhuset vara täckt av byggnadsställningar. I en tidningsnotis från slutet på augusti månad 1867 nämns det att rivningarna på Stadsgården redan var fullt gångna då kokhuset väl börjat rivs,¹⁵⁰ vilket inte syns på fotografiet. Möjligen utfördes fasadrenoveringar när fotografiet togs varför den fulla kalklåren som framkom vid undersökningarna fortfarande stod kvar i källaren.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4736	Trägolv	+0,74
4739	Brukningsslager	+0,83
4742	Stengolv	+0,64
4745	Nedgrävning	+0,48
4746	Fyllning	+0,45
4749	Kalktråg	+0,90
4759	Sandstensväggar	+1,84
4760	Gråstensgrund	+1,23
4761	Trappa	+0,52
4780	Utfyllnadslager	+0,29

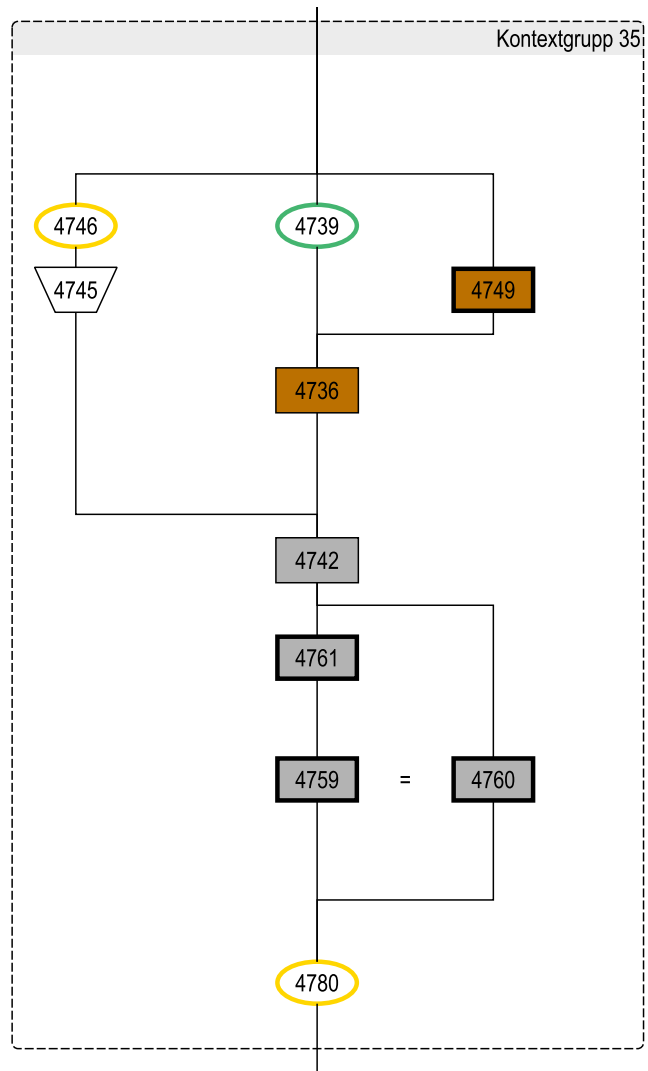
Figur 310. Tabell över de kontexter som ingår i grupp 35.

Figur 311. Längst ner till höger i bild visas kokhuset i Stadsgården under reparation och vänster därom syns basarbyggnaden (grupp 41), som uppfördes i början 1820-talet, i tre avsatser längs med Brunnbacken. Stereofotografi från 1860-talet (privat bild).

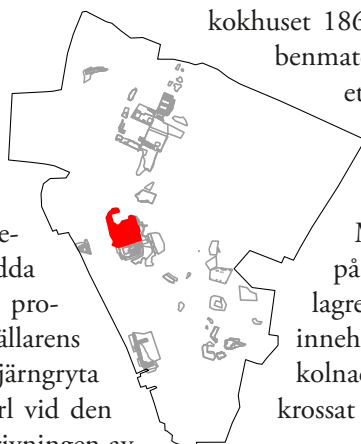
Figur 312. Plan över grupp 35. Skala 1:100.

Figur 313. Gruppmatris över kontextgrupp 35.

KOKHUSET UNDER FAS 7

Byggnaden genomgick en rad ombyggnationer och reparationer under sin livstid. Förutom den tillbyggda absidformade byggnaden mot kokhusets södra vägg, sker en reparation av spisarna. Dessa var försedda med eldfast tegel från Höganäs vars produktion startade först 1826.¹⁵¹ I källarens sydöstra hörn påträffades en större järngryta som sannolikt användes som kokkärl vid den sista måltiden som tillagades innan rivningen av

kokhuset 1867. En osteologisk analys utfördes på benmaterial från två avsatta lager i kokhuset, ett golvlager¹⁵² och ett avfallslager kring trappen ner till kokhuset.¹⁵³ Fördelningen visar att det primärt förbrukats fisk och nötkreatur i byggnaden. Makrofossilanalysen som genomförts på arkeobotaniskt material ifrån golvlagret fördjupar bilden något.¹⁵⁴ Provet innehöll fiskfjäll och fiskben men även förkolnade halvkor av gräört och hästböna samt krossat skalkorn.¹⁵⁵

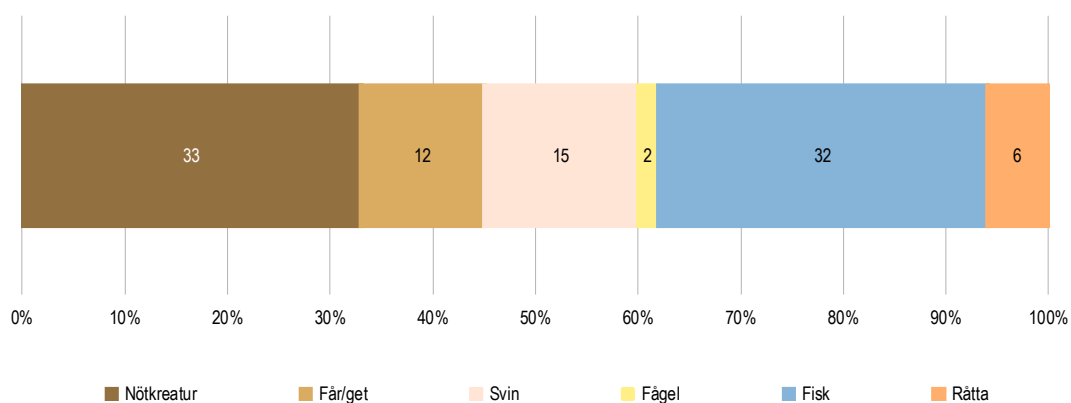
Figur 314. Översiktsbild av kokhuset. Uppe till höger i bild, ovanpå tegelbänken, syns en järngryta som sannolikt användes som kokkärl vid den sista måltiden som tillagades i kokhuset. Foto från nordväst.

Figur 315. Närbild på teglet i spisväggarna. Lägg märke till stämpeln "HÖGANÄS" i teglet. Produktionen av eldfast tegel vid Höganäs startade först 1826.

Samtliga fragment från råttorna kom i lagret kring trappen, där även ett överarmsben från får eller get med gnagspår påträffades. Förutom två fragment i golvlagret kom allt övrigt fiskbensmaterial kring trappen,

abborre, gädda, och id samt torsk och strömming. Rimligen har råttorna hållit sig till utrymmen i trappen där de dragit in ben och festat på matresterna från matberedningen i kokhuset.

Figur 316. Diagram över artfördelningen i kokhuset uttryckt i procent. Fördelningen baseras på antal fragment.

MORDET I KOKHUSET 1843

Fredagen den 28 april 1843 skedde ett brutalt mord i kokhusets nedre våningsplan. Kokerskan Greta Hansdotter, 60 år, påträffades morgonen därpå ”liggande död i spiseln, med hufvudet sönderkrossadt på det allra grymmaste sätt. En blodig sten, hwarå hår var fastklibbat, låg der bredvid”.¹⁵⁶ Greta Hansdotter hade de senaste 12 åren före sin död uppehållit sig i kokhuset där hon assisterade kockarna vid tillagningen av maten. För detta fick hon del av bespisningen. De få pengar hon hade sparat ihop hade hon tjänat som dricks vid servering av maten.¹⁵⁷ 1842 stod hon skriven som piga boende i Parmmätarestugan.¹⁵⁸ Enligt dagspressen ska hon ha saknat boende och övernattat i kokhuset, vilket hon stängde varje kväll strax efter klockan 21. Den

17 maj greps skrädderiarbetaren Sven Andersson, 65 år gammal. Andersson, som tidigare straffats för stöld, hade pekats ut av vittnen och erkände mordet under förhör. Motivet var att komma åt hennes pengar, vilka uppgick till cirka 10 riksdaler riksgälds, motsvarande cirka 850 kronor i dagens penningvärde.¹⁵⁹ Förutom pengarna kom han även över fyra halsdukar. Andersson erkände att han stannat kvar hos Greta Hansdotter efter stängning av kokhuset, ”först givit henne dråpslag samt derefter släpat henne upp i spisen ock lagt ved öfver henne”.¹⁶⁰ Sven Andersson häktades för mordet och satt fängslad i Stadshusfängelset, nuvarande Stadsmuseet, blott ett stenkast ifrån mordplatsen. Ganska snart därefter hittades han hängd i sin cell.¹⁶¹

Figur 317. Utsikt från Brunnsbacken över Saltsjön med Södra kokhuset i bildens mitt. Det är liv och rörelse vid brunnen på Brunnsbacken och full aktivitet på lastageplatsen vid Stadsgården. Vägen som ledde ned till Stadsgården var belägen längs med kokhusets västra sida. Utsnitt från Johan Sevenboms målning från 1773. Stadsmuseet i Stockholm (CC BY).

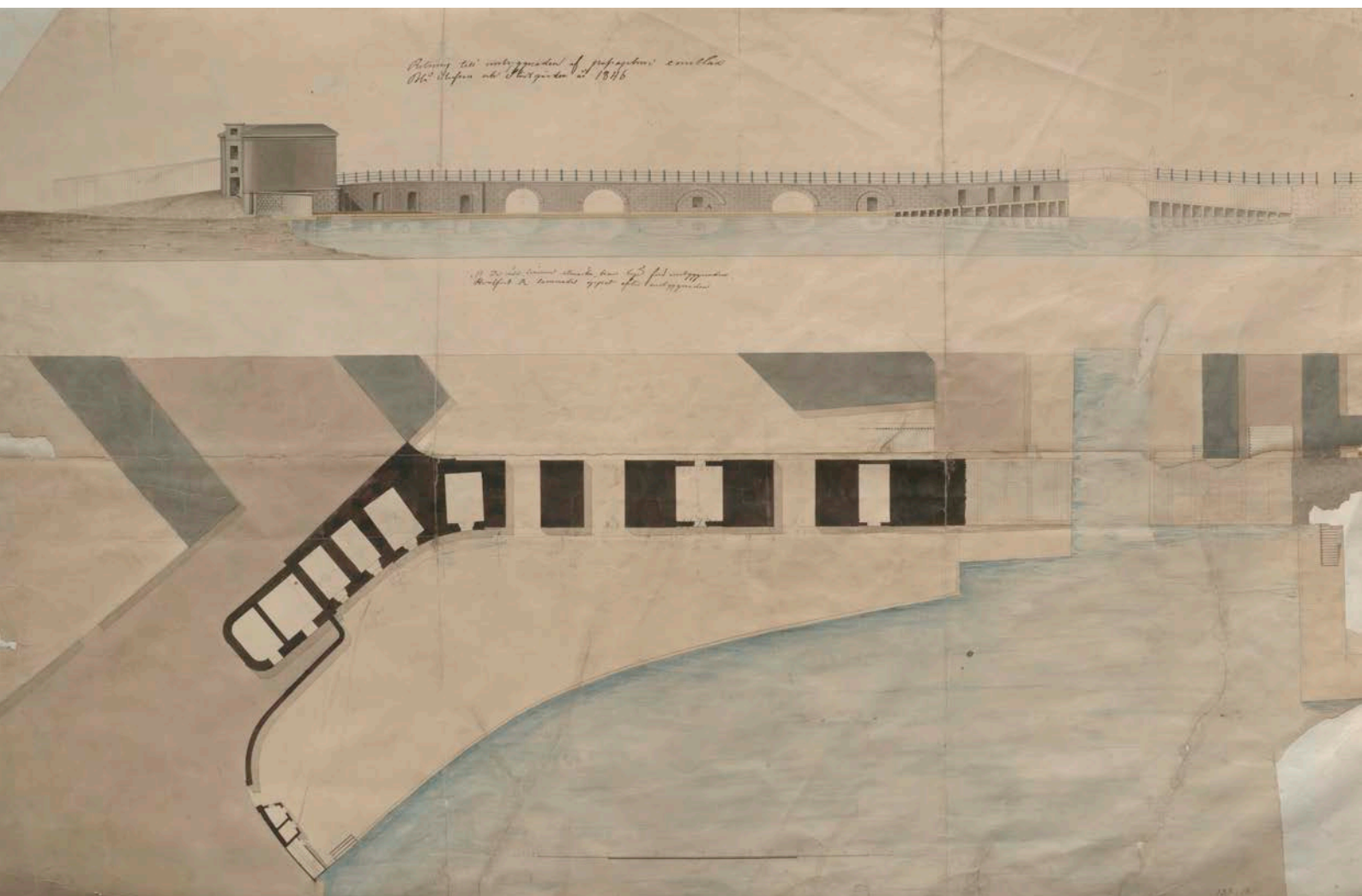
KONTEXTGRUPP 36.
SKILJEMUR MELLAN JÄRNGRAVEN
OCH STADSGÅRDEN
Datering: cirka 1760-tal–1867

Lämningen utgjordes av fem delkontexter, 0,9 meter breda, samtliga ursprungligen tillhörande samma mur¹⁶² med en total längd på cirka 32 meter. Muren var konstruerad på en grundförstärkning av större kantig sten och sedan minst fyra skift med fint huggna sandstensblock fogade med gulvitt kalkbruk. Troligen har den haft ytterligare en överbyggnad med tegel då flertalet tegelstenar fortfarande var synliga i murens topp och det överliggande raseringslagret primärt utgjordes av tegelkross och murbruk.¹⁶³ Längst i söder

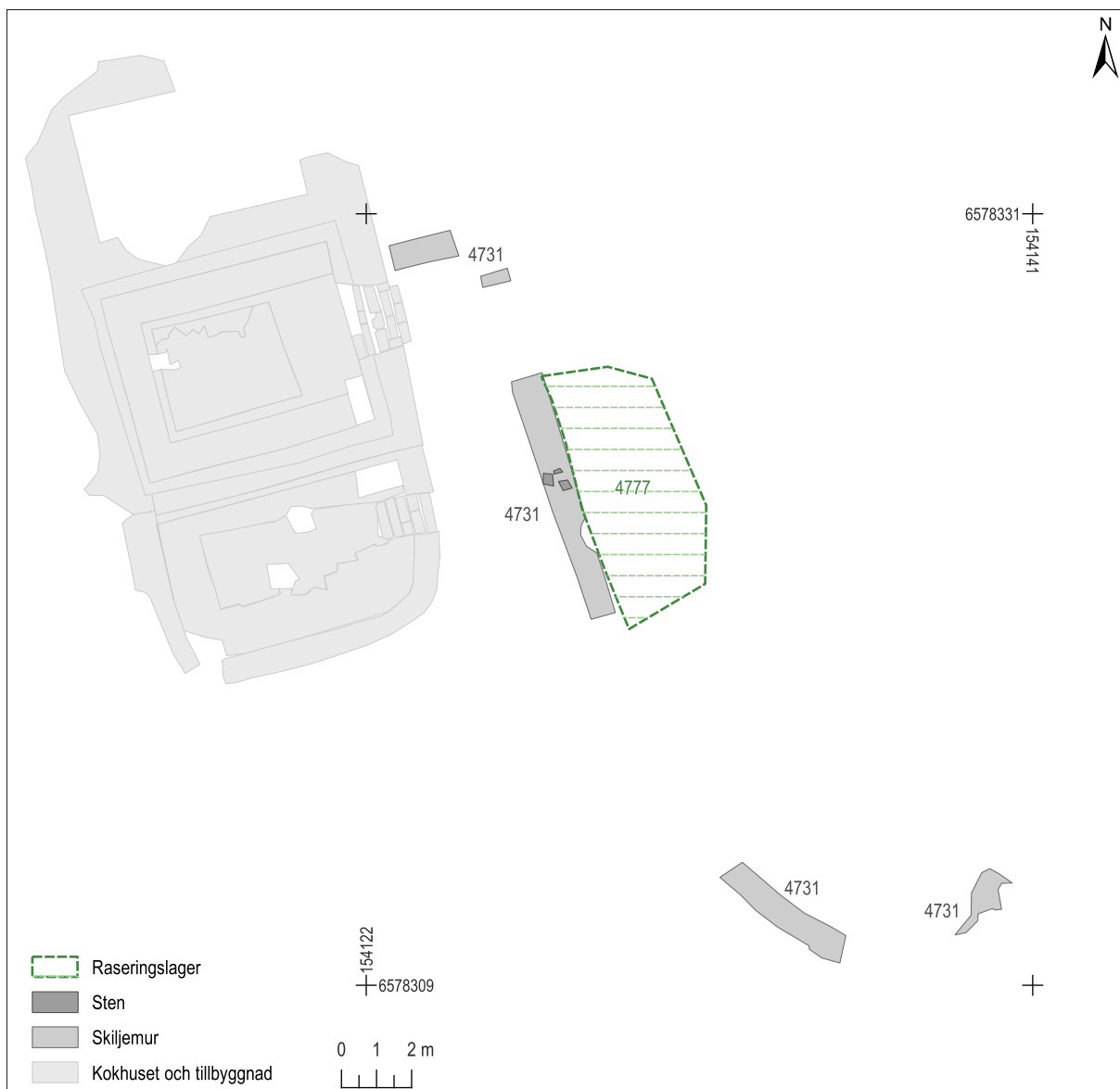

observerades ett stapelgångjärn i murens östra avslut, vilket sammanfaller med den öppning i muren som syns i kartmaterialet från senare delen av 1700-talet.

Ganska direkt efter Mariabranden 1759 uppfördes en skiljemur mellan Järngravens lastplats och Stadsgården. Muren löpte från det nyrenoverade kokhuset och österut mot kajen vid Saltsjön. I kartmaterial från 1760- och 1780-talen är den tydligt utmärkt, dock med ett annat utseende.¹⁶⁴ Först i en designationsritning från 1799 har skiljemuren det utseende som följer i senare kartmaterial och som observerades även vid undersökningarna.¹⁶⁵ Skiljemuren revs samtidigt som kokhuset, senast 1867.

Figur 318. Situationsplan med ritning till ombyggnad av passagebron mellan Blå Slussen och Stadsgården av Axel Nyström, 1846. På ritningen framgår skiljemurens sträckning från kokhuset. Stockholms stadsarkiv (Public Domain).

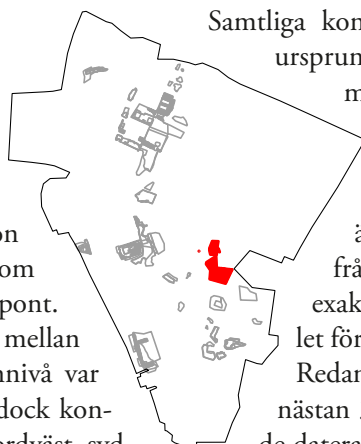
Figur 319. Plan över grupp 36 med kokhuset och dess tillbyggnad gråmarkerad. Skala 1:200.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4731:1-5	Skiljemur	+0,86
4777	Raseringslager	+0,50

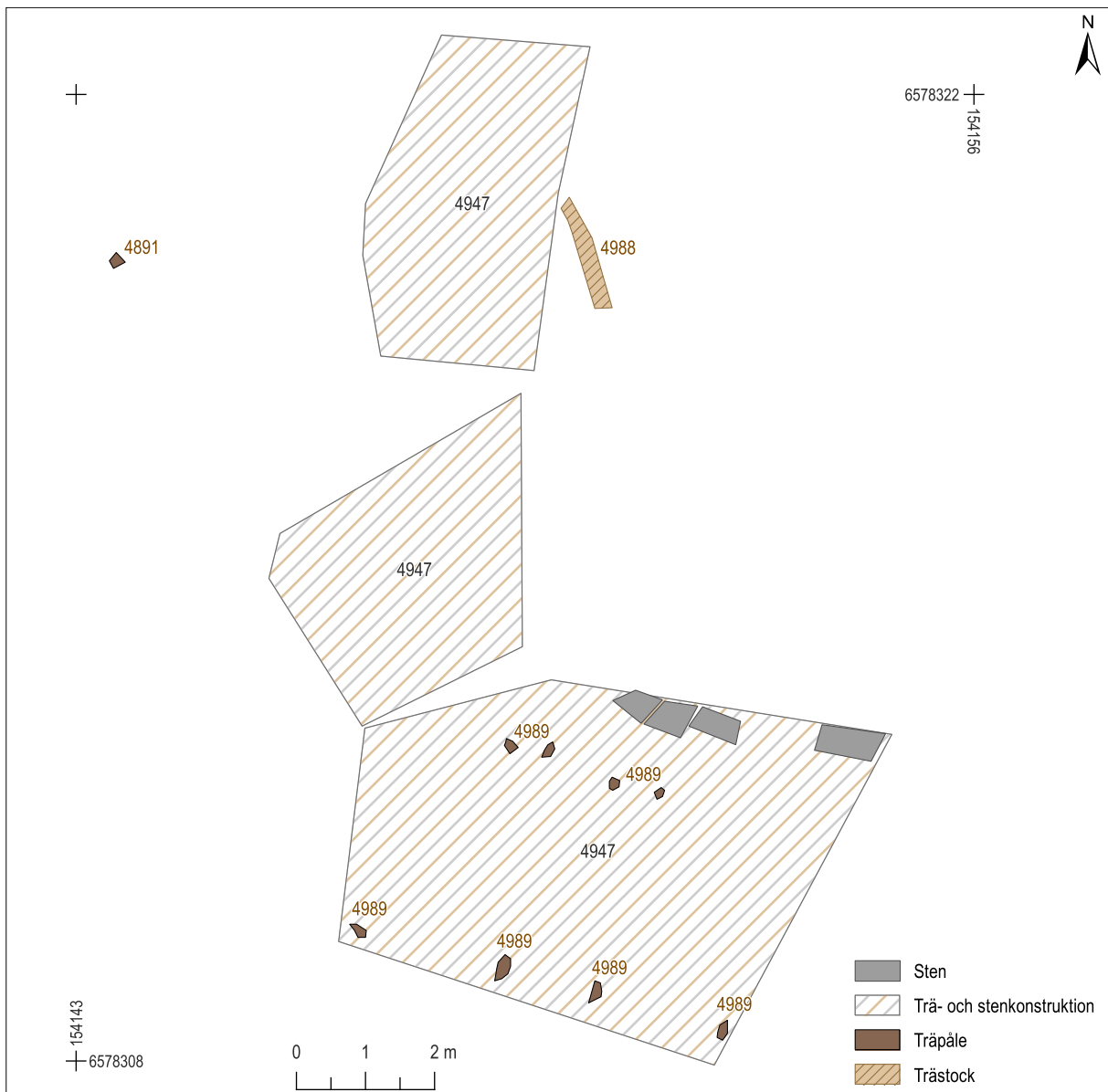
Figur 320. Tabell över de kontexter som ingår i grupp 36.

KONTEXTGRUPP 37.
KAJLÄMNING PÅ STADSGÅRDEN
Datering: cirka 1770–1870-tal

Lämningen bestod av fyra kontexter i form av pålningar och liggande timmer samt en större träkonstruktion med pålar, timmer, plank och sten som framkom vid djupschakt inom en spont. Då konstruktionen 4947 framkom mellan -1 och -2 meter under grundvattennivå var den svårdokumenterad. Det kunde dock konstateras att konstruktionen gick i nordväst–sydöstlig riktning. Pålarna var cirka 0,2 meter breda och firsidigt huggna med urtag för liggande timmer i samma dimension. Konstruktionens delar var sammanfogade med både spik och dymlingar. Två av pålarna i konstruktionen har dendrodaterats till 1876–1886 respektive 1869–1899.¹⁶⁶ I lämningens norra del framkom fyra grovt huggna, 1 x 1 meter stora stenar, vilka förmodligen utgjort en begränsning åt norr. Antingen i form av Stadsgårdshamnens norra kajfront eller i form av en trappa som lett ner till densamma.

Samtliga kontexter har sannolikt tillhört samma ursprungliga konstruktion. Utifrån kartmaterialet följer lämningarna med stor samstämmighet den kaj som löpte längs med Nedre Järngravens östra och Stadsgårdens norra front. Kajen är tydligt markerad på Tillaeus karta från 1771 och följer en mer eller mindre exakt plan tills omdaningarna på 1870-talet förändrade Stadsgårdshamnens utseende. Redan 1870 var en ny kaj under uppförande nästan 30 meter norr om den aktuella¹⁶⁷ och de daterade pålarna i konstruktionen är således något unga. I Byggnadschefens berättelse över arbeten i Stockholm under år 1879 framgår dock att ”den gamla kajen... / ... blifvit förstärkt medelst nedslagning af nya pålar, samt inläggning af nya hammarband och plankbeläggning”.¹⁶⁸ Därefter planades och grusades det nya hamnområdet. Lämningen tillhör därför sannolikt det sena 1700-talets kajfront i Stadsgården och det daterade virket bör vara 1870-talets reparationer av samma kaj.

Figur 321. Plan över grupp 37. Skala 1:100.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4891	Träpåle	+0,21
4947	Trä- och stenkonstruktion	-1,0
4988	Liggande stock	+0,78
4989	Pålar	+1,37

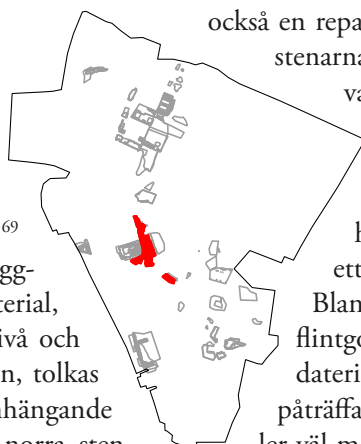
Provnummer	Datering	Proveniensen
4947:50401	1876–1886	Östra Götaland
4947:50402	1869–1899	Östra Götaland

Figur 323. Tabell över dendrokronologiska dateringar inom kontextgrupp 37.

Figur 322. Tabell över de kontexter som ingår i grupp 37.

KONTEXTGRUPP 38.
STENLAGD YTA PÅ STADSGÅRDEN
Datering: cirka 1790-tal–1867

Lämningen bestod av två separata stenläggningar som var bevarade till en storlek av cirka 11,4 x 8 meter¹⁶⁹ respektive 8 x 1,2 meter.¹⁷⁰ Då stenläggningarna innehöll ett likartat stenmaterial, framkom på samma stratigrafiska nivå och båda relaterade direkt till skiljemuren, tolkas de utgöra del av en större sammanhängande stenlagd yta vid Stadsgården. Den norra stenläggningen var belägen längs den östra och sydöstra utsidan av kokhuset och dess tillbyggnad.¹⁷¹ Åt öst begränsades stenläggningen av skiljemuren.¹⁷² Den södra stenläggningen var lagd dikt an den södra sidan av skiljemurens förlängning.¹⁷³ Stenläggningarna var lagda med kullersten i ett sättlager med sand och grus.¹⁷⁴ En vällagd rännal följde stenläggningens östra sida väster om skiljemuren med svag sluttning åt söder till sydöst. Längst i norr framkom

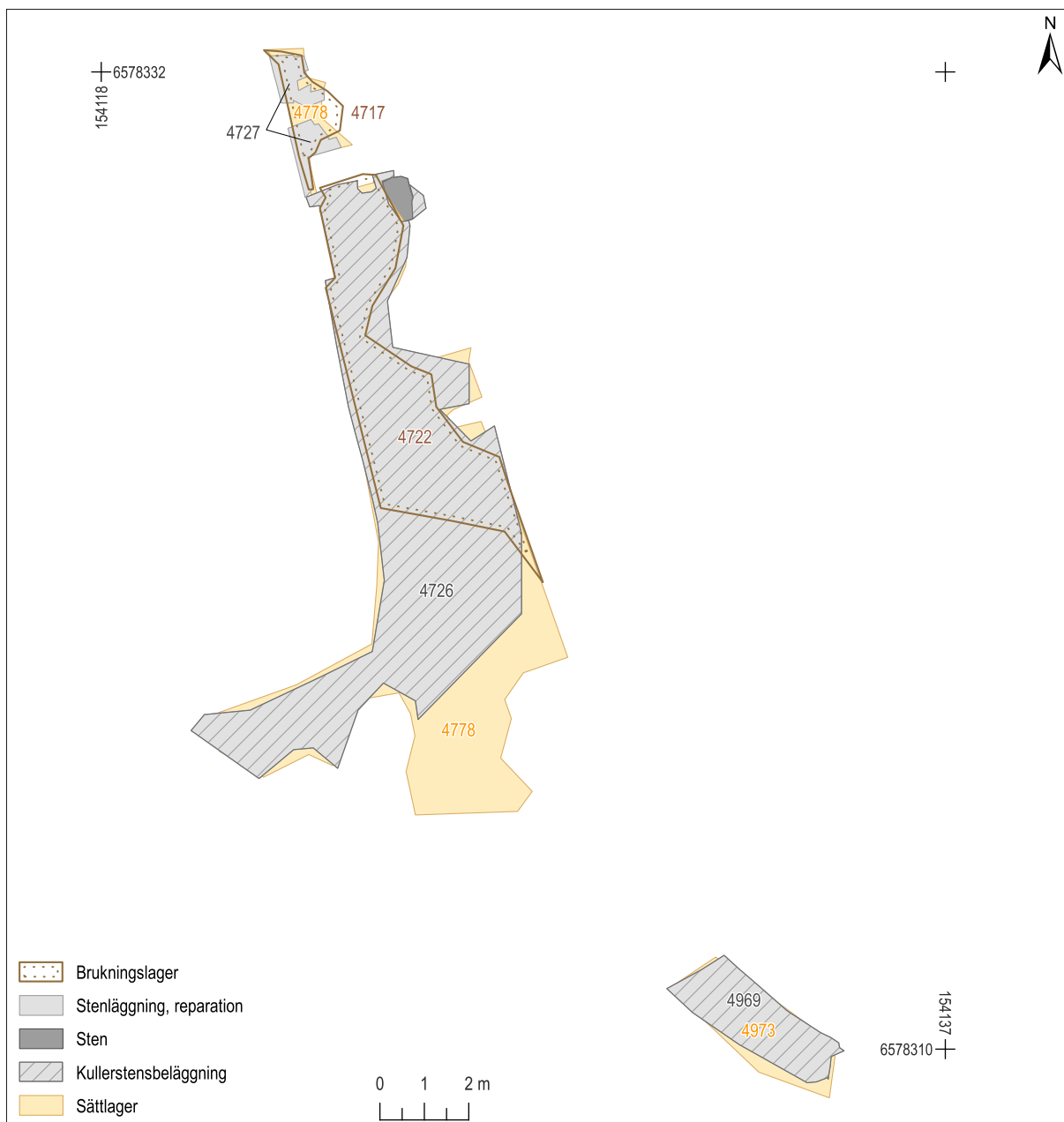
också en reparerad del av samma stenläggning, där stenarna dock lagts med ett stenmaterial som var firsidigt hugget.

Stenläggningarna har utgjort en torgyta på Stadsgården under fasens sista halvsekel och täcktes delvis av en rest av ett brukningslager med flertalet fynd.¹⁷⁵

Bland fynden, vilka primärt utgjordes av flintgods, porslin och enstaka buteljglas med dateringar från sent 1700-tal till 1800-tal,¹⁷⁶ påträffades också två mynt som sammanfaller väl med stenläggningens sista brukningstid. Ett ½-öresmynt från 1858 och ett 2-öresmynt från 1863.¹⁷⁷ Fyndmaterial i sättlagren under stenläggningarna innehöll bland annat flintgods¹⁷⁸ och stratigrafiskt bör den ha tillkommit i samband med uppförandet av skiljemurens sista generation, vilket skett senast 1799.¹⁷⁹ Stenläggningen togs sedan ur bruk runt 1867 och täcktes av rivnings- och utfyllnadsmassor när kokhuset och skiljemuren slutligen revs.

Figur 324. Rest av en stenläggning med rännal som var lagd dikt an emot södra sidan av skiljemuren (grupp 37). Skiljemuren åtskilde Järngraven från Stadsgården. Foto från söder.

Figur 325. Plan över grupp 38. Skala 1:150.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4717	Brukningslager över 4727	+1,02
4722	Brukningslager över 4726	+0,86
4726	Kullerstensbeläggning	+0,80
4727	Stenläggning, reparation	+0,96
4778	Sättlager	+0,78
4969	Kullerstensbeläggning	+0,47
4973	Sättlager	+0,45

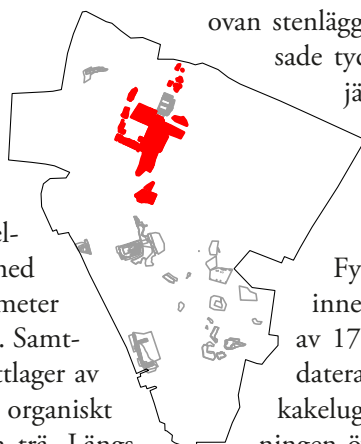
Figur 326. Tabell över de kontexter som ingår i grupp 38.

Fyndnummer	Typ	Datering
4722:6011:1	Mynt, 1/2 Öre, Oskar I	1858
4722:6012:1	Mynt, 2 Öre, Karl XV	1863

Figur 327. Tabell över daterande fynd inom kontextgrupp 38.

KONTEXTGRUPP 39.
STENLAGD YTA VID
NEDRE JÄRNGRAVEN
Datering: cirka sent 1700-tal–1867

Lämningen bestod av fem kullerstensbeläggningar bevarade i 15 delkontexter av varierad storlek men med en total utbredning på cirka 48 x 15 meter i nordnordöst–sydsydvästlig riktning. Samtliga stenläggningar var lagda i ett sättlager av grusig sand som bitvis föregåtts av organiskt material i form av kvistar, bark och trä. Längs de norra väggarna i valvpassagerna under bron var rännदार lagda för dagvattenavrinning ut mot Salt-sjön i öst. Stenläggningarna framkom stratigrafiskt direkt över grupp 32¹⁸⁰ vilken hade satt sig kraftigt åt öst. Den berörda stenlagda ytan utgör bitvis reparationer av den förra samt nylagda stenläggningar vid Nedre järnbron. Delar av det avsatta lagret

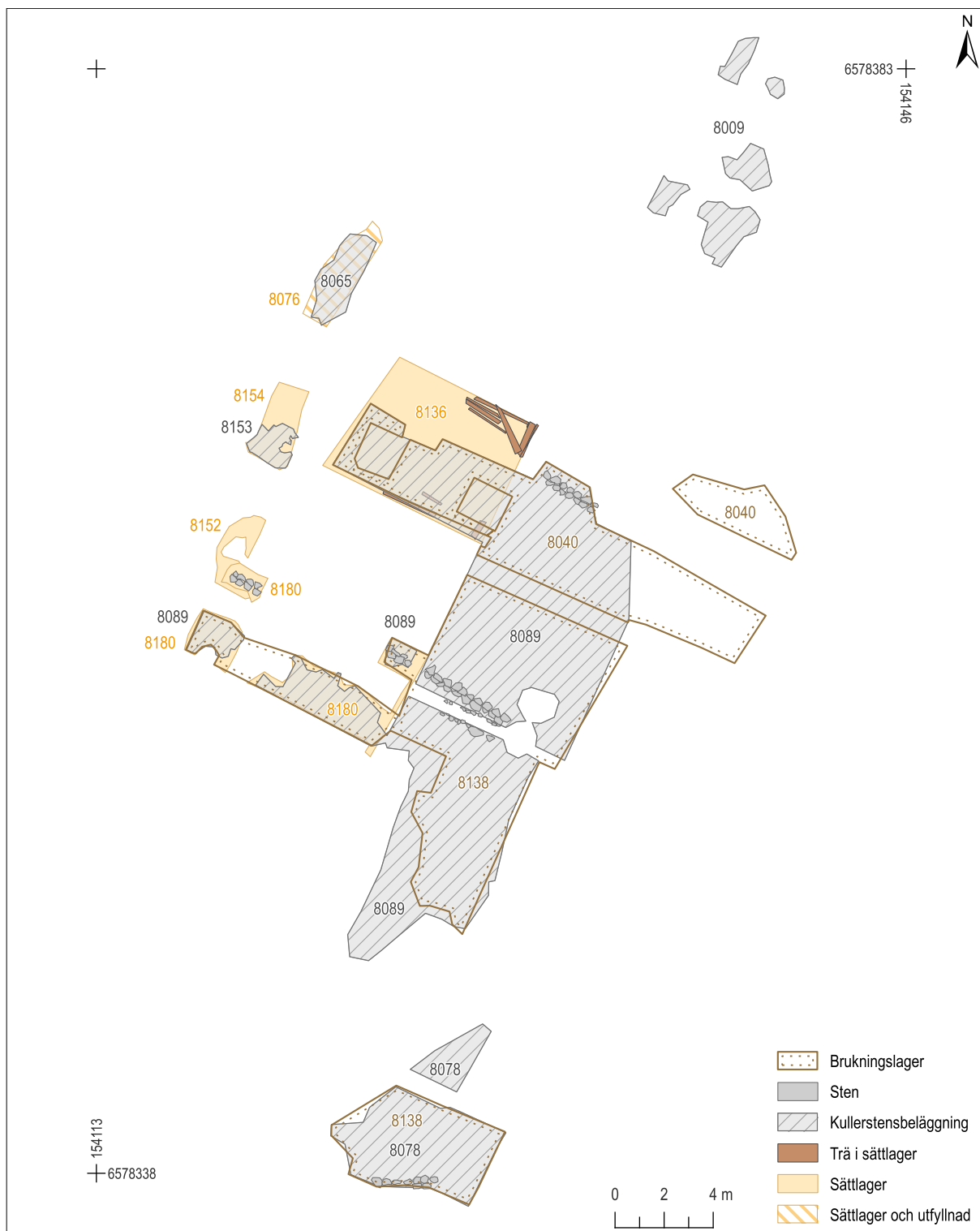

ovan stenläggningen var kraftigt rostfärgat och visade tydligt hur stenläggningen påverkats av järnhantering i området.¹⁸¹ I sättlagret under delar av stenläggningen framkom också två stämplade stångjärn, daterade till perioden 1736–1761.

Fynd i sättlagret till stenläggningarna innehåller framför allt keramik och glas av 1700–1800-tals karaktär samt kritpipor daterade till 1700-talets andra hälft och kakelugnskakel från sent 1700-tal. Stenläggningen överlagrades också av en träspång som tillkommit tidigast 1816,¹⁸² varför en datering för anläggandet bör tillskrivas decennierna kring sekelskiftet 1800.

Figur 328. Centralt i bilden visas grundmurarna till Östra passagebron med anslutande kullerstensbeläggningar. Foto från nordöst.

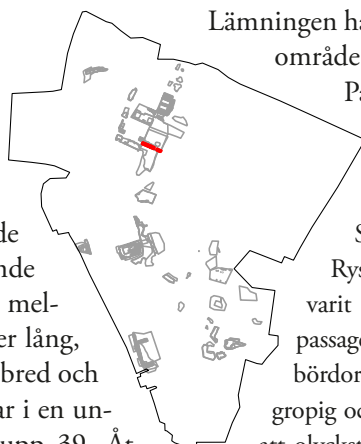
Figur 329. Plan över grupp 39. Skala 1:250.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.	Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
8009	Kullerstensbeläggning	+0,24	8136	Sättlager	+0,35
8040	Brukningslager	+0,23	8138	Brukningslager	+0,58
8065	Kullerstensbeläggning	+0,34	8152	Sättlager	+0,45
8076	Sättlager och utfyllnad	+0,30	8153	Kullerstensbeläggning	+0,29
8078	Kullerstensbeläggning	+0,26	8154	Sättlager	+0,33
8089	Kullerstensbeläggning	+0,54	8180	Sättlager	+0,55

Figur 330. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 39.

KONTEXTGRUPP 40.
TRÄSPÅNG FRÅN JÄRNGRAVEN
Datering: cirka 1816–1867

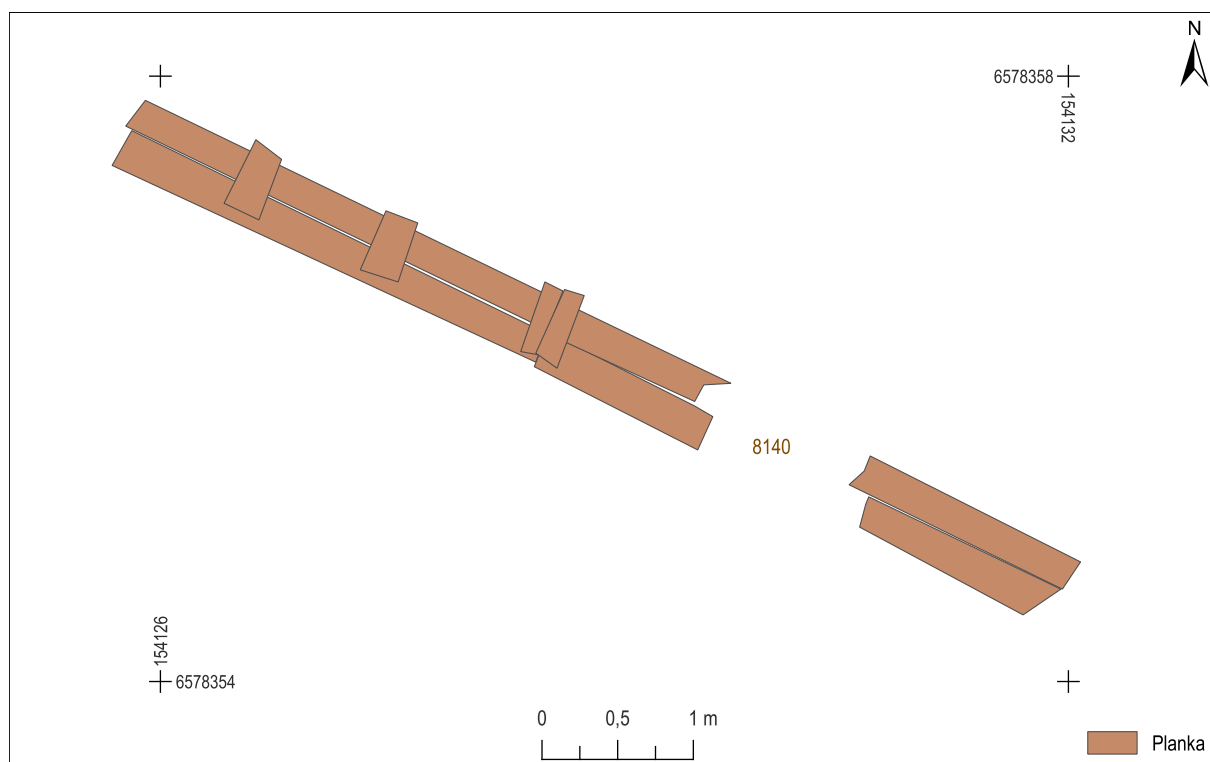
Lämningen utgjordes av två delkontexter bestående av två parallellt liggande plankor samt fyra så kallade stödupplag, vilket är underliggande balkar, lagda med cirka 0,8 meters mellanrum. Lämningen var cirka 7 meter lång, östnordöst till västsydväst, 0,6 meter bred och var lagd inom tydligt uppallade stenar i en underliggande stenläggning, kontextgrupp 39. Åt öst var lämningen störd av en betongkonstruktion vilken delade spången i två delkontexter.¹⁸³

Lämningen har fungerat som träspång över ett sankt område vid gångvägen mellan Järngraven och Passagebron. I en notis i Drätselkommissionens protokoll från september 1816 nämns att:

Som gångvägen emellan Järnvågen och Ryssvågen, vilken från längre tid tillbaka varit befriad från stenläggning för att göra passagen däröver för järnbärarna med deras bördor mera lätt och säker, numera blivit så gropig och sumpig samt upphöjd mot sidorna, att olyckstillbud därav försports, så hava Herrar Deputerade låtit belägga denna gångväg med 3 tums plankor, varomkring stensättning bör göras.¹⁸⁴

Troligen är det denna tvåplankspång som påträffades vid undersökningen. Spången var täckt av ett större utfyllnadslager¹⁸⁵ som rimligen tillkommit vid anläggandet av industrijärnvägen 1867.

Figur 331. Plan över grupp 40. Skala 1:50.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
8140:1-2	Träspång	+0,41

Figur 332. Tabell över de kontexter som ingår i grupp 40.

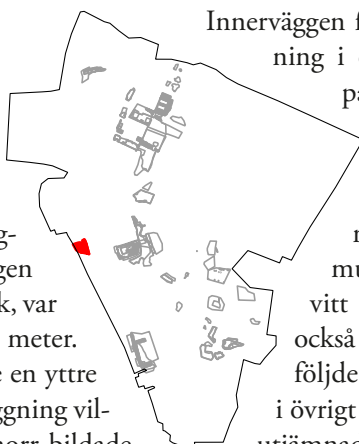

Figur 333. Del av en träspång som var lagd strax utanför en av passagegångarna mot Saltsjösidan. Foto från söder (ovan) och från öster (till höger).

KONTEXTGRUPP 41.
BASARBYGGNAD I BRUNNSBACKEN
Datering: 1819–1865

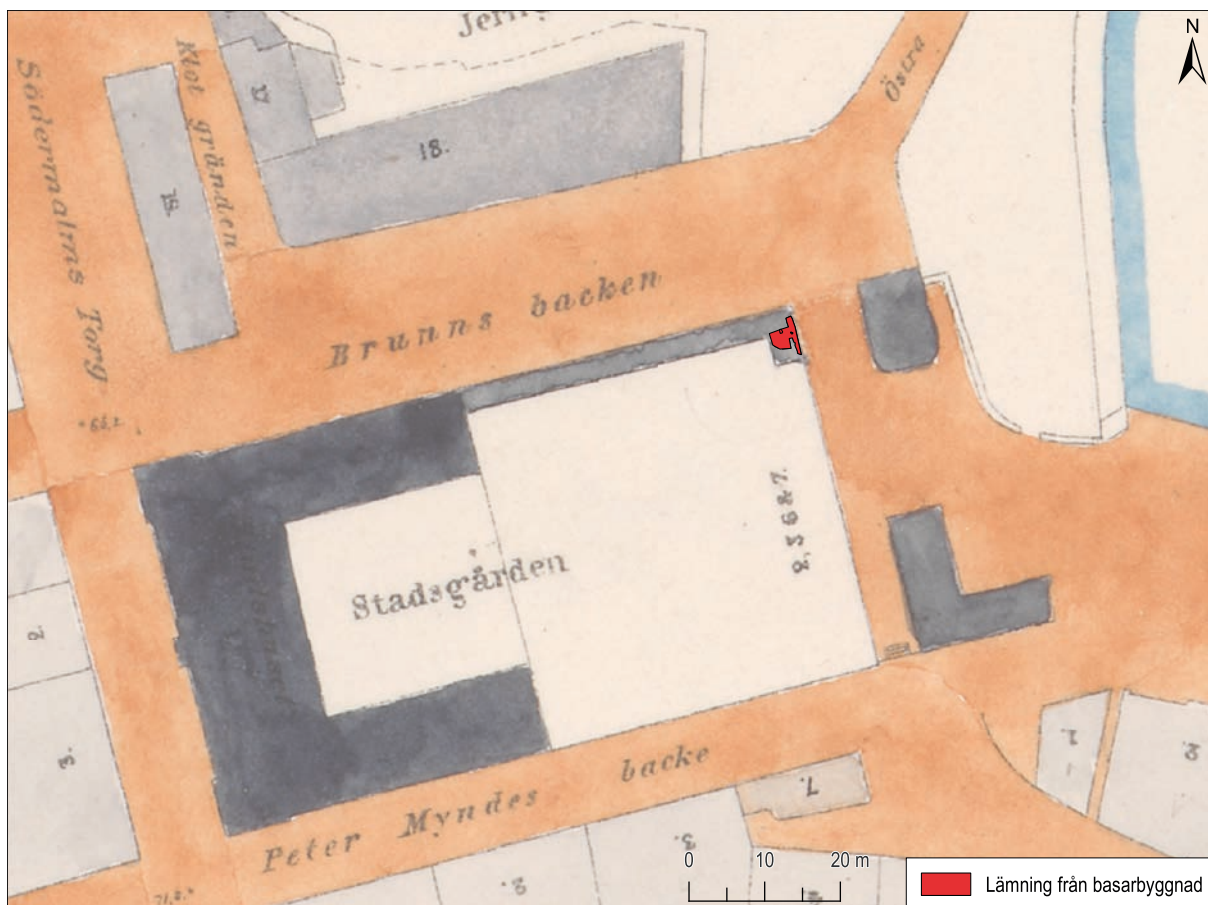
Lämningarna bestod av grundmurarna från två rum som var bevarade till en storlek av 5,2 x 4,2 meter. Väggar, vilka var murade med fint huggen sandsten och fogade med vitt kalkbruk, var bevarade till en höjd av som mest 0,4 meter. Grunden var kallmurad och utgjorde en yttre begränsning för byggnadens grundläggning vilken bestod av kantig sprängsten. I norr bildade den även en sorts syll till vad som rimligen bör ha överbyggt av ett golvbjälklag i det norra rummet.

Innerväggen följde i stort rummets totala begränsning i östvästlig riktning. Centralt i muren påträffades rester efter ett ingångsparti mellan rummen, vilket senare sammanbyggt med ett spisfundament i södra rummet. Fundamentet var rektangulärt, 1,6 x 1,1 meter stort och murat med fint huggna sandstenar och vitt kalkbruk. Enstaka tegelstenar ingick också i konstruktionen. Grundläggningen följde byggnadens inre konstruktioner men i övrigt var byggnaden uppförd direkt över de utjämnade utfyllnadsmassorna med rasering från ett av magasinerna i Ryssbodarna.¹⁸⁶

Figur 334. Grundmurarna till nordöstra delen av basarbyggnaden framrensade. Foto från öster.

Figur 335. Lämningarna från basarbyggnaden över karta från 1863. Stockholms stadsarkiv. Skala 1:1 000.

Det södra rummet var kapat i sydväst av en spont för det pågående arbetet längs med tunnelbaneväggen. En rest av ett avfallslager innehållande ben, mynt, glas och keramik påträffades mellan sponten och den inre skiljeväggen. Glaset och keramiken dateras till cirka 1775–1850 och mynten har präglats 1812 och 1831.¹⁸⁷ Ytterligare ett mynt präglat 1829 framkom i raseringslagret som täckte byggnaden.¹⁸⁸

Grunden utgör delar av nordöstra gaveln till den salubodsbyggnad som ritades av Carl Christoffer Gjörwell år 1819 och färdigställdes samma år.¹⁸⁹ Bodlängan uppfördes utmed Brunnsbacken i tre avsatser och slöt an till Södra stadshusets norra flygel. Totalt ingick sexton bodar i salubodslängans ursprungliga utförande.¹⁹⁰ De två rummen närmast Stadsgården berördes av undersökningen. Vid en besiktning för brandförsäkring från 1861 nämns dock enbart tolv bodar samt ”uti östra änden ett rum med

kakelugn och ett kök med spis”.¹⁹¹ Spisfundamentet var konstruerat direkt söder om den dörröppning som är tydligt utmärkt i den av Karl XIV Johan godkända ritningen från 1819. I innerväggen påträffades ett inmurat brutet järn vilket bör ha tillhört den senare igenmurade dörröppningen. I Stockholms Dagblad 1858 nämns hörnet Brunnsbacken-Stadsgården som ett näringsställe.¹⁹² Bodlängan inhytte dock en mängd olika verksamheter; flertalet klädstånd, blockmakare, kryddbodar, repslagarebutik och diversehandlare. Det norra rummet, i hörnet av bodlängan, var under 1820-tal sannolikt tobakshandlaren Eklunds bod.¹⁹³ Alla verksamheter fick dock lämna plats för järnvägens framdragande. I en notis i Stockholms Dagblad 1865 står det att Brunnsbacken genomgrävts¹⁹⁴ och 1871 invigdes järnvägen mellan Södra station och Centralen, den så kallade Sammanbindningsbanan.

Project in Bred. Byggnad af Sten
 medanför Stads huset mot Brunns Backen.

Gillad
 Carl Johansson,

Facade mot Ryfsgårdens

Uppfäst hos Stockh. Sjöfakt. Commissionen Den 21. Mars
 1619, inhyggas

C. S. Sjöfakt.
 C. W. Bröckberg

Facade mot Brunns Backen.

Gävel Facade
 mot Saltjön

Detalles

Genomskärning
 af Bodarne

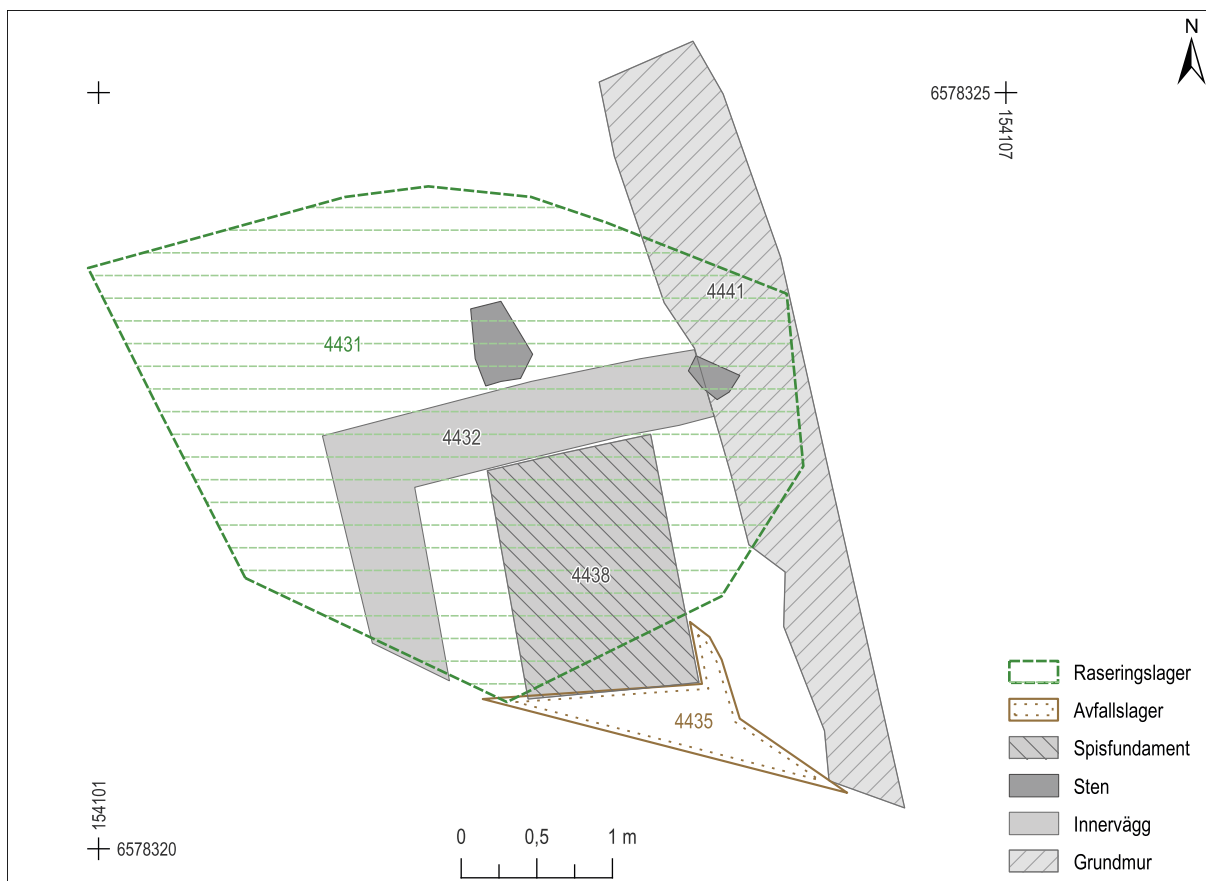
Plan af Bodarne.

Brunns Backen

Gjörwell 1819

Figur 336. Plan- och sektionssritning av basarbyggnaden i Brunnsbacken av Gjörwell från 1819. På ritningen syns just den delen vi undersökt i form av bod nr 1 och 2 samt gavelfasaden mot Saltjön centralt i bild. Stockholms stadsarkiv (Public Domain).

Figur 337. Plan över grupp 41. Skala 1:50.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4431	Raseringslager	+3,34
4432	Murad innervägg	+3,35
4435	Avfallslager	+3,18
4438	Spisfundament	+3,29
4441	Yttre grundmur	+3,14
4563	Grundförstärkning	+3,02

Figur 338. Tabell över de kontexter som ingår i grupp 41.

Fyndnummer	Typ	Datering
4431:920:1	Mynt, ½ Skilling, Karl XIV	1829
4435:832:1	Mynt, 1/12 Skilling, Karl XIII	1812
4435:1009:1	Mynt, 1/6 skilling, Karl XIV	1831

Figur 339. Tabell över daterande fynd inom kontextgrupp 41.

Figur 340. Myntfynd från kontextgrupp 41. Från vänster 1/2 Skilling från 1829 (F:4431:920:1), 1/12 Skilling från 1812 (F:4435:832:1) och 1/6 skilling från 1831 (F:4435:1009:1). Skala 1:1.

KONTEXTGRUPP 42.
KONTORSBYGGNAD PÅ
ÖSTRA JÄRNVÅGSPLATSEN
Datering: cirka 1847–1867

Lämningen bestod av fyra kontexter vilka ursprungligen utgjort en tillbyggnad på valvbrons östra sida. Ovan ett utfyllnadslager¹⁹⁵ vilade en rustbädd bestående av tio stockar.¹⁹⁶ Stockarna var lagda i öst–västlig riktning och hade ett firsidigt urtag i var ände. Ovan rustbädden, åt öster från valvbron, löpte grundmurar från en tillbyggnad om cirka 6,3 x 3,5 meter.¹⁹⁷ Murarna var konstru-

erade i två delar med en underliggande del kallmurad av huggen gråsten samt en övre del murad med ett mindre stenmaterial och fogat med kalkbruk. I brottet mellan murpartierna i den västra långsidan fanns åt norr och söder två rektangulära urtag, troligen avsedda för ett golvbjälklag. Den yttre långsidan åt öster var fodrad med en sockel av fint huggen granit och två trappstenar.¹⁹⁸ Mellan dessa trappstenar påträffades en nedgrävning med en stenskodd stolpe, firsidigt huggen, cirka 0,3 x 0,3 meter stor.

Figur 341. I bakgrunden syns del av Östra passagebron och i förgrunden visas grundmurarna och trapporna till en tillbyggnad. Byggnaden har bland annat fungerat som vaktstuga för att förhindra stölder i Järngraven på Saltsjösidan. Oftast sköttes vakt-hållningen i Järngraven av de äldre järnbärarna. Foto från nordöst.

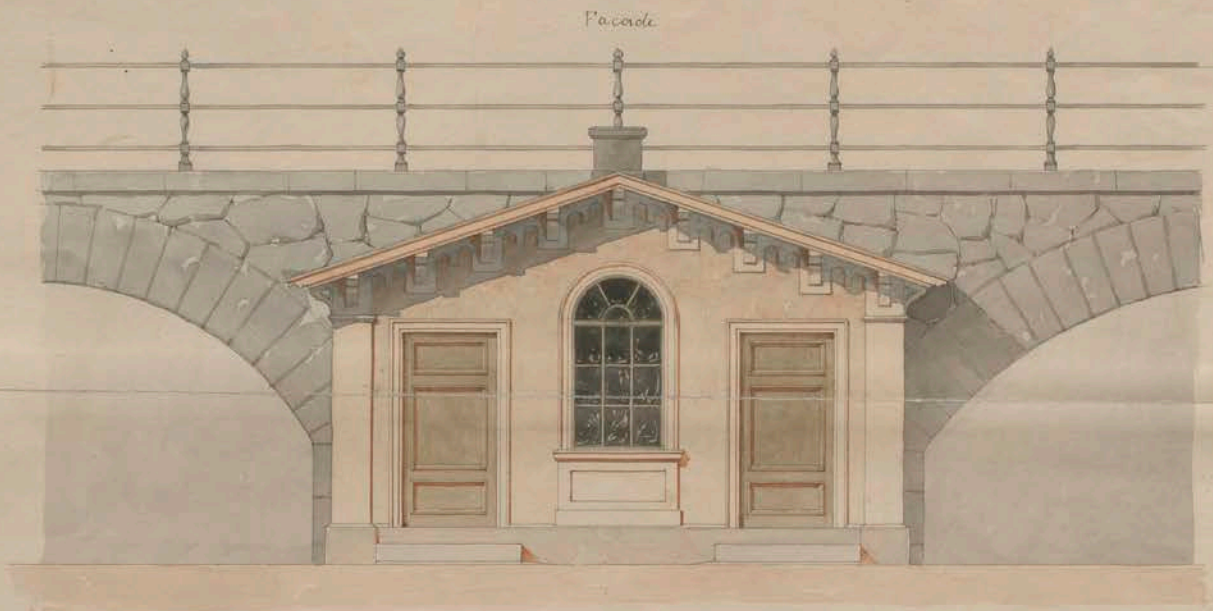
Lämningen utgör resterna efter den tillbyggnad öster om valvbron som bland annat syns på ett fotografi av C. P. Löfman från 1865. Fotografiet är taget strax före den stora ombyggnationen av Stadsgårdsområdet satte i gång då även tillbyggnaden revs. På en ritning över Stadsgården från 1799 är två mindre byggnader utmärkta, den södra av dessa är med stor sannolikhet på samma plats som den nu undersökta.

Möjligen var byggnaden platsen för den vaktstuga som upprättades i Östra vågen 1801. Detta till följd av den bristande bevakningen och de många järnstölder som skett på Saltsjösidan av Järngraven.¹⁹⁹ Efter år 1847 uppförs dock den sista generationen av byggnader på platsen och det är enbart efter denna som lämningar påträffades.

Figur 342. Fotografi över Slussenområdet taget av C.P Löfman 1865. Centralt i bilden syns Östra passagebron. Byggnaden som användes som vaktstugan är den som har en flaggstång. Bilden är beskuren. Stadsmuseet i Stockholm (CC BY-NC-SA).

Ritning till en Kontors-byggnad
vid Utskeppningsbron i Jernvägen

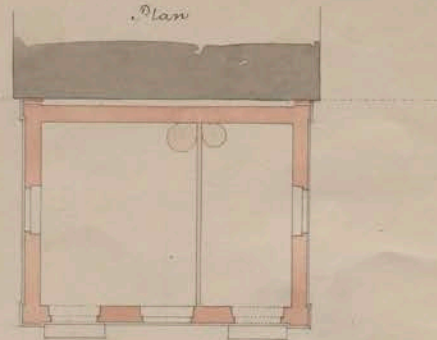

Måttstock för facaden

Sidofacade

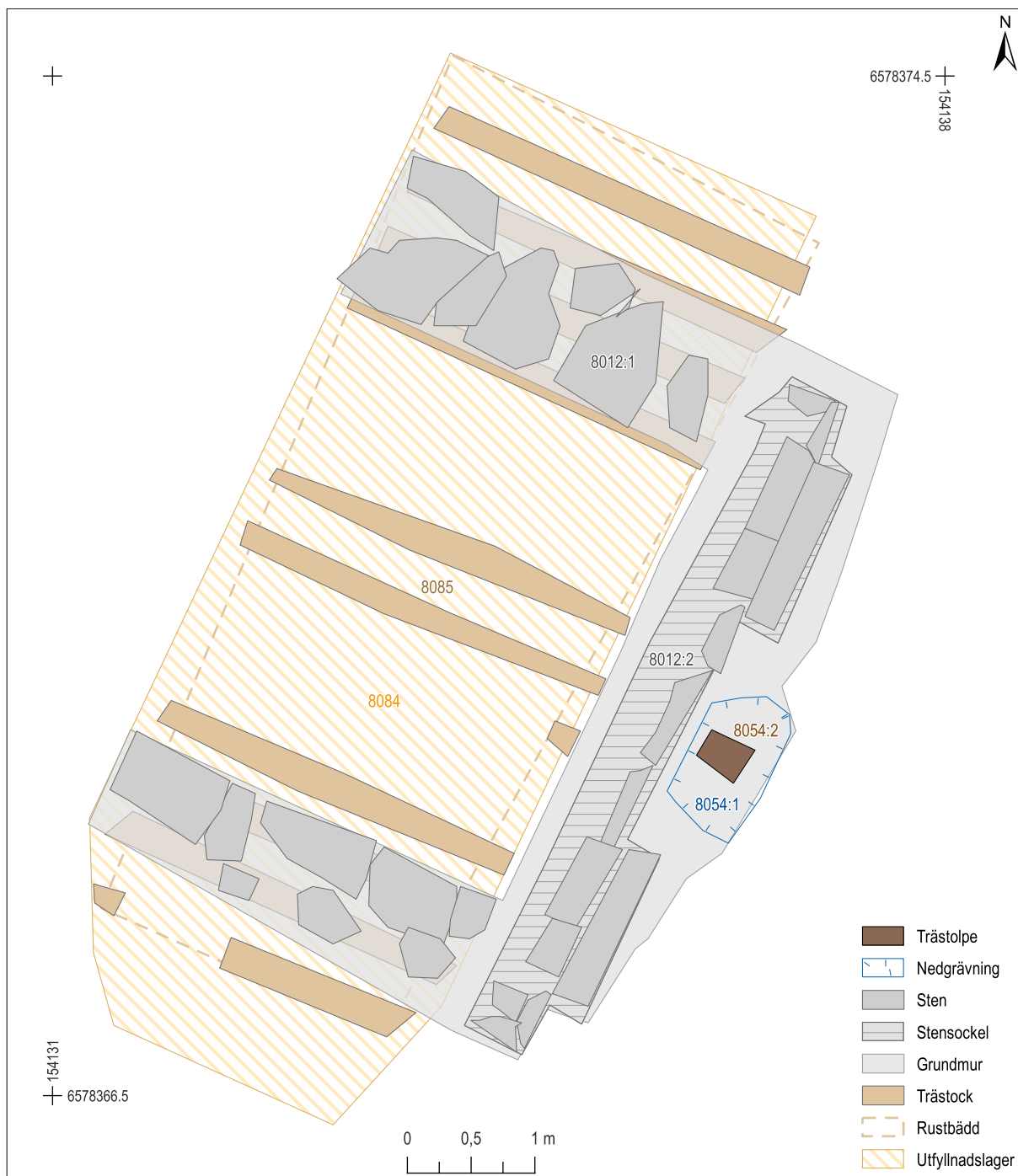
Plan

Måttstock för planen

Figur 343. Ritning över kontorsbyggnaden
på Stadsgården av Axel Nyström 1847.
Stockholms stadsarkiv.

Axel Nyström
1847.

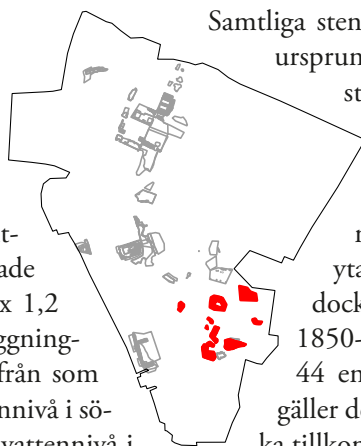
Figur 344. Plan över grupp 42. Skala 1:50.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
8012:1	Grundmur	+0,69
8012:2	Stensockel med trappstenar	+0,29
8054:1	Nedgrävning	+0,12
8054:2	Stolpe	+0,12
8084	Utfyllnadslager	-0,57
8085	Rustbädd	-0,45

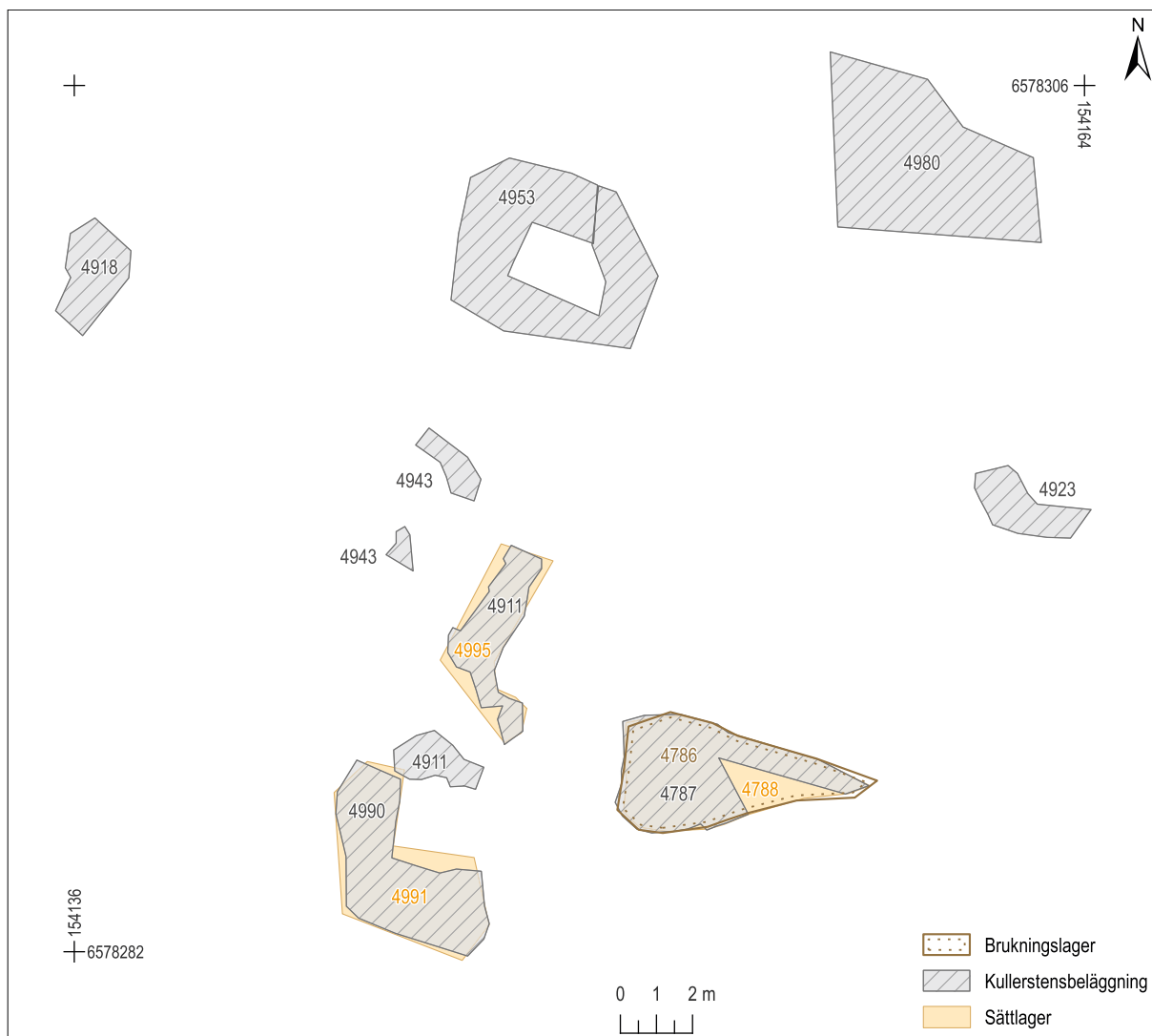
Figur 345. Tabell över de kontexter som ingår i grupp 42.

KONTEXTGRUPP 43.
STENLAGD YTA PÅ STADSGÅRDEN
Datering: cirka 1850–1870-tal

Lämningen bestod av åtta stenlagda ytor lagda med kullersten, bitvis i ett bevarat sättlager av grusig sand. Samtliga stenlagda ytor var kraftigt skadade och varierade i storlek från cirka 1 x 1,2 meter till cirka 7 x 4 meter. Stenläggningarna sluttade åt norr och varierade från som mest cirka 0,5 meter över grundvattennivå i söder till cirka -0,5 meter under grundvattennivå i norr. Stenläggningen 4787 hade även en V-formad rännal som löpte mot norr inom vilken majoriteten av fynden ifrån en rest av ett brukningslager kunde samlas in. Fynden bestod av keramik-, glasskärvor och kritpipsskaft, huvudsakligen med dateringar från cirka 1750–1850. Mellan några kullerstenar i en av ytorna påträffades ett 1-öresmynt, präglat under Oskar I, 1856–1858.²⁰⁰ Utifrån keramikfynd i stenläggningarnas sättlager framgår att de bör vara tillkomna under 1850-talet.²⁰¹ Då rustas områdena söder om Slussen upp i samband med konstruktionen av Nils Ericsons sluss.²⁰²

Samtliga stenläggningar inom kontextgruppen har ursprungligen utgjort en större sammanhållen stenlagd yta till *Lastageplatsen* i södra delen av Stadsgårdshamnen. Stratigrafiskt låg delar av kontextgruppen under ett sättlager och stenläggningar från en något yngre stenlagd yta.²⁰³ Delar av denna stenläggning bör dock ha varit i bruk åtminstone under sent 1850-tal och möjligen utgör kontextgrupp 44 en reparation av samma yta. Troligtvis gäller detta även kontextgrupp 38 och 39, vilka tillkom tidigare men var i bruk samtidigt.

Figur 346. Plan över kontextgrupp 43. Skala 1:200.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4786	Brukningslager	+0,25
4787	Kullerstensbeläggning	+0,23
4788	Sättlager	+0,15
4911	Kullerstensbeläggning	+0,53
4918	Kullerstensbeläggning	+0,28
4923	Kullerstensbeläggning	+0,55
4943	Kullerstensbeläggning	+0,20
4953	Kullerstensbeläggning	-0,48
4980	Kullerstensbeläggning	+0,56
4990	Kullerstensbeläggning	+0,03
4991	Sättlager	-0,02
4995	Sättlager	+0,45

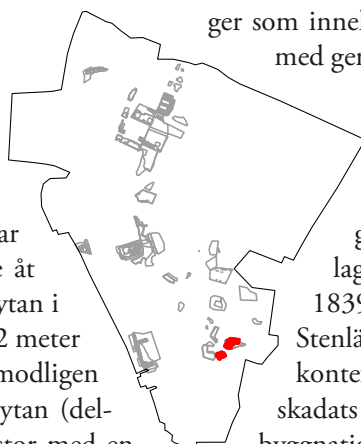
Figur 347. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 43.

Fyndnummer	Typ	Datering
4911:21369:1	Mynt, 1 Öre, Oskar I	1856–1858

Figur 348. Tabell över daterande fynd inom kontextgrupp 43.

KONTEXTGRUPP 44.
STENLAGD YTA PÅ STADSGÅRDEN
Datering: cirka 1850–1870-tal

Lämningen bestod av två stenlagda ytor lagda med kullersten i ett sättlager av grusig sand. Ytorna var avskurna från varandra och skadade åt samtliga väderstreck. Den stenlagda ytan i norr (delkontext 1) var cirka 3,5 x 4,2 meter stor och sluttade svagt åt norr, förmodligen på grund av sättningar. Den andra ytan (delkontext 2) var cirka 3 x 2,6 meter stor med en rännal i nordsydlig riktning centralt i stenläggningen. Bägge ytorna var täckta av ett brukningsla-

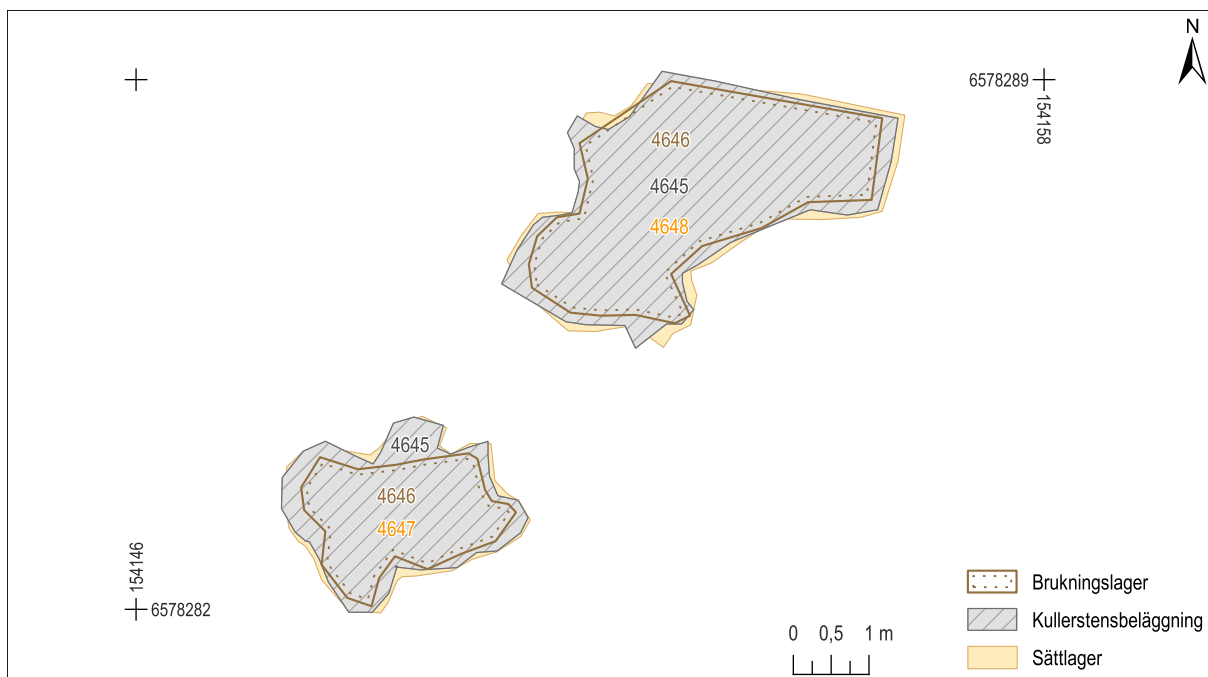

ger som innehöll enstaka skärvor keramik och glas med generella dateringar till primärt 1800-tal.

Stenläggningarna har ursprungligen utgjort en större sammanhållen stenlagd yta i södra delen av Stadsgårdshamnen. Fynd av keramik i sättlagren tyder på en tillkomst mellan cirka 1839–1860 vilket sannolikt innebär att Stenläggningen tillkommit samtidigt med kontextgrupp 43. Lämningarna har sedan skadats och fyllts över i samband med ombyggnationerna av Stadsgårdsområdet under 1860–1870-tal.

Figur 349. Kontextgrupp 44 efter framrensning. Många av stenläggningarna under denna fas var mycket skadade men utifrån dateringar, konstruktionselement, stratigrafiska relationer och till exempel höjdnivå har flera ändå kunnat tolkas som samtida. Foto från sydväst.

Figur 350. Plan över kontextgrupp 44. Skala 1:100.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4645:1-2	Kullerstensbeläggningar	+0,55
4646:1-2	Brukningslager	+0,62
4647	Sättlager	+0,46
4648	Sättlager	+0,45

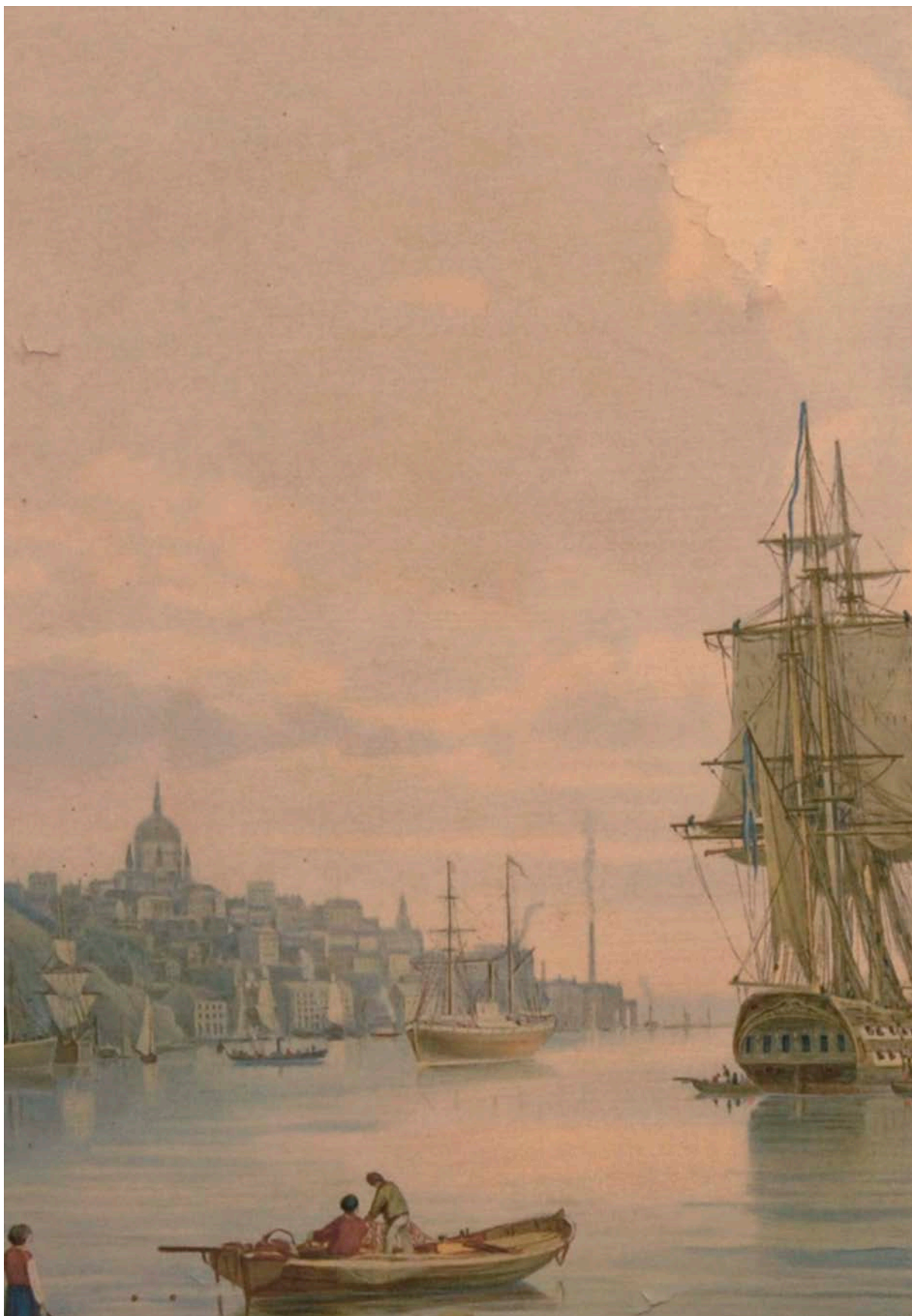
Figur 351. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 44.

Noter

- 1 von Unge 1831:51.
- 2 Ström 2005:4.
- 3 Fogelström 1980:11, SCB – ”Sveriges folkmängd från 1749 och fram till idag”.
- 4 Talve 1970:64f.
- 5 Dufwa & Pehrson 1989:18f.
- 6 Albinson 2009:39.
- 7 Munthe 1959:352.
- 8 Se bilaga 1 – Byggnadsantikvarisk analys.
- 9 Höjer 1953:160, jämför Nordberg O:son 1935:61.
- 10 Se bilaga 3 – Keramikanalys.
- 11 Se bilaga 5 – Glasanalys.
- 12 F:4714:5011:1.
- 13 F:4786:18330:10.
- 14 Protocoll hållna hos Högvärldiga Prest-Ståndet vid Urtima Riksdagen i Stockholm, År 1817:648.
- 15 F:4876:20301:41.
- 16 F:4648:50251:5.
- 17 F:4435:830:8, F:4609:3850:4 och F:8045:10230:3.
- 18 F:4418:775:13.
- 19 F:4876:20301:40.
- 20 Exempelvis F:4418:775:3–6 och F:8018:11292:4.
- 21 F:4861:20003:1, F:4884:20645:2 och F:4887:20633:6.
- 22 Exempelvis F:4866:20304:3.
- 23 F:4418:775:8.
- 24 Till exempel F:8018:7912:1–2 och F:8075:11885:1.
- 25 F:4876:20303:2.
- 26 F:4676:20303:4.
- 27 F:4786:18328:1.
- 28 F:4419:50107:1.
- 29 F:4866:20306:6, F:4876:20303:12–13, F:4888:20637:3 (graverade) och F:8044:9760:1 (målat).
- 30 F:4876:20303:19.
- 31 Kontext 4746.
- 32 Kontextgrupp 19.
- 33 F:4609:50171:1–2, F:8057:10603:1, F:8119:8108:2 och F:8141:20831:1.
- 34 Kosler 1998:177–180.
- 35 Se bilaga 5 – Glasanalys.
- 36 F:4478:50145:2, F:4838:19782:22, F:4888:20637:5, F:8027:10080:2 och F:8180:22574:1.
- 37 F:4786:16825:1, F:4876:20303:17, F:4887:20634:5, F:8008:10071:1 (Sandö), F:4884:20644:2 och F:4887:20634:3–4 (Strömbäck).
- 38 F:4876:20303:18.
- 39 F:4887:20634:6.
- 40 F:4888:20637:4.
- 41 F:4838:19782:21.
- 42 F:4838:19782:23.
- 43 Henrik Klackenbergs, e-post 2020-02-15.
- 44 F:8008:10071:2. Nordström 1986, 56.
- 45 F:4888:20668:1 och F:4904:21526:1
- 46 Dahlbäck 1982:243f.
- 47 Kontext 4897.
- 48 Se kontext 4877, 4889, 4890 och 4896 under kontextgrupp 19 i fas 6.
- 49 Se bilaga 10 – Arkeobotanisk analys.
- 50 Tunander & Tunander 1982:73, se även Raphael 1914:132.
- 51 Tunander & Tunander 1982:84.
- 52 Scherman 2007:53.
- 53 F:4715:5109:5, F:4431:816:2, F:4768:6767:1, F:4399:6727:3, F:4786:16823:1, F:4971:7659:3 och F:813622445:2.
- 54 F:4971:7659:2, F:8141:8418:7, F:8029:10065:6–7, F:8034:11289:8 och F:8018:7910:2.
- 55 Tunander & Tunander 1982:91.
- 56 F:8068:10609:3 och F:8070:10436:3.
- 57 Se till exempel SSM 708, SSM 630, SSM 1750, SSM 33, och SSM 232.
- 58 Scherman 2007:65.
- 59 F:8088:21740:4, F:8068:10609:4, F:8029:10065:5 och F:8084:11295:4.
- 60 Se till exempel Cramér 1991:72.
- 61 Tunander & Tunander 1982:109f.
- 62 Se fyndlista i bilaga 4 – Kakelanalys.
- 63 Se bilaga 1 – Byggnadsantikvarisk analys.
- 64 Jämför bilaga 6 – Kritpipsanalys.
- 65 F:8057:10075:8.
- 66 Arne Åkerhagen, E-post 2019-05-26.
- 67 F:4648:50253:6 och F:8090:11453:6.
- 68 Helander 1991:4.
- 69 Ibid, Hume 1969:88f.
- 70 F:8044:8497:2.
- 71 F:4717:5440:1.
- 72 Se bilaga 8 – Textilanalys.
- 73 Kontext 4727 (stenläggning) och 4717 (avfallslager).
- 74 Se bilaga 7 – Läderanalys.
- 75 F:8034:11291:880–889.
- 76 F:4609:3851:15 och F:4417:402:4.
- 77 F:8066:10607:1.
- 78 F:8152:20867:1–2 (stämplade) och F:8045:9608:1–2 (ostämplade).
- 79 Se kontextgrupp 39 och kontextgrupp 32 i fas 6.

- 80 Bergskollegiets arkiv i Riksarkivet, se även Molanders samling – Tekniska museet.
- 81 All text kring John Montgomery och bruken i Finland baseras på uppgifter från Georg Haggrén, Helsingfors Universitet.
- 82 Nerman 1936:79f.
- 83 År 2021, mätt med konsumentprisindex. Edvinsson & Söderberg 2011:270f
– [Historicalstatistics.org/jamforelsepris.htm](https://historicalstatistics.org/jamforelsepris.htm).
- 84 Folkets Röst 1851-02-08, s. 3. Kungliga biblioteket.
- 85 Född Pehrsson.
- 86 Dräng i Näsby, no:2 från 1841 till 1843.
- 87 Bland annat som dräng på Tybble utjord, på komministerbostället hos J. E. Welin från 1843 till nov 1844 – flytt till Örebro (no 140 S. Örebro Nikolai). Dräng i Örebro – flyttade från no 140 till no 136 i nov 1847.
- 88 Omräknat från 298:24 riksdaler riksgälds. En riksdaler banco motsvarade cirka 1½ riksdaler riksgälds.
- 89 Nordström 1975:159.
- 90 Kommunfullmäktigettrycket 1863–2009. 1869, N:o 56, s. 3–5.
- 91 År 2021, mätt med konsumentprisindex. Edvinsson & Söderberg 2011:270f
– [Historicalstatistics.org/jamforelsepris.htm](https://historicalstatistics.org/jamforelsepris.htm).
- 92 2019 låg medellönen per månad för en manlig arbetare som enbart gått ut grundskolan på 26 700 kronor – SCB.
- 93 Söderberg 2010:474.
- 94 År 2021, mätt med konsumentprisindex. Edvinsson & Söderberg 2011:270f
– [Historicalstatistics.org/jamforelsepris.htm](https://historicalstatistics.org/jamforelsepris.htm).
- 95 Ibid:466f.
- 96 Nuvarande Nytorget 5B.
- 97 Brandkontorets arkivsystem.
- 98 Omräknat från 230 riksdaler riksgälds. En riksdaler banco motsvarade cirka 1½ riksdaler riksgälds.
- 99 År 2021, mätt med konsumentprisindex. Edvinsson & Söderberg 2011:270f
– [Historicalstatistics.org/jamforelsepris.htm](https://historicalstatistics.org/jamforelsepris.htm).
- 100 Nordström 1948:21.
- 101 Sophia Lovisa föddes Sjöberg i Vaxholm 1820-05-13.
- 102 Överståhållarämbetet för uppbörsärenden, År 1860, SE/SSA/0031/06/G 1 BA/G 1 BA:59/14 (1860), bildid: A0057302_00703.
- 103 Ighe 2007:14.
- 104 Ibid:227f.
- 105 År 1855 står det att hon ”förestår krogrörelse no 502 för sjömanshustrun Anna Christina Svensson” och 1860 står det att hon ”förestår utskänkning no 247, för enkan G Hellström”.
- 106 Under no. 2363. Även under no. 2362 men på samma adress.
- 107 Totalt 959 fosterbarn.
- 108 Persson & Öberg 1996:72f.
- 109 Sköld 2006:308f.
- 110 1858-08-19, Katarina (A, AB) CIV:8 (1848–1859) Bild 1200 (AID: v224936.b1200, NAD: SE/SSA/0009).
- 111 1860-01-14, Katarina (A, AB) CIV:12 (1860–1862) Bild 60 (AID: v224940.b60, NAD: SE/SSA/0009).
- 112 Nuvarande Folkungatan. Nummer 29 finns ej kvar idag men låg ungefär vid Ersta sjukhusentré på Folkungatan.
- 113 Även om barnaföderskornas genomsnittsalder var som högst under 1800-talets mitt så låg snittåldern på cirka 32 år runt 1860 – SCB.
- 114 Laurentia är den feminina formen av Laurentius från vilken namnet Lars härstammar, ISOF.
- 115 Matović 1984:146.
- 116 Ibid:142.
- 117 Stockholms sjömanshus (A, AB) DIa:102 (1848) Bild: 1670 Sida: 151.
- 118 Stockholms sjömanshus (A, AB) EIVa:12 (1861–1866) Bild 4670.
- 119 Stockholms sjömanshus (A, AB) EIVa:13 (1867–1870) Bild:6570.
- 120 Stockholms sjömanshus (A, AB) Dia:130 (1876) Bild:4920 / Sida 437.
- 121 Norrtälje rådhusrätt och magistrat (AB) FII:10 (1881–1890) Bild: 2660 Sida: 262.
- 122 Stockholms sjömanshus (A, AB) Dia:143 (1889) Bild:3230 / Sida 226.
- 123 F:4715:5112:2.
- 124 Se kontextgrupp 29 under fas 6.
- 125 F:4739:5507:1.
- 126 Se kontextgrupp 35.
- 127 Se bilaga 9 – Osteologisk analys.
- 128 Kontext 4418.
- 129 Lang 1966:34.
- 130 Karta över Stadsgården, 1760-talet. SSA/0085/GS 158:2. Stockholms stadsarkiv.
- 131 Sjöberg 1994:296f.
- 132 Se kontextgrupp 41.
- 133 Stadsarkivets ritningssamling 145:2.
- 134 Se bilaga 1, s.39 – Byggnadsantikvarisk analys.
- 135 Kontext 8502.
- 136 Kontext 8522.
- 137 Kontext 8520.
- 138 Nerman 1936:35.
- 139 GS182-8, Generalplan 1762.

- 140 Se kontextgrupp 30 under fas 6.
- 141 För en mer detaljerad dokumentation av källarens murverk och konstruktioner se Anna Bergmans byggnadsantikvariska dokumentation som återfinns i bilaga 1.
- 142 Se bilaga 5 – Glasanalys.
- 143 F:4739:5508:1–2.
- 144 F:4739:5507:1.
- 145 F:4739:5507:5.
- 146 Bygglovsritning BN-1769-28. Stockholms stadsarkiv.
- 147 Överståthållarämbetet för uppbörsärenden, År 1760, SE/SSA/0031/06/G 1 BA/G 1 BA:21/13 (1760).
- 148 Stockholms Posttidningar, 1770-01-29, No 9, s. 3. Kungliga biblioteket.
- 149 Inrikes tidningar, Stockholm, 1776-01-11, No 4, s. 3. Kungliga biblioteket.
- 150 Stockholms Dagblad, 1867-08-27, No 198, s.1. Kungliga biblioteket.
- 151 Andersson & Liljegren 2005:1.
- 152 Kontext 4718.
- 153 Kontext 4715.
- 154 Bilaga 10 – Arkeobotanisk analys.
- 155 Prov 4718:5114.
- 156 Correspondenten 1843-05-03.
- 157 Stockholms Dagblad 1843-05-01.
- 158 Katarina-A,-AB-AI-86-1842-Bild-24-Sida-35.
- 159 År 2021, mätt med konsumentprisindex. Edvinsson & Söderberg 2011:270f
– <https://historicalstatistics.org/Jamforelsepris.htm>.
- 160 Aftonbladet 1843-05-20.
- 161 Aftonbladet 1844-01-04.
- 162 Kontext 4731.
- 163 Kontext 4777.
- 164 SSA/0085/GS 158:2 och SSA/0085/GS 231:1.
- 165 Designationsritning 1799. SE/SSA/0071/01/A/A1.
- 166 Bilaga 11, Dendronummer: 93555 (prov 4947:50401) och 93556 (prov 4947:40502).
- 167 Se kontextgrupp 46 under fas 8.
- 168 Kommunfullmäktigetrycket 1880, Bihang no 30, s. 6.
- 169 Kontext 4722.
- 170 Kontext 4969.
- 171 Se kontextgrupp 35.
- 172 Se kontextgrupp 36.
- 173 Kontext 4731:4–5.
- 174 Kontext 4778 och 4973.
- 175 Kontext 4722.
- 176 F:4722:5361:1–7 och F:4722:5361:1–3.
- 177 F:4722:6011:1 och F:4722:6012:1.
- 178 F:4973:7722:3.
- 179 Se kontextgrupp 36.
- 180 Se kontextgrupp 32, fas 6.
- 181 Kontext 8138.
- 182 Se kontextgrupp 40.
- 183 Störning 8022:39.
- 184 Nerman 1936:74f.
- 185 Kontext 8119.
- 186 Kontext 4439 och 4455. Se kontextgrupp 21, fas 6.
- 187 F:4435:832:1 och F:4435:1009:1.
- 188 F:4431:920:1.
- 189 Sjöberg 1994:296f.
- 190 Stadsarkivets ritningssamling 145.
- 191 BrK 1861:0752.
- 192 Stockholms Dagblad 1858-09-11.
- 193 Dagligt Allehanda 1820-12-21.
- 194 Stockholms Dagblad 1865-09-11.
- 195 Kontext 8084.
- 196 Kontext 8085.
- 197 Kontext 8012:1.
- 198 Kontext 8012:2.
- 199 Jämför Nerman 1936:82.
- 200 F:4911:21369:1.
- 201 F:4788:18284:4, F:4995:21993:1 och F:4991:21935:3.
- 202 Hallerdt 2004:43f.
- 203 Se kontextgrupp 44.

Figur 352. Utsikt över Södermalm sett från Beckholmen av Per Wilhelm Cedergren. Bilden är beskuren. Stockholms stadsmuseum (CC BY).

Fas 8. 1867–1933

Det moderna Stadsgårdens framväxt

”...mot den väldiga granitvägg, som bortom Stadsgården, i lodrätt stupande skrofligt majestät, stänger den brusande verksamheten och brådiskans villervalla från Söders små idyller.”

Citat ur Johan Levarts ”den gamla staden – Skeppsbrostämningar” i Boken om Stockholm i ord och bild. Från 1904.¹

När järnvägen kom och vattnet blev drickbart

Under 1800-talets andra hälft tog industrialiseringen i Sverige fart på allvar. Stockholm blev snabbt landets ledande industristad och kom att genomgå en betydande omvandling. Parallellt med industrialiseringen skedde också en snabb folkökning. Dels lockade de nya industrierna arbetskraft och landsbygdens miserabla förhållanden påskyndade urbaniseringen. Undre perioden passerade Stockholm 100 000 invånare. Då hade en obruten tillväxt pågått sedan 1810.² Från seklets mitt fram till sekelskiftet 1900 kom emellertid befolkningen i staden att tredubblas.

Bostadsbyggandet hade inte på långa vägar motsvarat befolkningsökningen och vid mitten av 1800-talet präglades Stockholm av stora sociala problem. Efter 1853, då staden på nytt drabbades av en stor koleraepidemi med runt 3000 dödsoffer, utbröt en livlig debatt om stadens avfallshantering.³ Sommaren 1858 påbörjades arbetet med allmän vattenledning i Stockholm och våren 1860 hade man passerat över Slussen vid Karl Johans torg.⁴ Det skulle dock dröja några år innan de första moderna avloppsledningarna för stadens huvudavlopp dragits. 1864 lades den första ledningen i Krukmakargatan på

Södermalm och innan 1872 hade avlopp dragits även från Katarinaberget ner till Stadsgården.⁵

Den tekniska utvecklingen vid decennierna kring 1800-talets mitt kom att prägla stadens karaktär vilket innebar stora förändringar på Södermalm. I november 1850 invigdes Nils Ericsons nya sluss och under de nästföljande åren ”förskönades omgivningarna”.⁶ Flera av stadens kajer breddades och stenskoddes och kullerstensbeläggning byttes ut mot tuktad gatsten. År 1865 flyttades järnvägen till Djurgårdsstaden i samband med att järnvägens *Västra stambana* drogs fram genom den gamla vallgraven. 1871 invigdes järnvägen mellan Stockholms södra och Stockholms centralstation. Samma år var området runt Slussen och stora delar av Stadsgården beklätt med tuktad sten och trottoarer med kantsten.⁷ Tågen passerade direkt öster om Södra stadshusets gårdsplan och in i en tunnel under Brunnsbacken. Trafiken från Stadsgården leddes nu via en kraftig vägbank upp på Östra Slussgatan och vidare norrut.

Figur 353. "Utsikt över Slussen". Oljemålning av Carl August Tholander. Stadsmuseet i Stockholm (CC BY).

1875 inleddes sprängningar av Katarinaberget vilket gett det dagens karakteristiska fasad. Under samma år påbörjades utbyggnaden av Stadsgårdshamnens kajläggning och 1882 var den 528 meter långa tråkajen färdigställd.⁸ I november 1883 invigdes den första Katarinahissen, "Elevatorn", och redan på 1890-talet utnyttjades det höga tornet för uppsättning av reklamskyltar. 1893 var Saltsjöbanans järnväg klar och mellan åren 1912–1914 uppfördes ett nytt stationshus vid Stadsgården och Lokattens trappor samtidigt som Stadsgårdskajen breddades ytterligare och belades med tuktad sten.⁹ Samtidigt revs kvarteret Ormen med flera kvarter när den nya Katarinavägen anlades. 1911 öppnade vägen för gångtrafik och 1914 trafikerade spårvagnens linje IV sträckan.¹⁰

Nästa stora transformation av Stadsgården sker sedan under 1930-talets ombyggnation av Slussenområdet. 1933 invigdes den första spårvägstunneln mellan Slussen och Skanstull, vilket var första delen i vad som senare skulle komma att bli Stockholms tunnelbana. Den funktionalistiska trafikplatsen invigdes den 15 oktober 1935, gamla Katarinahissen revs och en ny hiss uppfördes intill och inkorporerades i KF-huset som stod färdigt 1936. I samma veva flyttades också *Stomatolskylten* från 1909, Sveriges första rörliga ljusskylt, till den byggnad på Klevgränd där den fortfarande sitter.

Figur 354. Gamla Katarinahissen, den så kallade "Elevatorn", sedd från Brunnnsbacken 1896. Stadsmuseet i Stockholm (CC BY).

Tolkning av bebyggelsens utveckling i fas 8

Den här fasen inleds med omdaningarna på Stadsgården i samband med att järnvägen dras fram. Under perioden förändras Stadsgårdens utseende radikalt då den gamla Ryssgårdens gårdsyta ersätts med järnvägsspår och basarbyggnaderna rivs när Brunnsbacken genomgrävs. Markplanet på Stadsgården skulle komma att höjas då östra Slussgatan behövde breddas för att få till en körbana och ett stickspår genom järngraven österut. I samband med detta skulle kokhuset, parmmätarestugan och victualievägen komma att rivas. Den kraftiga vägbanken ramade sedan in Södra stadshusets entré och Katarinahissen skulle stå i ensam majestät ungefär på den plats där Parmmätarestugan tidigare stått.

Vid undersökningarna påträffades inga lämningar efter den gamla Katarinahissen men av ytan intill fanns spår bevarade i form av stenläggningar. Den uppbyggda vägrampen med stödmurar och fundament till Östra Slussgatan, Stadsgårdskajens norra front och rester av en rustbädd till industrijärnvägen påträffades. Även lämningar efter periodens moderniteter i form av en dagvattenbrunn, avloppstrumma och avrinningskanaler för dagvatten framkom. Fasen avslutas med 1930-talets ombyggnation av Slussenområdet.

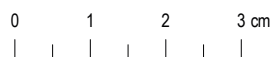
Fynden cirka 1870–1933

Fynden från den här fasen påträffades primärt i de stora utfyllnadslager som täckte större delen av ytan.¹¹ Från denna fas har fyndinsamlingen också präglats av en restriktivare hållning än vid äldre faser. Det keramiska fyndmaterialet från fas 8 uppgår till det ringa antalet av 85 skärvor. Yngre rödgods utgör cirka hälften av fynden och nästan 40 % av skärvorna är flintgods. Den övriga keramiken består av enstaka skärvor av fajans, porslin, stengods och blyglaserat gult lergods. Keramiken i sin helhet är inte tidsmässigt homogen till fasens datering utan uppblandad med äldre keramik från 1700-talet och framåt.

I det enda egentliga avsatta lagret under fasen,¹² ett avfallslager som tillkom i samband med rivningarna under 1860–70-talet, framkom två fragment av stämplade taktegel. Ytterligare ett fynd framkom i ett utfyllnadslager i norra delen av undersökningsytan. Det rör sig i samtliga fall om handslagna enkupiga vingtegel.

De äldre formerna av taktegel producerades ofta lokalt och tillverkningen var i princip knuten till klostren. I och med reformationen försvann generellt hantverkskunskapen och en bit in på 1700-talet var taktegel faktiskt fortfarande en betydande importvara från Holland och Nordtyskland.¹³ Under 1700-talet uppstår dock på nytt en egen tegelproduktion i Sverige, till en början i mindre skala, knutet till större gårdar. Under 1800-talet växte efterfrågan och i samband med industrialiseringen utvecklas gårdsbruken till regelrätta tegelindustrier. Fram till 1800-talets mitt slås också takteglerna för hand men från 1850-talet börjar man även tillverka tegel i så kallade strängpressmaskiner.¹⁴ Stämplarna på taktegel avser oftast tegelbrukets namn, som i fallet med två av takpannorna från Stadsgården märkta ”22” för Slagsta tegelbruk¹⁵ och ”S” som möjligen härrör från Sundsviks tegelbruk,¹⁶ båda ifrån Södermanland. Det tredje fyndet är mer svårbestämt.¹⁷ Det är stämplat ”O.Å.J.” och exempel på tidigare fynd finns ifrån Nyköping och Stallarholmen.¹⁸

Figur 355. Tre exempel på stämplat taktegel från fas 8. Skala 1:1.

F: 8141:8418:6

F:4763:6004:1

F:4763:6004:2

Bland lösfynden i utfyllnadslagren kan nämnas ett 5-öresmynt präglat år 1884 för den danske kungen Christian IX.¹⁹ Det påträffades också en så kallad vinhandelspollett av en typ som huvudsakligen användes under perioden 1870–1900.²⁰

Figur 356. Vinhandelspollett (F:4399:6729:1) tillverkad för vinhandlaren Anshelm Berg & Kompani med ett värde av 6 öre. Skala: 1:1.

Redan under medeltiden bedrevs handel och utskänkning av vin i Stockholm men verksamheten fick endast skötas av stadens gästgivare. 1635 bildades ett vinskänkargille som var fristående från gästgiveriverksamhet. Vinskänkarna hade rättighet att importera och saluföra vin, både till utskänkning och avhämtning. 1702 bildade en sammanslutning av vinskänkar den så kallade Vinskänks societeten som fanns fram till 1846 när skråväsendet försvann.

Det var då beteckningen *vinhandlare* i stället kom att beteckna de som sysslade med vinförsäljning.²¹

Fortfarande vid slutet av 1890-talet var det många vinhandlare som följde ett äldre vinhandlarmönster där försäljningen ägde rum i själva lagerkällaren. Dit kom kunderna och diskuterade sina beställningar med lagermästaren och fick råd om vilka viner som var bra. Tillverkning av nya buteljer kunde vara kostsamt och därför var det viktigt för alla vinhandlare att försöka få tillbaka sina egna tombuteljer. Ett bra sätt var då att locka kunderna att komma tillbaka med de tomma buteljerna genom att erbjuda en pantning. Av den orsaken lät många handlare tillverka pantpolletter av metall eller papper.²² När tombuteljer lämnades in till vinhandelns butik fick kunden en eller flera polletter som bevis på att han hade pantat sina flaskor. Polletterna kunde användas vid nästa besök i vinhandeln och polletternas värde drogs då av på priset. Ofta behövdes polletter i olika valörer på grund av att buteljerna hade olika värde beroende på storlek och färg.

Polletten som hittades på Stadsgården har tillverkats för vinhandlaren Anshelm Berg & Kompani och hade ett värde av 6 öre. Utifrån samtida prislistor kan vi få fram att det motsvarade panten för en halvbutelj.²³ Den här firman hade en av sina butiker på Götgatan 26, vilket ju inte är särskilt långt ifrån platsen där polletten påträffades.

Figur 357. Annons för Anshelm Berg & Kompanis "Vin- & Spirituosalager" på Götgatan 26. Stockholms Dagblad, 1885-10-17.

STOCKHOLMS DAGBLAD Lördagen den 17 Oktober 1885.

<p>Handverksbanken. Hufvudkontor—Storåkerströket N:o 14, Afdelningskontor 2 Drottninggatan N:o 65, Hamngatan N:o 13, emottager penningar Upp- & Afskrifning enot 3 procent, Depositionsräkning: på 2—3 månaders uppsägning mot 4 procent, " 4 " " " 4 1/2 " " " 6 " " " 5 " " Sparkasseräkning " 5 " " Kontorslåd för hufvudkontoret från kl. 10 f. m. till 3 e. m., för afdelningskontoret från kl. 1/2 10 f. m. till kl. 1/4 e. m. Aktiefelaget Stockholms Handverksbank.</p>	<p>Ny Syatelier. Undertecknad, som efter två-årig vistelse i Paris nyligen återkommit, har i huset N:o 37 vid Vesterlånggatan, en trappa upp, öppnat Atelier för förfärdigande af Bal, Soupe, Promenad- och Barnklädnader, och rekommenderar sig härmed i ärade kundens och vänners hägnad. Stockholm den 15 Oktober 1885. Sofia Westerberg, född Rosenblad.</p>	<p>Restaurant Alhambra Varierande matsedel. Gods varor. F Konserteralung Inclusive festväring för Diner, Soup rum för mindre sällskap. Hvarje Söndag: Aftonkoncert från kl. 8.</p>
<p>Resekreditiv, betalbara på de flesta platser i Europa och Amerika, utfärdas af Skånes Enskilda Bank (13 Fredsgatan 13). Obs. Sovereigns, Riksmarkssedlar samt Franska banknoter försäljas dag- ligen.</p>	<p>Ansh. Berg & C:ni får härmed värdsamt rekommendera sitt Vin- och Spirituosalager, 26 Götgatan 26. Med Vinbolaget Brage oppgjorda affärer för dess filial, S:t Paulsgatan M 1, uppgöras i ofvannämnda Vinsaffär. Bolagets Kontor är fortfarande i M 1 Malmorgsgatan.</p>	<p>Konditori & D 25 Drottningga Firma: G. Larsson Undertecknad, som under de senare åren af främsta affär och dermed upphört den 1 Oktober, beder att härmed till och ödmjuka tackanhet för all den välförja mig och firman kon Stockholm den 1 Oktober 1885. Bernh</p>
<p>Vexlar på Amerika försäljas dagligen af Skånes Enskilda Bank (13 Fredsgatan 13). Vexlar på Amerika säljas dagligen hos Skandinaviska Kredit-Aktiefelaget.</p>	<p>Stort lager af moderna</p>	<p>Restaurant Kungs Med anledning af mellankonas förhinder kunna de nästa vecka. Stockholm den 17 Oktober 1885. Ph. W. H. C. Drev Nysilfver & Golv</p>

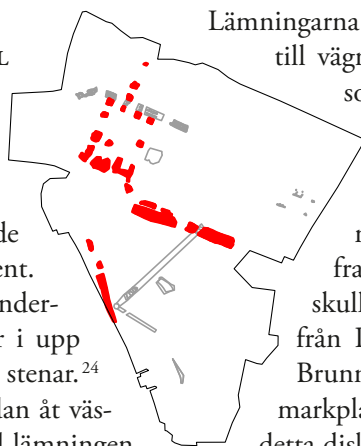
KONTEXTER I FAS 8, 1870–1933

Figur 358. Plan över fas 8. Skala 1:800.

KONTEXTGRUPP 45.
VÄGRAMP FRÅN STADSGÅRDEN TILL
ÖSTRA SLUSSGATAN
Datering: 1869–1930

Lämningen bestod av flera kallmurade partier av grovt huggen sten, både som grundmurar och brofundament. Konstruktionerna i västra delen av undersökningsytan bestod av grundmurar i upp till två skift med större grovt huggna stenar.²⁴ Stenarna var lagda med den släta sidan åt väster. I den norra delen av ytan bestod lämningen av tolv fundament bevarade i 1–2 skift med kantig sten varvad med småsten.²⁵ Majoriteten av dessa fundament var i snitt cirka 1,5–1,8 meter stora och var lagda direkt på ett rent grus. I den östra delen av undersökningsytan bestod lämningen av en kraftig mur i 1–2 skift och en bevarad höjd av 0,8 meter.²⁶ Konstruktionen utgjordes av 1 x 1,2 till 1 x 1,7 meter stora huggna stenar som var lagda med slät sida åt nordöst och vilade på en grundförstärkning som utgjordes av skarpkantiga stenar.

Lämningarna har utgjort fundament och stödmurar till vägrampen, den så kallade *appareljgatan*, som gick från Glasbruksgatan och Peter Myndes backe vid Stadsgården via Brunnsbacken och ut på östra Slussgatan. I samband med omdaningarna på Stadsgården då järnvägen drogs fram, beslutades även att östra Slussgatan skulle breddas. För att minska lutningen från Peter Myndes backe och framför allt Brunnsbacken behövde marken fyllas ut och markplanet på Stadsgården höjas. Förslag om detta diskuterades redan 1866²⁷ och beslutades den 29 augusti 1867.²⁸ För att bredda vägen och få till en körbana skulle kokhuset, parmmätarstugan och victualievägen komma att rivras. 1869, då arbetet tycks vara i full gång, preciseras ”att utefter östra gränslinien till stadshusets nedre gård, vinkelrätt emot Brunnsbackens södra grundmur, emellan samma backe och Peder Myndes backe anlägges lämplig stenmur såsom nödvändigt stöd för angränsande torgplats”.²⁹

Figur 359. Del av uppkörningsrampen framrensad. Ursprungligen tillhörde grundmuren den östra begränsningen av Östra Slussgatan. Foto från nordöst

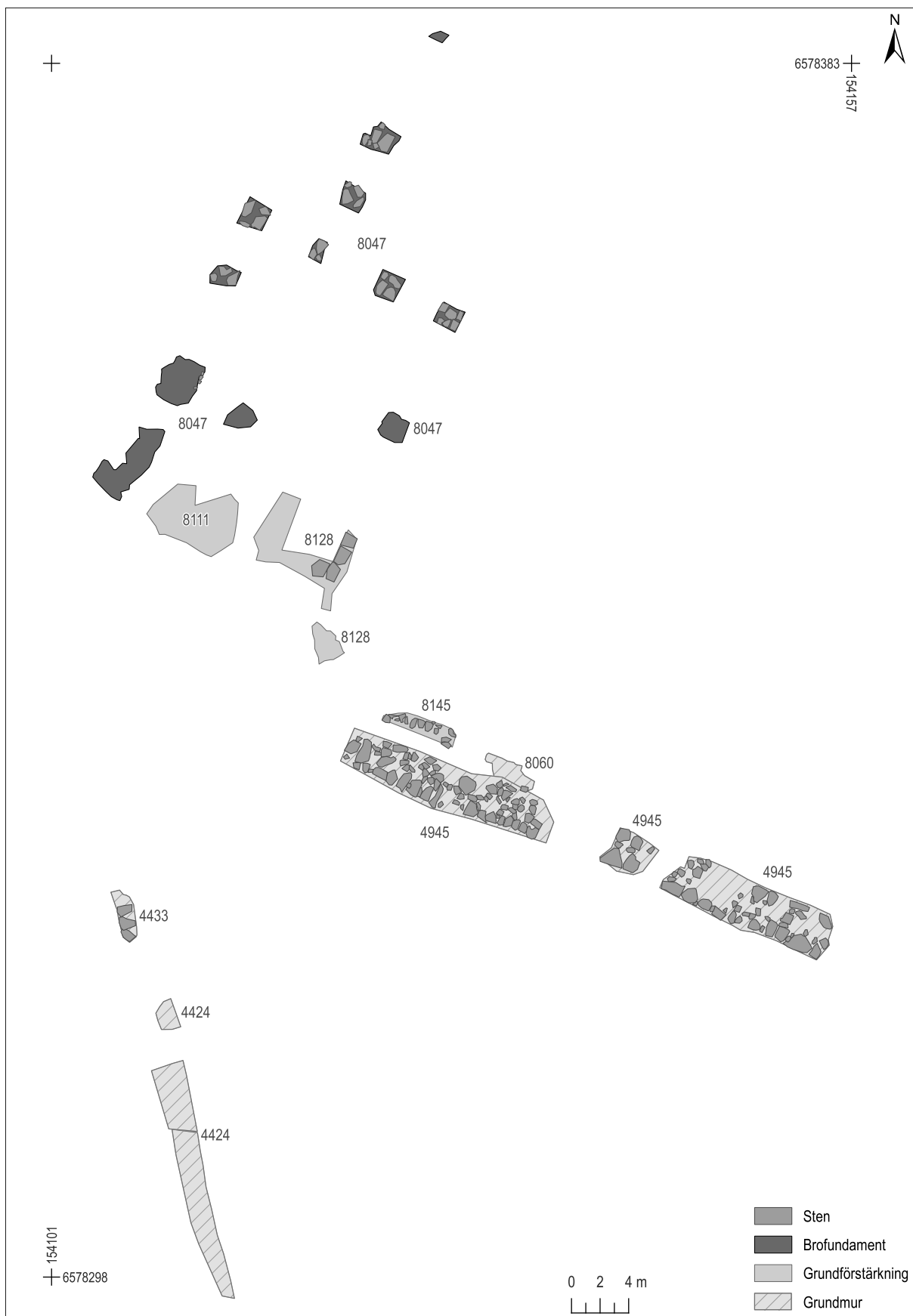

Figur 360. Handkolorerat vykort från 1902 där uppkörningsrampen från Stadsgården mot östra Slussgatan tydligt kan ses framför Katarinahissen (privat bild).

Den så kallade apparilmuren skulle muras med synlig koppyta, beklädas med trottoar av tuktad gatsten, huggen kant- och rännsten samt förses med ”stenparapet eller åtminstone gröfre jernstolpar med särdeles starka, smidda jernstänger”.³⁰ I det samtida bildmaterialet framgår med tydlighet att järnstaket kom att omgärda den nya vägbanan.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4424	Grundmur	+4,24
4433	Grundmur	+3,69
4945	Grundmur	+0,71
8047:1-12	Brofundament	+0,87
8060	Grundmur	+0,34
8111	Grundförstärkning	+0,51
8128	Grundförstärkning	+0,65
8145	Grundförstärkning	+0,20

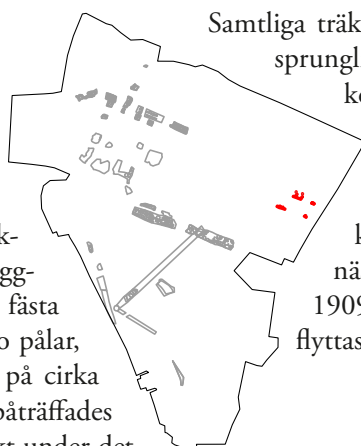
Figur 361. Tabell över de kontexter som ingår i grupp 45.

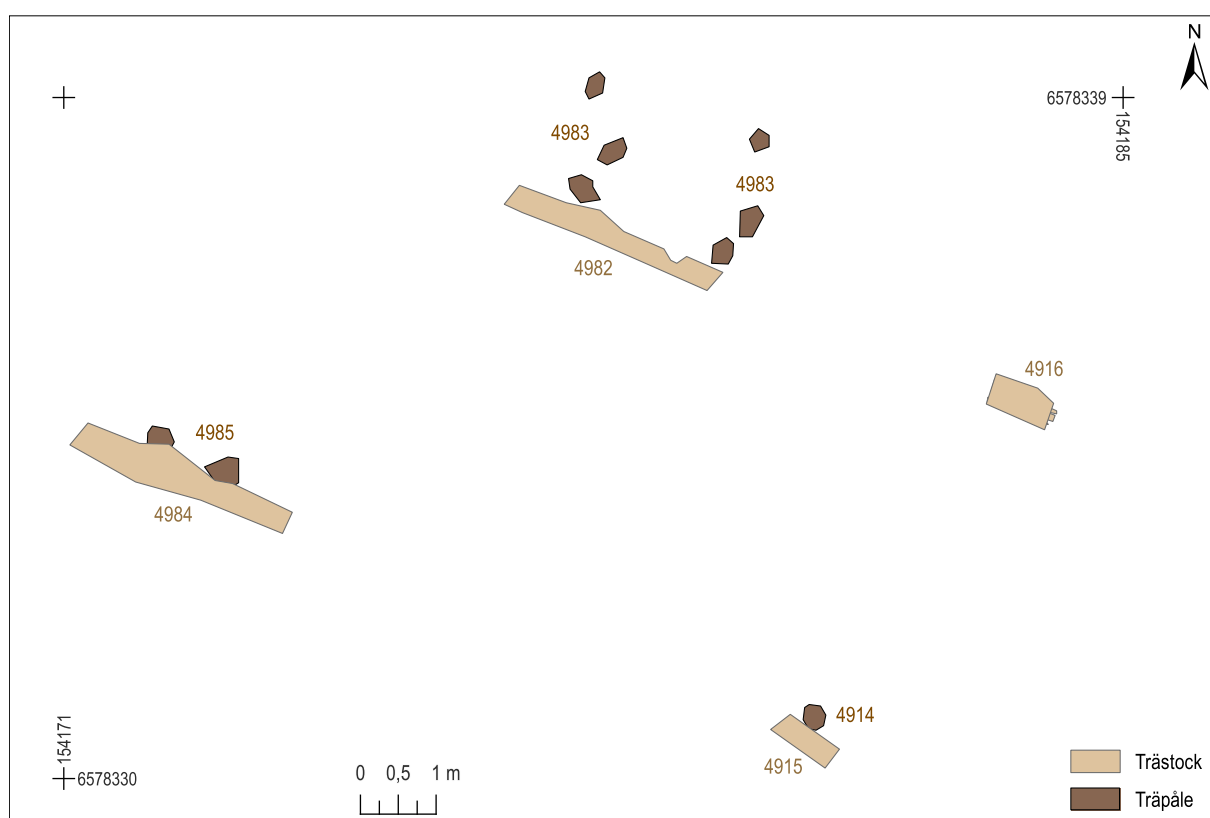
Figur 362. Plan över kontextgrupp 45. Skala 1:400.

KONTEXTGRUPP 46.
KAJLÄMNING PÅ STADSGÅRDEN
Datering: cirka 1870–1915

Lämningen bestod av fyra kluster av träkonstruktioner med liggande stockar, plankor och pålar. Konstruktionerna bestod dels av firsidigt huggna stockar, cirka 0,2 meter breda, fästa med spik i stående plank, dels av nio pålar, samtliga rundade med en diameter på cirka 0,3 meter. Konstruktionselementen påträffades cirka -0,5 meter över havet och direkt under det kraftiga utfyllnadslager med sentida material som täckte hela ytan.³¹

Samtliga träkonstruktioner i gruppen utgjorde ursprungligen olika element i den kaj som tillkom i samband med omdaningarna på Stadsgården under 1870-talet. 1882 hade inte mindre än 51 279 m³ material använts till utfyllnader kring kajerna³² och kajfronten flyttats nästan 35 meter norrut. Mellan åren 1909–1915 kom sedan Stadsgårdskajen att flyttas ytterligare cirka 12 meter norrut.³³

Figur 363. Plan över kontextgrupp 46. Skala 1:100.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4914	Träpåle	-0,34
4915	Liggande stock	-0,41
4916	Liggande stockar	-0,77
4982	Liggande stockar	-0,33
4983	Träpålar	-0,27
4984	Liggande stock	-0,50
4985	Träpålar	-0,16

Figur 364. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 46.

KONTEXTGRUPP 47.
DAGVATTENBRUNN PÅ STADSGÅRDEN
Datering: cirka 1870–1930

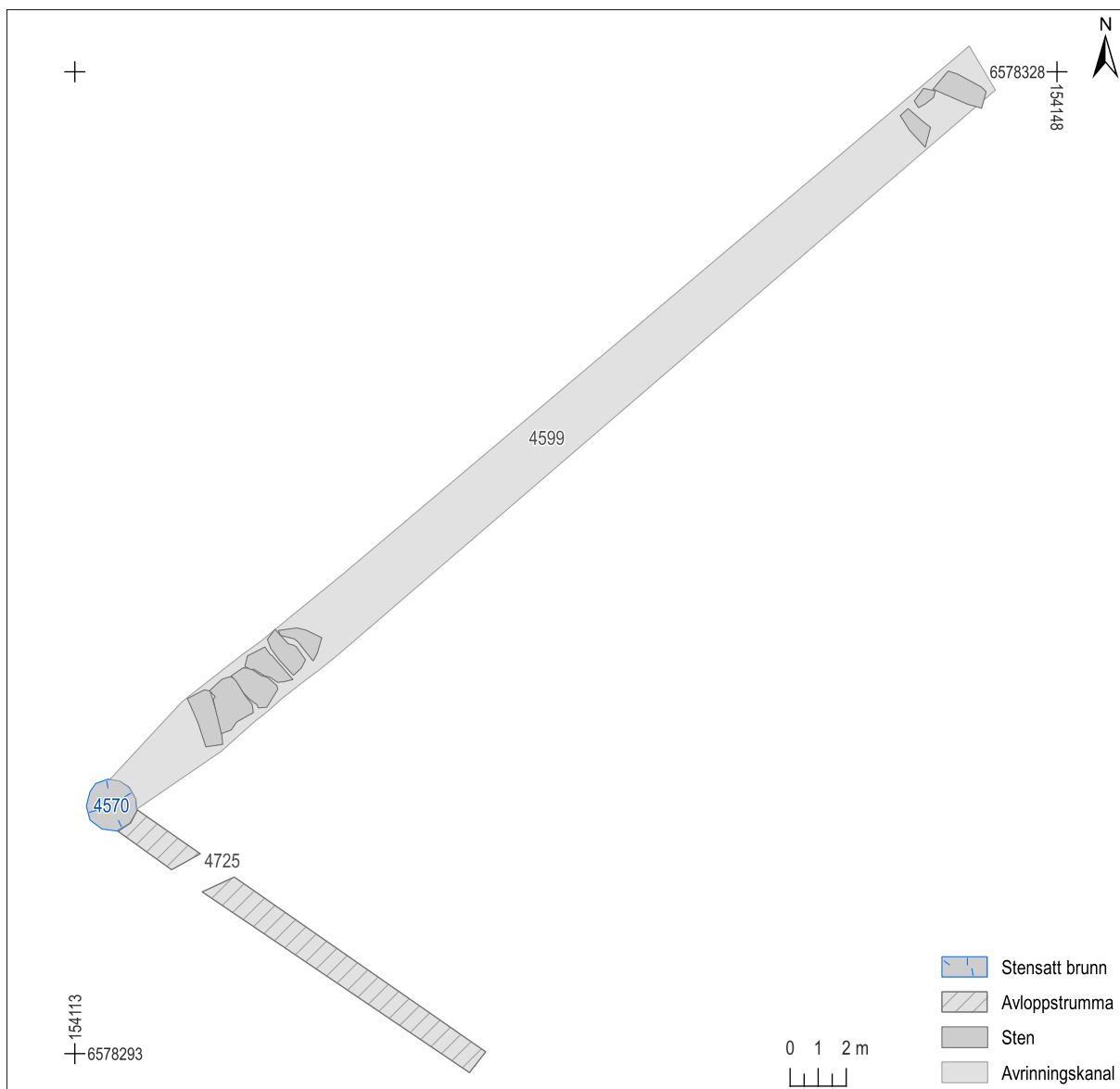
Lämningen bestod av en stensatt brunn murad av kilformad sandsten och fogad med skifferkalk, ett rosa bruk av mald alunskifferaska och kalk. Brunnen var täckt och dess topp var kapad av sentida aktivitet. Den murade brunnen ledde ner till ett valv över en stensatt avrinningskanal som lett dagvatten ut mot Saltsjön. Kanalen var fortfarande i bruk fram till föreliggande rivningar på Stadsgården, då vattnet skulle komma att ledas om i nya rör. Till brunnen hörde även en avloppstrumma med rundoval profil, murad med alunskiffer. Avloppstrumman löpte från brunnen i nordväst och cirka 15 meter åt sydost. Den var kapad i båda ändar och fylld med ett sentida material.

Brunnen togs sannolikt ur bruk vid 1930-talets omdaningar av Stadsgårdsområdet och bör ha fungerat som dagvattenbrunn. Även om mindre enskilda spillvattenledningar funnits tidigare så var det först år 1864 som Södermalm fick sin första moderna avloppsledning, på Krukmakargatan.³⁴ På en karta över huvudavloppsnätet från 1872 visas en mindre sträcka över Stadsgården, mellan Katarinabergets fot och Saltsjön, som utförd.³⁵ Sträckan är den samma som berördes av undersökningarna. I ett brandförsäkringsprotokoll för Södra Stadshuset från 1870 nämns att det finns vattenledning med avloppsrör i huset,³⁶ något som saknats under besiktningen år 1852. Rimligen har vatten och avlopp dragits i samma veva som dagvattenbrunnen och den stora avrinningskanalen på Stadsgården konstruerats, någon gång mellan 1864 och 1870.

Figur 365. Dagvattenbrunn från senare delen av 1800-talet framschaktad. Foto från öster.

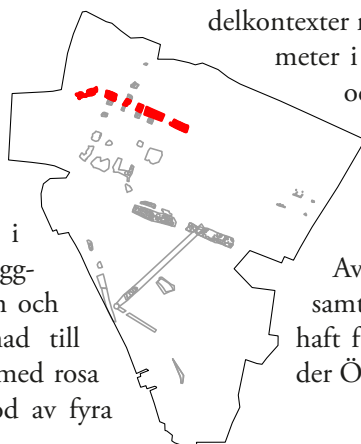
Figur 366. Plan över kontextgrupp 47. Skala 1:250.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4570	Stensatt brunn	+2,03
4599	Avrinningskanal	+1,15
4725	Murad avloppstrumma	+1,66

Figur 367. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 47.

KONTEXTGRUPP 48.
AVRINNINGSKANAL UNDER
ÖSTRA SLUSSGATAN
Datering: cirka 1870–1930

Lämningen var konstruerad på samma sätt som avrinningskanalen i kontextgrupp 47. Större grovt huggna stenblock utgjorde väggar, botten och bitvis även en bevarad överbyggnad till kanalen. Överbyggnaden var fogad med rosa skifferkalkbruk. Anläggningen bestod av fyra

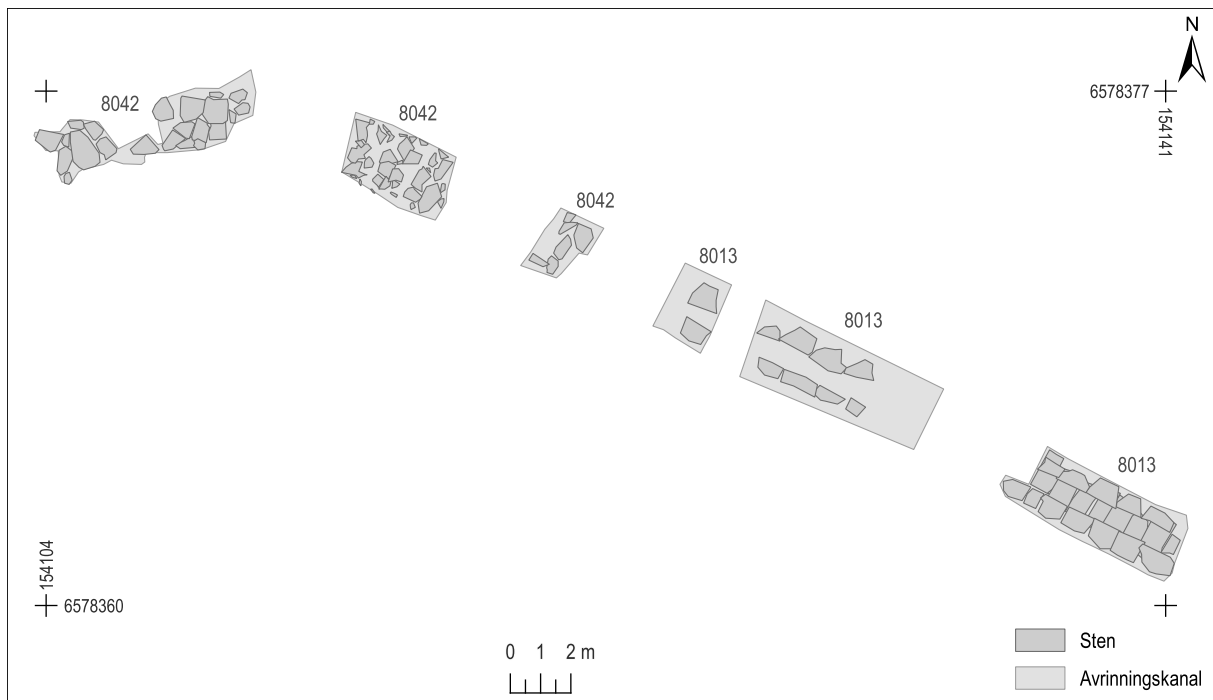

delkontexter med en sammanlagd längd av cirka 30 meter i västnordväst till östsydöstlig riktning och sluttade svagt åt sydöst. Bredden på konstruktionen var upp till två meter varav den inre kanalen uppmätte 0,5 meter.

Avrinningskanalen bör vara uppförd samtidigt med kontextgrupp 47 och har haft funktionen av en avrinningskanal under Östra Slussgatan, troligen för dagvatten.

Figur 368. Del av avrinningskanalen som var anlagd ovanpå en av de kullerstensbelagda passagegångarna under Östra passagebron. Foto från sydväst.

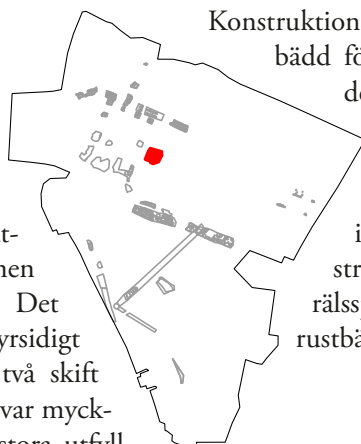
Figur 369. Plan över kontextgrupp 48. Skala 1:250.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
8013:1-3	Avrinningskanal	+0,82
8042	Avrinningskanal	+0,97

Figur 370. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 48.

KONTEXTGRUPP 49.
RUSTBÄDD FÖR INDUSTRISPÅREN
PÅ STADSGÅRDEN
Datering: 1871–1930

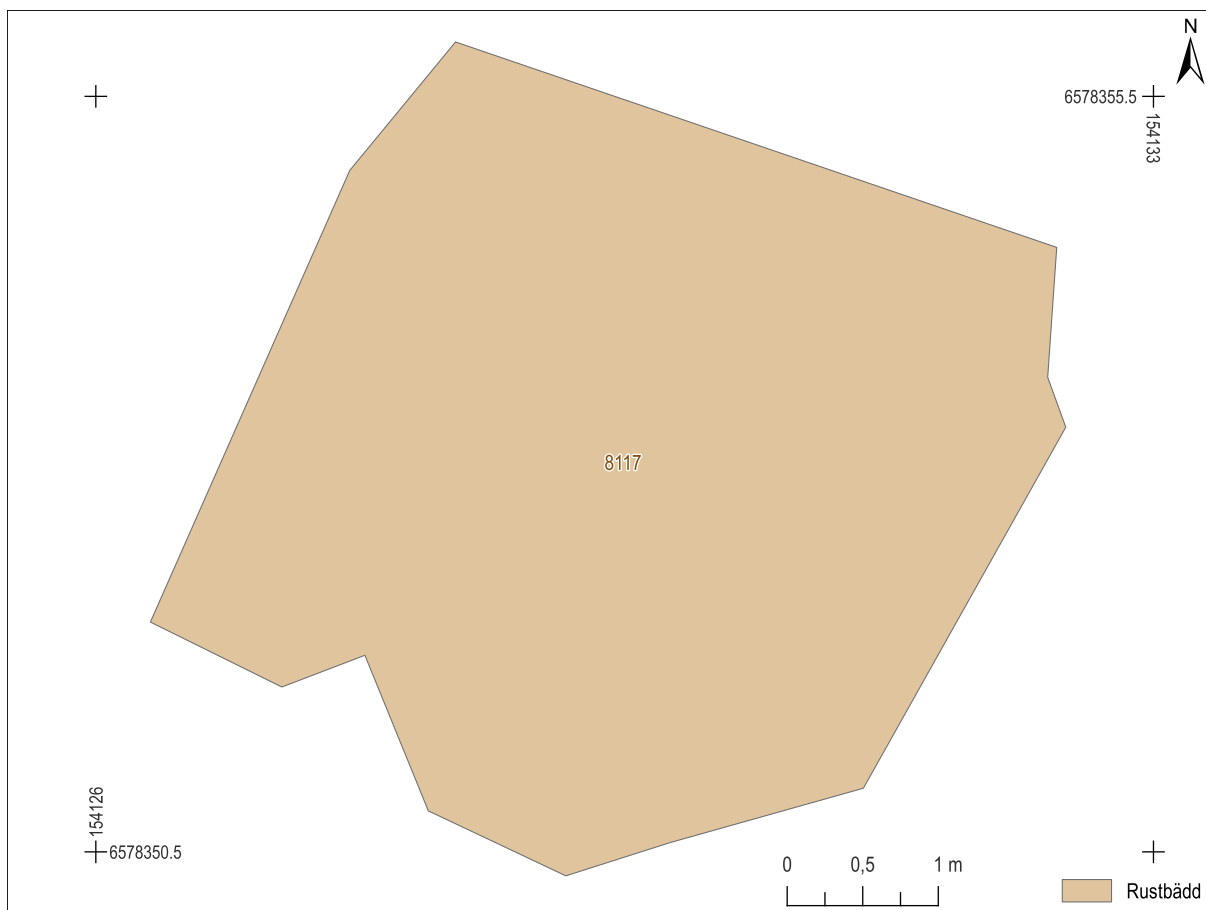
Lämningen bestod av en kraftig träkonstruktion i fyra skift som mätte cirka 4,5 x 5 meter. Konstruktionen var orienterad i östvästlig riktning. Det nedersta skiftet bestod av kraftiga firsidigt huggna stockar följt av plankor i två skift fästade med spik. Det översta skiftet var mycket skadat och framkom under det stora utfyllnadslagret som täckte hela undersökningsytan.³⁷

Konstruktionen har ursprungligen utgjort en rustbädd för industrijärnvägsspåret på Stadsgården. Industrispåren tillkom i samband med anläggandet av Sammanbindningsbanan som invigdes 1871. Enstaka lösa slipers som påträffades i utfyllnadslagret kan föras till konstruktionen liksom fynden av så kallade rälsspikar,³⁸ påträffade vid framrensning av rustbädden.

Figur 371. Rester av en rustbädd som hörde till stickspåret från järnvägens Södra stambana och som gick genom Järngraven under 1800-talets andra hälft. Foto från väster.

Figur 372. Plan över kontextgrupp 49. Skala 1:50.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
8117	Rustbädd	+0,82

Figur 373. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 49.

Figur 374. Två rälsspikar funna i utfyllnadslagret som täckte lämningen efter industrijärnvägen på Stadsgården (F:8000:20832:3). Skala 1:1.

KONTEXTGRUPP 50.
STENLÄGGNING VID KATARINAHISSEN
Datering: 1883–1930-tal

Lämningen bestod av en stenläggning med både kullersten och större tuktad gatsten lagd i ett sättlager bestående enbart av sand. Den tuktade gatstenen var lagd inom en cirka 2 meter bred och minst 3,5 meter lång yta som sluttade svagt åt öster. Mot norr vidtog kullersten som skildes åt av en rad med tuktad sten. Kullerstenen täckte en yta om ca 6 m² och

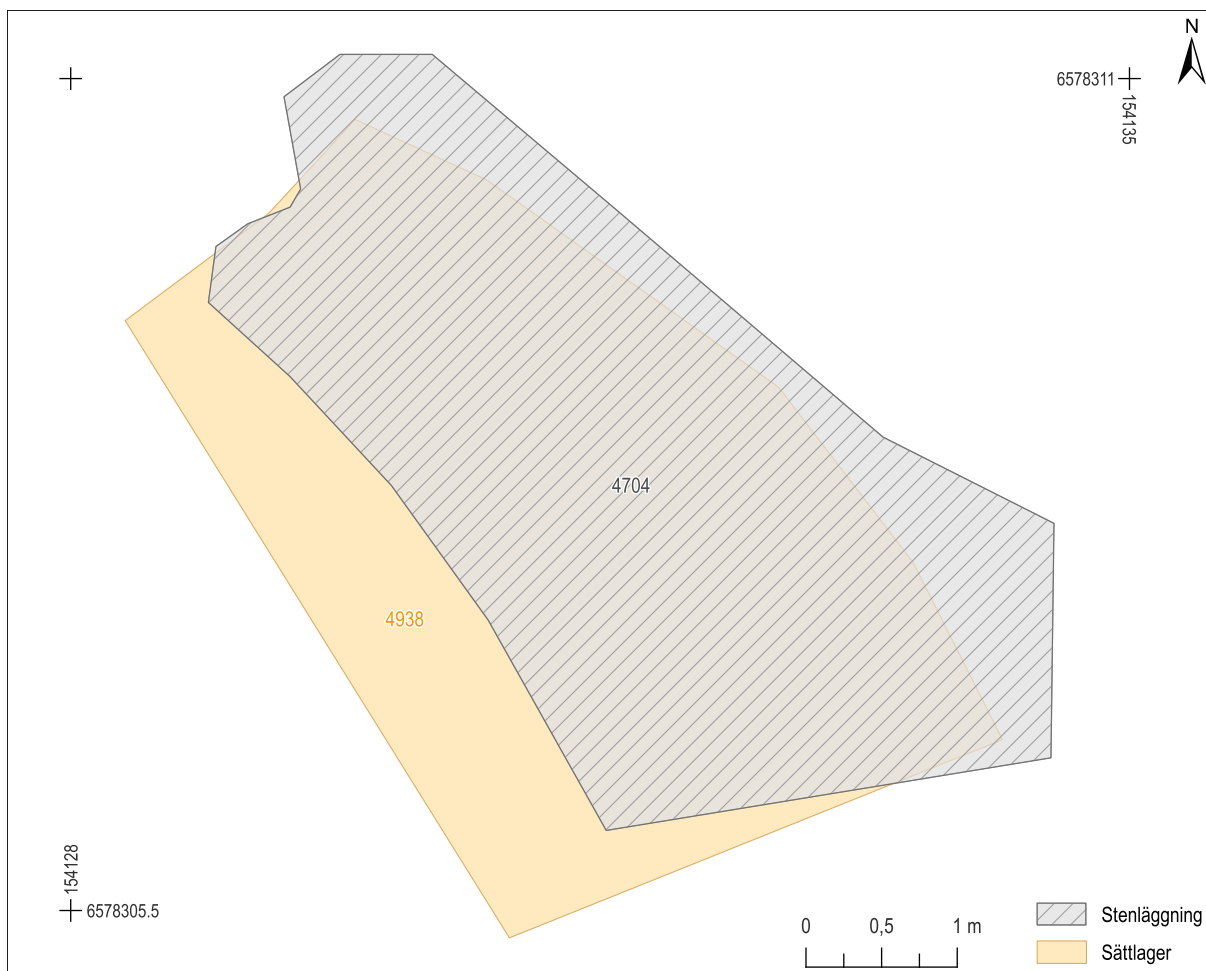

sluttade kraftigt åt nordöst på grund av sättningar. Lämningen täcktes av ett utfyllnadslager som tillkommit senast vid ombyggnationen av Slussen under 1930-talet.³⁹

Sannolikt hör stenläggningen till perioden kring den gamla Katarinahissens uppförande. Hissen invigdes år 1883 och i kartmaterialet från 1885⁴⁰ syns rampen vid entrén till den så kallade Elevatorn med en markering som tydligt sammanfaller med den stenlagda ytan.

Figur 375. Stenläggning vid Katarinahissen framrensat. Foto från norr.

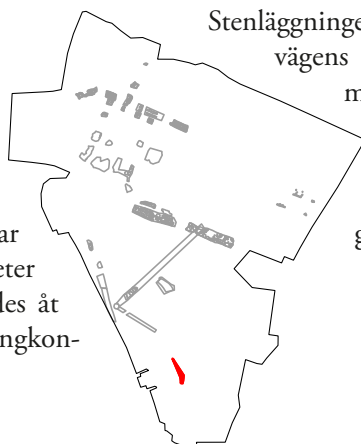
Figur 376. Plan över kontextgrupp 50. Skala 1:50.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4704	Stenläggning	+0,47
4938	Sättlager	+0,30

Figur 377. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 50.

KONTEXTGRUPP 51.
TORGYTA VID KATARINAHISSEN
Datering: 1911–1930-tal

Lämningen bestod av en stenläggning med smågatsten över ett sättlager av fin sand. Stenläggningen var bevarad i en längd av cirka 8,5 meter i nordsydlig riktning och begränsades åt väst av en störning i form av en betongkonstruktion för ett kabelpaket.

Stenläggningen bör ha tillkommit efter Katarinavägens tillblivelse 1911, troligen i samband med introduktionen av spårvagnslinje IV 1914.⁴¹ I samband med Stadsgårdens transformation under Slussenbygget på 1930-talet täcks sedan gatan över.

Figur 378. Utsikt från Katarinahissen 1914. Spårvagnslinje IV kör över spåren på Katarinavägen vid Brunnsbacken, som nyligen hade lagts med smågatsten. Spårvägmuseet (CC-BY-NC).

Figur 379. Plan över kontextgrupp 51. Skala 1:50.

Kontextnummer	Typ	Nivå, m ö.h.
4450	Stenläggning	+1,48
4580	Sättlager	+1,38

Figur 380. Tabell över de kontexter som ingår i kontextgrupp 51.

Noter

- 1 Levart 1904:56.
- 2 Lilja 1996:345.
- 3 Dufwa & Pehrson 1989:21.
- 4 Cronström 1986:24f.
- 5 Ibid:98.
- 6 Hallerdt 2004:52f.
- 7 Dufwa 1985:53.
- 8 Lilienberg 1897:298.
- 9 Lundberg 1916:18.
- 10 Stahre et al. 2005:256.
- 11 Kontext 4399 och 8000.
- 12 Kontext 4763.
- 13 Meissner 2010:14, Roland 1912:16.
- 14 Meissner 2010:24f.
- 15 F:4763:6004:1. För bestämning, se till exempel Geber 1986:180, Meissner 2010:174.
- 16 F:4763:6004:2. För bestämning, se Geber 1986:179.
- 17 F:8141:8418:6.
- 18 Geber 1986:185.
- 19 F:8000:22126:1.
- 20 F:4399:6729:1.
- 21 Wiséhn 1997:4.
- 22 Ibid.
- 23 Ibid:5.
- 24 Kontext 4424 och 4433.
- 25 Kontext 8047:1–12, 8128 och 8111.
- 26 Kontext 4945, 8060 och 8145.
- 27 Berednings-Utskotts Utlåtanden och Memorial No 48. 1866:4f.
- 28 Berednings-Utskotts Utlåtanden och Memorial No 81. 1867:6f.
- 29 Berednings-Utskotts Utlåtanden och Memorial No 19. 1869:16.
- 30 Ibid.
- 31 Kontext 4399.
- 32 Kommunfullmäktigetrycket 1882, Bihang 54. II. Hamnbyggnader.
- 33 Lundberg 1916:2.
- 34 Cronström 1986:98.
- 35 Fröman 1897, Pl. 20.
- 36 Bengtsson 1992:217.
- 37 Kontext 8000.
- 38 F:8000:20832:3.
- 39 Kontext 4768.
- 40 Lundgrens Stockholmskarta 1885.
- 41 Stahre et al. 2005:256.

Figur 381. Omslag till handlingarna rörande skrivelser, fasadritningar och planritningar för "Stadsgården 1" av Johan Eberhard Carlberg, 1757. Stockholms Stadsarkiv, GS 144:20:001 (Public Domain).

MÅLUPPFYLLELSE, DISKUSSION OCH TOLKNING

Inför de arkeologiska undersökningarna på Stadsgården formulerades ett antal frågeställningar. Ingen förundersökning hade varit möjlig att utföra innan undersökningen vilket medförde att frågeställningarna till stor del baserats på kunskapsläget utifrån tidigare undersökningar och historiska källor. En del mindre arkeologiska observationer hade tidigare gjorts i närområdet. Ett antal provgropar för markmiljöprover som grävts inom exploateringsområdet, samt en mindre schaktningsövervakning, bidrog med resultat som vägdes in vid upprättandet av frågeställningarna.¹ Ursprungligen var det två olika undersökningar, en i norra delen och en i södra delen av samma område, med separata undersökningsplaner och således egna frågeställningar. När det stod klart att undersökningarna vid Stadsgården skulle komma att avrapporteras tillsammans har frågorna av samma karaktär därför omformulerats något och anpassats till varandra.

Frågeställningarna inför undersökningen av Stadsgården inriktades på följande:

- ∞ *Hur har områdets bebyggelse och verksamheter utvecklats över tid?*
- ∞ *Finns det några bevarade lämningar efter en medeltida bebyggelse, vad har den i så fall haft för karaktär? När är den etablerad?*
- ∞ *Det har framkommit träkonstruktioner inom området. Hur har de använts? Vilken ålder har de?*

- ∞ *Finns det lämningar efter den varusverksamhet som en gång bedrevs eller från de trankokerier som funnits i området?*
- ∞ *Vilka lämningar finns bevarade i vallgraven? Finns det några bevarade lämningar efter de murar och den vallgrav som ingått i 1500-talets försvarsverk?*
- ∞ *Vilka lämningar finns bevarade efter områdets 1600- och 1700-talsbebyggelse och den verksamhet som då bedrevs här?*
- ∞ *Finns här matavfall i form av djurben från befolkningen som levt i närområdet? Hur kan det materialet i så fall bidra till att tydliggöra stadsinvånarnas kosthållning under perioden?*
- ∞ *Undersökningen kommer sannolikt generera rikligt med fynd av keramik och glas. Vilken inblick ger detta material angående stockholmarnas bordskultur under främst 1600-talet och 1700-talet?*

Sammanfattningsvis har samtliga frågeställningar kunnat besvaras och kan delas in i tre övergripande teman:

- ∞ *Bebyggelsens karaktär och utveckling över tid*
- ∞ *Verksamheterna inom området*
- ∞ *Kost och konsumtion*

Bebyggelsens karaktär och utveckling över tid

Inledning

Både det arkeologiska- och skriftliga källmaterialet talar för att Stockholm grundläggs i mitten av 1200-talet. Vid den här tiden grundlades flera städer i Sverige och urbaniseringen är särskilt tydlig i Mälardalen där städer som Strängnäs, Enköping, Torshälla, Uppsala, Köping, Arboga, Örebro och Västerås växte fram vid sidan av Stockholm. Man har antagit att stadsutvecklingen i Mälardalen under 1200-talet hänger samman med att Sverige drogs med i en västeuropeisk marknadsekonomi där järnhandeln spelade en stor roll. En annan viktig faktor i stadsbildningarna var centralmaktens vilja att kontrollera såväl ekonomin som de politiska skeendena.²

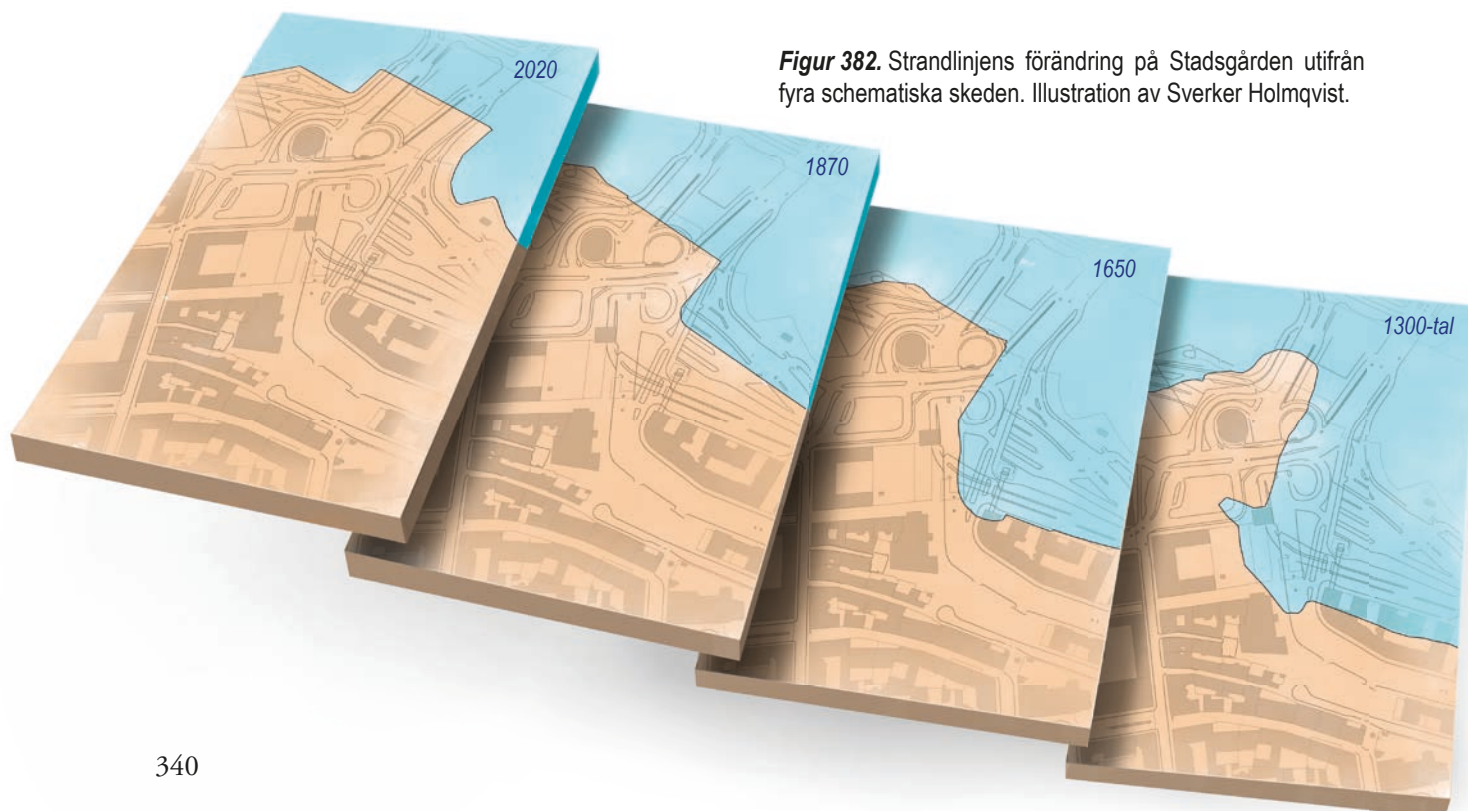
Från antikvariskt håll har man tidigare antagit att den medeltida bebyggelsen på Södermalm varit av blygsam karaktär och att den främst var koncentrerad till området närmast Stadsholmen och Söderström. Detta baserades huvudsakligen på skriftliga uppgifter från senmedeltiden men även på avsaknaden av medeltida lämningar på Södermalm. I samband med de arkeologiska undersökningarna på Södermalmstorg, åren 2013–2015, framkom emellertid lämningar som talar för att det redan under 1300-talet fanns en etablerad stadsbebyggelse på Södermalm med stenlagda gator utanför stadsportarna. Bland annat

påträffades en del av en allmänningsgata som anlagts i mitten av 1300-talet och som ledde ner mot Stadsgården.³

Undersökningen på Stadsgården omfattade en tidsrymd på över 600 år, från 1300-talets första decennium till 1930-talet. Under denna tid hann bebyggelsen i området förändras på flera sätt.

Områdets äldsta karaktär

Strandlinjekurvan i Stockholm har diskuterats under lång tid av såväl geologer som arkeologer. Stadsgeologen Carl Caldenius gjorde omfattande grundundersökningar med hjälp av borrhningar i samband med Slussenbygget på 1930-talet och upprättade strandlinjekartor baserat på resultaten.⁴ Med utgångspunkt från arkeologiskt material har Hans Hansson rekonstruerat Mälarens medelvattenyta för omkring år 1300 till 2,25 meter högre än dagens.⁵ Andra forskare som Erik Granlund⁶ och Lars Erik Åse⁷ har för samma tidpunkt beräknat medelvattentytan till +3,05 respektive +2,8 meter över havet. Saltsjöns medelvattentyta vid samma tid har beräknats till cirka 0,5 meter under Mälarens vilket gör att den medeltida strandlinjen bör kunna sökas mellan +1,8 och +2,6 meter över havets nuvarande nivå.⁸ De äldsta konstruktionerna på Stadsgården utgörs av kajänläggningar och en strandskoning som uppfördes under första hälften av 1300-talet. Pälår från den äldsta kajänläggningen, uppförd under 1300-talets

Figur 382. Strandlinjens förändring på Stadsgården utifrån fyra schematiska skeden. Illustration av Sverker Holmqvist.

första decennium, framkom på cirka +1,71 meter över havet, vilket stämmer väl överens med Hans Hanssons uppskattningar.⁹ Lämningarna visar att strandlinjen under 1300-talets början låg cirka 80 meter innanför den nuvarande i den norra delen av Stadsgården och upp till 130 meter innanför den nuvarande strandlinjen, nedanför Katarinaberget, i södra delen av Stadsgården. De äldsta dateringarna kommer från tre pålar på samma plats. Samtliga pålar daterades till 1200-talets mitt, om än med viss osäkerhet, vilket sammanfaller väldigt väl tidsmässigt med perioden kring Stockholms grundande 1252. Möjligen har en konstruktion längs med Södermalms stränder uppförts redan under denna tid, eller så har äldre timmer använts vid bebyggelsen på Stadsgården under 1300-talets första decennium. Det var då som den medeltida bebyggelsen på Södermalm etablerades på allvar.

1300-talet

Strax nedanför Katarinaberget anlades under 1300-talets första decennium en stolpburen kajläggning, förmodligen för bland annat omlastning av varor. Två av produkterna man hanterat på platsen var tranolja och kläde. Allmänningsgatan som påträffades på Södermalmstorg 2015 var av samma bredd som det stadfästa för allmänningsgator i Magnus Erikssons stadslag från 1340-talet. Att det anlades en stensatt gata från Stadsgården till Södermalmstorg, som var lika bred som de största gatorna på Stadsholmen, talar för att det pågick en omfattande verksamhet nere vid Stadsgården.

Under 1350-talet genomför man sedan en reparation av kajen. På östra sidan av den udde som sköt ut från Södermalmslandet anlägger man i mitten av 1300-talet en förlängning av kajen och en strandskonung längs med dåtidens strandkant. Här har södermalmsborna slängt sitt hushållsavfall och utifrån fynddateringarna bör avfallet ha tillkommit under andra halvan av 1300-talet. Även den här kajen reparerades under 1300-talets mitt men sedan har delar av konstruktionen brunnit, rimligen under 1300-talets senare del, då stockar i kajen delvis var brandskadade och täcktes av ett brandlager. Troligen kan denna brand relateras till den stora eldsvåda med efterföljande rivning av bebyggelsen som skedde på Södermalmstorg någon gång under 1390-talet.¹⁰

1400-talet

Efter branden på Södermalmstorg under 1390-talet tycks kajen i den norra delen av Stadsgården ha reparerats och byggts om med start senast år 1407, vilket dendrodateringar av virket visar. Det är i den norra delen av området som majoriteten av lämningarna från 1400-talet påträffades, bortsett från två solitära pålar i söder, och det är fortsatt i form av kajläggningar. Vid 1400-talets mitt tycks kajen ha byggts ut och reparerats. Dateringarna av kajlämningen sammanfaller relativt väl med två perioder under 1440- och 1460-talet då Söderbro och området utanför yttre Söderport och Södertorn reparerades, vilket framgår av skriftliga källor.¹¹ Sannolikt var det i samband med dessa byggnadsinsatser som också kajläggningen reparerades och byggdes ut. Senast 1492 täcktes kajen i norra delen av undersökningsområdet med stora utfyllnader. Det görs i samband med att stränderna längs med Södermalm fylls ut och ytterligare en ny kajfront uppfördes.

Enligt skriftliga källor ska stadens skeppsgård ha legat vid Stadsgården under perioden. I samband med schaktningar på stadsmuseets gård år 1945 påträffades en båtslip vilket indikerar var platsen kan ha legat.¹² Det exakta läget för skeppsgården är inte känt, då platsen inte anges närmare än "Vid östra salta vattnet". Föreliggande undersökning på Stadsgården har inte funnit några lämningar som kan relateras till varvsverksamhet. Troligen har denna verksamhet skett längre västerut i dagens Stadsgården, under tunnelbanans spår och upp mot Stadsmuseets gård.

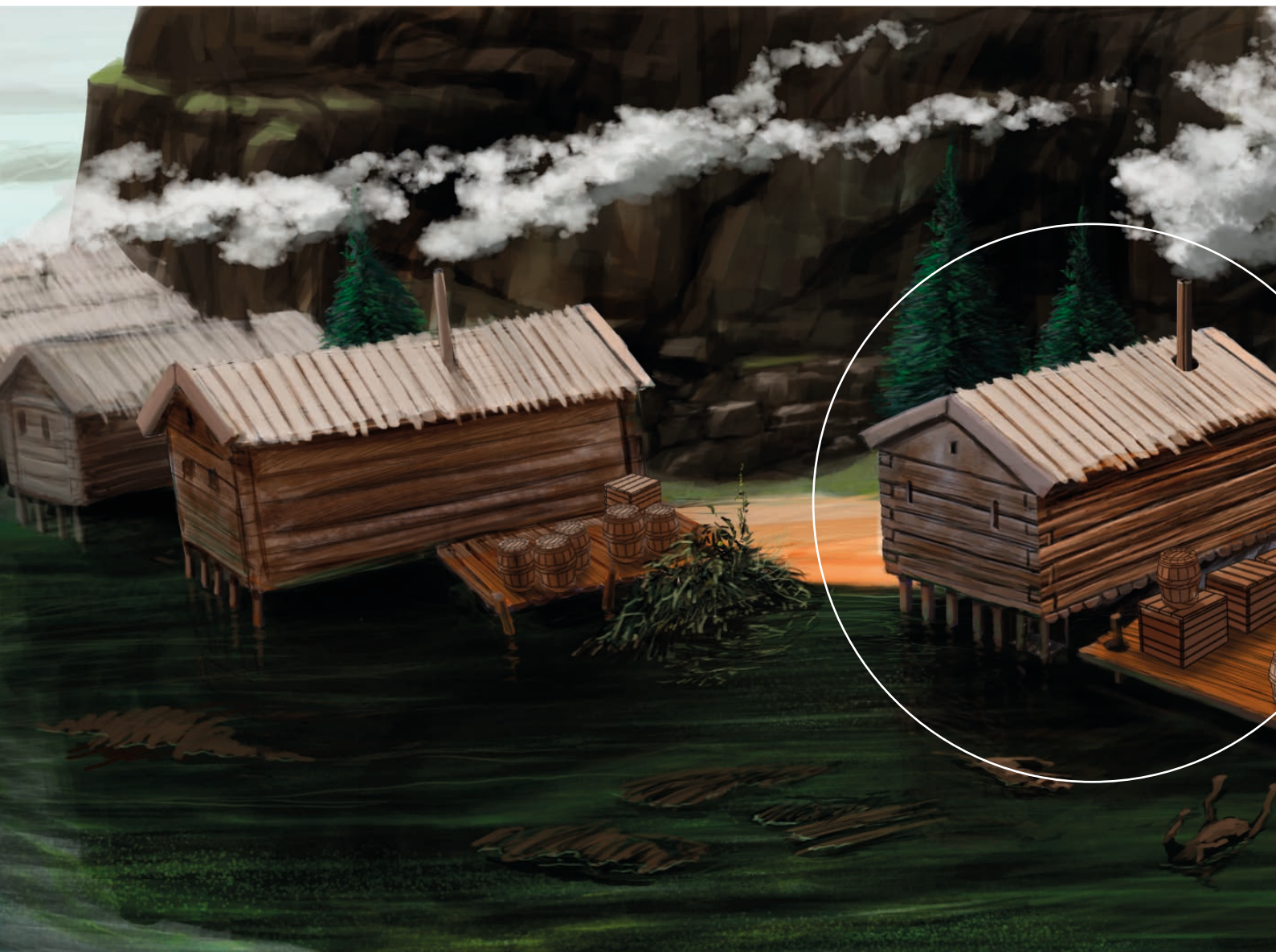
Varför det område som omfattades av den arkeologiska undersökningen stod nästintill obebyggt från sent 1300-tal och under stora delar av 1400-talet vet vi inte med säkerhet. De skriftliga källorna ger en bild av omfattande och varierande verksamheter på Södermalm som måste ha involverat många människor. Allt från tunga hantverk, till fiske och odling. Men de visar också på en orolig tid präglad av krig och belägring där flera slag stod på malmen, byggnader brändes ner och människor tvingades ta sin tillflykt innanför stadsmurens skydd. Anledningen till den låga byggnadsaktiviteten under perioden, står förmodligen att finna i platsens karaktär med hamn- och varvsverksamhet samt närheten till stadens södra försvarsanläggningar.

1500-talet

Under det sena 1400-talet skedde en återuppbyggnad av bebyggelsen på Södermalmstorg och så även nere på Stadsgården. Efter de stora utfyllnaderna under 1400-talets slut anläggs en brygga i norra delen av Stadsgården med virke som fällts senast 1492. Under perioden byggdes det även i södra delen av Stadsgården. En ansamling med träpålar som framkom i sydöstra delen av undersökningsytan kan utgöra rester efter en av tranbodarna som stod nedanför Katarinaberget. Träkonstruktionen anlades förmodligen i slutet av 1400-talet då två av stolparna daterats till vintern 1497/1498.

Efter Gustav Vasas makttillträde 1523 påbörjades flera större byggnadsprojekt. Bland annat försvarsanläggningarna vid Söderström och den vallgrav som kom att utgöra delar av stadens södra försvar. 1545 påbörjades bygget av Vallen till vilken flera konstruktionselement påträffades vid undersökningarna. I den norra delen av undersökningsområdet framkom en del av grundläggningen till Gustav Vasas norra vallgravsmur. De knuttimrade

konstruktionerna har sannolikt fungerat som timmerkistor, och verkat som en form av armering i de utfyllnader som vallgravsmuren sedan vilade på. Tretton av stockarna i konstruktionen har dendro-daterats och elva av dessa fälldes mellan 1545 och 1548. De övriga två proverna tyder på att konstruktionen reparerats någon gång runt sekelskiftet 1600, vilket också styrks av de historiska källorna.¹³ Av vallgravsmuren, eller den stenskodda insidan av vallgravens norra del, återstod enbart det nedersta skiftet. Under perioden inleddes också rivningarna av kloster och kapell i samband med reformationen. Rivningsmassorna kom sedan att inkorporeras i flera av tidens stora byggnadsprojekt,¹⁴ förmodligen även till utfyllnader av Södermalms norra stränder. Dessa tjocka utfyllnader har tidigare iakttagits arkeologiskt i relation till försvarsverken på Södermalm, bland annat vid Sjöbergsplan och Södermalmstorg, men framkom också direkt nedanför Katarinaberget på Stadsgården. Över dessa utfyllnader hade sedan flera tranbodar uppförts. Den äldsta av dessa hann dock inte stå längre än några decennier. Från det att den uppfördes, efter år 1527, till dess att den förstördes av en brand år 1554.

Figur 383. Rekonstruktion av miljön nedanför Katarinaberget cirka 1615–1630 med lastkajer och tranbodar som undersöktes på Stadsgården. Illustration av Sverker Holmqvist.

På kvällen den 27 juni 1554 utbröt en stor brand på Södermalm och stora delar av Stadsgården eldhärjades varav sex tranbodnar som ska ha legat här totalförstördes.¹⁵ Delar av en nedbrunnen tranbod och ett större brandlager påträffades också vid undersökningen. Efter branden har det uppförts två nya tranbodnar och en lastkaj på samma plats, direkt nedanför Katarinaberget. Tranbodarna var stolpburna byggnader som delvis stått i vattnet och där fundamentet till pannmuren var beläget på landsidan. Bodarna och kajanläggningen var orienterade i nordöst-sydvästlig riktning. Den östra tranboden var 9 x 7 meter stor och uppförd i knuttimrad teknik och hade ett bevarat trägolvtäckning. Av den västra tranboden återstod endast pannfundamentet och delar av underbyggnaden med träpälmar och bjälklag.

I stadens tänkeböcker som finns bevarade från åren 1474–1660 finns bland annat anteckningar om försäljningar och köp av tomter på Stadsholmen och malmarna. Med hjälp av dessa kan man få en inblick i hur tomstorlekarna kunde se ut och de försäljningar som berör Södermalm omfattar huvudsakligen tomter och tranbodnar. Tranbodstomternas längd uppges variera från 15,4–23,7 meter och bredden mellan 7,7–10,7 meter. I samband med en besiktning av en tranbod år 1600 som Herman Andersson låtit uppföra vid Stadsgården anges den ”*östre knuten*” på tomten vara 2 ½ aln (cirka 1,5 meter) längre än vad ”*som af åldher varit haffuer*”.¹⁶ När Märten Olofsson vill få sin tranbodstomt uppmätt återopas en tomt från 1525 som praxis. Den har storleken: ”*På landet tuärs öfuer – 13 alnar. Neder på watnet – 14 alnar. Längdenn – 40 alnar*”.¹⁷ Omräknat ger det en storlek på cirka 23,7 meters längd och 7,7 meters bredd på landsidan samt 8,3 meters bredd i vattnet.¹⁸ Dateringsmässigt korresponderar den här tomten mycket väl med den östra tranboden som uppfördes någon gång under senare delen av 1590-talet.

Under 1500-talets andra hälft uppfördes även en brygga vid vallgravens östra mynning. Lämningar påträffades med virke som daterats till 1560-tal. Under samma period uppfördes också en stor lastkaj intill tranbodarna nedanför Katarinaberget. I det kompakta tjärlager som täckte kajdäcket påträffades flera delar av tunnor. En vara som omlastats från kajen var förmodligen kläde vilket en textiplomb från Hamburg vittnar om. Plomben har sannolikt rivits

loss direkt från en importerad klädespacke. Andra varor som hanterats från lastkajen var hö och halm vilket den makrofossila analysen av tjärlagret visat.

1600-talet

I början av 1610-talet eldhärjades förmodligen delar av Stadsgården. Den västra tranboden nedanför Katarinaberget visade tydliga spår på att ha brunnit och cirka 1615 anlades en 8,3 x 7,6 meter stor lastkaj på platsen, direkt över spisfundamentet. Tranboden intill tycks fortsatt ha varit i bruk fram till 1630-talet då Stadsgårdens karaktär kom att förändras. Mellan åren 1637–1642 lät staden bekosta uppförandet av Stockholms första sluss, drottning Kristinas sluss och gaturegleringen, som påbörjades på Stadsholmen redan på 1620-talet, nådde på 1640-talet Södermalm. Vid Stadsgården avspeglas detta genom massiva organiserade utfyllnader av stränderna vilka kunde iaktas över hela undersökningsytan. Förmodligen var stora delar av utfyllnaderna klara i samband med att en stor yta längs Stadsgårdens östra strand uppläts för Rysshandeln 1638.¹⁹ Utfyllnaderna resulterade i att strandkanten försköts cirka 20 meter åt saltsjösidan och man anlade ny bebyggelse och stenläggningar vid hamnen.

År 1641 var den nya handelsplatsen åt de ryska köpmännen uppförd, strax öster om dagens Stadsmuseum som uppfördes under 1660-talet. Hamnområdet vid ryssgården var reserverat åt de ryska fartygen och användes som omlastningsplats. De lämningar som framkom vid undersökningen och som kan relateras till ryssgården utgjordes av delar av den stenlagda torgyta som var belägen mellan ryssgården och hamnen samt rester efter ryssarnas badstuga vid vattnet. Av badstugan återstod endast trägolvet som var bevarat till en storlek av 5,2 x 3,3 meter.

Gustav Vasas försvarsanläggning på Södermalmsidan hade spelat ut sin roll i början av 1600-talet. Området kom nu att präglas av den starka ekonomiska expansionen inom riket vilket delvis manifesterades på platsen genom flytten av järnvägen och järnhanteringen år 1662, från Stadsholmen till den forna vallgraven som nu kom att kallas för Järngraven. På Mälarsidan lastades stångjärnet från Bergslagen av från båtar och bars av järnbärare till Järngra-

Figur 384. På Wolfgang Hartmanns kopparstick över Slussenområdet från 1650 visas möjligen den påträffade badstugan i nedre vänstra hörnet (markerat med rött). Stadsmuseet i Stockholm (CC BY).

ven där det vägdes, kvalitetsgranskades, stämplades och förtullades innan det förflyttades vidare till saltsjösidan för omlastning och vidare transport på större fartyg. Östra änden av Järngraven var belägen inom undersökningsområdet och delar av en bro i Järngravens östra mynning åt saltsjösidan framkom vid undersökningen. Bron anlades i början av 1660-talet i knuttimrad teknik och var bevarad till en storlek av 25 x 7 meter. Järngravens botten var försedd med en vattenkanal som reglerade Mälarens vattenstånd för att motverka översvämningar i området. Bron passerade över kanalen i Järngraven och

det var härifrån man omlastade stångjärnet via pråmar till större havsgående fartyg.

Vid undersökningen hittades flera hundra kanonkulor, bomber och granater i olika storlekar samt även delar av kanoner i utfyllnadsmassorna som fyllde den gamla vallgraven. Detta återspeglar avmilitariseringen av Slussenområdet som påbörjades under 1630-talet och som sedan avslutas med att försvarsvallen slutligen schaktas av år 1698.²⁰ Under perioden fylldes också vattenkanalen i botten av Järngraven igen.

Den hopträngda klunga av övervägande trähus som Ryssgården utgjorde var mycket eldfarlig och under hela århundradet var eldsvådor ett återkommande gissel. Bland annat bröt en stor brand ut 1680 och en stor del av bodarna brann ned. På det ryska skyddshelgonets S:t Nicolais dag 6 december 1694 utplånades Ryssgården helt av en förödande brand.

1700-talet

Under 1700-talet ändrades bebyggelsens karaktär rejält, från att primärt ha bestått av en träbebyggelse, till att i stället utgöras av framför allt sten och tegelbyggnader. Branden som förstörde Ryssgården 1694 blev startskottet för en rad nya byggnadsprojekt vid Stadsgården. I anslutning till Södra Stadshusets flyglar uppfördes ett nytt ryssgårdskomplex i tegel och korsvirke. Den nya anläggningen stod färdig 1697 och utgjordes av två flygellängor med 29 magasin och bodar och en tvärlänga med fyra kontor och våghus. Den nya ryssgården användes endast i tre år

innan det stora nordiska kriget bröt ut mellan Sverige och Ryssland och bodarnas antal sjönk sedan successivt under 1700-talet.²¹

Delar av nordöstra tvärlängan till Ryssgården framkom vid undersökningen och strax norr om ryssgårdskomplexet påträffades också delar av en byggnad som avbildas i det historiska kartmaterialet under 1700-talets första tredjedel. Enligt Tilleus karta från 1733 kan byggnaden utgöra en del av *corps de garde*, vilket var en postering för stadsvakten, belägen vid Södermalmstorg.

I södra delen av undersökningsområdet framkom grundmurarna till en parmmätarstuga som anlades under åren runt 1720 och var i bruk fram till 1860-talet. Byggnaden bestod av två rum med ett trapplopp och en tambur.

I kvarteret Ormen, som var beläget strax söder om undersökningsområdet, uppfördes flera pampiga stenhus under andra halvan av 1600-talet. Under

Figur 385. Lodfoto över parmmätarestugan på Stadsgården. Byggnadsarkeolog Anna Bergman från Stadsmuseet i Stockholm dokumenterar trappan.

Figur 386. Arbetsbild som visar när en del av stenväggen med tillhörande rännal invid skiljemuren på Stadsgården rensas fram. Skiljemuren, till vänster i bild, löpte från kokhuset och avskilde verksamheten på Stadsgården från järnhanteringen och lastplatsen nere vid hamnen.

1730–1740-talet ägdes fastigheterna av handelsmännen Johan Henrik Lefebure och Jean Bedoire den yngre vilka tillhörde gräddan av den förmögna Skeppsbroadeln. Jean Bedoire den yngre ägde stora saltmagasin på Stadsgården²² och grunden till ett av Lefebures magasin framkom i sydöstra delen av undersökningsområdet. Dendrodateringar av timmer i byggnadens rustbädd visar att magasinet uppfördes på virke fällt 1729–1731.

Vidare uppförs ett andra våghus i Järngraven under tidigt 1700-tal.²³ I östra delen av Järngraven framkom också mycket riktigt grundförstärkningen till en byggnad som dendrodaterats till tidigt 1700-tal och som kan ha inhyst den så kallade mindre järnvägen, eller Östra våghuset, där stångjärnet som kom från Saltsjösidan vägdes och kontrollerades.

I mitten av 1700-talet anlades en ny sluss då den gamla Kristinaslussen hade blivit omodern. Den nya slussen var konstruerad av Christoffer Polhem och

stod färdig år 1755. Nu skedde även en upprustning av hela området med bland annat nya kajer och stenväggar. Stadsarkitekten Carlberg lät uppföra en passagebro i sten, Nedre Järnbron, mellan åren 1750–1753 på järngravens östra sida. Bron inhyste fem välvda kontors- och förvaringsrum och ett kokhus mot Ryssgården. Kokhuset användes av fartygens besättningar eftersom man inte fick elda ombord i hamnen. Vid undersökningen framkom grundmurarna till större delen av passagebron och kokhuset.

På eftermiddagen den 19 juli 1759 drabbades Södermalm av en mycket svår brand. Elden spred sig ner över Södermalmstorg till Stadsgården där en del av järnvägen med förråd brandskadades och Ryssbodarna i korsvirke och tegel totalförstördes. Efter branden flyttade de ryska handelsmännen in i bottenvåningen till Södra Stadshusets flyglar. På den gamla platsen uppfördes efter hand enklare träbodarna vilka stod kvar fram till seklets slut. Under branden förstördes också vägen som tidigare inrymts i Ryssgården. Ett nytt

tvådelat våghus, där både allmogens lantprodukter och Ryssgårdens varor kunde vägas, uppfördes 1759 av Carlberg i nedre Stadsgården. Våghuset låg i vinkel mot den så kallade Parmmätarestugan som klarade branden. I samband med omdaningarna som skedde på Stadsgården byggdes även kokhuset ut med en absidformad bodbyggnad åt söder vilken nyttjades som viktualie- och senare hökarebod.²⁴ De öppna ytorna fick nya kullerstensbeläggningar och mindre ekonomibyggnader tillkom invid valvbrons östra sida.

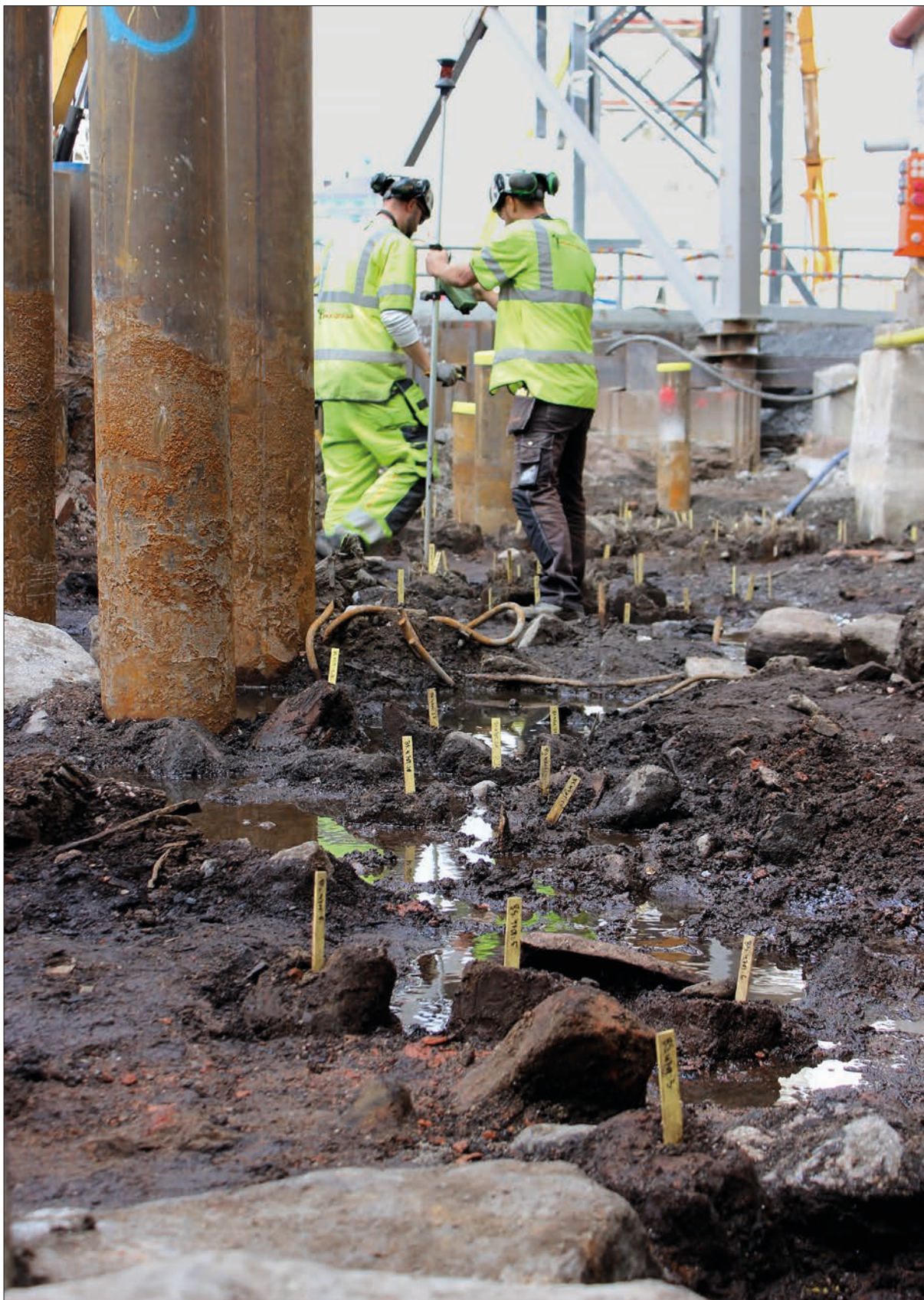
1800-talet

I början av 1800-talet planerades stora förändringar av Stadsgårdenområdet men allt blev inte genomfört. År 1819 lät den dåvarande stadsarkitekten Carl Christoffer Gjörwell uppföra sexton butiker i tre avsatser i anslutning till Södra Stadshusets norra flygel utmed Brunnsbacken. Basarbyggnaden innehöll flera olika verksamheter, från klädstånd och kryddbodar till diversehandlare och näringsverksamheter av olika slag. Basarbyggnaden uppfördes över delar av ytan där den tidigare Ryssgården legat och dess östra delar

berördes av undersökningen. En bod med rester efter två rum och ett spisfundament undersöktes. Den så kallade Östra passagebron, eller Nedre järnbron, som förband området vid Stadsgården med Slussen, var också passagen över Järngraven – området där all handel med stångjärn bedrevs. Här lastades järnet om och vägdes på sin väg från Bergslagen för vidare export ut i Europa. Under perioden tillkom också en ny byggnad intill Valvbrons östra sida som påträffades vid undersökningen. Under perioden förändras Stadsgårdens utseende radikalt då den gamla Ryssgårdens gårdsyta ersattes med järnvägsspår och basarbyggnaderna revs när Brunnsbacken genomgrävdes. Samtidigt flyttades järnvägen och merparten av järnhanteringen från Järngraven till Djurgårdsvarvet.²⁵ Markplanet på Stadsgården skulle komma att höjas då östra Slussgatan behövde breddas för att få till en körbana och ett stickspår genom järngraven österut. I samband med detta skulle kokhuset, parmmätarestugan och victualievågen komma att rivras. Den kraftiga vägbanken ramade sedan in Södra stadshusets entré och Katarinahissen kom att stå ungefär på den plats där parmmätarestugan tidigare stått.

Figur 387. Karta över bland annat kvarteren Stadsgården och Järngraven från 1867. Sammanbindningsbanan dragning är tydlig, tvärs över Stadsgården och genom Järngraven. Upprättad av Rudolf Brodin 1867. Stockholms stadsarkiv.

Figur 388. Arbetsbild från Stadsgården. Inmätning av pålar. Samtliga gula pinnar i bild representerar en träpåle. Samtliga mättes in och fick ett eget nummer och flertalet kunde också dateras och proveniensbestämmas.

Vid undersökningarna påträffades inga lämningar efter den gamla Katarinahissen men av ytan intill fanns spår bevarade i form av stenväggningar. Den uppbyggda vägrampen med stödmurar och fundament till Östra Slussgatan, Stadsgårdskajens norra front och rester av en rustbädd till industrijärnvägen påträffades. Även lämningar efter periodens moderniteter i form av en dagvattenbrunn, avloppstrumma och avrinningskanaler för dagvatten framkom. Den sista fasen av undersökningarna på Stadsgården avslutas med 1930-talets ombyggnation av Slussenområdet.

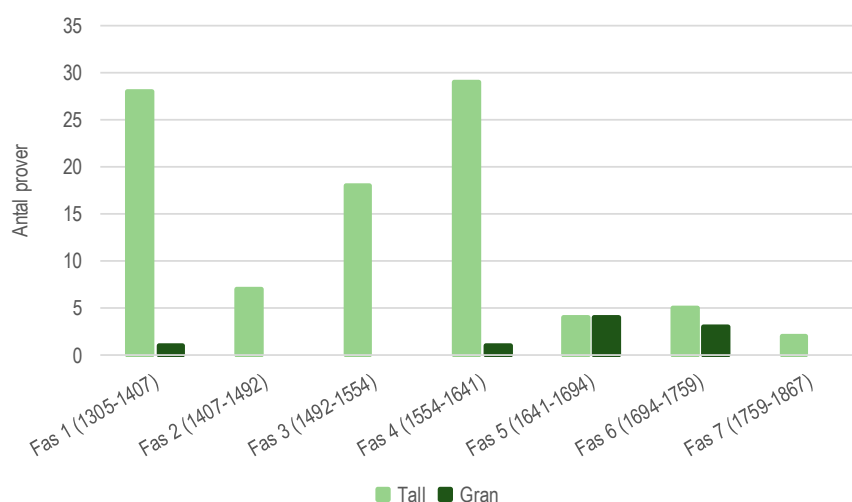
Vad använde man för virke när man byggde i Stadsgården?

Med syftet att datera virket i konstruktioner, bestämma vilken typ av träslag som använts i olika konstruktionsdelar samt för att se om det skett någon förändring över tid, lät vi analysera 102 dendroprover från olika konstruktioner på Stadsgården.

Analysresultatet från konstruktioner tillkomna under fas 1 till 7 (1305–1867) visar att det framför allt använts tall i byggnationerna under hela den tidsperiod som undersökningen omfattar. Gran förekommer endast i nio fall men aldrig som solitärt virke utan då i kombination med tall. Undantaget är möjligen de två proverna från pålar till rustbädden under Östra Passagebron²⁶ (fas 6) vilka båda var gran. Grundläggningsspålar till Östra Våghuset²⁷

utgjordes i ett fall av gran. Även träbron över kanalen i Järngraven²⁸ (fas 5) innehöll en stor andel gran i de knuttimrade konstruktionerna, varvat med tall. I det överliggande däckets på en lastkaj under fas 4 ingick en granstock.²⁹ Övriga elva prover från konstruktionen var dock tall. Även en av pålarna som ingick i en konstruktion tolkad som en lastkaj från 1300-talets andra hälft³⁰ (fas 1) var gran. Det andra provet från samma konstruktion var tall. Förutom det enskilda provet under fas 1 så tycks det vara först under 1600-talet som gran börjar användas i träkonstruktionerna på Stadsgården, dock i relativt blygsam skala och i kombination med tall.

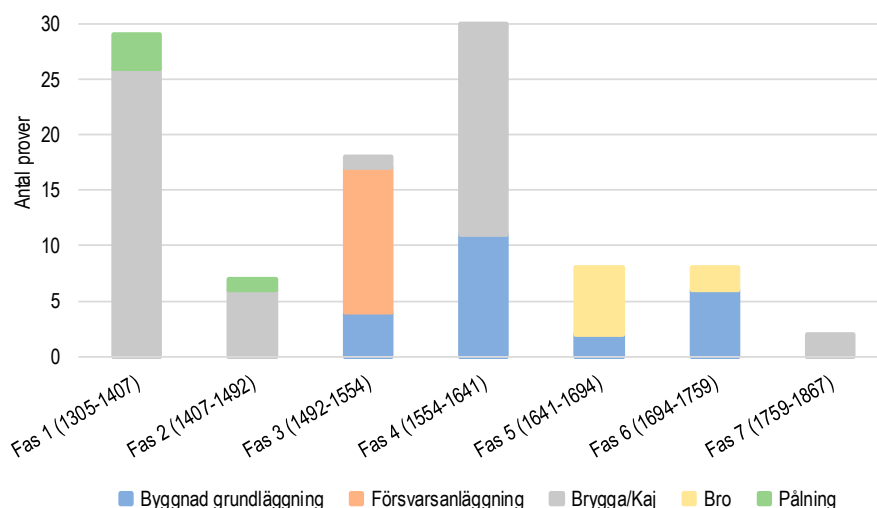
De olika konstruktionstypernas variation över tid följer också området generella historiska utveckling. Under medeltiden har konstruktionerna i Stadsgårdenområdet enbart bestått av bebyggelse som direkt korrelerar med strandnära aktiviteter. Från 1300-talet påträffades lastkajer och bryggor samt odefinierade pålningar längs stranden. Under 1400-talets oroliga tider hålls bebyggelsen tillbaka, vilket också det historiska materialet visar. Under perioder utfärdas det förbud mot att helt bygga på Södermalm och arkeologiskt påträffades enbart belägg för kajer som reparerats och byggts ut. Under fas 3 sker dock en förändring i bebyggelsens karaktär. Efter Gustav Vasas maktövertagande påbörjas en utbyggnad av stränderna och en massiv byggnadsinsats i form av förstärkningen av stadens försvar. Arkeologiskt visade sig skiftet i bebyggelsen på samma sätt och delar av grundläggningen till Gustav Vasas norra vallgravsmur fram-

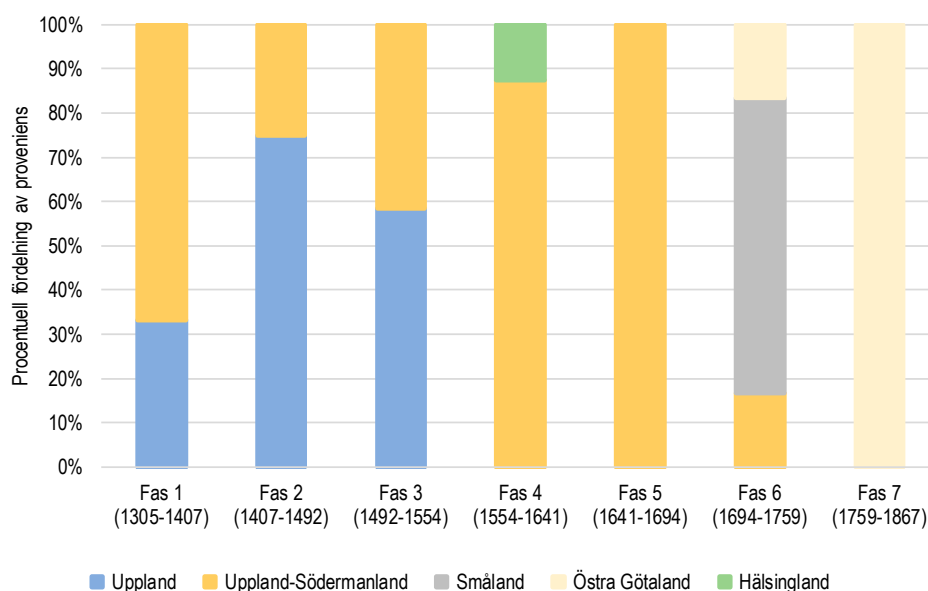
Figur 389. Diagram över hur användningen av träslagen gran och tall i träkonstruktioner förändrats över tid på Stadsgården.

kom. I takt med att mer mark fylldes ut, framför allt med start efter 1600-talets första fjärdedel (fas 4), tillkommer också mer mark att bygga på. Även om majoriteten av byggnaderna som påträffats på Stadsgården varit vattenanknutna, såsom tranbodnar och en badstuga, så var det under denna period som allt fler byggnader började uppföras inom området. Under 1600- och 1700-talet så följer enbart grundläggningen till byggnader i form av bland annat Östra Våghuset i Järngraven och Lefebures Magasin i södra

delen av Stadsgården. Förutom byggnader uppförs även brokonstruktioner under dessa århundraden. Under 1600-talets mitt byggs en knuttimrad bro över kanalen i Järngraven och drygt ett sekel senare uppförs Carlbergs stora valvbro. De yngsta daterade virket från Stadsgården sluter cirkeln i den mening att det rör virke från det sena 1800-talets kajfront. Sett enbart till träkonstruktionernas typ har området verkligen präglats av hamnverksamheten.

Figur 390. Diagram över hur olika konstruktionstyper med analyserat virke förändrats över tid på Stadsgården.

Figur 391. Diagram över hur proveniensen av det analyserade virket från Stadsgården förändrats över tid.

Av de analyserade proverna kunde 47 proveniensbestämmas, det vill säga drygt hälften. Resultatet skapar ett underlag till diskussioner kring varifrån timmer handlades och fraktades under olika tidsperioder. Från 1300-talet till 1500-talets mitt var hälften av materialet fällt specifikt i Uppland och fram till 1600-talets slut är det tydligt att i stort sett allt timmer kommer från trakten kring Uppland–Södermanland. Undantaget ett prov som ingick i en brygga från 1500-talets mitt och kom från Hälsingland.³¹ Timret som ingick i byggnader och konstruktioner som dateras till 1700–1800-tal hämtades nästan uteslutande från Östra Götaland och Småland och man verkar då ha minskat handeln med timmer från de närmast liggande landskapen i Mälardalen. En jämförelse med proveniensbestämt virke från undersökningarna på Södra Slussplan ger en liknande bild, även om ursprungsområdet för virket där varit mer spritt än på Stadsgården.³² Fram till 1700-talets början har virket på Södra Slussplan främst inhämtats från Mellansverige och nedre Norrland; Dalarna, Uppland och Medelpad. Först vid 1700-talets

mitt (1748–1770) dyker virke från Småland upp i materialet.³³ I de historiska källorna framgår det att införseln av timmer till Stockholm sett liknande ut. Trävaror var en av de exportvaror som kom att öka rejält under 1600-talet. Från en export på 161 tolfter år 1600³⁴ låg motsvarande siffra på cirka 5600 tolfter vid 1650 och upp till 35 000 tolfter ett drygt sekel senare.³⁵ Majoriteten av allt virke som infördes till Stockholm förbrukades dock inom staden och enligt tulljournaler från tiden infördes en mycket liten del från Mälardalens landskapen. 1748 förtullades endast 303 tolfter från Mälaren, i huvudsak från Uppland och särskilt från Alsike socken. Siffran kan jämföras med den totala på 49 000 tolfter som infördes över Saltsjön samma år.³⁶ Majoriteten av virket till Stockholm kom redan vid 1700-talets mitt från Norrland följt av Finland och landskapen i Götaland och Svealand.³⁷ Kalmar och Västervik svarade för en viss del av det grova furuvirket men mycket små kvantiteter ek.³⁸ Under 1800-talet blev träet jämte järnet den största lastvaran i Stockholms hamn och det mesta kom från sågverken i Norrland.³⁹

Figur 392. Detalj av en akvallererad konturetsning av Martin Rudolf Heland, 1790-tal, "En del af Stadsgården kallad Barlast-placen". Till höger i bild syns staplar med virke som lastats intill Katarinaberget i östra delen av Stadsgården. Uppsala universitetsbibliotek (Public Domain).

Verksamheter vid Stadsgården

Inledning

Den stora mångfalden av verksamheter som varit en del av området vid Stadsgården har präglat platsen och gett den sin karaktär. Verksamheterna har också gett platser som *Ryssgården*, *Järngraven*, *Tranbodarne* och *Stadsgården* sina namn, namn som används än idag. Några av verksamheterna som också kan ha ägt rum inom området ryms dock inte i denna rapport, även om många med en skriven historia behandlas. Under de mer än 600 år som innefattas av undersökningarna har också flera av dessa verksamheter kunnat beläggas arkeologiskt. Dels i form av undersökta konstruktioner och lager, dels utifrån fynd av enskilda föremål och genom analysvar av olika prover.

Hamnverksamhet

De äldsta verksamheterna som kan beläggas arkeologiskt på platsen rör de stolpburna konstruktionerna i södra delen av undersökningsområdet. Redan under tidigt 1300-tal låg det en kajanläggning nere vid Stadsgården och under samma period anlades en allmäningsväg som ledde från Södermalmstorg och ner mot Stadsgårdens hamnläge. Vägen var 4,75 meter bred vilket var samma bredd som det stadfästa, på 8 alnar,⁴⁰ för allmäningsgator enligt både Bjärköarätten och Magnus Erikssons stadslag från 1340-talet.⁴¹ Att man anlägger en stensatt gata, som är lika bred som de största gatorna på Stadsholmen, talar för att det pågick en omfattande verksamhet nere vid Stadsgården som krävde en kommunikationsled av denna dignitet.

Under 1400-talet börjar *dragare* omnämnas i det historiska materialet från Stockholm, även om yrkestiteln varit känd redan från 1200-talet i städer vid Östersjön, Nordsjökusten och i Frankrike. Dragarna arbetade med att lossa, lasta och transportera bland annat fisk, järn, kol, salt, spannmål, tjära, vin och öl.⁴² Så småningom specialiserades dragaryrkena till exempelvis *koppardragare*, som bar koppar från Järntorget, och *vågdragare* som hjälpte till i samband med förtullningen. År 1427 nämns Mattis *säckedragare*, vars yrke svårligen kan missförstås. *Brodragare* syftar till arbetsplatsen och *stängdragare* till bärstängen som nyttjades vid arbetet.⁴³

Under 1400-talet nämns också yrket *åkare* för första gången. Åkarna hade ofta likartade uppgifter som dragarna men skötte generellt större transporter med häst och vagn och hjälpte därför ofta till vid leverans av materiell vid olika byggnadsarbeten. Under de oroliga tiderna på 1400-talet omtalas flera gånger åkarna, som av tradition tycks ha hållit till på Södermalm med sina stallar och djur. År 1459 stadgades böter för den åkare som inte hade sin kärra stående utanför sin dörr och flera åkare nämns som boende på Södermalm.⁴⁴ 1461 undantas åkarna helt från förbudet att bygga och bosätta sig på Södermalm⁴⁵ och 1504 bestäms även att "...åkarna skola bo på malmen härefter och ingalunda i staden".⁴⁶

Förmodligen hade såväl åkare som dragare gott om arbete nere i Stadsgårdshamnen. Två av produkterna som hanterats på platsen under medeltid var tranolja och förmodligen också kläde. Den stora mängden fynd av penisben från säl och de historiska källorna visar att hantering av tranolja pågick i området åtminstone sedan tidigt 1300-tal. I södra delen av undersökningsområdet, i anslutning till en kaj daterad till 1300-talets första hälft, påträffades sammanlagt 14 delar från trätunnor i form av lock/bottnar, stavar, band och dymlingar. Trätunnan var den absolut vanligaste transportförpackningen för olika typer av varor, från producent till konsument. Tunnan användes som ett rymdmått för både våta och torra varor och de våta varorna utgjordes av bland annat tranolja, sälspäck och fisk.⁴⁷

Från 1300-talet påträffades också flera större stycken av så kallad packtextil, vilket utgörs av grövre stycken av ulltyg. En vara som man slog in med den här typen av packtextilier var bland annat kläde, vilket var ett ylletyg av hög kvalitet. Tillverkningen av kläde skedde vid den här tiden till stor del i väverierna i Flandern och i Nederländerna. Den tyska handelsorganisationen Hansan föreskrev att det färdigvävda klädet skars i *stycken* vilka lades ihop i *packar* som därefter sveptes in i ett grövre omslagstyck och bands ihop med rep.⁴⁸ I det skriftliga materialet framstår kläde som en väsentlig del av importvarorna till Stockholm. Enligt 1368 års pundtullräkenskaper för Lübeck utgjorde klädet drygt hälften av varuvärdet av de importerade varorna till Stockholm.⁴⁹

Figur 393. Två lyftkrokar som hittades i strandutfyllnader i anslutning till 1600-talets lastageplats på Stadsgården när bland annat den stora lastkajen, kontextgrupp 16, var i bruk. (F:4442:12796:2 och 4558:50108:1). Skala 1:1.

Under 1500- och början av 1600-talet fortsatte hanteringen och exporten av tranolja vilket de många fynden av tunnlar samt penisben från säl i lager kopplade till kajlämningar från perioderna talar för. Även kajernas närhet till närliggande tranbodan indikerar en direkt relation mellan införsel av säl, tillverkning av tran samt export av den färdiga produkten. Detta är särskilt tydligt under fas 4 (1554–1641) där två generationer av tranbodan och lastkajer avlöser varandra. Mellan cirka 1590 till 1630 stod en stor lastkaj,⁵⁰ om minst 5,7 x 6,3 meter, precis intill en tranbod uppförd under samma tid.⁵¹ Dendrokronologiska och stratigrafiska dateringar visar att lastkajen uppfördes cirka 1595 och tranboden intill uppfördes med virke fällt cirka 1594. En vara som förmodligen omlastats från kajen var kläde vilket en textilplomb som hittades i ett avsatt lager som täckte kajen vittnar om. Plomben

är försedd med Hamburgs stadsvapen och årtalet 1586.⁵² Andra varor som hanterats från lastkajen var hö och halm samt förmodligen även tjära, vilket den arkeobotaniska analysen av lagret visat.⁵³ Tjära var en av stadens viktigaste exportvaror och Holland dominerade inköpen med över 50 % av all exporterad tjära från Stockholm under framför allt 1600-talets första hälft.⁵⁴ Den Holländska importen av svensk tjära fortsatte under 1700-talet men kom under 1700-talets andra hälft att utmanas av en export till Sydeuropa, Storbritannien och övriga delar av Östersjöområdet.⁵⁵

Efter 1600-talets första decennium brinner en av tranbodarna på Stadsgården ner och direkt över den utjämnade raseringen från tranbodens spis uppförs ytterligare en lastkaj, minst 9 x 7,6 meter stor. Från lastkajen har det hanterats tranolja men också has-

Figur 394. Arbete vid delar av en lastkaj (kontextgrupp 14). Dendrodateringar av virket visar att lastkajen bör ha uppförts cirka 1595 och tagits ur bruk runt 1630.

selnötter. Lagret som täckte delar av kajen innehöll tusentals skalfragment från hasselnötter vilket länge ingått i det svenska kosthålllet men också varit en viktig handelsvara. Under 1500-talet exporterades stora mängder till främst Tyskland och Holland och på 1600-talet skeppades uppemot 2000 tunnor med hasselnötter från Stockholm enbart till Holland.⁵⁶

Efter 1600-talets mitt förändras Stadsgårdshamnens karaktär igen. Stora utfyllnader sker under 1630- och 1640-talet i samband med bland annat regle-

ringarna av stadsdelen. Trantillverkningen upphörde och då Järnhanteringen flyttade till den gamla vallgraven var det framför allt mottagandet och exporten av järn som kom att präglade Stadsgårdshamnen fram till järnvägens flytt ut till Djurgården 1865. Förutom hanteringen av järn, vid hamnen utanför Järngraven, lossades trävaror, hö, ved och kol samt till exempel hampa och viktualier från Ryssland och Finland.⁵⁷

Figur 395. Närbild på en del av alla de hasselnötter som samlades in över en av de tidiga 1600-talslastkajerna på Stadsgården. Hasselnötter var en stor exportvara under perioden, framför allt till Nederländerna.

Varvsverksamhet

Enligt skriftliga källor ska stadens skeppsgård ha legat vid Stadsgården. Skeppsgård var den äldre svenska benämningen på ett område för hamn- och varvsverksamhet. Det äldsta kända belägget för namnet *Stadsgården* kommer från en anteckning i stadens jordebok, den 4 november 1448, då man upplåter ”*ena tomt uppå sudra malm belegna vidh Stadsgården*”.⁵⁸ Under 1500-talet fortsatte varvsverksamheten vid Stadsgården vilket framgår av Stockholms stads privilegiebrev från 1594 där kung Sigismund skriver: ”*Så skall och stadsgården på Södre malmen lydhe och liggie under stadhen ... / ... på thet rum måtte vare att brådhe (=timmer?) och byggie skipp ther sammestädz*”.⁵⁹ Det exakta läget för skeppsgården är inte känt, då platsen inte anges närmare än ”Vid östra salta vattnet”. Här låg också stadens timmergård och ett tjärbränneri.⁶⁰ I samband med schaktningar på stadsmuseets gård år 1945 påträffades en båtslip vilket indikerar var platsen kan ha legat.⁶¹ Troligen har denna verksamhet skett längre västerut i dagens Stadsgården, under tunnelbanans spår och upp mot Stadsmuseets gård. Inom det området utfördes stora ombyggnationer på 1630- och 1640-talen men förmodligen hade varvsverksamheten redan flyttat från platsen när så skedde. I Holms tomtbok 1674 är ”Skjeps hwarfwet” beläget vid Tegelviken och 1687 grundades Södra varvet på samma plats av Adrian Momma.⁶² Dessförinnan var platsen känd som *Tjärhovet*, där tjära kokades till beck och magasinrades för export. En verksamhet som i stället flyttade till *Beckholmen*.⁶³

Vid undersökningarna på Södermalmstorg, åren 2013–2015, påträffades fem järnbleck av en typ som inte är särskilt vanliga på svenskt område men som hittats i stora antal inom hanseatiskt område i Nordeuropa. Så kallade ”sintels”, eller kalfaterkrampor, användes specifikt på hanseatiska koggar för att hålla dreven på plats inombords. Beräkningar har visat att det kunde behövas upp emot 16 000 sintels för en enda kogg och det finns inga belägg för att sintels använts på svenskbyggda skepp.⁶⁴ Det påträffades inga lämningar från varvsverksamhet vid undersökningen på Stadsgården men de tidigare funna sintels på Södermalmstorg kan ändå tala för att reparationer av skepp försiggått inom området.

Trankokeri

Vid vattnet direkt nedanför Katarinaberget på Stadsgården stod de så kallade tranbodarna, eller sälbodarna (*saelbodher*) som de kallades under medeltiden. Det äldsta belägget för faktiska tranbodor inom området är från år 1305, då bodarna nämns i ett brev rörande en tvist mellan dominikanerna i Strängnäs och Sigtuna om vem som har rätten att bedriva tiggeri på platsen.⁶⁵ Där framgår det också att bodarna var en del av Stockholms ägor och därför utgjorde en del av staden. Kvarteret bär sedan 1670-talet namnet Tranbodarne.⁶⁶

I dessa byggnader, som delvis stod på pålar i vattnet, framställde man tranolja från sälspäck. Det var en verksamhet som förlades till Södermalm på grund av stanken. En stor del av oljan gick som exportvara till den europeiska marknaden och användes framför allt som lampolja och som smörjmedel vid framställningen av skinn och läder från djurhudar samt även för att impregnera trä vid båtbyggeri.⁶⁷ Tranoljeframställningen var en av Stockholms äldsta industrier och pågick här åtminstone från tidigt 1300-tal och fram till mitten av 1600-talet.⁶⁸ Späcket från sälarna fördes in till tranbodarna från skärgården och Bottenviken och oljan utvanns ur späcket genom långsam jäsning i kar. Sedan tappades den färdiga oljan upp i trätunnor för vidare försäljning.⁶⁹

Totalt hittades 20 penisben och 3 tå-/fingerben från säl (fas 1–5). Det rör sig i huvudsak om ben från vikare men ben från gråsäl förekommer också. Samtliga ben utom ett framkom i södra delen av undersökningsområdet, direkt nedanför Katarinaberget, där tranbodarna stod. Penisben är ett så kallat *heterotropiskt skelettelement* vilket betyder att de inte sitter ihop med resten av skelettet utan ligger inbäddat i späcket. Vid sälslakten ute i skärgården avlägsnades därför inte penisbenet utan det följde med späcket in till tranbodarna. Förutom sälbenen påträffades också fyra generationer med tranbodor. Den äldsta sannolikt uppfördes cirka 1498.⁷⁰ Efter 1527 fylldes stränderna nedanför Katarinaberget ut varpå en ny tranbod uppförs direkt på dessa utfyllnader.⁷¹ Tranboden brann sedan ned, förmodligen vid den stora brand som ödelade sex tranbodor vid Stadsgården 27 juni 1554.⁷² Direkt över de brandskadade resterna

Figur 396. Framrensning av den lastkaj (kontextgrupp 16) som uppfördes direkt över en tranbod under åren runt 1615. Lastkajen togs sedan ur bruk i samband med att området fylldes ut under åren kring 1640.

av tranboden uppfördes spisfundamentet till ännu en tranbod.⁷³ Även denna tranbod brann ned någon gång under 1610-talet och ersattes i stället av en lastkaj som uppfördes cirka 1615. Precis intill stod dock en tranbod som klarade branden.⁷⁴ Den byggdes drygt 15 år tidigare och togs ur bruk i samband med att områdets karaktär förändrades och fylldes ut under sent 1630-tal.

Att man valde att uppföra en lastkaj under åren kring 1615, i stället för en ny tranbod, kan vara en indikation på att produktionen av tranolja i området började avta och att sjöfartshandeln med övriga varor blivit allt viktigare. Den samlade exportens varuvolym ökade också drygt fyra gånger under 1600-talets första hälft. Den första stora ökningen skedde under tidigt 1620-tal och den andra ökningen under åren kring 1640.⁷⁵ Arkeologiskt sammanfaller det väl med perioden då tranbodar ersätts med lastkajer, efter 1615, varpå området sedan fylldes ut för att bli en sammanhängande kaj och lastageplats efter 1640. Mellan 1636 och 1650 föll också priset på tran med en tredjedel, från 18 till 12 daler per fat.⁷⁶

Handelsplats

Från medeltid och fram till 1600-talets första hälft fungerade Stadsgården framför allt som en hamn där också trantillverkning samt tidvis även timmerupplag och varvsverksamhet varit beläget. Stadsgården utvecklades mer som handelsplats först efter de stora förändringarna som skedde runt 1640. På den öppna platsen framför dagens tunnelbanestation Slussen, direkt nedanför Brunnsbacken, uppförde staden en handelsplats åt ryska köpmän som kom att kallas för Ryssgården och som stod färdig 1641. Den här verksamheten skulle komma att präglade området under de närmaste hundra åren. Ryssgården utgjordes från början av ett trettiotal bodar där de ryska handelsmännen hade sina varumagasin och salubodar samt ett våghus. Bodarna hyrdes ut av staden till de ryska köpmännen och staden uppbar även vågpenningar för de ryska varorna. Området mellan Ryssgården och vattnet användes som torgyta och hamnen invid det-

ta torg var förbehållen de ryska handelsmännen. I bodarna salufördes pälsar och läder, lin och hampa, talg och vax med mera. All så kallad minuthandel var dock förbjuden, vilket innebar att man inte fick sälja varor styckevis, och alla affärer skulle ske genom en edsvuren tolk. De ryska köpmännen anlände vanligtvis till Stockholm i början av juni och återvände till Ryssland i slutet av oktober. Båtarna som seglade tillbaka var då lastade med framför allt järn, koppar och tenn då det rådde brist på metaller i Ryssland efter de långvariga krigen mot bland annat Polen och Sverige. Andra varor som de ryska köpmännen inhandlade var salt, vin och dyrbara tyger.⁷⁷ 1694 drabbades Ryssgården av en förödande brand men redan tre år senare hade nya byggnader för rysshandeln uppförts på platsen. Denna gång i tegel och korsvirke. Det framkom inga lämningar från Ryssgårdens äldsta fas men både ett kontorsrum och ett magasin från byggnaderna uppförda 1697 påträffades.⁷⁸ Det framkom också rester efter en större sammanhängande gårds-

Figur 397. Utsikt över inloppet till Stockholm sett från Södermalmstorg. Detalj av målning av Fredric Emanuel Werner. Målad mellan 1819–1832. I vänstra hörnet syns basarbyggnaden med sina tre avsatser längs med Brunnsbacken som leder ner till kokhuset på Stadsgården centralt i bild. Bilden är beskuren. Stadsmuseet i Stockholm (CC BY).

plan tillhörig Ryssgården från både den äldre perioden⁷⁹ och den yngre perioden.⁸⁰ De bitvis stenlagda och grusade ytorna sträckte sig mellan de ryska bodarna och ner mot den så kallade *Lastageplatsen* vid Stadsgårdens östra strand och fungerade som torgyta för Rysshandeln.

År 1759 eldhärjades Stadsgården igen varpå Ryssbodarna brann ned. På den gamla platsen uppfördes enklare träbodarna vilka stod kvar fram till 1800-talets början. Redan innan branden hade ett kokhus byggts vid Stadsgården men 1769 uppfördes en tillbyggnad som primärt nyttjades som handelsbod.⁸¹ I bygglovsritningen specificerades att bodbyggnaden uppfördes av ”minut- och victualiehandlaren Johan Wik”.⁸² Minuthandel kan likställas med detaljhandel och viktualier är ett äldre ord för livsmedel. Käl-larvåningen framkom vid undersökningarna och byggnaden fortsatte att nyttjas som handelsbod fram till dess att den revs runt 1867.

I början av 1800-talet blev så kallade basarbutiker populära i Stockholm och 1819 lät den dåvarande stadsarkitekten Carl Christoffer Gjörwell uppföra sexton butiker i tre avsatser i anslutning till Södra Stadshusets norra flygel utmed Brunnsbacken.⁸³ Basarbyggnaden innehöll flera olika verksamheter, från klädstånd och kryddbodar till diversehandlare, repslagarebutik och näringsverksamheter av annat slag. Basarbyggnaden uppfördes över delar av ytan där den tidigare Ryssgården legat och vars östra delar berördes av undersökningen. Lämningen som undersöktes utgjordes av två rum varav det norra rummet under 1820-talet sannolikt var tobakshandlaren Eklunds bod.⁸⁴

Smidesverksamhet

Det strömmande vattnet vid Södermalms norra strand var redan från äldsta tid inbjudande för en lång rad verksamheter, bland annat smide. Tidigare undersökningar vid Sjöbergsplan har genererat en stor mängd smidesslagg från medeltida lager längs Mälarens strand och vid undersökningarna på Södermalmstorg, ett stenkast väster om föreliggande undersökning, framkom belägg för en närliggande smedja etablerad under 1320-talet.⁸⁵ År 1448 omtalas Stadsgården, stadens skeppsvarv och timmergård, där någon form av smidesverksamhet för exempelvis reparation och underhåll av fartyg bör ha ägt rum.

Utifrån skriftliga källor står det klart att stadens smedja var belägen i Slussenområdet, åtminstone från och med år 1573.⁸⁶

Vid undersökningarna på Stadsgården är det framför allt under fas 5 (1641–1694) som det framkommit påtagliga spår av smidesverksamhet i närområdet. Fynden var koncentrerade till västra delen av ytan och till ett större utfyllnadslager. Smidesavfallet utgjordes av flertalet metallklipp och trådar, glödskal, smältor, kulslagger och cirka 9 kilo smidesslagg. Det framkom ingen byggnad eller konstruktion som kan föras direkt till smidesverksamheten men den stora koncentrationen av material och variationen i smidesavfallet talar för att det ursprungligen kommit från en verksamhet i närheten.

Järnhantering

Under 1600-talet kom järnet att passera kopparen som landets viktigaste exportvara och järnproduktionen fyrdubblades under 1600-talets första hälft. Eftersom Stockholm inte längre ansågs behöva de gamla befästningarna på Södermalm flyttades järnvägen 1662, från Järntorget i Gamla stan, till den torrlagda vallgraven söder om Slussen. Den så kallade Järngraven anpassades för att inhysa verksamheten kring stadens järnhantering. Vid gravens mynningar mot Mälaren och Saltsjön byggdes lastbryggor och i botten på graven grävdes en kanal för att kunna reglera Mälarens vattennivå.⁸⁷

På järngravens västra sida lade mälarskutorna till med sina järnlaster från Bergslagen och inuti graven samlades stundtals världens största lager av stångjärn. Stångjärnet hanterades av så kallade järnbärare och bars från Mälarsidan till Saltsjösidan för att kontrolleras och vägas. Det var ett mycket tungt jobb. Varje järnbärare bar i regel fem stänger järn på axeln åt gången, vilka tillsammans kunde uppgå till en vikt av cirka 40 kilo. Utlastningen till havsgående fartyg skedde via pråmar från Saltsjön.⁸⁸

Den stora branden som förstörde Ryssgården 1694, hade också en stor inverkan på Järngraven intill. 1698 schaktades försvarsvalLEN av och efteråt uppfördes nya byggnader för järnhanteringen. Bland annat byggdes ett andra våghus i Järngraven under tidigt 1700-tal.⁸⁹ I östra delen av Järngraven framkom också mycket riktigt grundförstärkningen till

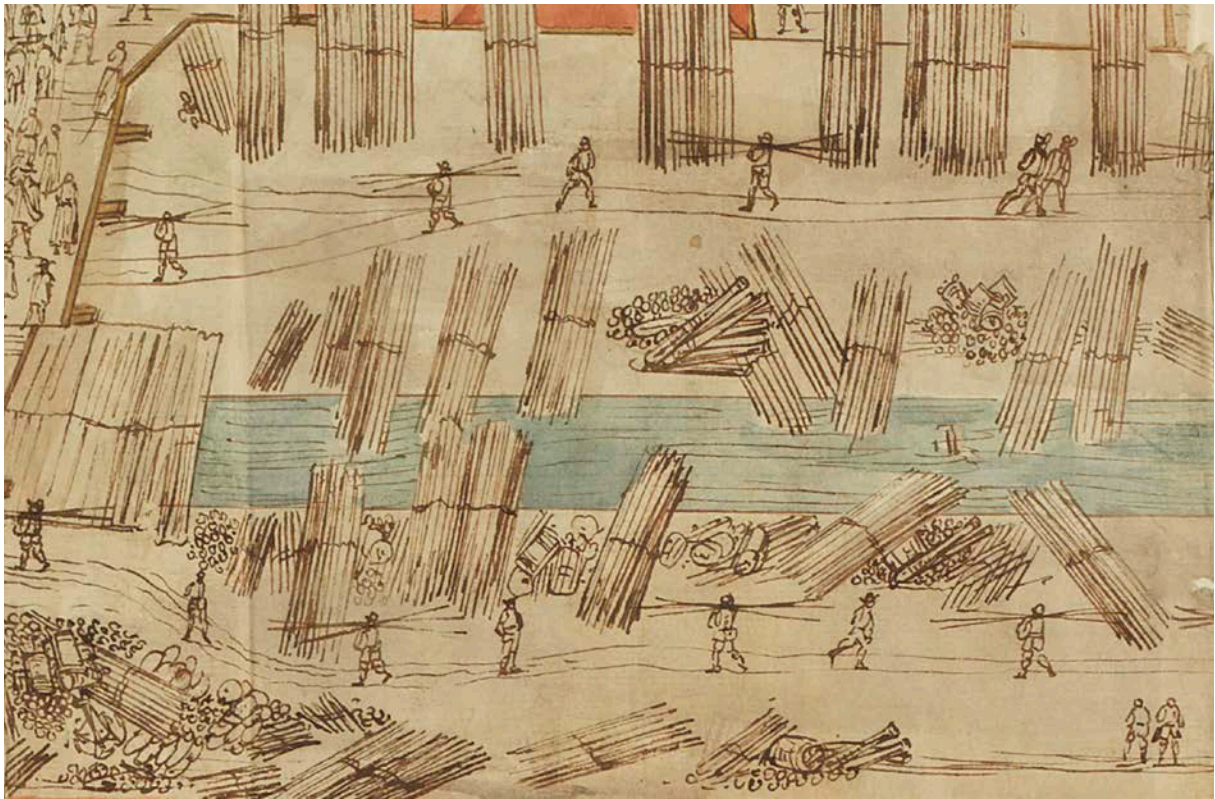

Figur 398. "Gamla Jernvägen vid Slussen". Målning av Johan Fredrik Julin (1798-1843). Lägga märke till Jämbäraren centralt i bild och allt stångjärn som står lutat mot byggnaderna inne i Järngraven. Bilden är beskuren. Stadsmuseet i Stockholm (CC BY).

en byggnad som dendrodaterats till tidigt 1700-tal och som kan ha inhyst den så kallade Mindre järnvägen, eller Östra våghuset, där stångjärnet som kom från Saltsjösidan vägdes och kontrollerades.⁹⁰

1759 skedde ytterligare en stor brand på Södermalm. Mariabranden spred sig ner över Södermalmstorg till Stadsgården där en del av järnvägen med förråd brandskadades och Ryssbodarna i korsvirke och tegel totalförstördes. Efter branden uppfördes en ny stor våg i Järngraven som gick under namnet Fyrfoten, efter de fyra pelare som bar upp taket över vägen. Delar av grundmuren och fundamenten till två av pelarna framkom vid undersökningarna.⁹¹ Byggnaden uppfördes senast 1762, då den finns avmätt på en av Carlbergs generalplaner från året.⁹²

Det såg förmodligen relativt skräpigt ut i Järngraven. 1708 rapporterade järnbärareäldermannen Loftman, att det på flera ställen låg "några poster gamla stångjärn, tackjärnsvikter och kulor med annat järnredskap". Järnskrotet ska enligt Loftman då ha legat ute i 20 år. 1764 nämns ett liknande material i mängder på broarna utanför vågarna. Bland annat kanoner som hade legat där hela vintern "broarna till skada och fördärvande".⁹³ En liknande bild får man genom det samtida bildmaterialet. I Lorenzo Magalottis målning över Järngraven från 1674 kan man ana kasserade kanonkulor och kanoner i högar inne i Järngraven (figur 399) och på en teckning utförd drygt 100 år senare ser man järnskrot och kanoner längs Järngravens kaj mot Mälaren (figur 400).

Figur 399. Närbild på vad som förmodligen är kasserade kanoner och kanonkulor i högar inne i Järngraven. Detalj ur målning över Järngraven och drottning Kristinas sluss av Lorenzo Magalotti från 1674. Uppsala universitetsbibliotek.

Figur 400. Närbild på skrotjäm i form av bland annat en järnkittel och kasserade kanoner i Järngravens mynning mot Mälaren vid Sjöbergsplan. Detalj ur teckning av en okänd konstnär. Förmodligen en elev till Johan Fredrik eller Elias Martin, sannolikt under 1700-talets andra hälft. Uppsala universitetsbibliotek (Public Domain).

Figur 401. En stor mängd kanoner och kanonkuler hittades vid undersökningen på Stadsgården. Här rensas ett större stråk med kanonkuler fram i området som mellan åren 1662 och cirka 1865 var känt som Järngraven.

Vid undersökningarna hittades också en större mängd kanonkuler och delar av kanoner i utfyllnadsmassorna som fyllde graven. Skicket på kanondelarna från Stadsgården tyder på att de var uttjänta och kasserade och fynden kan återspegla avmilitariseringen av Slussområdet som avslutas i och med att försvarsvallen avschaktats år 1698.⁹⁴

Övriga fynd som kan relateras till järnhanteringen i området utgjordes främst av fyra stångjärn⁹⁵, varav två med stämplar. Samtliga påträffades i anslutning till de stora sammanhängande stenläggningar som lett från Järngravens lastplats, under Järnbron och vidare in i Järngraven.⁹⁶ De stämplade stångjärnen bär initialerna från en känd stockholmsborgare och brukspatron, John Montgomery, "I.M", och enligt 1748 års stämpelbok är stångjärnen antingen från Antskog eller Koskis bruk i Finland.⁹⁷

Stadens verksamheter med kokhus samt för mät- och vågpenngar

Med start under framför allt 1700-talets första hälft skedde ett fokus på byggnader relaterade till stadens verksamheter. Förutom järnhanteringen i Järngraven ansvarade staden för underhållet av bland annat kajer, gator, kokhus, förvaring samt för att hålla personal och lokaler med våg- och mätredskap. Mät- och vågpenngar var viktiga inkomster för staden och parmmätarna var en yrkesgrupp som hade till uppgift att mäta upp det hö som togs in till staden. Uppmätningen gjordes i en stor trälåda, en så kallad parm, som kunde ha olika storlek i olika städer. I Stockholm hade parmen en volym på knappt arton kubikmeter och det fanns en ordinarie parmmätare i var och en av de stora hamnarna i staden.⁹⁸ I södra delen av undersökningsområdet framkom grundmurarna till en parmmätarestuga som anlades under åren runt 1720 och var i bruk fram till 1860-talet. Byggnaden bestod av två rum med ett trapplopp och tambur.⁹⁹

I samband med att man anlade Östra passagebron på Stadsgården i början av 1750-talet så byggde man även ett kokhus i södra änden av bron. Staden var skyldig att hålla kokhus för de sjöfarande, eftersom det var förbjudet att göra upp eld på fartygen medan de låg vid kaj. Alla inkommande fartyg utom de allra minsta skulle betala eldstadspengar eller kokhusavgift. Förutom kokhuset i Stadsgården, som kallades för Södra kokhuset, hade staden kokhus även vid Skeppsbron och på Slottsbacken. Vid undersökningarna på Stadsgården påträffades grundmurarna till kokhuset, med trappa till källaren och med spisar i alla fyra hörn.¹⁰⁰

Då Ryssbodarna brann ned 1759 förstördes även den så kallade Ryssvägen. Det hade länge varit önskat att staden skulle reparera den befintliga vägen eller låta uppföra en ny byggnad för ändamålet. De ryska köpmännen klagade på trängseln med allmogen vid våghuset, särskilt om hösten när viktualier och andra varor ankom, samt hur deras hampa och lin tog skada då allmogen låtit väga vätskor och saltlake i vågskålarna. Det nya våghuset, som uppfördes direkt efter branden av stadsarkitekt Carlberg, var därför tvådelat med en del för de ryska handelsmännen och en för allmogens lantprodukter. De bevarade lämningarna från Södra victualivägen framkom vid undersökningarna och låg i vinkel mot Parmmätarstugans västra gavel.¹⁰¹ Samma plan följer i kartmaterialet från 1760 fram till dess att byggnaden revs 1867.

Figur 402. Undersökning av lämningarna efter parmmätarestugans källare på Stadsgården.

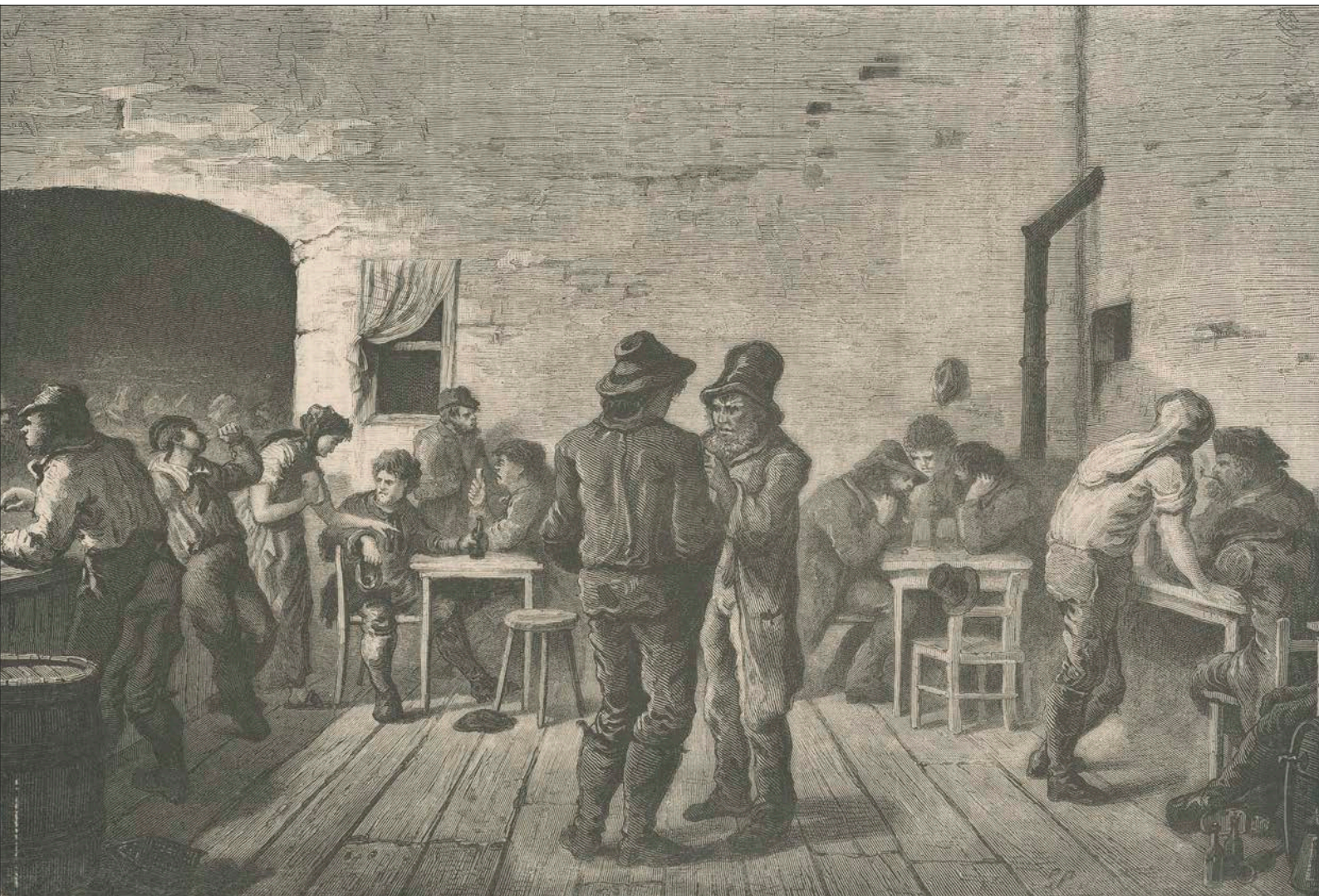
Krogverksamhet

Nere vid Stadsgården fanns flera krogar och till dessa kom många av de verksamma i hamnmiljön; sillpackare, sumprunkare och parmmätare trängdes med sjömän, järnbärare och andra hamnarbetare. Södra Stadshuskällaren hade öl- och vinutskänkning med ingång från Brunnsbacken redan från 1678¹⁰² och under 1700-talet nämns fler av krogarna, bland annat den av Bellman omsjungne *Lokatten* som gett upphov till namnet på trapporna i kvarteret. Även krogen *Sista styvern* gav namn till de sista vingliga trapporna i östra Stadsgården. Längs hamnen nedanför nuvarande Katarinahuset, drevs under 1800-talet i Stadsgården 4 krogen *Kyrkan*, i nr 12 krogen *Stenpelaren* och ytterligare krogar fanns i nr 20, 22 och 26.¹⁰³ Det var knappast några finkrogar

neri i Stadsgården. I en tidningsartikel från 1874 skrivs om en krog i området: "Stället besökes mest av schåare, spannmåls- och kolbärare, sjömän som haver bråttom att lossa på den inhändigade hyran och en hel mängd ruskiga figurer...".¹⁰⁴ Södermalm var krogtätt. Längs Glasbruksgatorna, precis ovanför Stadsgården, fanns flera krogar med dåligt rykte. Bland annat Grå Lusen, Röda Helvetet och Röda Märren.¹⁰⁵ Av totalt 282 krögare i Stockholm 1646, fanns flest på Södermalm, 85 stycken.¹⁰⁶ Drygt 200 år senare, år 1865, låg 113 av totalt 449 redovisade krogar på Södermalm.¹⁰⁷

Det var inte enbart regelrätta krogar som serverade alkohol. Utifrån skriftligt källmaterial framgår det att även parmmätarestugan använts som krog. Belägg för det påträffades även vid undersökningen.

Figur 403. Ögonblicksbild inifrån krogen nr. 12 på Stadsgården, också känd som "Stenpelaren". Tecknad av G. Pauli, förmodligen 1860-tal. Stadsmuseet i Stockholm (CC BY-NC-SA).

Bland annat i form av en komplett ölhane samt ett tappvred som påträffades i Byggnadens källare.¹⁰⁸ I källargolvet framkom också mängder av fragment från glasflaskor samt två nedgrävda förvaringsutrymmen. Det ena utgjordes av en mindre trätunna som grävts ner precis vid ingången till källaren. Makrofossilprover på material i tunnans botten innehöll små bitar av fiskfjäll och skaldelar från hinnkräftor. Fjällen skulle kunna komma från insaltad fisk och hinnkräftorna talar för att det funnits vatten i tunnan. Det andra förvaringsutrymmet i golvet bestod av ett större kvadratisk kar som innehöll två trätunnor stående i varandra.¹⁰⁹ Inga fynd som indikerar vad de använts till påträffades men med stor sannolikhet har funktionen varit att hålla dryck och matvaror kylda för längre hållbarhet.

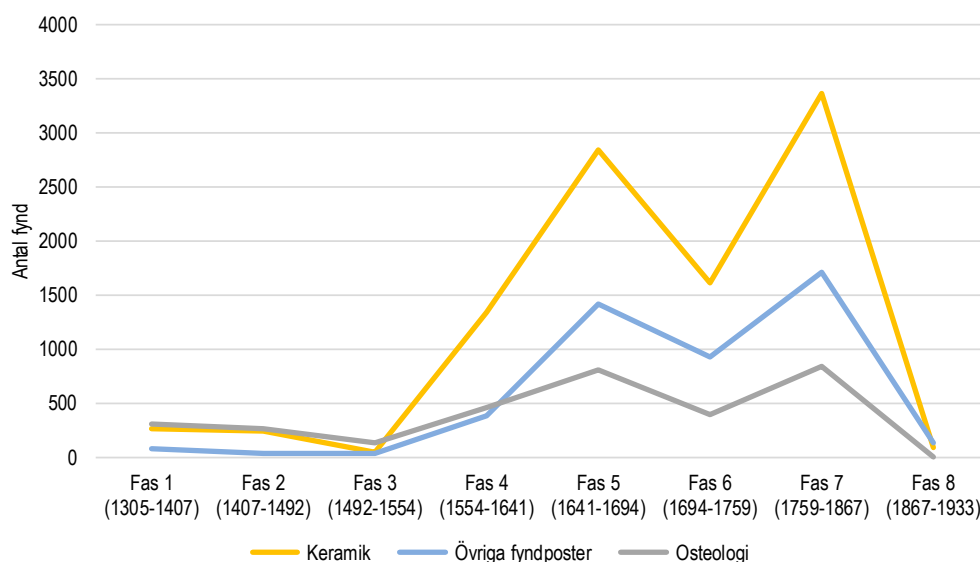
Även i basarbyggnaden från 1819 längs Brunnsbacken ska det ha funnits krogliknande rörelser. Saluboden närmast Stadsgården berördes av undersökningen¹¹⁰ och i dagstidningar från perioden nämns just hörnet vid Brunnsbacken–Stadsgården som ett näringsställe.¹¹¹

Kost och konsumtion

Inledning

Inom Slussenprojektet finns en ambition att spegla stockholmarnas konsumtion, från medeltid och fram i modern tid. Frågor som rör kost besvaras primärt av analyser på arkeobotaniskt och osteologiskt material medan varukonsumtion och bordskultur avspeglas främst i användandet av keramik och glas, vilka också är de kvantitativt största föremålskategorierna.

Fyndmaterialet av glas och keramik från Stadsgården kan i de äldsta fallen inte kopplas direkt till verksamheter på platsen. Framför allt gäller det perioden från medeltid och fram till utfyllnaderna vid 1600-talets mitt. Majoriteten av dessa fynd utgörs främst av sopor från boende på Södermalmslandet och förmodligen i det direkta närområdet till platsen som undersökts. Avfallet har i dessa fall kastats i vattnet vid Stadsgården och använts i mer eller mindre planerade utfyllnader av Södermalms norra stränder. Efter 1600-talets mitt förändrades områdets karaktär radikalt då stora utfyllnader utfördes och en mer strukturerad bebyggelse tillkom, bland annat i form av den så kallade Ryssgården. Under 1700-talets första decennier skedde förvisso en del renoveringar och nybyggnationer i området, inte minst efter

Figur 404. Diagram över antal keramikfragment (9787 st.) i relation till övriga antal fynd (4702 st.) och till det osteologiska materialet (3197 st.) på Stadsgården per fas 1–8.

Ryssgårdens brand 1694, dock syns en kvantitativ nedgång i fyndmaterialet (figur 404). I och med de stora omdaningarna i området under 1700-talets mitt avsattes sedan mer avfall som kan kopplas direkt till de byggnader och verksamheter som då fanns på platsen i form av bland annat kokhusverksamhet, krogrörelser och annan näringsverksamhet.

Undersökningarna vid Stadsgården genererade fyndförande kulturlager från i huvudsak tidigt 1300-tal till 1800-talets mitt. Materialet passar därför väl med jämförelser från övriga avrapporterade undersökningar inom Slussenprojektet; Södermalmstorg (ca 1275–1690) och Sjöbergsplan (ca 1295–1641) för de äldsta perioderna samt Kv. Ormen och Glasbruket Större (ca 1650–1850) och Södra Slussplan (ca 1637–1846), vilka tar vid där de förstnämnda slutar. Sammantaget finns ett jämförbart material som fyller hela tidsintervallet från Stadsgården.

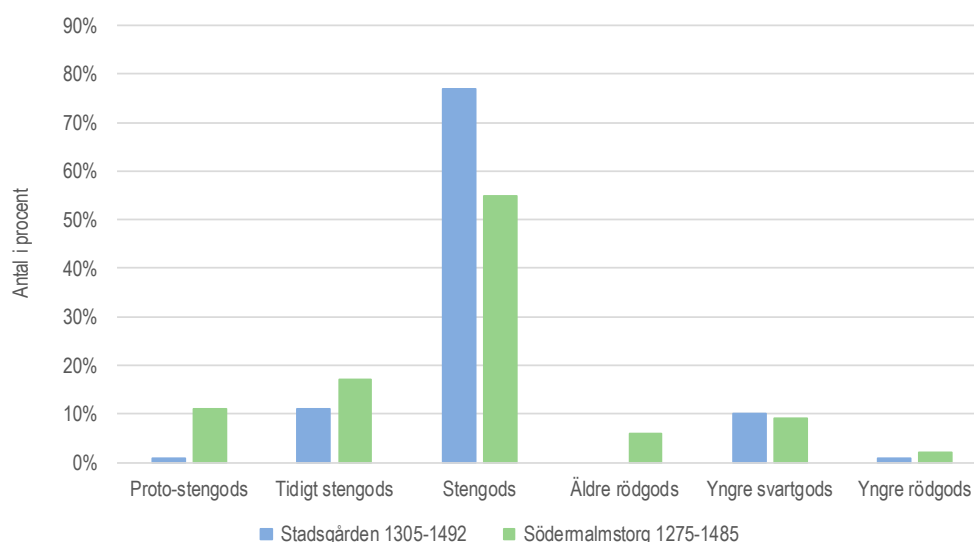
Stadsgården 1305–1641 (fas 1–4)

Som framgår av figur 404 så innehöll de tre första faserna på Stadsgården en relativt liten mängd fynd jämfört med efterkommande faser. Under fas 4 ökade sedan fyndmängden till följd av de stora utfyllnader som utfördes under 1630- och 40-talet. Trots detta kan flera generella tendenser i materialet iakttas. Beträffande det keramiska materialet finns en

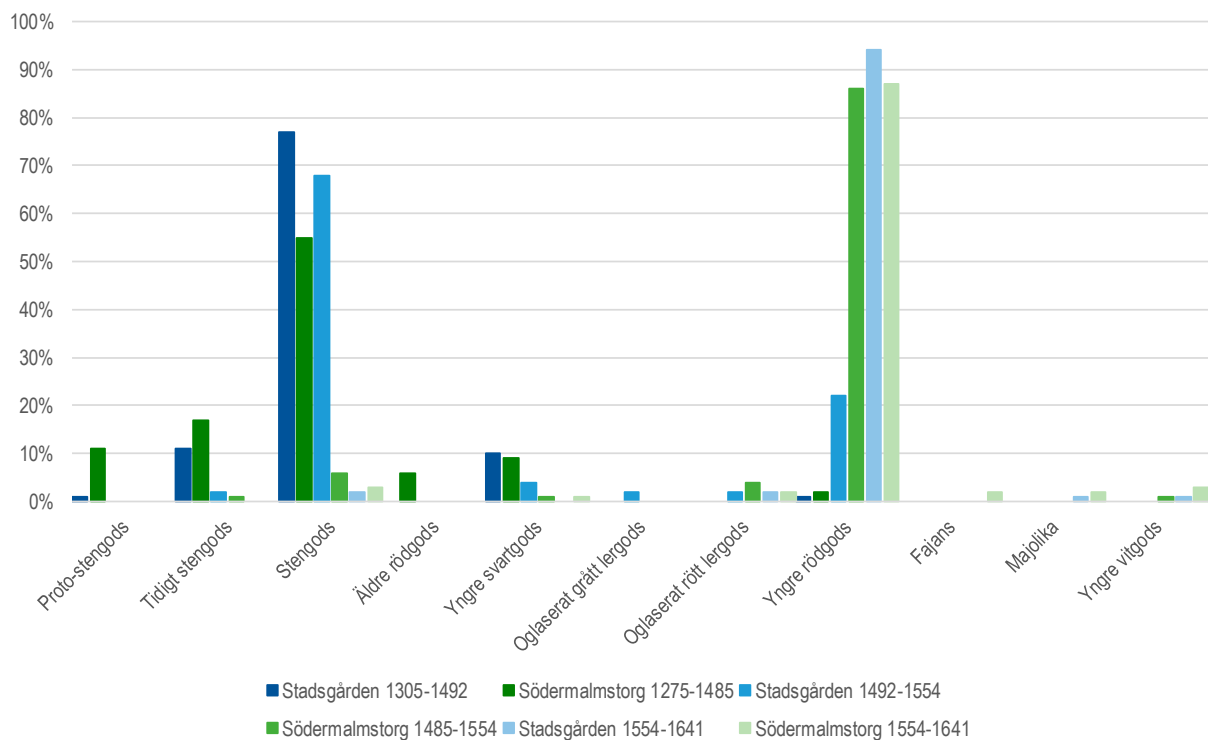
stor samstämmighet med Södermalmstorg under den äldre delen av perioden (fas 1–2, 1305–1492). På Södermalmstorg tillvaratogs dock ett betydligt större material, särskilt från de äldre faserna, varför de äldre stengodstyperna förmodligen förekommer i större mängd. Även det äldre rödgodset skiljer sig i jämförelsen då enbart två fragment från Stadsgården konstaterats under dessa två faser.

Särskilt tydliga blir skillnaderna i användningen av olika godstyper om man räknar in faserna fram till 1600-talets första hälft på Stadsgården (fas 3–4) och Södermalmstorg (fas 11–16). Framför allt tydliggörs de generella tendenserna i övergången från stengods till yngre rödgodset under sent 1400-tal och tidigt 1500-tal (figur 407). Godstyperna byter plats och det yngre rödgodset blir dominerande på drygt 90 %.

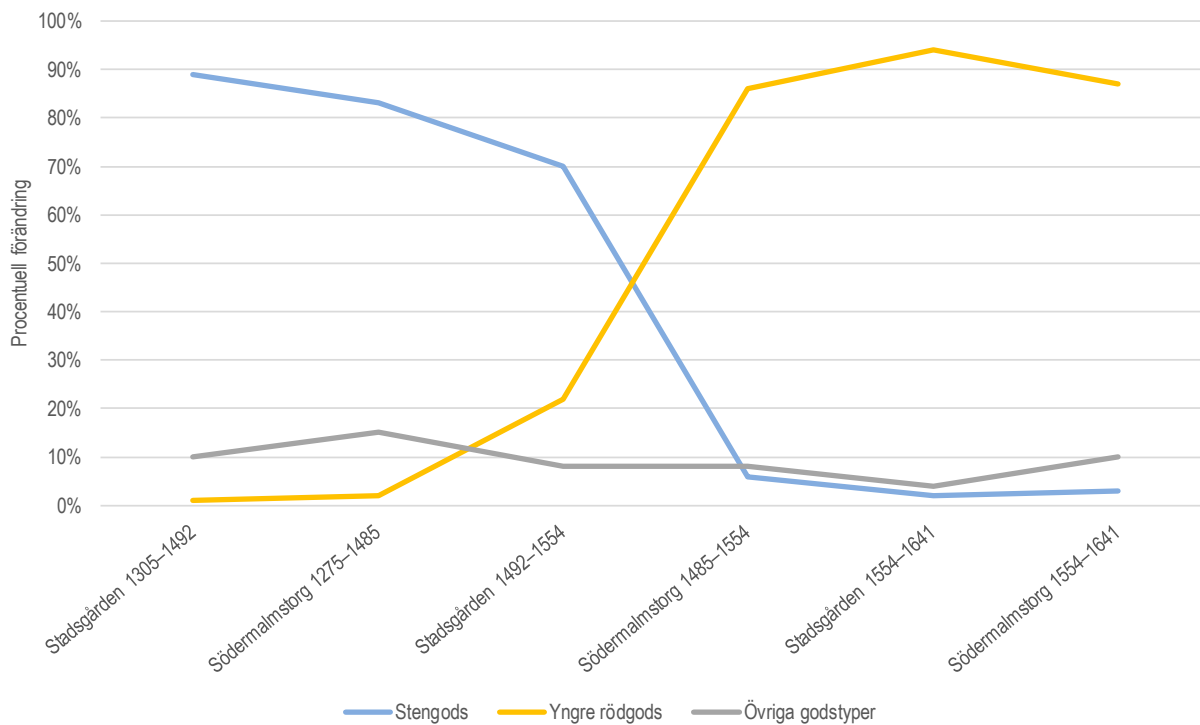
Från perioden 1485–1641 tillvaratogs en större mängd keramik från avsatta kontexter på Södermalmstorg medan den största delen keramik från faserna under samma period på Stadsgården kom från utfyllnadsmassor. Dessa fynd bör således kunna vara något äldre än fasdateringen. Detta skulle kunna förklara den något mjukare kurvan mellan stengods och yngre rödgodset på Stadsgården jämfört med Södermalmstorg. Under senare delen av 1600-talet kommer dock kurvan för det yngre rödgodset att plana ut och övriga godstyper att öka något.

Figur 405. Diagram över olika keramiska godstyper under fas 1–2 på Stadsgården i jämförelse med samma period på Södermalmstorg.

Figur 406. Diagram över olika keramiska godstyper under fas 1–4 på Stadsgården i jämförelse med samma perioder på Södermalmstorg.

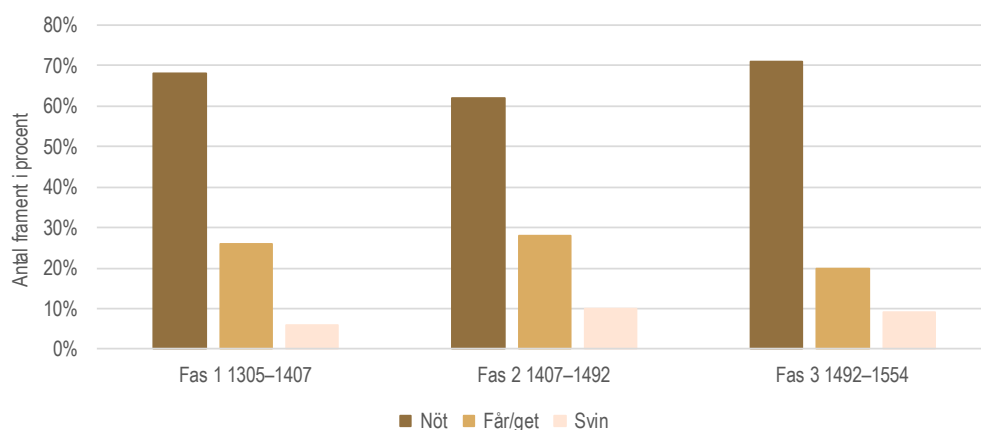

Figur 407. Diagram över förändringar i godstyper över tid på Stadsgården och Södermalmstorg.

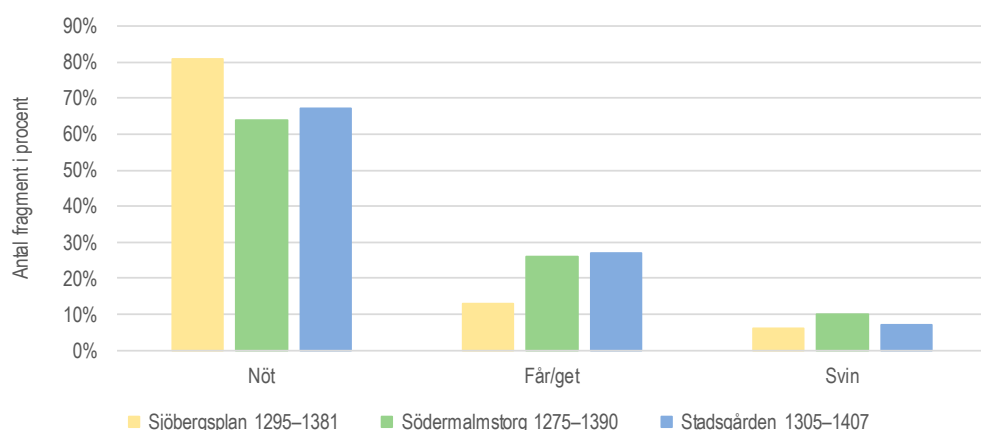
På grund av de äldsta lämningarnas topografiska karaktär, i form av kaj- och bryggglämningar längs strandlinjen, var också de fyndförande lagren begränsade till den äldre strandlinjen och utgjordes primärt av avfall som kastats i vattnet. Det osteologiska materialet från Stadsgården var därför tämligen begränsat under fas 1–2 och innehöll i princip inga fisk- eller fågelben.

Förutom sälbenen som påträffades i anslutning till tranbodarna på Stadsgården kan dock generella tendenser utläsas genom att jämföra förekomsten av de tre stora köttdjuren, nöt, får/get och svin, under de tre äldsta faserna på Stadsgården (figur 408). Det är tydligt att nöt, precis som i andra samtida benma-

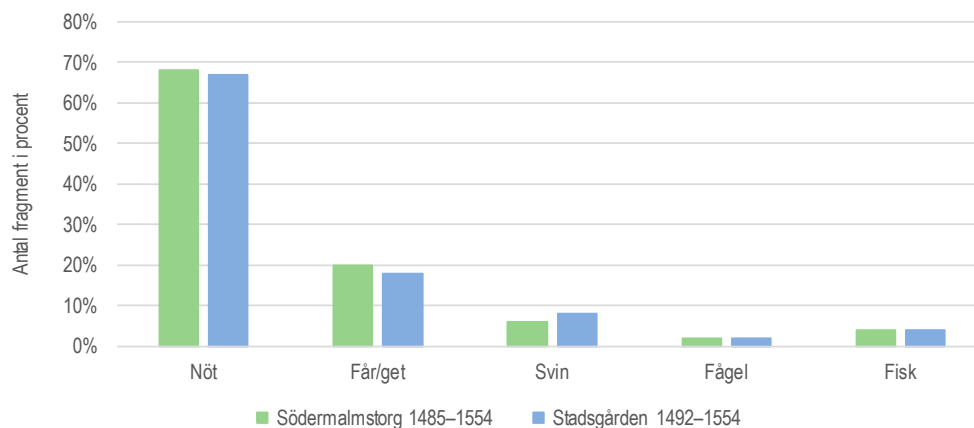
terial från Stockholm, har varit dominerande följt av får/get och sedan svin. Jämför man med samtida benmaterial från Södermalmstorg¹¹² och Sjöbergsplan¹¹³ är tendenserna lika (figur 409). Under fas 1 (1305–1407) uppvisar materialet från Stadsgården störst likheter med Södermalmstorg. Från fas 2 (1407–1492) finns inget jämförbart material från vare sig Södermalmstorg eller Sjöbergsplan men från fas 3 (1492–1554), där även fisk och fågel ingår i benmaterialet, är tendenserna från Stadsgården näst intill identiska med de från Södermalmstorg (figur 410). Något som ytterligare stärker antagandet att avfallet som undersökts på Stadsgården primärt avsatts av boende på Södermalmstorg under perioden.

Figur 408. Diagram över fördelningen av benmaterialet hos de tre dominerande köttdjuren under fas 1–3 på Stadsgården.

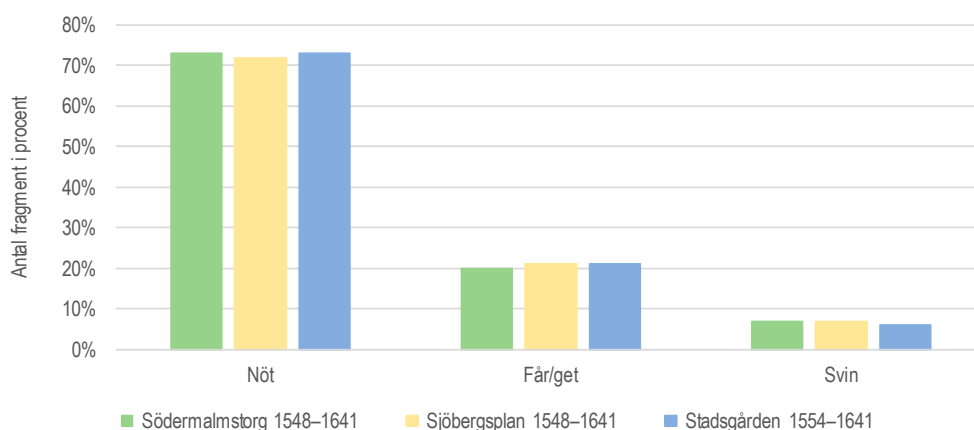
Figur 409. Diagram över fördelningen av antal ben från nöt, får/get och svin under fas 1 på Stadsgården i relation till material från Södermalmstorg och Sjöbergsplan under samma period.

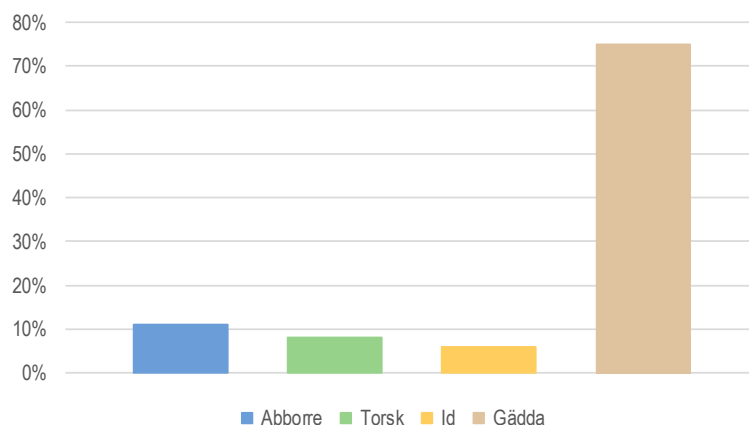
Figur 410. Diagram över fördelningen av benmaterialet på Stadsgården under fas 3 jämfört med samma period på Södermalmstorg. Materialet från Södermalmstorg består av 3542 fragment och från Stadsgården enbart av 119 fragment. Trots den stora skillnaden i mängd är den procentuella fördelningen mycket lik.

Även inom fas 4 (1554–1641) uppvisar benmaterialet närmast identiska tendenser i jämförelser mellan de dominerande köttdjuren nöt, får/get och svin från de tre lokalerna på Södermalm (figur 411). Från denna fas insamlades även en stor mängd fisk- och fågelben vilka radikalt förändrar jämvikten mellan övriga arter. På samtliga lokaler utgör fågelbenen 2 % av totalen men fiskbenen, som på Södermalmstorg står för cirka 1 %, utgör på Stadsgården över 50 % av benmaterialet från ätbara djur inom fasen (figur 412).

En delförklaring till den höga andelen fiskben kan vara den vattenanknutna miljön på Stadsgården. Samtliga fiskben insamlades i kontexter tillhörande de pålade kajer och tranbodarna som var placerade i södra delen av undersökningsområdet under perioden. Utifrån skriftliga källor vet vi bland annat att det fanns fisksumpar i golvet till tranbodarna och det är lätt att tänka sig kajerna som en plats för såväl fiske som för dump av fiskrens. Över hälften av fiskbenen utgörs av svaljben, käkben och kranium vilket talar för att materialet avsats i samband med fångst eller efter rensning inför tillagningen.

Figur 411. Diagram över fördelningen av antal ben från nöt, får/get och svin under fas 4 på Stadsgården i relation till material från Södermalmstorg och Sjöbergsplan under samma period.

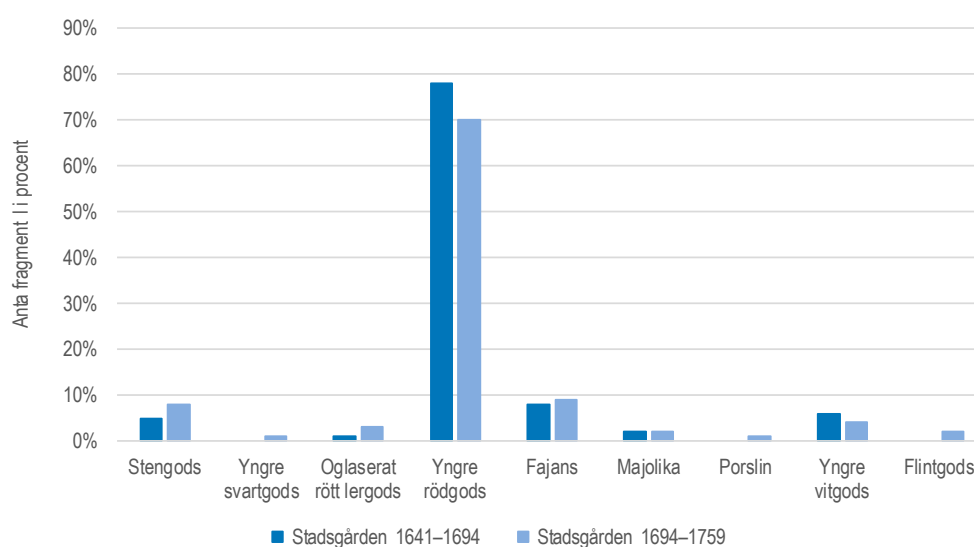
Figur 412. Diagram som visar fördelningen i procent mellan olika sorters fiskben från fas 4 på Stadsgården.

Stadsgården 1641–1759 (fas 5–6)

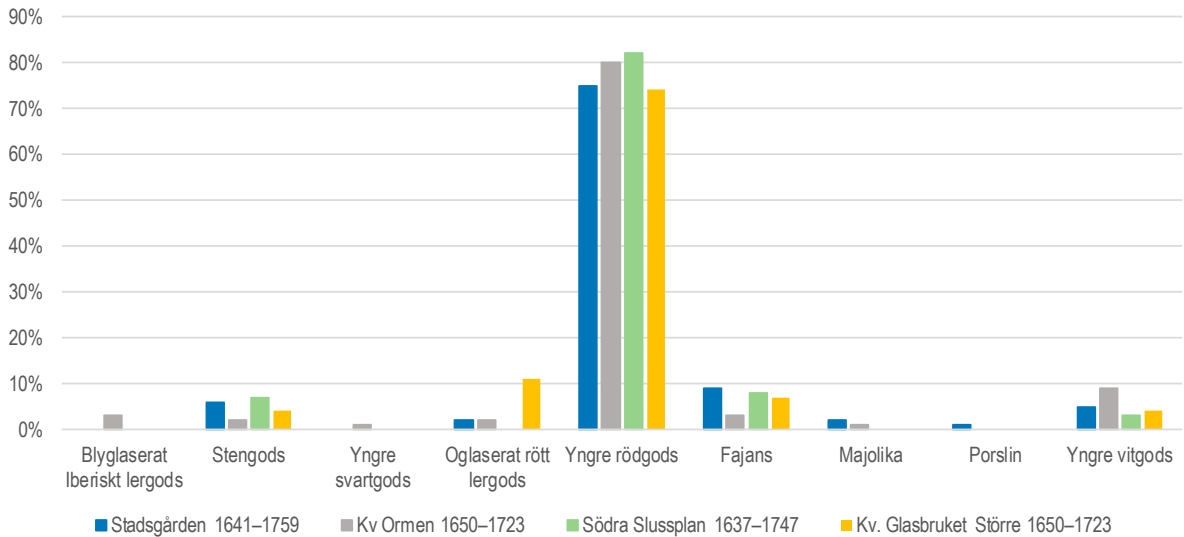
Under fas 5 och 6 ökade antalet fynd rejält och särskilt ökade antalet keramikposter i fyndmaterialet. Generellt ökade flera av de godstyper vilka introducerades redan under fas 4, som majolika, fajans och yngre vitgods, delvis på bekostnad av yngre rödgods som dock fortfarande dominerar (figur 413).

Inom Slussenprojektet kan materialet från Stadsgården med fördel jämföras med de undersökta kvarteren intill, Ormen 18–19 och Glasbruket större 21, samt Södra Slussplan (figur 414). Slår vi samman fas 5–6 på Stadsgården korrelerar det väl med fas 1 inom kvarteret Ormen och Glasbruket Stör-

re (1650–1723) samt fas 2–3 på Södra Slussplan (1637–1747). Även om underlaget består av ett relativt begränsat keramikmaterial för perioden, där exempelvis materialet inom kvarteret Ormen enbart står för en tiondel av Stadsgårdens totala material,¹¹⁴ så skapar sammansättningen vissa tydliga mönster på procentuell nivå. Generellt är tendenserna de samma. Det yngre rödgodset dominerar över de övriga, relativt spridda godstyperna. Bäst likheter har materialet från Stadsgården med Södra Slussplan, där framför allt stengods och fajans markerar de näst största kategorierna. Även Glasbruket större uppvisar en likartad procentuell fördelning bland keramiktyperna.

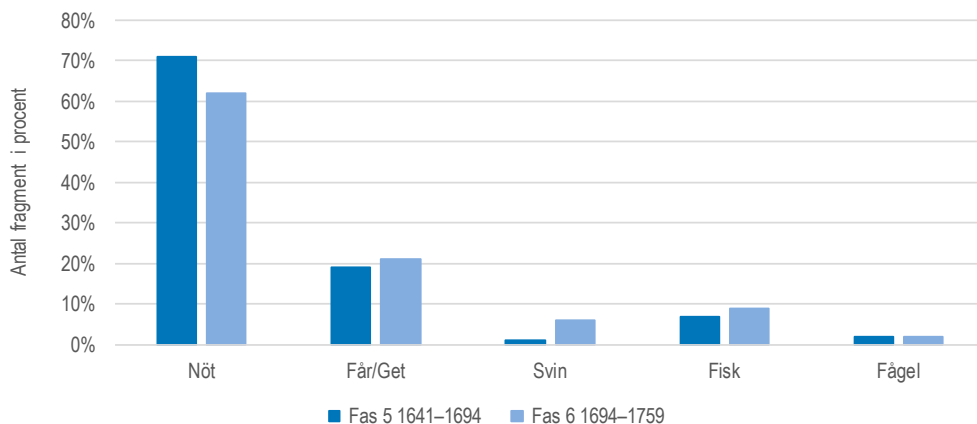
Figur 413. Diagram över olika keramiska godstyper på Stadsgården under fas 5 och 6.

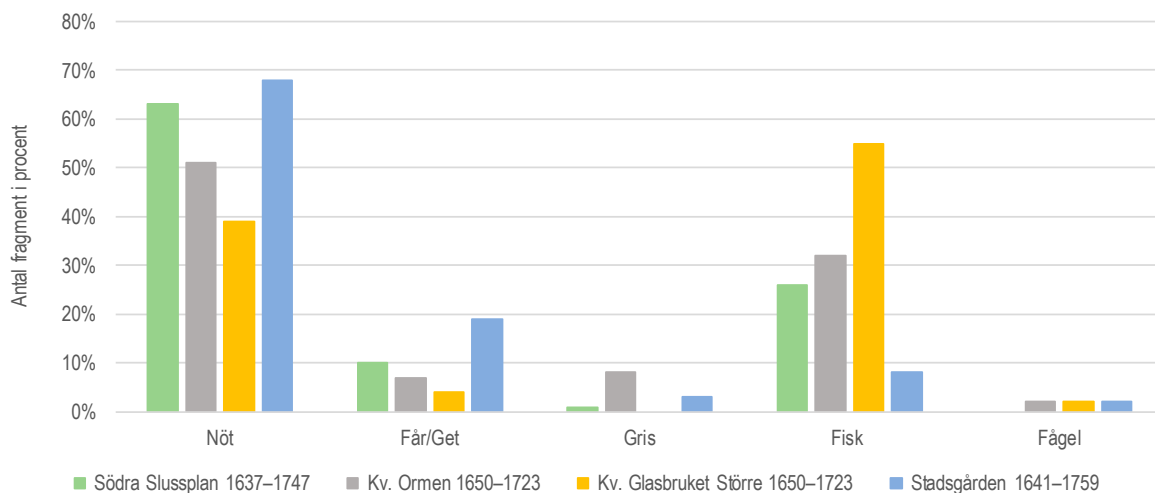
Figur 414. Diagram över olika keramiska godstyper på Stadsgården under fas 5 och 6 i jämförelse med material från kvarteret Ormen och Glasbruket större samt Södra Slussplan under samma period.

Det osteologiska materialet från Stadsgården är relativt likartat över faserna 5 och 6 även om nöt minskar med nästan 10 % från 1600-talets andra hälft och 1700-talets första hälft. Samtidigt tycks såväl svin, får/get samt fisk ha ökat i kosten under samma period, om än i små mängder (figur 415). När jämförelser med materialet från kvarteret Ormen, Glasbruket Större och Södra Slussplan görs uppvisar dock Stadsgården betydligt större procentuella skillnader mellan olika arter (figur 416).

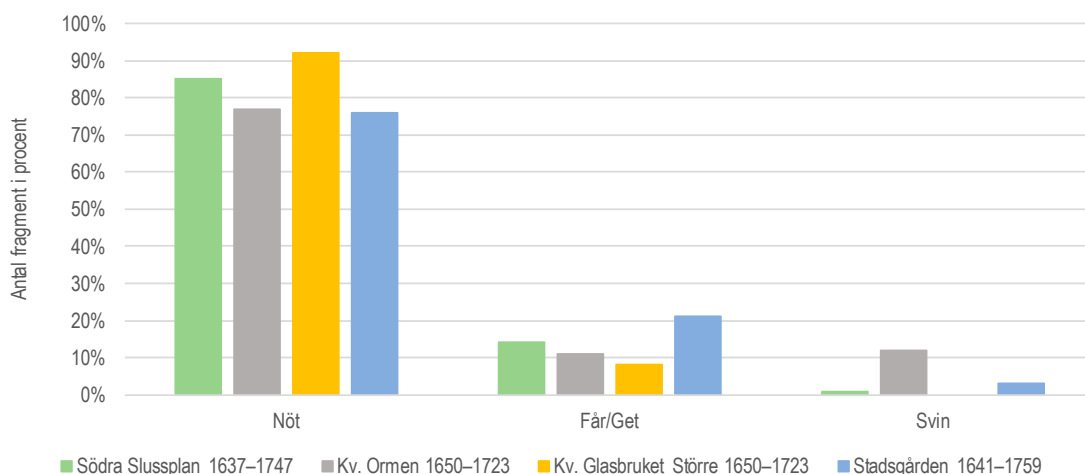
Återigen är det med Södra Slussplan som störst likheter finns men benmaterialet från Stadsgården sticker ändå ut. Framför allt är det förmodligen avsaknaden av fiskben från perioden som får stort procentuellt utfall på får/get och nöt. Sett enbart till de tre stora grupperna köttdjur framstår i stället mängden nöt på Stadsgården som något mer modest än på övriga lokaler, får/get är dock fortfarande högst i jämförelsematerialet (figur 417). Under fas 5 framkom också de enda fynden av vilt i det osteologiska materialet från Stadsgården. Detta i form av ett fragment från hare och två fragment från älg.

Figur 415. Diagram över fördelningen av benmaterialet bland ätbara djur under fas 5 och 6 på Stadsgården.

Figur 416. Diagram över fördelningen av benmaterialet bland ätbara djur under fas 5 och 6 på Stadsgården i jämförelse med materialet under samma perioder inom kvarteret Ormen och Glasbruket större samt på Södra Slussplan.

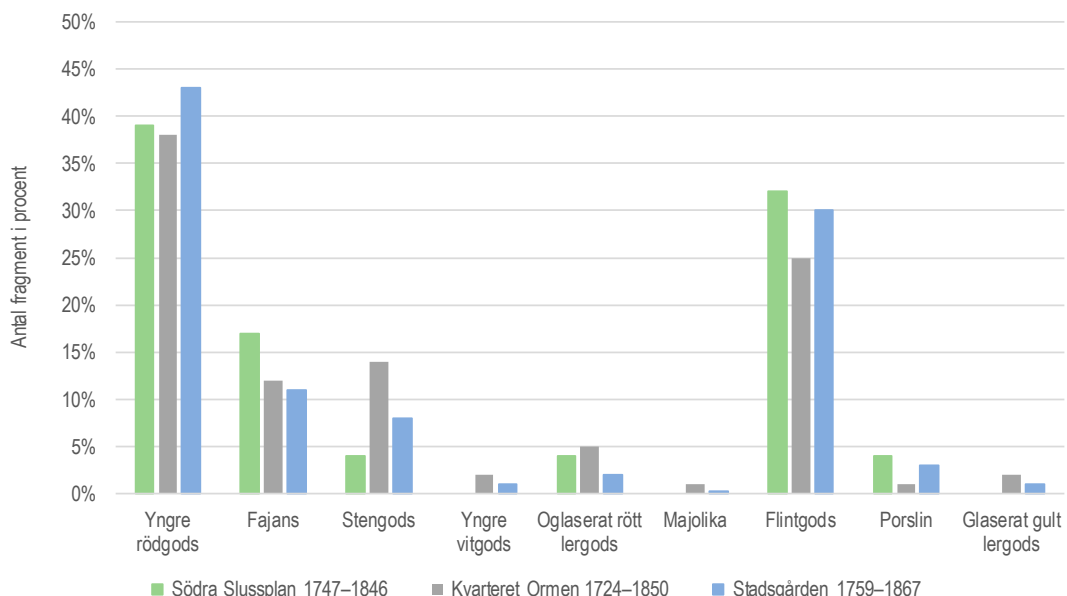

Figur 417. Diagram över fördelningen av antal ben från nöt, får/get och svin under fas 5 och 6 på Stadsgården i relation till material från kvarteren Ormen och Glasbruket Större samt på Södra Slussplan under samma period.

Stadsgården 1759–1867 (fas 7)

Fas 7 var den fyndrikaste på Stadsgården och mest talande för det keramiska fyndmaterialet är den dryga halvering av yngre rödgods som skedde under perioden, framför allt till förmån för flintgodset som fick sitt genombrott under 1700-talets sista fjärdedel. Flintgodset skulle komma att konkurrera ut fajanserna och det yngre rödgodset nästan helt under 1800-talet. Den här perioden på Stadsgården sammanfaller väl med fas 4–5 på Södra Slussplan (1747–1846), fas 2–3 i kvarteret Ormen och Glasbruket Större (1724–1850) samt även fas 2 på Karl Johans Torg (1691–1846). I sammanhanget skall nämnas att materialet från kvarteret Ormen och Glasbruket Större här slagits samman. Detta då underlaget från Glasbruket större, mellan perioden 1781–1850, har ett allt för magert material för att ensamt utgöra underlag för statistiska beräkningar.

De största godstyperna på Stadsgården har under fas 5 bäst överensstämmelse med materialet från Södra Slussplan (figur 418). Efter yngre rödgods och flintgods är det fajanser som är den tredje största gruppen följt av stengods, där drygt 70 % utgörs av fragment från mineralvattenflaskor. Det kinesiska porslinet framstår fortfarande som relativt exklusivt i sammanhanget.

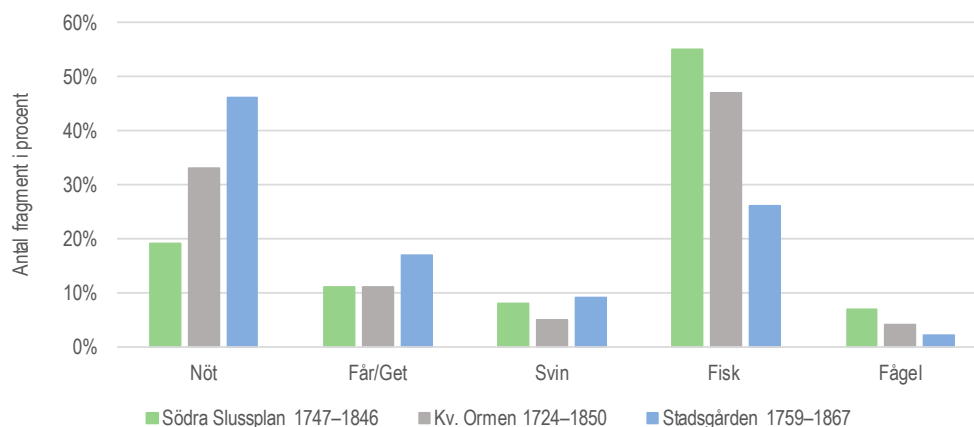

Figur 418. Diagram över olika keramiska godstyper på Stadsgården under fas 7 i jämförelse med material från kvarteret Ormen och Glasbruket större samt Södra Slussplan under samma period. Observera att kvarteret Ormen och Glasbruket Större har slagits samman.

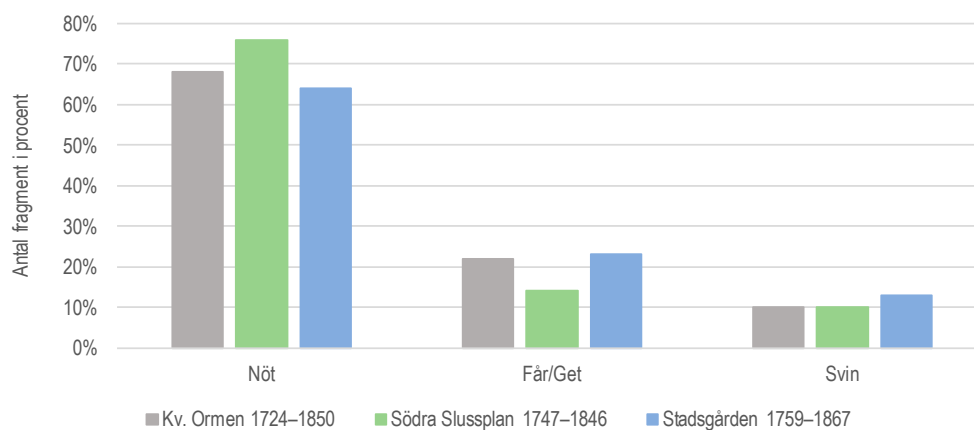
Det osteologiska materialet från fas 7 uppvisar liknande tendenser som under föregående period med fisken som det tredje största materialet efter nöt och får/get. Andelen nöt har dock minskat från 68 % till 46 % samtidigt som andelen fisk ökat från 8 % till 26 %. Även andelen gris har ökat medan fågel ligger kvar på 2 % av totalen (figur 419).

Underlaget från kvarteret Ormen och Glasbruket Större har slagits samman även inom denna kategori och jämförs tillsammans med det osteologiska materialet från Södra Slussplan. Sammantaget kan det konstateras att Stadsgården ligger högre än jämförelsematerialet på samtliga tre stora köttdjur men fortfarande mycket lägre i andel fisk samt fågel. Sett enbart till köttjurens nöt, får/get och svin är materialen betydligt mer lika varandra på samtliga lokaler (figur 420).

Från fas 8 (1867–1933) samlades inget osteologiskt material in. Det finns heller inget annat material att göra relevanta jämförelser med från det relativt magra fyndmaterialet som ändå samlades in från fasen. Nedan följer ändå några generella iakttagelser där material från fas 8 diskuteras i relation till fyndmaterialet från tidigare faser.

Figur 419. Diagram över fördelningen av benmaterialet bland ätbara djur under fas 7 på Stadsgården i jämförelse med materialet under samma perioder inom kvarteret Ormen och Glasbruket Större samt på Södra Slussplan. Observera att kvarteret Ormen och Glasbruket Större har slagits samman.

Figur 420. Diagram över den procentuella fördelningen av antal ben från nöt, får/get och svin under fas 7 på Stadsgården (n=565) i relation till material från kvarteret Ormen och Glasbruket Större (n=255) samt på Södra Slussplan (n=1383) under samma period. Observera att kvarteret Ormen och Glasbruket Större har slagits samman.

Diskussion och tolkning kring kost och konsumtion på Stadsgården

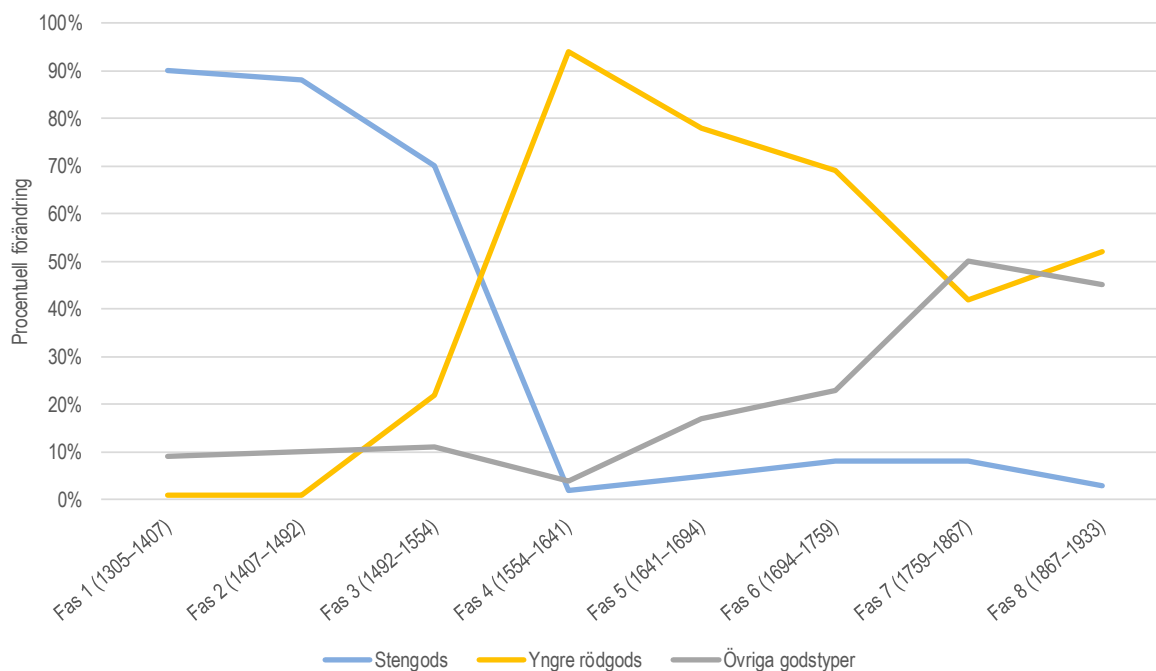
Keramiktypernas förändring över tid på Stadsgården följer den generella utvecklingen i stadsarkeologiska sammanhang. Från äldsta tid, under tidigt 1300-tal till 1400-talets slut (fas 1–2), är materialet mycket likt jämförelsematerialet på Södermalmstorg. Från en total dominans av stengods på runt 90 %, där övriga godstyper primärt utgjorts av yngre svartgods, till det yngre rödgodsets introduktion under sent 1400-tal. Det är tydligt att det yngre rödgodset redan under 1500-talets mitt passerat stengodset och under fas 4, ett drygt sekel senare, totalt övertagit stengodsets roll som dominerande godstyp. Under kommande faser sjunker rödgodsets ledande roll till förmån för andra godstyper och under 1800-talets början har flintgodset passerat yngre rödgods (figur 421).

Under medeltiden bodde egentligen ingen nere vid Stadsgården. Platsen var förbehållen trankokerierna och verksamheter kopplade till hamnen, timmerupplaget och det varv som ska ha legat på platsen, med tillhörande smedja och stall för åkarnas hästar.

Majoriteten av allt hushållsavfall som påträffats på Stadsgården under fas 1–4 är därför rimligen från boende i det direkta närområdet. Området söder om Stadsgården var förmodligen obebyggt fram till 1600-talets början och de stora likheterna med materialet från Södermalmstorg tyder på att mycket av avfallet sannolikt avsatts från boende där.

Decenniet före 1600-talets mitt skedde enorma förändringar på Södermalm vilka hade en stor påverkan på området runt Stadsgården. Kristinaslussens tillkomst, Gatureglerna och de massiva utfyllnaderna ledde också till en stor mängd fynd i de utfyllnads- och konstruktionslager som påfördes under perioden. Under 1640-talet bebyggdes tomterna som kom att bli kvarteret Ormen och Glasbruket Större samt grunderna till Södra Stadshuset och hela Ryssgårdskomplexet på Stadsgården. Från denna period, och drygt två sekel fram i tiden (fas 5–7), gjordes jämförelser med nämnda kvarteret Ormen och Glasbruket Större samt med material från Södra Slussplan.

Jämförelserna visar att det keramiska materialet från Stadsgården uppvisar samma generella tendenser som på de övriga lokalerna. Under fas 5–6 (1641–1759) är godstypsutvecklingen mer eller mindre ho-

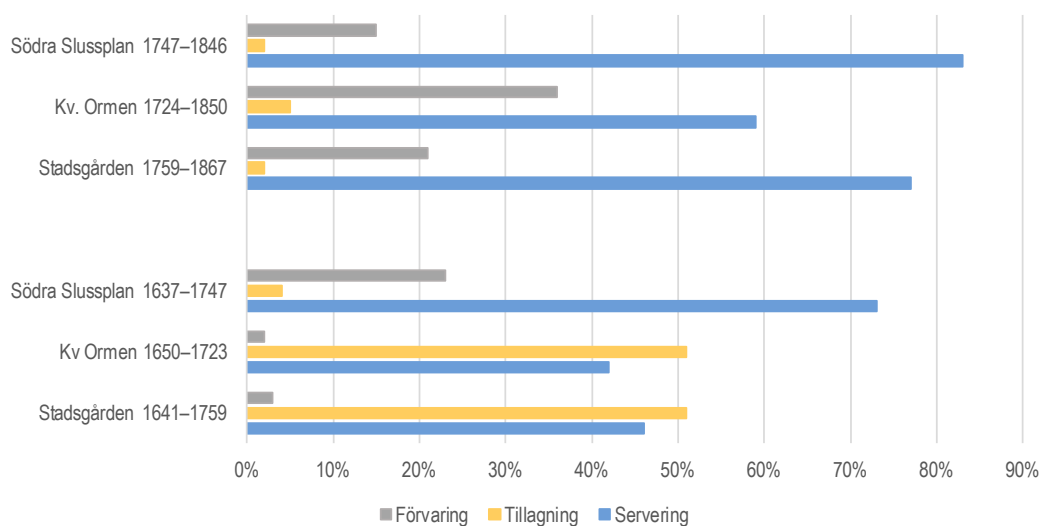
Figur 421. Diagram över förändringar i godstyper över tid på Stadsgården. Från fas 1 till fas 8.

mogen men under fas 7 (1759–1867) finns störst likheter med materialet från Södra Slussplan. Om man jämför hur keramiken också använts över tid uttrycks skillnaderna mellan jämförelseområdena än mer. Under fas 5 och 6 är det tydligt att materialet från Stadsgården innehåller ett keramiskt material med fokus på tillagning (exempelvis med trebensgrytor, pannor och silkärl), nästan identiskt med materialet från samma tid från kvarteret Ormen och Glasbruket Större (figur 422). På Södra Slussplan är materialet betydligt mer fokuserat på servering (exempelvis med tallrikar, fat och skålar) samt förvaring (exempelvis med krukor, burkar och flaskor).

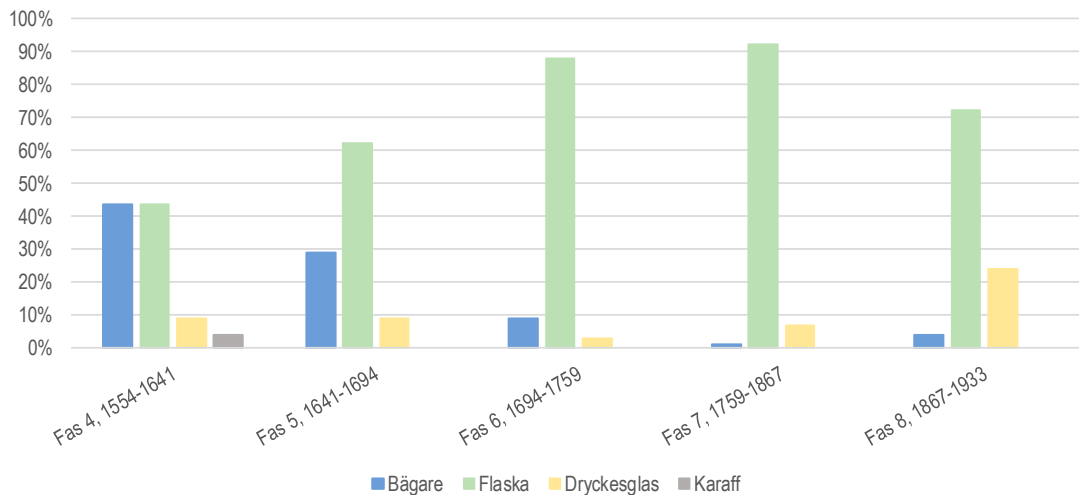
Under efterföljande fas är i stället materialet från Stadsgården mycket mer likt det från Södra Slussplan, vilket också var fallet i jämförelsen mellan godstyperna. Resultatet ligger i linje med den generella bebyggelseutvecklingen på platsen, som under 1600-talet och fram till ombyggnationerna på 1700-talet, förmodligen präglats mer av handeln och den välbärgade befolkningen som bebodde kvarteret Ormen intill. Efter 1700-talets mitt har Stadsgårdens karaktär förändrats då fler krogar öppnades i området och klientelet med hamnarbetare och andra arbetskarlar som besökte dessa näringsställen i högre utsträckning kom att prägla dess materiella kultur.

Även fynden av glas bekräftar förändringen (figur 423). Under 1500-talets andra hälft och fram till 1600-talets mitt (fas 4) kom sannolikt mycket av glas materialet från boende på Södermalmstorg. Då var det en jämvikt mellan glas för förvaring, i form av flaskor, samt för servering i form av bågare och karaffer. Under efterföljande sekel ökade flaskorna och bågarna försvinner mer eller mindre helt under fas 7. Mellan 1759 och 1867 kom hela 92 % av glasfynden från flaskor.

Keramiken förändrades under fas 7, flintgodset hade tagit över från det yngre rödgodset och användningen av keramiken samt även glasfynden tyder på en materiell kultur mer inriktad på servering och förvaring än tillredning. Det första importerade flintgodset kom från England och var ofta försett med en tryckt eller målad dekor medan det tidiga inhemska flintgodset från Rörstrand oftast var helt vitt och ibland försett endast med en enkel reliefdekor. De vanligaste dekorerna i Sverige var också kopierade från England. Under 1800-talets början fanns det två stora tillverkare av flintgods i Sverige; Rörstrand och Gustavsberg, som efter 1820-talet också tillverkade serviser med tryckt dekor, även dessa med inspiration från England. Det fortsatte dock även att tillverkas odekorerat helt vitt flintgods, vilket också

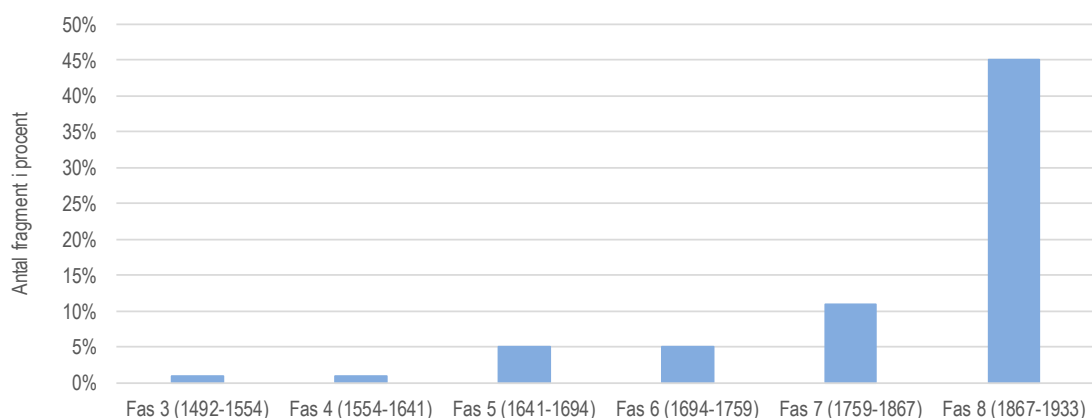
Figur 422. Diagram som visar den procentuella skillnaden mellan keramiktyper avsedda för förvaring, tillagning och servering under faserna 5–6 respektive fas 7 på Stadsgården jämfört med samma perioder inom Kvarteret Ormen och på Södra Slussplan.

Figur 423. Diagrammet visar fördelningen av glastyper vid Stadsgården 1554–1933 (fas 4–8). Baserat på antal fragment.

var betydligt billigare än det med målad eller tryckt dekor. Vid undersökningarna på Södra Slussplan har analyser av keramiken visat att krogarna tycks ha valt ett enklare och billigare gods. Så mycket som 86 % av allt flintgods på Södra Slussplan bestod av odecorerat vitt flintgods jämfört med Kvarteret Ormen och Glasbruket Större där endast 47 % av flintgodset var helt vitt.¹¹⁵ På Stadsgården är 62 % av flintgodsmaterialet helvitt. Det skulle kunna indikera att även de enklare krogarna i området serverat majoriteten av sin mat på vita flintgodsfat.

Ytterligare en intressant detalj beträffande fat från perioden rör det minskande yngre rödgodset. På Stadsgården innehöll de yngsta faserna en stor mängd rödgodsfat. Flertalet relativt stora och enkelt dekorerade. Ser man till rödgodsfatens utveckling över tid så syns en tydlig trend i materialet från Stadsgården (figur 424). Vid introduktionen av yngre rödgods under 1500-talet står faten enbart för 1 % av materialet men mot slutet av perioden, när flintgodset generellt tagit över, så består nästan hälften av allt yngre rödgods (45 %) av fat. Fas 8 på Stadsgården var dock mycket störd av sentida aktiviteter och innehöll ett relativt litet fyndmaterial, enbart från utfyllnadsmassor. Tendensen är dock tydlig.

Figur 424. Diagram över fragment från fat i yngre rödgods mellan fas 3–8 på Stadsgården. Observera att det enbart är fragment som registrerats som "fat" som tagits med i beräkningen. Fragment registrerade som exempelvis "fat/skål", "skål/fat" eller dylikt har sorterats bort.

Fat i yngre rödgods förekommer generellt under hela perioden i Sverige, från 1500-tal till in på 1900-talet, men de enklare faten tycks ha blivit särskilt moderiktigt under flintgodsets inflytande kring 1700-talets slut och 1800-talets början.¹¹⁶ Faten har förmodligen använts både som uppläggningsfat för såväl presentation eller servering av mat och för gemensamt ätande men de tycks även ha kunnat fungera som prydnadsfat. Det gäller framför allt på landsbygden där de stora och rikt dekorerade faten, somliga med hål för upphängning, blev relativt vanliga från mitten av 1700-talet och framåt. Det här har tolkats som en särskild allmogekultur.¹¹⁷ Det höga antalet stora fat under perioden även i stadsmiljö, där även en annan typ av bordskultur ingått, kan vara ett tecken på olika måltidsseder i staden

och på landet, där de stora faten också har tolkats som en symbol för just det gemensamma ätandet.¹¹⁸ I stadsmiljön finns dock fler olika måltidsseder med koppling till olika kulturella och sociala bakgrunder samt även nya material och materialiteter vilka erbjuder nya sätt att presentera mat på. Generellt tycks de yngre rödgods-faten under perioden i just städerna dessutom vara betydligt enklare och mindre utsmyckade under perioden. Detta stämmer även på Stadsgården där majoriteten av faten från fas 7 och 8 enbart är dekorerade med koncentriska linjer, våglinjer, streck eller punkter, enbart målade i vitlera, vilket efter blyglasyren gett faten en enkel brun och gul färgställning. I enstaka fall förekommer grönt men då som punkter eller heltäckande glasyr.

Figur 425. Större uppläggningsfat i stänkkorert yngre rödgods från fas 7 på Stadsgården. (F:4838:19780:34). Fatet har haft en diameter på cirka 34 cm. Skala 1:2.

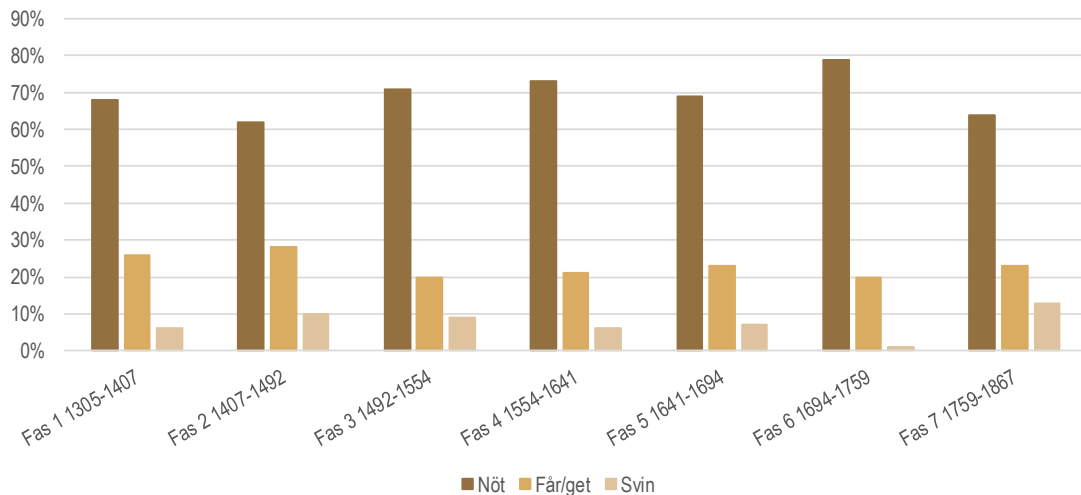
0 1 2 3 4 5 cm

Rödgodsfatens ökning under perioden sammanfaller väl med flintgodsservisens framväxt och kontrasterna dessa godstyper tillsammans skapar kan ha gett en eftersträvansvärd estetik. Förmodligen hänger det också samman med bordskulturens förändring under perioden då det gemensamma ätandet ur samma kärl minskar i städerna samtidigt som uppläggning och presentation av maten tycks bli eftersträvansvärd och även möjligt för en större del av befolkningen. Under 1800-talet kan vi se en ökning av olika typer av kärl för just servering och uppläggning av mat tillverkade i flintgods, men på Stadsgården är det framför allt i form av det enklare och förmodligen betydligt billigare rödgodset.

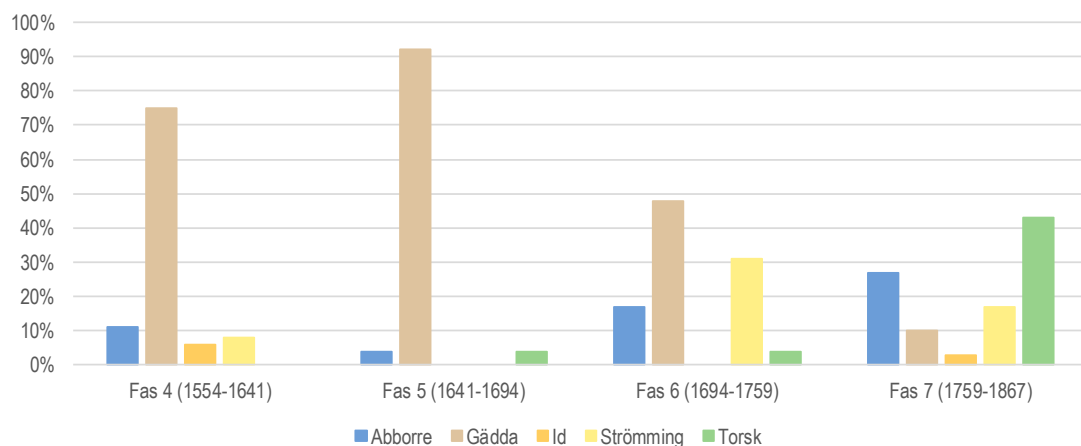
Kosthållet utifrån det osteologiska materialet kan generellt sammanfattas som mycket likartat över tid. I alla fall sett till hur de tre största matdjurens fördelning ser ut (figur 426). Nötkött har haft en stor

dominans, från tidigt 1300-tal till 1800-talets mitt, följt av får/get och sedan svin. Från fas 8 (1867–1933) samlades inga ben in för analys då samtliga kulturlager utgjordes av sent påförda och till stor del störda utfyllnadslager.

Att jämföra det totala antalet ben från samtliga arter per fas har flera källkritiska problem. På Stadsgården gäller detta primärt insamlingsmetodikerna för de små benen. Fisk och fågel förekommer till exempel i högre grad inom faser med fler avsatta lager, som avfall eller brukningslager, då dessa i regel vattensällades i betydligt högre grad än påförda lager, som utfyllnadslager. Det är också så att färre avsatta lager framkom i de äldsta faserna (1–3) och under medeltiden uteslutande utgjordes av strandanknutna lager, inom vilka tafonomiska och geologiska aspekter förmodligen haft stor inverkan på sammansättningen av det kvarvarande materialet.

Figur 426. Diagram över fördelningen mellan nötkött, får/get och svin från Stadsgården mellan fas 1–7.

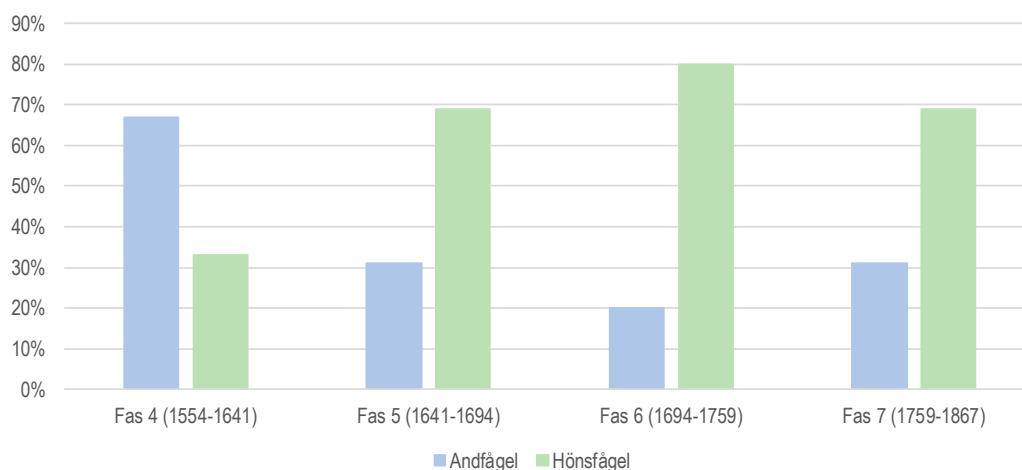
Figur 427. Diagram över fördelningen av fiskben som kunnat artbestämmas från Stadsgården mellan fas 4–7.

Genom att urskilja enbart benen för fågel och fisk från de faser där de förekom i tillräckligt hög grad för jämförelser (fas 4–7) kan dock generella tendenser över tid utläsas. Fiskmaterialet består från 1500-talets mitt och cirka 200 år fram till övervägande del av gädda. Under fas 4 och 5 är den dominerande men kommer redan under 1600-talet att minska då abborre och framför allt strömming ökar i materialet. Under fas 7 är det i stället torsken som dominerar i materialet följt av abborre och strömming (figur 427). Möjlig representerar denna förändring i benmaterialet också de förändringar som skedde i området under perioden. Under slutet av fas 6 och under fas 7 etableras nämligen flera av de näringsställen som omtalas på Stadsgården, samtidigt som benen från strömming, abborre och torsk ökade i materialet. Benen har primärt samlats in från golv och runt väggar i Basarbyggnaden i Brunnsbacken, Victualievågen och Kokhuset. Förutom i golvet från ett av rummen i Östra passagebron¹¹⁹ påträffades fiskben i samtliga kontexter som också innehöll ben från rått under denna fas.

Benmaterialet från fågel på Stadsgården var mycket magert men genom att slå samman det artbestämda materialet under de taxonomiska ordningarna *andfågel* och *hönsfågel* kan ändå generella tendenser utläsas. Under fas 7 var hälften av materialet från hönsfågeln tjäder, vilket är en art som annars inte förekommer under någon av de andra faserna. Under

andfågel ryms även bland annat alfågel och sjöorre samt gäss som exempelvis grågås. De procentuella skillnaderna visar att hönsfågel är det absolut vanligaste fågelmaterialet under fas 5–7 och att fördelningen är näst intill motsatt under fas 4 (figur 428).¹²⁰ Andfågeln kom troligtvis direkt från Stockholms omgivande skärgård och Åland där jakten på sjöfågel och försäljningen var en viktig delinkomst för skärgårdsbönderna. När fågelsträcken kom på våren spändes nät upp med hjälp av långa stänger varpå stora fångster av bland annat alfågel kunde göras.¹²¹

Analyserna av arkeobotaniskt material kompletterar de osteologiska analyserna och breddar till viss del bilden av kosthållet på Stadsgården över tid. Från de äldsta faserna finns enbart makrofossilt material från arter som växt längs med Stadsgårdens stränder men från 1500-talet och framåt finns fynd av fröer och kärnor från sädeslag, frukter, kryddor och bär. I brandlagret under spisfundamentet till en tranbod¹²² fanns förkolnade kärnor av skalkorn, råg och bröd-/kubbevete.¹²³ Råg och vete användes framför allt till brödbakning men kornet hade ett bredare användningsområde. Av korn gjordes bland annat platta ojästa bröd, gryn, klimp, gröt och palträtter. Korn var också huvudråvaran vid öltillverkning och från undersökningarna på Södermalmstorg, precis intill, påträffades stora mängder groddat korn i ett mälthus daterat till 1300-tal.¹²⁴

Figur 428. Diagram över fågelbensmaterialet från Stadsgården mellan fas 4–7. De 47 analyserade fragmenten har slagits samman i två huvudgrupper; andfågel och hönsfågel.

Rester från öltillverkning påträffades också på Stadsgården. I ett borrhprov som gjordes i samband med en markteknisk undersökning.¹²⁵ Provet, som förmodligen härrör från 1600-talets första hälft, innehöll bland annat rester av ett såll i svepteknik som använts för att sila av öl. Ovanpå sållbotten, som bestod av platta flätade remsor, låg bland annat starkt fragmenterade humlekottar. I ett annat prov från samma borrhkärna påträffades frökapslar av korianter, kryddnejlika, isop, libbsticka och kärnor från citron, vattmelon samt en förkolnad rot av ingefära. Flera av arterna kan ha växt i Stockholms örtagårdar och orangerier eller ha importerats. Färsk ingefära var både dyrt och svåråtkomligt och ingefära, samt citron och melon, var något som enbart efterfrågades och konsumerades av de högre stånden i samhället under tiden (figur 429).

I ett avfallslager från 1600-talets andra hälft (fas 5) framkom kärnor från körsbär, äpple, krikon, slånbar, valnöt och hasselnöt samt frö från fikon, vindruva, hallon, smultron, björnbär och lingon.¹²⁶ Innehållet kommer ursprungligen från latrin och ger en bra inblick i kosthållet på dåtidens Södermalm. Valnöt, fikon och vindruva (russin) var importerade varor.

Det var främst de bättre bemedlade samhällsklasserna som hade råd och tillgång till dessa. Även smultron, hallon och björnbär konsumerades av dessa samhällsgrupper även om de flesta av bären nog växt i Stockholms närhet. Bara på Södermalm borde det funnits många bra växtplatser. Hjortron och åkerbär har dock inte växt inom tullarna utan var en lite exklusivare import från nordligare landskap. De vindruvskärnor som påträffades på Stadsgården ingick inte heller bland de lokalproducerade bären. Det rör sig dessutom inte om vindruvor som importerats för att framställa vin, utan är snarare från konsumtion av russin.

I material som sannolikt härrör från en latrin från 1700-talet framkom frö av hallon, smultron, körsbär, äpple, fläder och havtorn.¹²⁷ Under perioden förekommer även gråärt i materialet.¹²⁸ På golvet i kokhuset påträffades förutom fiskfjäll och små fiskben även gråärt och hästböna samt krossat skalkorn vilket vittnar om vad som kan ha konsumerats av sjömännen som besökte kokhuset under 1700- och 1800-talet.¹²⁹

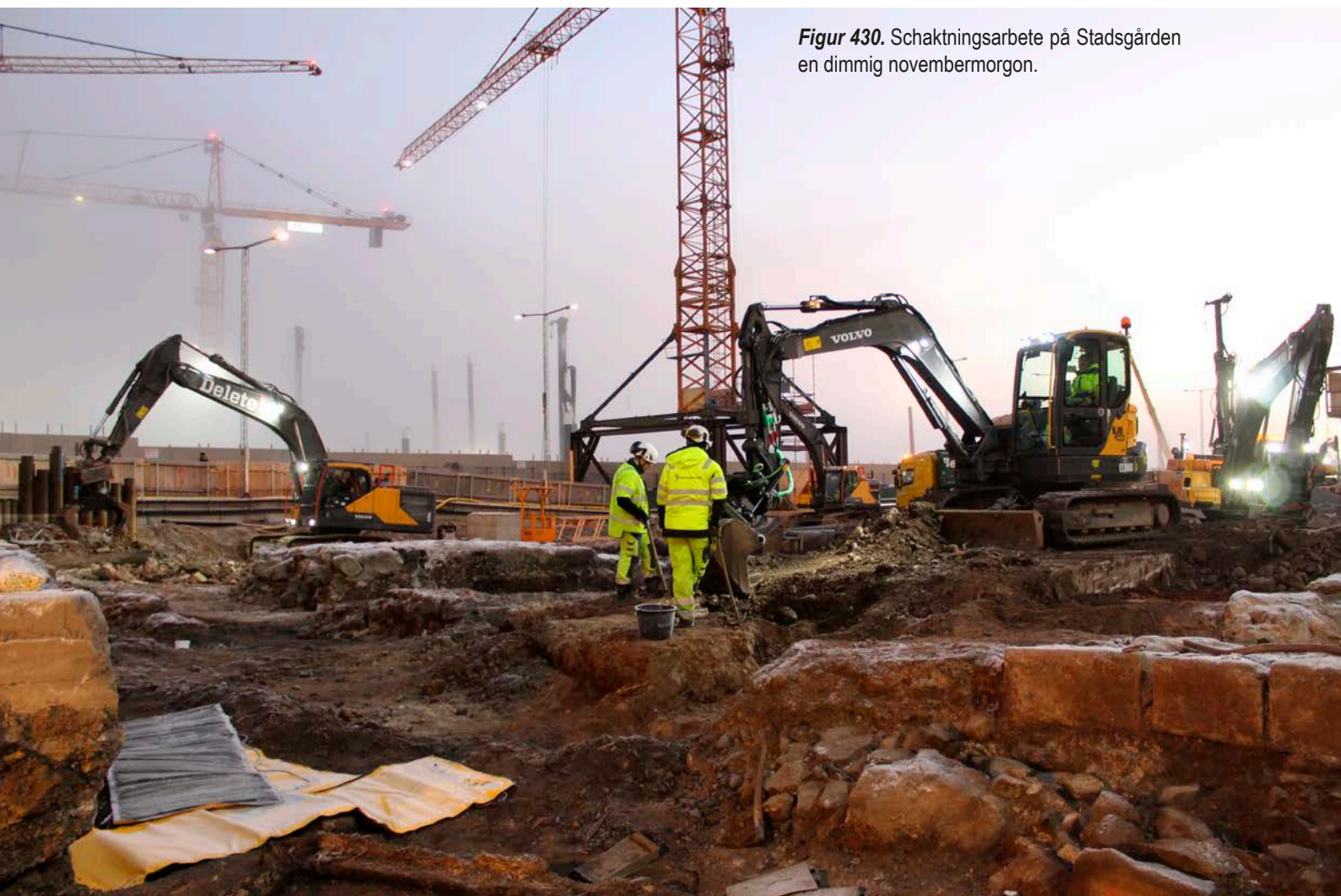
Figur 429. Ingefära från 1600-talets andra hälft funnet på Stadsgården. Skala 2:1.

Slutord

De arkeologiska undersökningarna på Stadsgården berörde ett område som till stora delar dominerats av olika hamnverksamheter, från tidigt 1300-tal till 1900-talets början. Stadsgårdshamnen var i äldsta tid också en produktionsplats. Utifrån historiska källor framgår att det bedrivits timmerupplag och varvsverksamhet samt storskalig trankokeriverksamhet, något som i sistnämnda fallet nu också kunnat beläggas arkeologiskt. Under 1500-talet byggdes försvarsanläggningar runt Stadsgården vilka under 1600-talet förändrades i och med järnhanterings verksamhet på platsen. Stadens byggnader för verksamheter i form av parmmätarestuga, kokhus och viktualievåg samt delar av rysshandelns byggnader har också kunnat dokumenteras i samband med undersökningen. Genom undersökningarna har det varit möjligt att åskådliggöra de utfyllnader som från medeltiden och framåt skapade Stadsgårdskajen. Undersökningarna har också kunnat visa hur utfyllnadernas karaktär har förändrats över tid. Från den medeltida strandlinjen som fylldes ut med hushållsopor och hantverksavfall som ackumulerades över tid, Gustav Vasas utfyllnader med raseringsmaterial från reformationens klosterrivningar, stormakts-

tidens massiva utfyllnader för stenhusbyggnation längs kajerna, till 1700- och 1800-talets mer kontrollerade fortsatta utfyllnader som till slut flyttat strandlinjen drygt 130 meter österut.

Fynden från undersökningen, huvudsakligen keramik men även glas, belyser tillsammans med det osteologiska materialet hur konsumtionen förändrats i området över tid. Resultaten visar att materialet från Stadsgården i äldsta tid har direkta paralleller till materialet från Södermalmstorg och sannolikt avsatts av boende uppe på malmen. Efter 1600-talets transformation av området tycks det främst vara boende i området som kastat sitt avfall längs vattnet då bäst paralleller finns med grannkvarteren Ormen och Glasbruket större. Materialet under 1700-talets andra hälft och 1800-talet har i stället mest likheter med fynden från Södra Slussplan och speglar sannolikt samma typ av verksamheter i form av de krogar och näringsställen som funnits i området. Sammantaget är fyndmaterialet från Stadsgården ett viktigt käll- och jämförelsematerial för framtida studier i skillnaderna mellan av privat och offentlig konsumtion i Stockholm, från medeltid, tidigmodern tid och in i modern tid.

Figur 430. Schaktningsarbete på Stadsgården en dimmig novembermorgon.

Noter

- 1 Se kapitel 3 för fullständiga referenser till tidigare undersökningar inom området.
- 2 Andersson 2015:287ff, Andersson 2017:53ff.
- 3 Carlsson & Svensson 2019:417f.
- 4 Bjuke 1936:121.
- 5 Hansson 1976:13.
- 6 Granlund 1930:278ff.
- 7 Åse 1980:90.
- 8 Hasselmo 1981:179; Ödman 1982:26ff.
- 9 + 1,75 m ö.h. Genom att korrigera Hans Hanssons uppskattade nivå för Mälaren på cirka + 2,25 m ö.h., med Saltsjöns nivå cirka 0,5 meter under Mälarens.
- 10 Carlsson och Svensson 2019:46.
- 11 Nordberg O:son 1935:46, Schück 1951:198f, Hansson 1976:175ff.
- 12 SR 526, Ahnlund 1953:478, Carlson & Svensson 2019:168.
- 13 Hansson 1976:198ff.
- 14 Munthe 1959:38.
- 15 STb 1553–1567: 79.
- 16 STb 1600:44.
- 17 STb 1600:141.
- 18 Räknat på 1 aln motsvarande ca 0,5934 meter.
- 19 Lang 1966:9.
- 20 Hansson 1976:223.
- 21 Lang 1966:16ff.
- 22 Forsstrand 1917:68.
- 23 Blom 1933:169ff.
- 24 Se bilaga 1 – Byggnadsantikvarisk analys.
- 25 Höjer 1953:160, jämför Nordberg O:son 1935:61.
- 26 Kontextgrupp 29.
- 27 Kontextgrupp 25.
- 28 Kontextgrupp 18.
- 29 Kontextgrupp 14.
- 30 Kontextgrupp 4.
- 31 Prov 8157:21160. Se dendrokronologisk analys, 11.
- 32 Carlsson, Lindblom & Låås 2019:201.
- 33 Ibid.
- 34 En tolf är en räkneenhet för tolv enheter av samma slag. Fram till 1864 räknades den svenska trävaruexporten i tolfte.
- 35 Sandström 1990:367.
- 36 Högberg 1969:117.
- 37 Ibid:121.
- 38 Ibid:188.
- 39 Erixon 1988:83.
- 40 1 aln = 0,5934.
- 41 Holmbäck & Wessén 1966:88, §1:VI och 1979:467, 33, §3.
- 42 Erixon 1988:34.
- 43 Norström 1975:9.
- 44 Samuelsson 1953:19.
- 45 Munthe 1959:28.
- 46 Samuelsson 1953:20.
- 47 Nilsson 1987: 43.
- 48 Wahlöö 1987:55.
- 49 Friberg 1982:203.
- 50 Kontextgrupp 14.
- 51 Kontextgrupp 15.
- 52 Se fyndkapitlet under fas 4 för beskrivning av plomben.
- 53 4796:18904. Se bilaga 10 – Arkeobotanisk analys.
- 54 Sandström 1990:351f.
- 55 Högberg 1969:147ff.
- 56 Se bilaga 10 – Arkeobotanisk analys.
- 57 Erixon 1988:153.
- 58 SJB 1420 – 1474: 256. Se även rapporttitel.
- 59 Stahre et al. 2005:280f.
- 60 Munthe 1959:29.
- 61 SR 526, Ahnlund 1953:478, Carlson & Svensson 2019:168.
- 62 Forsmarker 1947.
- 63 Stahre et al. 2005:289.
- 64 Carlsson & Svensson 2019:83f och där a.a.
- 65 Bolin 1933:274, SDHK-nr: 1441.
- 66 Stahre et al. 2005:281.
- 67 Dahlbäck 1987: 94.
- 68 Stahre 2005:281, Granlund:1982:552.
- 69 Vollan 1985:63.
- 70 Kontextgrupp 9, fas 3.
- 71 Kontextgrupp 10, fas 3.
- 72 STb 1553–1567:79.
- 73 Kontextgrupp 12, fas 4.
- 74 Kontextgrupp 15, fas 4.
- 75 Sandström 1990:371.
- 76 Ibid:370.
- 77 Lang 1966:10f.
- 78 Kontextgrupp 20 och 21, fas 6.
- 79 Kontextgrupp 19, fas 5.
- 80 Kontextgrupp 23 och 24, fas 6.
- 81 Kontextgrupp 35, fas 7.
- 82 Bygglovsritning BN-1769:28.
- 83 Kontextgrupp 41.
- 84 Dagligt Allehanda 1820-12-21.
- 85 Carlsson & Svensson 2019: 423.
- 86 Hansson 1976:212.

- 87 Blom 1933:173ff.
 88 Nerman 1936: 71.
 89 Blom 1933:169ff.
 90 Kontextgrupp 25, fas 6.
 91 Kontextgrupp 34, fas 7.
 92 GS182-8, Generalplan 1762.
 93 Nerman 1936:36.
 94 Hansson 1976:223.
 95 F:8152:20867:1–2 (stämplade) och 8045:9608:1–2 (ostämplade).
 96 Se kontextgrupp 39 och kontextgrupp 32 i fas 6.
 97 Bergskollegiets arkiv i Riksarkivet, se även Molanders samling – Tekniska museet.
 98 Bilaga 1 – Byggnadsantikvarisk analys.
 99 Kontextgrupp 26, fas 6.
 100 Kontextgrupp 30, fas 6.
 101 Kontextgrupp 33, fas 7.
 102 Sigurdsson 1998:37.
 103 Fogelström 1966, Gamla krognamn i Faktarummets slagordsregister, Stadsmuseet i Stockholm.
 104 Ny Illustrerad Tidning 1874:91, Järbe 1971:167.
 105 Ibid:165.
 106 Ibid:42.
 107 Ibid:168.
 108 F:4888:20668:1 och 4904:21526:1.
- 109 Se kontext 4877, 4889, 4890 och 4896 under kontextgrupp 19 i fas 6.
 110 Kontextgrupp 41.
 111 Stockholms Dagblad 1858-09-11.
 112 Carlsson & Svensson 2019.
 113 Carlsson & Nohrstedt i manus.
 114 Totalt 402 fragment mot 4431 för Stadsgården under samma period.
 115 Carlsson, Lindblom & Låås 2021:207.
 116 Lindqvist 1981:86.
 117 Carlsson & Rosén 2002:98.
 118 Rosén 2004:253.
 119 Kontext 8088 och 8090 i rum 2, se kontextgrupp 29, fas 6.
 120 Under fas 4 påträffades endast 6 fragment från fågel.
 121 Lind 2019:83.
 122 Kontextgrupp 10, fas 3.
 123 4515:12532, bilaga 10 – Arkeobotanisk analys.
 124 Carlsson & Svensson 2019:147f.
 125 Evertsson 2017a, Det insamlade materialet redovisas i den arkeobotaniska analysen, bilaga 10.
 126 4406:1051, bilaga 10 – Arkeobotanisk analys.
 127 4948:50286, bilaga 10 – Arkeobotanisk analys.
 128 Kontext 4455.
 129 4718:5114, bilaga 10 – Arkeobotanisk analys.

REFERENSER

Tryckta källor

- AHLBÄCK, RAGNA. 1955. *Kökar. Näringslivet och dess organisation i en utskärssocken*. Skrifter utgivna av svenska litteratursällskapet i Finland 351. Folklivsstudier IV. Helsingfors.
- AHNLUND, HENRIK. 1984. *Johan Eberhard Carlberg. Stockholms stadsarkitekt 1727–1773*. Monografier utgivna av Stockholms kommun 49. Borås.
- AHNLUND, HENRIK. 1961. Den medeltida Johanneskyrkan. *Samfundet Sankt Eriks Årsbok* 1961. Stockholm.
- AHNLUND, NILS. 1953. *Stockholms historia före Gustav Vasa*. P. A. Norstedt & Söner. Stockholm.
- ALBINSON, BJÖRN. 2009. 'Brandskyddet sedan medeltiden' I: *Bygg & Teknik* (2/09)
- ALMQUIST, JOHAN AXEL. 1939. Stockholms stadsböcker från äldre tid. Andra serien. Tänkeböcker. 3. 1553–1597. P. A. Norstedt & Söner. Stockholm.
- ANDERSSON, EVA. 2006. *Kläderna och människan i medeltidens Sverige och Norge*. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 47. Göteborg.
- ANDERSSON, HANS. 2015. What did the blacksmiths do in the Swedish towns? Some new results. In: *Everyday products in the Middle Ages. Crafts, Consumption and the Individual in Northern Europe c. AD 800-1600*. (Ed. Gitte Hansen, Steven P. Ashby and Irene Baug). Oxbow books.
- ANDERSSON, HANS. 2017. *Medeltida urbanisering. Uppsatser 1972–2015*. Lund Studies in Historical Archaeology 19. Lund university.
- ANDERSSON, OVE. 1988. *Bomärken i Roslagen*. Del 1–7. Norrtälje kommuns centralarkiv.
- ANDERSSON, ROLF & LILJEGREN, BERNE. 2005. *Tillkomståren för byggnaderna Tre Kronor, Rings Modellkammare samt f.d. Kärlmagasinet, numera "Servus"*. Stawfordska Sällskapet Historikgruppen för Högnäs AB. Rapport 1. 2005.
- ANDRÉN, ERIK. 1948. *Skokloster, ett slottsbygge under stormaktstiden*. Stockholm.
- BANNBERS, OLA. 1957. *En sockenbeskrivning. Bomärken inom Orsa socken*. Del III. Orsa-Skattunge hembygdsförening. 1965.
- BENGTSSON, LARS. 1992. *Stadsgården 1. Stadsmuseet. En arkivstudie från Stadsmuseet i Stockholm 1992*. Stockholm.
- BERG, GÖSTA. 1957. Om ostron. Ingår i: *Fataburen 1957*. Nordiska museets och Skansens årsbok. Stockholm.
- BERGMAN, ANNA & SÖDERLUND, KERSTIN. 2012. *Svartbrödraklostret. Stående byggnader och arkeologiska lämningar. Gamla stan, Stockholm*. Stockholms stadsmuseum rapporterar 2. Stockholms stadsmuseum.
- BERGOLD, HELMUT & BÄCK, MATHIAS. 2007. *Grytgjutare i Västerås – Fragment av kvarteret Kleopatras historia*. Avdelningen för arkeologiska undersökningar. UV Bergslagen. Riksanantikvarieämbetet.

- BIUW, ANITA. 1993. 'Kaka söker maka. Om två kakelfynd från nedre Norrmalm'. Ingår i: *Stadsvandringar* 16. Stockholms stadsmuseum.
- BJUKE, CARL. 1936. Grundläggning vid Slussen i Stockholm medelst pålning enligt system Franki. I: *Teknisk tidskrift. Väg- och vattenbyggnadskonst.* (red.). J. R. Alex Södergren. 66 årgången, häfte 11. s. 121–128. Svenska teknologföreningen.
- BLOM, HOLGER. 1933. *Slussenområdets bebyggelse under äldre tider.* Samfundet Sankt Eriks årsbok 1933. Wahlström & Widstrand. Stockholm.
- BLOMQVIST, RAGNAR. 1948. *Spännen och Söljor.* Kulturen. En årsbok 1947. Lund.
- BROBERG, BIRGITTA & HASSELMO, MARGARETA. 1981. *Keramik, kammar och skor från 7 medeltida städer. Fyndstudie.* Medeltidsstaden 30. Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer.
- CARLSSON, KRISTINA. 2008. *Keramik och kakel på Läckö slott. Om funktion och proveniens.* Västergötlands museum, rapport 2008:25. Skara.
- CARLSSON, KRISTINA & ROSÉN, CHRISTINA. 2002. *Stadsbornas kärl – keramik i västsvenska städer från 1400-tal till 1700-tal.* Urbaniseringsprocesser i Väst-sverige. GOTARC Serie C. Arkeologiska skrifter No 44. Göteborgs universitet. Göteborg.
- CARLSSON, MICHEL & HEDLUND, JOHN. 2006. *Från klostermark till hamnkvarter på 200 år. Vattugatan och kvarteret Svalan – Ca 1440–1640.* Stockholms stad, Norrmalm, RAÄ 103. Arkeologisk undersökning 1991. Stadsmuseet i Stockholm. Arkeologisk rapport 2006:10. Stockholm.
- CARLSSON, MICHEL. 2012. Ben och horn. I: *Storkyrkobrinken, Gamla stan, Stockholm stad, RAÄ 103. Arkeologisk undersökning 1994–1995. SR 1310.* Stadsmuseet i Stockholm rapporterar 19.
- CARLSSON, MICHEL. 2014. *På de rikas bord. En arkeologisk undersökning av lämningar från 1600- och 1700-talet i kvarteret Gubben i Norrköping.* Rapport från Arkeologikonsult 2014:2486.
- CARLSSON, MICHEL & SVENSSON, KENNETH. 2019. *In fundo dicto Suthraemalm iam de nouo constructum.. – Arkeologisk dokumentation av bebyggelsen i den nya medeltida stadsdelen på Södermalm. Lämningar från vikingatid till 1600-talets mitt.* Stockholm 103:1, Stockholms stad och kommun, Stockholms län. Slussenprojektet 1. Rapport från Arkeologikonsult 2019:2746.
- CARLSSON, MICHEL. 2020. *...Aldrig har storstadens elände trätt mig mer påtagligt och ohöjlt till mötes, än just här. Arkeologi och människor i kvarteren Ormen och Glasbruket Större på Södermalm. Lämningar från tidigt 1600-tal till 1910-talet.* Stockholm 103:1, L2015:7789, Stockholms stad och kommun, Stockholms län. Slussenprojektet 2. Rapport från Arkeologikonsult 2020:3039.
- CARLSSON, MICHEL, LINDBLOM, CECILIA & LÅÅS, JOSEFIN. 2021. *...En uttrampad nedkippad sko, min gud, en fruntimmers-sula hon vandrat i Gröna gången. Arkeologisk dokumentation av försvarsverk och saluhandeln vid Södra slussplan på Södermalm. Lämningar från mitten av 1500-talet fram till 1935.* Stockholm 103:1, L2015:7789, Stockholms stad och kommun, Stockholms län. Slussenprojektet 3. Rapport från Arkeologikonsult 2021:3068.
- CARLSSON, MICHEL & NOHRSTEDT, MATILDA. (I MANUS). *Arkeologiska undersökningar vid Sjöbergsplan och Gullfjärdsplan (prel. titel).* Rapport från Arkeologikonsult.
- CEDERLÖF, OLLE. 1988. "Finbanker" om svenska exportkanoner och deras engelska förebilder 1550–1700. *Meddelande Armémuseum* 48. Stockholm.
- CRAMÉR, MARGARETA. 1991. *Den verkliga kakelugnen. Fabrikstillverkade kakelugnar i Stockholm 1846–1926.* Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms stad 88. Kommittén för Stockholmsforskning.
- CRONSTRÖM, ANDERS. 1986. *Stockholms tekniska historia. Vattenförsörjning och avlopp.* Monografier utgivna av Stockholms stad 62:III. Stockholms vaverk och kommittén för Stockholmsforskning.
- DAGENS INDUSTRI. 2018. *Fyndplats Slussen, DI Weekend. 27/9-2018.*

- DAHL, GÖRAN. 1994. *Bomärken på Åland*. Ekenäs.
- DAHLBÄCK, GÖRAN. 1982. *Helgeandsholmen – 1000 år i Stockholms ström*. Monografier utgivna av Stockholms kommun 48. Riksantikvarieämbetet.
- DAHLBÄCK, GÖRAN. 1987. *I medeltidens Stockholm*. Stockholmsmonografier 81. Stockholm.
- DAHLBÄCK, GÖRAN. 2002. Stockholm blir stad 1250–1560. I: *Staden på vattnet. Del 1: 1252–1850* (Red. Dahlbäck, Göran & Nilsson, Lars). Monografier utgivna av Stockholms stad 159:1. Stockholmia förlag, Stockholm.
- DUFWA, ARNE. 1985. *Stockholms tekniska historia: Trafik, broar, tunnelbanor, gator*. Monografier utgivna av Stockholms stad 62:I. Kommittén för Stockholms forskning. Stockholm.
- DUFWA, ARNE. & PEHRSON, MATS. 1989. *Stockholms tekniska historia: Snöröjning, renhållning, återvinning*. Monografier utgivna av Stockholms stad 62:IV. Kommittén för Stockholms forskning. Stockholm.
- EDVINSSON, RODNEY. & SÖDERBERG, JOHAN. 2011. A Consumer Price Index for Sweden 1290–2008. I: *Review of Income and Wealth*, vol. 57 (2), pp. 270–292.
- EKMAN, ANDERS. 2007. *Hästskor. Något om hovbeslagets historia i Norden från 800-tal till sent 1800-tal*. Stockholm.
- ELLEHAG, CLAES. 1998. *Palatsen i Stockholm under stormaktstiden*. Bokförlaget Signum. Lund
- ERIXON, SIGURD. 1988. *Stockholms hamnarbetare. Före fackföreningsrörelsens genombrott. En etnologisk studie av Sigurd Erixon. Med efterskrift av Anders Björklund*. Monografier utgivna av Stockholms stad 85. Stockholm.
- FERLIN, PAUL. ROLAND. 1858. *Stockholms stad i juridiskt, administrativt, statistiskt och borgerligt hänseende. I-II*. Andra delen. Stockholm.
- FOGELSTRÖM, PER-ANDERS. 1980. 'Södermalm – en bakgrund' I: *Meddelanden nr 20, 1980*. Föreningen Södermalm. Stockholm.
- FRIBERG, NILS. 1982. *Stockholmshandel*. I: Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid – från vikingatid till reformationstid. 1956–1978. Band 17.
- FRIBERG, NILS. 1983. *Stockholm i botteniska farvattnen. Stockholms botteniska handelsfält under senmedeltiden och Gustav Vasa. En historisk-geografisk studie*. Stockholms monografier 53.
- FORSBERG, LINNEA. 2001. *Stormaktstidens Stockholm tar gestalt. Gaturegleringen i Stockholm 1625–1650*. Monografier utgivna av Stockholms stad 157. Stockholm.
- FORSMARKER, KARL-ERIK. 1947. Stockholms stads skeppsvarv 1687–1694. Ingår I: *Sjöhistorisk årsbok 1947*. Föreningen Sveriges sjöfartsmuseum i Stockholm.
- FORSSTRAND, CARL. 1917. *Köpmanshus i gamla Stockholm. Nya bidrag till Skeppsbroadelns historia*. Stockholm.
- FRÖMAN, OTTO. 1897. *Stockholms gator, afloppstrummar och planteringar*. Stockholm Sveriges hufvudstad II. Stockholm.
- GAIMSTER, DAVID. 2002. Keramik i Stockholm 1250–1600. *Upptaget – arkeologi i Stockholm inför 2000-talet*. Sankt Eriks årsbok 2002. Stockholm.
- GALT, CARL-ERIC. 1981. 'Keramik från kvarteret Björnen.' Ingår i: *Stadsvandringar* 4. Stockholms stadsmuseum.
- GEBER, STIG. 1986. Taktegelstämplar i Södermanland. Ingår I: *Sörmlandsbygden 1986*. Södermanlands hembygdsförbunds årsbok.
- GOLABIEWSKI LANNBY, MONICA. 2003. *En dams eleganta toalettuppsats med ringar och mynt från 1700-talets mitt. Flickan i Stadsgården*. Svensk Numismatisk Tidskrift 2. 2003.
- GRANLUND, ERIK. 1930. *De geografiska betingelserna för Stockholms uppkomst*. Ymer.
- GRANLUND, JOHN. 1982. Sverige: Tran. I: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid – från vikingatid till reformationstid*. 1956–1978. Band 18.

- HAGGRÉN, GEORG. 2010. Bordskultur och glashandel i renässansens Nordeuropa. *Renaissanceglas i Norden*. I: HIKUIN 37. Århus 2010.
- HAGGRÉN, GEORG. 2019. Glasanalys. I: *In fundo dicto Suthraemalm iam de nouo constructum.. – Arkeologisk dokumentation av bebyggelsen i den nya medeltida stadsdelen på Södermalm. Lämningar från vikingatid till 1600-talets mitt*. Slussenprojektet 1. Rapport från Arkeologikonsult 2019:2746.
- HAGGRÉN, GEORG. 2020. *Glasanalys*. I: ...Aldrig har storstadens elände trätt mig mer påtagligt och ohöjlt till mötes, än just här. *Arkeologi och människor i kvarteren Ormen och Glasbruket Större på Södermalm. Lämningar från tidigt 1600-tal till 1910-talet*. Slussenprojektet 2. Rapport från Arkeologikonsult 2020:3039.
- HALLERDT, BJÖRN. 2004. 'Nils Ericsons sluss.' I: *Slussen vid Söderström*. Red. Sörenson, U. Sankt Eriks Årsbok 2004. Samfundet S:t Erik. Stockholm.
- HANSSON, HANS. 1960. *Med tunnelbanan till medeltiden. Vad fynden berättar om Stockholms historia*. Bonniers. Stockholm.
- HANSSON, HANS. 1976. *Stockholms stadsmurar*. Monografier utgivna av Stockholms kommunförvaltning 18. Stockholm.
- HASSELMO, MARGARETA. 1981. *Medeltidsstaden 17. Stockholm*. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer. Stockholm.
- HELANDER, OTTO. 1991. *De ostämplade civila metallknapparna från Sydvästra Uppland 1500–1800*. Utgåva II. Tillkommer knappar och soljor från sydvästra, södra och östra Uppland, samt svenska och ryska försvarets knappar.
- HENRICSON, LARS GUSTAF. 2003. *Passglas i Stockholm. Vasarenässansen, stormaktstiden och järnåldern*. Fornvännen 98.
- HENRIKSSON, MAGNUS. 2015. *Lokattens trappor. Trappbyggnad vid Saltsjöbanans f d station vid Stadsgården samt godsmagasin och förbindelsegång i Katari-naberget. Södermalm 7:5 och 7:6, Katarina församling, Stockholm*. Bebyggelsehistorisk inventering. Stadsmuseet rapporterar | 88. Stadsmuseet. Stockholms stad.
- HERMELIN, CARL F. & WELANDER, ELSEBETH. 1986. *Glasboken*. Borås.
- HILDEBRAND, EMIL. 1917. *Stockholms stadsböcker från äldre tid. Andra serien. Tänkeböcker*. 1. 1474–1483 samt burspråk. P. A. Norstedt & Söner. Stockholm.
- HILDEBRAND, KARL. 1897. *Stockholms historia*. I: *Stockholm – Sveriges huvudstad skildrad med anledning av allmänna konst-och industriutställningen 1897* (Red. Dahlgren, E. W.). Första delen. Stockholm.
- HILDEBRAND, KARL. & BRATT, ARNOLD. 1913. *Stockholms stads privilegiebref : 1423-1700*. Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet
- HILDEBRAND, KARL-GUSTAF. 1967. *Utrikeshandeln*. I: *Den svenska historien 6. Drottning Kristina. Vetenskap och kultur blomstrar*. 1967.
- HJULHAMMAR, MARCUS 2010. *Stockholm från sjösidan. Marinarkeologiska fynd och miljöer*. Stockholm.
- HOCKER, FRED. 2018. *Vasa. Ett svenskt krigskepp*. Medströms bokförlag. Stockholm.
- HOLMBÄCK, ÅKE & WESSÉN, ELIAS. 1966. *Magnus Erikssons stadslag. I nusvensk tolkning*. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning. Serien I. 7:e bandet. Rättshistoriskt bibliotek. Lund.
- HOLMBÄCK, ÅKE & WESSÉN, ELIAS. 1979. *Svenska Landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar*. Av Åke Holmbäck och Elias Wessén. Femte serien. *Äldre västgötalagen, Yngre västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten*. Stockholm.
- HUME, IVOR, NOËL. 1969. *A guide to artifacts of colonial America*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.
- HÖGBERG, STAFFAN. 1969. *Utrikeshandel och sjöfart på 1700-talet. Stapelvaror i svensk export och import 1738–1808*. Bonniers.
- HÖJER, TORGNY. 1953. *Stockholms stads drätselkommission 1814–1864 och Börs-, bro- och hamnbyggnadskommittéerna 1815–1846*. Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 14. Stockholm.

- IGHE, ANN. 2007. *I faderns ställe. Genus, ekonomisk förändring och den svenska förmyndarinstitutionen ca 1700–1860*. Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen. Handelshögskolan vid Göteborgs universitet.
- JANSSON, SAM, OWEN. 1936. Mått, mål och vikt i Sverige till 1500-talets mitt. Ingår i: *Maal og Vægt*. Nordisk kultur XXX. Albert Bonniers förlag. Stockholm.
- JOHANSSON, MIKAEL. 2000. *Skeppsbron. Ett arkeologiskt tvärsnitt genom stormaktstidens Stockholm*. Gamla stan, Skeppsbron, Fornlämning 103. 1994–1996. Stadsmuseet i Stockholm. Arkeologisk rapport 2000:11.
- JOHANSSON, MIKAEL & ÅRHEM, BARBRO. 2002. *Staden på vattnet – historia och arkeologi kring hamnar och stränder*. Upptaget. Arkeologi i Stockholm inför 2000-talet. Sankt Eriks årsbok 2002. Stockholm.
- JOHANSSON, MIKAEL. 2014. *Husgeråd – Keramik*. I: På de rikas bord – En arkeologisk undersökning av lämningar från 1600- och 1700-talet i kvarteret Gubben i Norrköping. Rapporter från Arkeologikonstult 2014:2486.
- JOHANSSON, MIKAEL. 2019. Husgeråd: keramiken i fas 3–4. I: *In fundo dicto Suthraemalm iam de nouo constructum.. – Arkeologisk dokumentation av bebyggelsen i den nya medeltida stadsdelen på Södermalm*. Lämningar från vikingatid till 1600-talets mitt. Stockholm 103:1, Stockholms stad och kommun, Stockholms län. Slussenprojektet 1. Rapporter från Arkeologikonstult 2019:2746.
- JÄRBE, BENGT. 1971. *Krogarnas Stockholm*. Tidens förlag. Stockholm.
- KAIJSER, INGRID. 1982. Kista, tunna eller bylte. I: *Ur sjömannens kista och tunna*. Wasastudier 10. Statens sjöhistoriska museum. Stockholm.
- KARLSSON, WILLIAM. 1947. 'Silverskedar'. *Kulturen en årsbok* 1947.
- KARLSSON, WILLIAM. 1952. 'Kakelugnens utveckling belyst av material i Kulturen'. Ingår i: *Kulturens årsbok* 1951. Lund.
- KAUPPINEN, EMMY & LUNDSTRÖM, FREDRIK. 2015. *Tranbodarne*. Stockholms stad, Södermalm. Arkeologisk förundersökning 2015, SR 1196. Stadsmuseet i Stockholm rapporterar 90. Dokumentationsenheten. Stadsmuseet i Stockholm.
- KOSLER, RAINER. 1998. *Flasche, Bottle und Bouteille. Faszination eines Hohlglases*. Ismaning bei München.
- KÄLLSTRÖM, MAGNUS. 2002. *Kammar och kamtillverkning*. Upptaget. Arkeologi i Stockholm inför 2000-talet. Samfundet S:t Erik och Stockholms medeltidsmuseum. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- LAGER, BIRGITTA. 1962. *Stockholms befolkning på Johan III:s tid*. Stockholm.
- LAGER-KROMNOW, BIRGITTA. 1992. *Att vara stockholmare på 1560-talet*. Monografier utgivna av Stockholms stad 110. Stockholm.
- LAGERBERG, SVEN. 1967. *Livgardet i Stockholm: en stockholmskrönika*. Stadsmuseet i Stockholms småskrifter nr 5 1967.
- LANG, SIGNE. 1966. *Stadsgården och Ryssgården*. Stockholms stadsmuseums småskrifter nr 2. 1983. Särtryck ur museinämndens verksamhetsberättelse 1963. Stockholm.
- LARSSON, H. ULF. 2009. *Några borgare i Stockholms stads tänkeböcker med anor från Luleå och Piteå socknar*. 2009. Stockholm.
- LEVART, JOHAN. 1904. 'I den gamla staden – Skeppsbrostämningar', ingår i: *Boken om Stockholm i ord och bild*. Beijers bokförlagsaktiebolag. Stockholm.
- LIBBY, HÅKAN 2002. *Skodon – status, mode och funktion*. I: Årsboken Uppland 2002. Upplands fornminnesförenings förlag.
- LILIENBERG, V. E. 1897. 'Stockholms hamnar, kajer och broar.' I: *Stockholm. Sveriges hufvudstad skildrad med anledning af allmänna konst- och industriutställningen 1897*. Andra delen. Stockholm.
- LILJA, SVEN. 1996. 'Stockholm under huvudstädernas sekler. Stockholms befolkningsutveckling i jämförande perspektiv.' I: *Historisk tidskrift* 3. 1996. Utgiven av Svenska Historiska Föreningen. Stockholm.

- LIND, GUNNAR 2017. *Brända hemman. Roslagen. Det ryska anfallet mot Stockholms skärgård 1719*. Carlssons. Stockholm.
- LINDBERG, FOLKE. 1964. *Hantverk och skråväsen under medeltid och äldre vasatid*. Halmstad.
- LINDSTRÖM, MÄRTA. 1959. *Knappnålar*. Kulturen 1959.
- LINDQVIST, GUNNAR. 1981. *Krukor och fat. Svenskt krukmakeri under 400 år*. Liber. Stockholm.
- LUNDBERG, ALBERT. 1916. *Berättelse över utvidgning och ombyggnad av inre delen av Stadsgårdshamnen (från Östra Slussgatan till magasinsbyggnadens östra ända)*. Stockholms stadsbyggnadskontor, No. 4. 1915. Stockholm.
- LÖFSTRAND, ELISABETH. 2018. *Den ryska handelsgården i Stockholm under 1600-talet*. Stockholm universitet 2018.
- MATOVIĆ, R. MARGARETA. 1984. *Stockholmsäkenskap. Familjebildning och partnerval i Stockholm 1850–1890*. Monografier utgivna av Stockholms kommun 57. Kommittén för Stockholmsforskning.
- MEISSNER, KATJA. 2010. *Stämplade tegel i Kalmar län*. Kalmar läns museum.
- MORAWSKI, DETLEF. 2018. Trachtzubehör des Mittelalters und der fruhen Neuzeit aus Lubeck. I: *Funde aus der Lubecker Altstadt II. Trippen, Leder, Trachtzubehör, Glas und Keramik*. Lubecker schriften zu Archäologie und kulturgeschichte 33.
- MORELL, MATS. 1988. *Om mått- och viktsystemens utveckling i Sverige sedan 1500-talet. Vikt- och rymdmått fram till metersystemets införande*. Uppsala Papers In Economic History. Research Repor NO 16. Uppsala universitet.
- MUNTHE, ARNE. 1959. *Västra Södermalm intill mitten av 1800-talet. En stadsdel och dess kyrkliga liv*. Församlingshistoriekommittén i Sancta Maria Magdalena och Högalids församlingar. Stockholm.
- NERMAN, TURE. 1936. *Järnbärarna. En arbetarkårs historia*. Tidens förlag, Stockholm.
- NILSSON, TORVALD. 1987. *Tunnan – containerns föregångare*. Kulturen 1987.
- NORDBERG, O:SON, TORD. 1935. *Söderport och Slussen : en skildring av slussområdets historia i anledning av slussombyggnadens invigning den 15 oktober 1935*. Stockholms stads slussombyggnadskommitté, Stockholm.
- NORDBERG, O:SON TORD. 1975. *Västerås slott. En byggnadshistorisk skildring*. Västerås.
- NORDSTRÖM, ALF. 1975. *Vindragarna*. Stockholm.
- NORDSTRÖM, OLOF. 1986. *Glasbruk och hyttor i Sverige 1555–1985*. Smålands museums skrifter nr 2. Växjö.
- SCHERMAN, SUSANNA. 2007. *Den svenska kakelugnen: 1700-talets tillverkning från Marieberg och Rörstrand*. Värnamo.
- PERSSON, BIRGIT. & ÖBERG, LISA. 1996. Fosterchildren and the Swedish state 1785–1915. In: Tedeband, L., G. (ed.) *Orphans and foster-children; a historical and cross-cultural perspective*. Umeå universitet.
- POSER, KARL-HEINZ. 2004. *Siegel von holsteinischen Flaschen 1640–1750*. Neumunster.
- RAPHAEL, ELLEN. 1914. 'Kakelugnsmakare och krukmakare i Sverige från ca 1700 till 1846'. Ingår i: *Personhistorisk tidskrift 1914, årgång XVI, häfte 3*. Personhistoriska samfundet.
- ROLAND, ANDERS. 1912. *Äldre Taktegel, hufvudsakligen på byggnader i Stockholm*. Sveriges Tegelindustri-förenings förlag.
- ROSÉN, CHRISTINA. 2004. *Stadsbor och bönder. Materiell kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal*. Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar skrifter 53. Lund Studies in Medieval Archaeology 35. Lund.
- ROSENFELDT, WERNER. VON. 1873. *Låfdicht öfver Stockholms stad*. Samlade vtterhetsarbeten af svenska författare. Utgiven af P. Hanselli. Uppsala.

- RUNER, JOHAN. 2019. *Rosendal mindre. Arkeologisk kontroll och förundersökning*. Uppdrag arkeologi rapport 2019/21.
- RÅBERG, MARIANNE. 1987. *Visioner och verklighet I + II. En studie kring Stockholms 1600-talsstadsplan*. Stockholmsmonografier 54.
- SAMUELSSON, EIVOR. 1953. *Stockholms åkare genom tiderna*. Stockholm.
- SANDBERG, ROBERT. 2002. Huvudstad i ett stormaktsvälde 1560–1720. I: *Staden på vattnet. Del 1: 1252–1850* (Red. Dahlbäck, Göran & Nilsson, Lars). Monografier utgivna av Stockholms stad 159:1. Stockholmia förlag, Borås.
- SANDSTRÖM, ÅKE. 1990. *Mellan Torneå och Amsterdam. En undersökning av Stockholms roll som förmedlare av varor i regional- och utrikeshandel 1600–1650*. Stockholmsmonografier vol. 102. Stockholm.
- SCHÜCK, HENRIK. 1951. *Stockholm vid 1400-talets slut*. Gebers förlag, Stockholm.
- SIGURDSSON, IRENE. 1998. Södra stadshuskällaren. Ingår i: *Stadsvandringar* 18. Stadsmuseet i Stockholm.
- SJÖBERG, URSULA. 1994. *Carl Christoffer Gjörwell 1766–1837. Byggnader i Sverige och Finland*. Stockholmia förlag, Stockholm.
- SKÅNBERG, TUVE. 2003. *Glömda gudstecken: från fornkyrklig dopliturgi till allmogens bomärken*. Lunds universitets kyrkohistoriska arkiv.
- SKÖLD, JOHANNA. 2006. *Fosterbarnsindustri eller människokärlek. Barn, familjer och utackorderingsbyrå i Stockholm 1890–1925*. Ekonomisk-historiska institutionen. Stockholms universitet. Stockholm.
- STAHERE, NILS GUSTAF M FL. 2005. *Stockholms gatunamn*. Stockholmsmonografier 50.
- STOCKHOLMS STADS BÖCKER FRÅN ÄLDRE TID. SER. 2:1–. STOCKHOLMS STADS TÄNKEBÖCKER 1474–. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia (genom E. Hildebrand med flera). Stockholm 1917–.
- STOCKHOLMS STADS BÖCKER FRÅN ÄLDRE TID. SER. 3:1. STOCKHOLMS STADS SKOTTEBOK 1460–1468 SAMT STRÖDDA RÄKENSKAPER FRÅN 1430-TALET OCH FRÅN ÅREN 1460–1473. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia (genom J. A. Almquist). Stockholm 1926.
- STOCKHOLMS STADS BÖCKER FRÅN ÄLDRE TID. SER. 3:2. STOCKHOLMS STADS SKOTTEBOK 1501–1510. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia (genom J. A. Almquist). Stockholm 1915.
- STOCKHOLMS STADS BÖCKER FRÅN ÄLDRE TID. SER. 3:3. STOCKHOLMS STADS SKOTTEBOK 1516–1525 SAMT STRÖDDA RÄKENSKAPER. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia (genom J. A. Almquist). Stockholm 1935.
- STOCKHOLMS STADS JORDEBOK, 1420–1474. Utgiven af Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia (genom Hans Hildebrand). Stockholm 1876.
- STOCKHOLMS STADS TÄNKEBOK 1524–29 M.M. av m:r Olaus Petri Phase (utgiven genom L. Larsson). Lund 1929–40.
- STRÖM-BILLING, INGER. 1984. *Stockholms hamn genom tiderna. Utbyggnad och administration*. Sankt Eriks årsbok 1984.
- STRÖM, STEFAN. 2005. *Befolkningen i Stockholm 1252–2005*. USK. Utrednings- och statistikkontoret. Stockholm.
- SUMMANEN, HENRIK & BERG, SOFIA. (I MANUS). Lädermaterial från muddring i Slussen. I: Tone-mar, P. (i manus) ...om all ordentelig Uthfyllning Wid Stränderne. *Arkeologisk schaktningsövervakning i samband med muddringsarbeten inom Slussenprojektet*. Rapporter från Arkeologikonsult.
- SVENSSON, KENNETH. 2019. Sveriges Pompeji. *Populär Arkeologi*. Nummer 4/2019.
- SÖDERBERG, JOHAN. 2010. 'Long-term trends in real wages of labourers'. Ingår i: *Exchange Rates, Prices, and Wages, 1277-2008*. Edvinsson, Rodney, Tor Jacobsson & Daniel Waldenström (Red.). Ekerlids Förlag & Sveriges Riksbank. Stockholm.

- SÖDERLUND, ERNST. 1943. *Stockholms hantverkar-klass 1720–1772 – sociala och ekonomiska förhållanden*. Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 3. Stockholm.
- SÖDERLUND, KERSTIN. 2011. *Kring Mynttorget*. Gamla stan, Stockholm stad. Arkeologisk undersökning 1993–1994, SR 1301. Arkeologisk rapport 2011:4. Dokumentationsenheten. Stadsmuseet i Stockholm.
- SÖDERLUND, KERSTIN & HJULHAMMAR, MARCUS. 2007. *Slussen*. Stockholms stad, Slussen med angränsande vattenområden, RAÅ 103. Arkeologisk utredning 2007. Arkeologisk rapport 2007:3, Stadsmuseet i Stockholm.
- SØRENSEN, MICHAEL. 2017. *Domestic Comforts: Use of the Tile-stove in Castles of Medieval Denmark (AD 1200–1600)*. Master Thesis. Aarhus University.
- TAGESSON, G. & JEPSSON, A. 2015. *Kakel och kakelugnar i fyra tidigmoderna städer*. Rapport från ett forskningsprojekt 2010–2014.
- TALVE, ILMAR. 1970. 'Bastu och badstugor' I: *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok 1970*. Stockholm.
- TINGSTRÖM, BERTEL. 1963. *Svensk numismatisk uppslagsbok*. Mynt i ord och bild 1521–1962. M C Hirsch AB Förlag. Stockholm.
- TONEMAR, PHILIP. 2023. Tillverkning av medeltida ugnskakel i Stockholm och Uppsala – Ett meddelande om fynd från undersökningarna vid Slussen. *META. Historiskarkeologisk tidskrift* 2023.
- TONEMAR, PHILIP. (I MANUS). Hindrich Thim och kakelugnstillverkning på Södermalm under svensk stormaktstid.
- TUNANDER, BRITT. & TUNANDER, INGEMAR. 1999. *Svenska kakelugnar*. Nordiska museet. Stockholm.
- VON UNGE, OTTO. 1831. *Promenader inom fäderneslandet, af författaren till Dalarne*. Avbildad faximil. Kungliga biblioteket. Litteraturbanken.se
- UTTERSTRÖM, GUSTAF. 1967. *Nederländska köpmän*. I: *Den svenska historien* 6. *Drottning Kristina. Vetenskap och kultur blomstrar*. 1967.
- VOLLAN, ODD. 1985. *Selfangst i Norden. På svaberg og fast is*.
- WAHLÖÖ, CLAES. 1976. *Keramik 1000–1600 i svenska fynd*. *Archaeologica Lundensia. Investigationes de antiqvitatibus urbis Lundae* VI. Kulturhistoriska museet. Lund.
- WAHLÖÖ, CLAES. 1987. *Klädesplomber – delar i emballage?* *Kulturen* 1987.
- WALLGREN, GEORGE WILHELM W. 1965. *Boken om bomärken*. Helsingfors.
- WESTGÄRDS, ANDERS. 1985. *Bomärken i Leksand 1821–1823*.
- WIKSTRÖM, LARS. 1987. "In fundo dicto suthraemalm". Kring ett brev om Södermalm från år 1288. *Söder 700. Sankt Eriks årsbok* 1987. Samfundet S:t Erik. Stockholm.
- WISÉHN, EVA. & IAN. 1997. 'Vinhandelspoletter från Stockholm. 1' Ingår i: *Svensk numismatisk tidskrift*. 1/97. Svenska numismatiska föreningen.
- ZERPE, BIRGITTA & FREDRICSSON, MONICA. 1981. *Skor och andra läderföremål*. Helgeandsholmen 1000 år i Stockholms ström (Red. Dahlbäck, Göran). *Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms stad* 48. Liber förlag. Borås.
- ÅKERHAGEN, ARNE. 2012. *Den svenska kritpipan – pipor tillverkare och fynd*. Tobaks- & Tändsticksmuseum.
- ÅRHEM, BARBRO. 1980. Björnen – ett krukmakarkvarter i Södra Klara. *Stadsvandringar* 4. Stockholm.
- ÅRHEM, BARBRO. 2004. 'Kakel från underjorden: arkeologiska fynd från Stockholms innerstad'. Ingår i: *Blick: Stockholm då och nu*. Stockholms stads museiförvaltning.

Otryckta källor

- ÅRHEM, BARBRO. 2006. Kaklen från kvarteret Svalan. I *Från klostermark till hamnkvarter på 200 år. Vattugatan och kvarteret Svalan – Ca 1440–1640*. Stadsmuseet i Stockholm. Arkeologisk rapport 2006:10.
- ÅRHEM, BARBRO. 2007. Ceramic Stove Tiles in Stockholm – On Finds and Production. I *Pots and Princes : ceramic vessels and stove tiles from 1400-1700*. Red. Kirsi Majantie. (Archaeologia Medii Aevi Finlandiae XII). Åbo.
- ÅRHEM, BARBRO. 2015. 'Kakelugnen – en nyhet i hemmen'. Ingår i: *Keramik & porslin i Sverige genom 7000 år. Från trattbägare till fri keramik*. Nyström, B (Red.). Carlssons.
- ÅSE, LARS ERIK. 1980. *Shore displacement at Stockholm during the last 1000 years*. Meddelanden från naturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet nr A 108.
- ÖDMAN, ANDERS. 1982. *Stockholmstraktens och Helgeandsholmens naturmiljö*. Helgeandsholmen 1000 år i Stockholms ström (Red. Dahlbäck, Göran). Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms stad 48. Liber förlag. Borås.
- BERGSTRÖM, PHILIP. 2017. *Schaktningsövervakning vid Stadsgården, Slussen, Stockholms stad. Byggnadslämningar från 1700-talets kvarter Tranbodarne*. Slussenprojektet. Schaktningsövervakning PM 18.
- EVERTSSON, ELIN. 2017A. *Schaktningsövervakningar på Stadsgården, Slussen, Stockholms stad. Kulturlager och konstruktioner från 1600- och 1700-talet*. Slussenprojektet. Schaktningsövervakning PM 3.
- EVERTSSON, ELIN. 2017B. *Schaktningsövervakning vid Katarinahissen, Slussen, Stockholms stad. Utfyllnadsmassor från tidigmodern tid*. Slussenprojektet. Schaktningsövervakning PM 9.
- EVERTSSON, ELIN. 2017C. *Spontschakt längs med tunnelbanans östra vägg, Stadsgården. Brygga från 1300-talet i den medeltida strandlinjen samt grundmur från 1600-tals kvarteret Ormen*. Slussenprojektet. Schaktningsövervakning PM 17.
- INFORMATIONSHANDLING. ELU OCH EXPLOATERINGSKONTORET, STOCKHOLMS STAD. 2013. Slussen. Borrhålsplacering. Underlag för härledda värden samt områdesindelning för redovisning av geotekniska egenskaper. Bilaga 5, G1-090-TB-0000-001. Upprättat datum 2013-04-22.

Kartor

1625 ÅRS KARTA ÖVER STOCKHOLM

Upphov: okänd
Stockholms stadsarkiv
Stockholms stadsarkivs kartsamling NS 442, SE/SSA/0234/J 1:22 Handritade kartor HK 68:1, 1625 års karta

STADSPLAN ÖVER SÖDERMALM (SENAST 1641–1642)

Stockholms stad, Stockholms län
Lantmäteristyrelsens arkiv
Aktbeteckning: A99-1:4

STOCKHOLMS STAD, 1656

Stockholms stad, Stockholms län
Lantmäteristyrelsens arkiv
Aktbeteckning: A99-1:11

CHARTA ÖFVER UPLAND MED ÅLAND OCH EN DEEL AF FINLAND UTHWIJSANDES JÄMWÄL SIÖFARTERNE OCH STÖRSTA DEELEN AF DEN SWENSKA OCH FINSKA SKIÄRGÅRDEN 1720

Sverige Topografiska kartor,
Uppland och Stockholms län, detaljkartor, SE/KrA/0400/03B/085 (1720), bildid: K0001691_00001 Riksarkivet

KATARINA FÖRSAMLING, BRANDKARTA 1724

Upphov: Petrus Tillaeus
Stockholms stadsarkiv
Stadsingenjörskontorets församlingsritningar
Församlingsritningar/KAT 152–153.

SITUATIONSPLAN ÖVER JÄRNGRAVEN 1728

Upphov: Johan Eberhard Carlberg
Stockholms stadsarkiv
Gamla ritningssamlingen
SE/SSA/0085/J1/GS 142:1-6, GS 142:6

KARTA ÖVER STOCKHOLM 1733, BLAD 7

General Charta öfwer Stockholm med Malmarne Åhr 1733
Upphov: Petrus Tilleus
Stockholms stadsarkiv
Stockholms stadsarkivs kartsamling NS 442, SE/SSA/0234/J 2 A:16 Generalcharta över Stockholm med malmarne, Tillaeus 1733

MARIA FÖRSAMLING, BRANDKARTA 1759

Stockholms stadsarkiv
Församlingsritningar/MAR/80–81

SITUATIONSPLAN ÖVER RYSSGÅRDEN, 1760-TAL

Upphov: Johan Carlberg
Stockholms stadsarkiv
Gamla ritningssamlingen
SE/SSA/0085/J1/GS 158:1-11, GS 158:2

SITUATIONSPLAN ÖVER JÄRNGRAVEN, 1762

Upphov: Johan Eberhard Carlberg
Stockholms stadsarkiv
SE/SSA/0085/J1/GS 182:1-14
GS 182:8

KARTA ÖVER GAMLA STAN 1771

Grundritning över Stockholms stad nr. 1 tillika med en del av förstäderna Norr- och Södermalm
Upphov: Jonas Brolin
Stockholms stadsarkiv
SE/SSA/Stockholmskartor/Brolin 1771 Karta år över Gamla Stan.

SITUATIONSPLAN ÖVER STADSGÅRDSDAMNEN, 1780-TAL

Upphov: Karl Henric König
Stockholms stadsarkiv
SE/SSA/0085/J1/GS 1-2
GS 231:1

JÄRNGRAVEN MED DESS BODAR OCH HUS 1799

Stockholms stadsarkiv
Designationsritning
SE/SSA/0071/01/A/A1

1863 ÅRS KARTA ÖVER STOCKHOLM, BLAD 29

Upphov: okänd
Stockholms stadsarkiv
Stockholms stadsarkivs kartsamling
NS 442, SE/SSA/0234/J 4 A:6
1863 års karta (38 blad)

SITUATIONSPLAN ÖVER JÄRNGRAVEN 1867

Upphov: Brodin, Rudolf
Stockholms stadsarkiv
SE/SSA/0071/Stockholms stadsingenjörskontor/M51b/Järngraven 1867 (kart- och ritningsarkivet)

ATLAS ÖFVER STOCKHOLM 1885, KARTBLAD 5

Upphov: A. R. Lundgren, Herman Markman
Stockholms stadsarkiv
Stockholms stadsarkivs kartsamling
NS 442, SE/SSA/0234/J 4 A:12
Atlas öfver Stockholm upprättad och utgifven af A. R. Lundgren år 1885, (Karta i 13 blad)

Bilder

FIGUR 2: UTSIKT ÖVER STOCKHOLM FRÅN DANVIKEN

Stadsmuseet i Stockholm
Konstnär: Rothstén, Carl Abraham, 1826–1877
Inventarienummer: SSM 3522 0
Sökdatum: 2023-11-15
https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5024-Bildkonst/Skiss/4/SSM_A_10019534.jpg.info

FIGUR 5: 1700-TALSSKATTEN FRÅN STADSGÅRDEN

SHMM – Statens historiska museum
Fotografi: Christer Åhlin, 2010
Identitet: 338152
Sökdatum: 2023-11-15
<http://kulturarvsdata.se/shm/media/338152>

FIGUR 10: UTSIKT FRÅN KASTELLHOLMEN ÖVER STADSGÅRDEN OCH SÖDER

Stadsmuseet i Stockholm
Konstnär: Svensson, Christian Fredrik, 1866–1866
Inventarienummer: SSM 2059 0
Sökdatum: 2023-11-15
<https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5024-Bildkonst/Skiss/1/10484813.jpg.info>

FIGUR 13: MEDELTIDA BREV FRÅN ÅR 1305

Svenskt Diplomatoriums huvudkartotek.
Datering: 1305-07-17
SDHK nr 2114
Sökdatum: 2023-11-13
https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/Sdhk_original_2114.jpg

FIGUR 21: TEXTILHANDLARE

Stadtbibliothek im Bildungscampus Nürnberg
Amb. 317.2° Folio 55 verso (Mendel I)
Datering: 1434
Sökdatum: 2023-10-24
<https://hausbuecher.nuernberg.de/75-Amb-2-317-55-v/data>

FIGUR 39: UTSIKT ÖVER STOCKHOLM FRÅN KUNGSHOLMEN

Stadsmuseet i Stockholm
Konstnär: Wigert, 1880–1889
Inventarienummer: SSM 927 0
Sökdatum: 2023-11-15
<https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5024-Bildkonst/Skiss/1/10487108.jpg.info>

FIGUR 40: MEDELTIDA BREV FRÅN ÅR 1462

Svenskt Diplomatoriums huvudkartotek
Datering: 1462-08-16
SDHK nr 28003
Sökdatum: 2023-11-13
https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/Sdhk_original_28003.jpg

FIGUR 44: KAKELUGNSMODELL

Nordiska museets samlingar
Fotograf: Thomas Adolfsson, Nordiska museet
Identifikationsnummer NM.0077057
Digitaltmuseum ID: 011023497346
Sökdatum: 2023-10-24
<https://digitaltmuseum.se/011023497346/kakelugnsmodell>

FIGUR 56: INLOPPET TILL STOCKHOLM SETT FRÅN WALDEMARSUDDE. I FÖRGRUNDEN OLJEKVARNEN, I BAKGRUNDEN SÖDERMALM

Stadsmuseet i Stockholm
Konstnär: Lindqvist, Carl L., 1899–1899
Inventarienummer: SSM 28167 0
Sökdatum: 2023-11-15
<https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5024-Bildkonst/Skiss/1/10485092.jpg.info>

FIGUR 57–58: VÄDERSOLSTAVLAN

Stadsmuseet i Stockholm
Konstnär: Jacob Elbfas, 1636
Fotograf: Göran Fredriksson
Sökdatum: 2023-10-24
https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5024-Bildkonst/Skiss/5/SSM_A_10065635.jpg.info

FIGUR 61: NISCHKAKEL

Bergman, Anna, Söderlund, Kerstin & Johansson, Mikael. 2012. *Svartbrödraklostret : stående byggnader och arkeologiska lämningar : Gamla Stan, Stockholm : arkeologiska och byggnadshistoriska undersökningar 1931-2010 : SR 34, 35, 49, 50, 51, 235, 237, 278, 832, 958, 964, 968, 1159, 1160, 1198*. Stockholms stadsmuseum rapporterar 2, sidan 44

FIGUR 62: SENGOTISK KAKELUGN

Kunstgewerbemuseum,
Staatliche Kunstsammlungen, Dresden
Inventarnummer: 33679-1
Sökdatum: 2023-11-15
<https://skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/1224682>
Tillstånd för publicering finns, se Personliga meddelanden

FIGUR 78: STOCKHOLM OMKRING 1570

Wikimedia Commons
Källa: Frans Hogenberg. Civitates Orbis Terrarum
Datering: cirka 1570
Sökdatum: 2023-11-13
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Stockholm-1570_Braun-Hogenberg_Civitates-orbis-terrarum.jpg

FIGUR 90: KAKELUGN I GRÅ RUMMET,
SKOKLOSTERS SLOTT

Upplandsmuseet
Skoklosters slott, Skokloster, Uppland
Fotograf: Bengt Backlund, Upplandsmuseet, 1991
Identifikationsnummer CO0030_03
DigitaltMuseum ID: 011013952682
Sökdatum: 2023-10-24
<https://digitaltmuseum.se/011013952682/kakelugn-i-gra-rummet-skoklosters-slott-skokloster-uppland-1991>

FIGUR 94: LITEN BILD PÅ HATT

Vasamuseet
Fotograf: Vasamuseet
Identifikationsnummer: 12350a
DigitaltMuseum ID: 021025722569
Sökdatum: 2023-10-24
<https://digitaltmuseum.se/021025722569/hatt>

FIGUR 96: AVBILDNING AV SÄL

Harvard University, Museum of Comparative
Zoology, Ernst Mayr Library
Författare: Petri Bellonii. Cenomani De aquatilibus.
Datering: 1556
Biodiversity Heritage Library
<https://www.biodiversitylibrary.org/item/26702#page/61/model1up>

FIGUR 97: DANISH WHALING STATION

Wikimedia Commons
Konstnär: Abraham Speeck, 1634
Skokloster slotts samlingar
Sökdatum: 2023-11-13
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Abraham_Speeck_-_Danish_Whaling_Station_-_Google_Art_Project.jpg

FIGUR 111: STOCKHOLM OMKRING 1580

Sjöhistoriska museet
Kopparstick av Fr. Hogenberg efter teckning av H. Scholeus
Sjöhistoriska museets verksamhetsbilder
Identifikationsnummer: Fo11742A
DigitaltMuseum ID: 021015581205
Sökdatum: 2023-10-24
<https://digitaltmuseum.se/021015581205/stockholm-omkring-1580-kopparstick-av-fr-hogenberg-efter-teckning-av-h>

FIGUR 134: STOKHOLMIA ORIENTEM VERSUS

Kungliga biblioteket
William Swidde, Erik Dahlberg, 1693
Signum: KoB Dahlb. I:13 Ex. I
Sökdatum: 2023-10-24
https://suecia.kb.se/F/?func=direct&doc_number=001920826&local_base=sah

FIGUR 135: UTSIKT ÖVER STOCKHOLM FRÅN ÖSTER,
GJORD TILL DROTTNING KRISTINAS KRÖNING 1650

Stadsmuseet i Stockholm
Konstnär: Hartmann, Wolfgang, 1650
Inventarienummer: SSM_502630_0
Sökdatum: 2023-10-24
https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5024-Bildkonst/Skiss/5/SSM_A_10024935.jpg.info#c=%2Ffotoweb%2Farchives%2F5024-Bildkonst%2F%3Fq%3D502630

FIGUR 136: JÄRNGRAVEN SEDD FRÅN GAMLA STAN
SÖDERUT

Uppsala universitetsbibliotek
Lorenzo Magalotti, 1674
Bildsök ID: 3530
alvin-record: 84740
Sökdatum: 2023-10-24
<https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0001&pid=alvin-record%3A84740&dswid=-3133>

FIGUR 139: PLOOISCHOTEL
Rijksmuseum, Amsterdam
Object number: BK-NM-5165-2
Sökdatum: 2023-10-24
<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.364785>

FIGUR 140: PORTUGISISK FAJANS
Victoria and Albert Museum, London
Datering: 1648
Tillverkad i Lissabon
Reference nr: 2010DF5436
Accessions nr: C.13-1931
Sökdatum: 2023-10-24
<https://collections.vam.ac.uk/item/O161490/dish-unknown/>
Tillstånd för publicering finns, se Personliga meddelanden

FIGUR 150: STILLEVEN, 'STILL LIFE'
Rijksmuseum, Amsterdam
Konstnär: Christiaan van Dielaert, 1666
Object number: SK-A-2366
Sökdatum: 2023-10-30
<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.8281>

FIGUR 154: KAKEL. RELIEFKAKEL, MATRIS
Stadsmuseet i Stockholm
Inventarienummer: SSM 45925
Sökdatum: 2023-10-24
https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5023-F%C3%B6rem%C3%A5ll/Skiss/5/SSM_A_10031747.jpg.info

FIGUR 156: KRUKMAKARE
Stadtbibliothek im Bildungscampus Nürnberg
Amb. 317b.2° Folio 71 recto (Mendel II)
Datering: 1605
Sökdatum: 2023-10-30
<https://hausbuucher.nuernberg.de/75-Amb-2-317b-71-r/data>

FIGUR 172: JÄRNGRAVEN SEDD FRÅN GAMLA STAN SÖDERUT
Uppsala universitetsbibliotek
Lorenzo Magalotti, 1674
Bildsök ID: 3530
alvin-record: 84740
Sökdatum: 2023-10-24
<https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0001&pid=alvin-record%3A84740&dswid=-3133>

FIGUR 181: UTSIKT ÖVER STOCKHOLM FRÅN KASTELLHOLMEN "SWIDDETAVLAN"
Stadsmuseet i Stockholm
Konstnär: okänd
Datering: 1700–1720
Inventarienummer SSM 30900
Sökdatum: 2023-10-24
https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5024-Bildkonst/Skiss/4/SSM_A_10021278.jpg.info

FIGUR 189: KINESISKT PORSLINEFAT AV IMARITYP
Bear & Raven Antiques
Tillstånd för publicering finns, se Personliga meddelanden

FIGUR 195: KAKELUGN
Skansen
Id-nr: SKANM.0094037.
Foto: Johanna Krumlinde, Skansen
Bilderna skickades till oss från Skansen

FIGUR 205: UPPMÄTNINGSRITNING ÖVER RYSSGÅRDEN
Stockholms stadsarkiv
Upphov: Johan Eberhard Carlberg, 1757
Gamla ritningssamlingen
Stadsgården 1, planritning
SE/SSA/0085/J1/GS 144:1-20
GS 144:20:03
Sökdatum: 2023-11-15
https://sok.stadsarkivet.stockholm.se/Bildarkiv/Egenproducerat/Gamla-samlingen/GS144_20_003.jpg

FIGUR 209: UPPMÄTNINGSRITNING AV CARLBERG

Stockholms stadsarkiv
Upphov: Johan Eberhard Carlberg, 1757
Gamla ritningssamlingen
Stadsgården 1, planritning
SE/SSA/0085/J1/GS 144:1-20
GS 144:20:022
Sökdatum: 2023-11-15
https://sok.stadsarkivet.stockholm.se/Bildarkiv/Egen-producerat/Gamla-samlingen/GS144_20_022.jpg

FIGUR 244: SITUATIONSPLAN ÖVER JÄRNGRAVEN

Stockholms stadsarkiv
Upphov: Johan Eberhard Carlberg, 1753
Gamla ritningssamlingen
Järngraven, situationsplan
SE/SSA/0085/J1/GS 139:1-21, GS 139:11:1-004
Sökdatum: 2023-11-15
https://sok.stadsarkivet.stockholm.se/Bildarkiv/Egen-producerat/Gamla-samlingen/GS139_11_1_004.jpg

FIGUR 245: SITUATIONSPLAN ÖVER JÄRNGRAVEN

Stockholms stadsarkiv
Situationsplan, fasadritning, planritning
Upphov: Johan Eberhard Carlberg, 1750
SE/SSA/0085/J1/GS 139:1-21, GS 139:2
Sökdatum: 2023-11-15
https://sok.stadsarkivet.stockholm.se/Bildarkiv/Egen-producerat/Gamla-samlingen/GS139_2.jpg

FIGUR 255: KOKHUSET

Stockholms stadsarkiv
Fasadritning, planritning, sektionsritning
Upphov: Johan Eberhard Carlberg, 1740-tal
SE/SSA/0085/J1/GS 138:1-47, GS 138:12
Sökdatum: 2023-11-15
https://sok.stadsarkivet.stockholm.se/Bildarkiv/Egen-producerat/Gamla-samlingen/GS138_12.jpg

**FIGUR 257: KOKHUSET FÖR MATROSER PÅ
SKEPPSBRON**

Wetterling, A., C. 1948
Teckningar af Stockholm och dess närmaste
omgifningar åren 1825 och 1826 utförda av A. C.
Wetterling.
Samfundet S:t Erik. Stockholm.

FIGUR 268: KVINNOR SOM HÄMTAR LATRINKÄRL

Stadsmuseet i Stockholm
Konstnär: Hjalmar Mörner, 1800–1837
Inventarienummer: SSM 108192
Sökdatum: 2023-11-15
https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5024-Bildkonst/Skiss/2/SSM_A_10014602.jpg.info

FIGUR 287: KAKELUGN

Stadsmuseet i Stockholm
Foto: Thomas Wester
Inventarienummer: 13858
Sökdatum: 2023-11-15
<https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5023-F%C3%B6rem%C3%A5ll/Skiss/1/10408193.jpg.info>

FIGUR 294: NYTORGET 4I

Stadsmuseet i Stockholm
Fotograf: Oscar Heimer, 1912
Bildnummer: E 29951
Sökdatum: 2023-11-15
<https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5021-Historiska-fotografier/Skiss/SSME029951S.jpg.info>

FIGUR 295: FOLKUNGAGATAN

VÄSTERUT MED TJÄRHVSGATAN 79–81 T.H.
Stadsmuseet i Stockholm
Fotograf: Kasper Salin, 1885–1901
Bildnummer: F 4102
Sökdatum: 2023-11-15
<https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5021-Historiska-fotografier/Skiss/SSMF004102S.JPG.info>

FIGUR 306: SLUSSEN-JÄRNVÅGEN

Riksantikvarieämbetet
Akvarellerad konturetsning av
Martin Rudolf Heland efter Elias Martin.
Rosenhane-samlingen E-arkiv ID:
KMB_16001000020685_Holm112d
Sökdatum: 2023-11-15
<https://pub.raa.se/dokumentation/f0b475fd-3c39-4a80-818b-3f62a4d5b641/visning/1>

FIGUR 308: TILLBYGGNAD, KOKHUSET, STADSGÅRDEN
Stockholms stadsarkiv
Upphov: C. H. König, 1769
Bygglovsritning BN 1769:28

FIGUR 317: UTSIKT FRÅN BRUNNSBACKEN
ÖVER SALTSJÖN

Stadsmuseet i Stockholm
Konstnär: Johan Sevenbom, 1773
Inventarienummer: SSM 101286
Sökdatum: 2023-11-15
https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5024-Bildkonst/Skiss/3/SSM_A_10016824.jpg.info

FIGUR 318: SITUATIONSPLAN MED RITNING TILL
OMBYGGNAD AV PASSAGEBRON MELLAN BLÅ SLUSSEN
OCH STADSGÅRDEN

Stockholms stadsarkiv
Upphov: Axel Nyström, 1846
Gamla ritningssamlingen
Järngraven, situationsplan
SE/SSA/0085/J1/GS/ 139:1-21, GS 139:18
Sökdatum: 2023-11-15
https://sok.stadsarkivet.stockholm.se/Bildarkiv/Egenproducerat/Gamla-samlingen/GS139_18.jpg

FIGUR 336: PLAN- OCH SEKTIONS-RITNING AV
BASARBYGGNADEN I BRUNNSBACKEN

Stockholms stadsarkiv
Upphov: Carl Christoffer Gjörwell, 1819
Gamla ritningssamlingen
Järngraven, Fasadritning, planritning, sektionsritning
SE/SSA/0085/J1/GS 145:1-4, GS 145:4
Sökdatum: 2023-11-15 https://sok.stadsarkivet.stockholm.se/Bildarkiv/Egenproducerat/Gamla-samlingen/GS145_4.jpg

FIGUR 342: SLUSSEN E, SID. 013

Stadsmuseet i Stockholm
Bild: A 38/46
Fotograf/upphov: Löfman, C P., 1865
Unikt dokument ID: graark_10069456
Sökdatum: 2023-11-15
[https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5013-S%C3%A4rskilda-samlingar-\(Gr%C3%A5ark-mm\)/Gr%C3%A5ark/60/10069456.jpg.info](https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5013-S%C3%A4rskilda-samlingar-(Gr%C3%A5ark-mm)/Gr%C3%A5ark/60/10069456.jpg.info)

FIGUR 343: RITNING ÖVER KONTORSBYGGNADEN PÅ
STADSGÅRDEN

Stockholms stadsarkiv
Upphov: Axel Nyström, 1847
Gamla ritningssamlingen
Järngraven, Fasadritning, planritning
Sökdatum: 2023-11-15
SE/SSA/0085/J1/GS 138:1-47, GS 138:41
https://sok.stadsarkivet.stockholm.se/Bildarkiv/Egenproducerat/Gamla-samlingen/GS138_41.jpg

FIGUR 352: STOCKHOLMS STRÖM. UTSIKT FRÅN
BECKHOLMEN ÖVER INLOPPET TILL STADEN

Stadsmuseet i Stockholm
Konstnär: Cedergren, Per Wilhelm, 1801–1881
Inventarienummer: SSM 1658 0
Sökdatum: 2023-11-15
<https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5024-Bildkonst/Skiss/1/10487158.jpg.info>

FIGUR 353: UTSIKT ÖVER SLUSSEN

Stadsmuseet i Stockholm
Tholander, Carl August, 1898
Inventarienummer: SSM 30896
Sökdatum: 2023-11-15
https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5024-Bildkonst/Skiss/2/SSM_A_10014471.jpg.info

FIGUR 354: KATARINAHISSEN OCH STORA
GLASBRUKSGATAN FRÅN BRUNNSBACKEN

Stadsmuseet i Stockholm
Fotograf: Okänd
Datering: 1896–1896
Stockholms stads byggnadskontor
Bildnummer: F 89395
Sökdatum: 2023-11-15
<https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5021-Historiska-fotografier/Skiss/SSMC001649S.jpg.info>

FIGUR 378: UTSIKT FRÅN KATARINAHISSEN ÅR 1914

Spårvägmuseet
Fotograf: Okänd
Datering: 1914
Fotonummer SM 1-502
Sökdatum: 2023-11-15
<https://stockholmskallan.stockholm.se/post/12432>

FIGUR 381: OMSLAG TILL HANDLINGARNA RÖRANDE
SKRIVELSE, FASADRITNINGAR OCH PLANRITNINGAR
FÖR "STADSGÅRDEN I"

Stockholms stadsarkiv
Upphov: Johan Eberhard Carlberg, 1757
Gamla ritningssamlingen
Stadsgården 1, Skrivelse, fasadritning, planritning
SE/SSA/0085/J1/GS 144:1-20, GS 144:20:001
Sökdatum: 2023-11-15
https://sok.stadsarkivet.stockholm.se/Bildarkiv/Egenproducerat/Gamla-samlingen/GS144_20_001.jpg

FIGUR 384: UTSIKT ÖVER STOCKHOLM FRÅN ÖSTER,
GJORD TILL DROTTNING KRISTINAS KRÖNING 1650

Konstnär: Hartmann, Wolfgang
Inventarienummer: SSM_502630_0
Sökdatum: 2023-11-15
https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5024-Bildkonst/Skiss/5/SSM_A_10024935.jpg.info#c=%2Ffotoweb%2Farchives%2F5024-Bildkonst%2F%3Fq%3D502630

FIGUR 392: EN DEL AF STADSGÅRDEN
KALLAD BARLASTPLACEN

Uppsala universitetsbibliotek
Konstnär: Martin Rudolf Heland, 1790-tal
Inventarienummer: 41642
alvin-record: 254829
Sökdatum: 2023-10-30
<https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0001&pid=alvin-record%3A254829&dswid=2460>

FIGUR 397: UTSIKT ÖVER INLOPPET TILL
STOCKHOLM SETT FRÅN SÖDERMALMSTORG

Stadsmuseet i Stockholm, 1780–1832
Konstnär: Werner, Fredric Emanuel
Inventarienummer: SSM 1301
Sökdatum: 2023-11-15
<https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5024-Bildkonst/Skiss/1/10487140.jpg.info>

FIGUR 398: GAMLA JERNVÅGEN VID SLUSSEN
Stadsmuseet i Stockholm

Konstnär: Julin, Johan Fredrik, 1798–1843
Inventarienummer: SSM 1209
Sökdatum: 2023-11-15
https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5024-Bildkonst/Skiss/5/SSM_A_10043027.jpg.info

FIGUR 399: JÄRNGRAVEN SEDD
FRÅN GAMLA STAN SÖDERUT

Uppsala universitetsbibliotek
Lorenzo Magalotti, 1674
Bildsök ID: 3530
alvin-record: 84740
Sökdatum: 2023-10-24
<https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0001&pid=alvin-record%3A84740&dswid=-3133>

FIGUR 400: UTSIKT MOT KORNHAMNSTORG

Uppsala universitetsbibliotek
Okänd konstnär,
Tillkomst: 1700–1800
Bildsök ID: 4565
alvin-record: 85902
Sökdatum: 2023-11-15
<https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0001&pid=alvin-record%3A85902&dswid=-936>

FIGUR 403: NÄRINGSSTÄLLEN KROGAR, SID. 01 5

Stadsmuseet i Stockholm
Fotograf/upphov: Pauli, 6, 1860-tal
Bild: A 5/33, Unmans saml. F 35894
Unikt dokument ID: graark_10026508
Sökdatum: 2023-10-30
[https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5013-S%C3%A4rskilda-samlingar-\(Gr%C3%A5ark-mm\)/Gr%C3%A5ark/27/10026508.jpg.info](https://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5013-S%C3%A4rskilda-samlingar-(Gr%C3%A5ark-mm)/Gr%C3%A5ark/27/10026508.jpg.info)

Övriga digitala källor

FYNDREGISTER (SSM). STADSMUSEET I STOCKHOLM
<https://digitalastadmuseet.stockholm.se/>

INSTITUTET FÖR SPRÅK OCH FOLKMINNEN (ISOF)

Sökdatum: 2021-04-28

<https://www.isof.se/sprak/namn/personnamn/dagens-namn-i-almanackan/kalender/namnsdagar/namnkalendar/2013-11-07-laura.html>

KUNGLIGA BIBLIOTEKET

<https://tidningar.kb.se/>

- (1) Svenska Ordinarie Post-Tijender: s. 4. 10 augusti 1680
- (2) Posttidningar, 1751-09-09
- (3) Stockholms Posttidningar, 1770-01-29, No 9, s. 3.
- (4) Inrikes tidningar, Stockholm, 1776-01-11, No 4, s. 3.
- (5) Dagligt Allehanda 1820-12-21
- (6) Stockholms Dagblad 1843-05-01
- (7) Correspondenten 1843-05-03
- (8) Aftonbladet 1843-05-20
- (9) Aftonbladet 1844-01-04
- (10) Folkets Röst 1851-02-08, s. 3
- (11) Stockholms Dagblad 1858-09-11
- (12) Stockholms Dagblad 1865-09-11
- (13) Stockholms Dagblad, 1867-08-27, No 198, s.1.
- (14) Stockholms Dagblad, 1885-10-17

NY ILLUSTRERAD TIDNING. 1874

'En bild från det Stockholm som borde gå'.

Digitaliserad från originalet. Alvin

<https://www.alvin-portal.org/alvin/attachment/document/alvin-record:468340/ATTACHMENT-0469.pdf>

RIKSDAGSTRYCKET

Protocoll, hållna hos högvördiga prest-ståndet, vid urtima riksdagen i Stockholm, år 1817. Del 1, första bandet (Del 2). Ståndsriksdagens dokument 1521–1866

Kungliga biblioteket

Sökdatum: 2023-11-15

<https://weburn.kb.se/riks/metadata/69/21798969.html>

SCB

Sökdatum: 2021-04-28

<https://www.scb.se/hitta-statistik/artiklar/2017/sveriges-folkmangd-fran-1749-och-fram-till-idag/> – hämtad 2023-04-25 <https://www.scb.se/hitta-statistik/artiklar/2013/Aldre-mammor-vanligare-forr/>

Sökdatum: 2021-04-28

<https://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/utbildning-jobb-och-pengar/medelloner-i-sverige/>

SDHK = SVENSKT DIPLOMATARIUMS

HUVUDKARTOTEK ÖVER MEDELTIDSBREVEN

<https://sok.riksarkivet.se/SDHK>

- (1) SDHK nr 2114
- (2) SDHK nr 28003
- (3) SDHK nr 1407
- (4) SDHK nr 1441
- (5) SDHK nr 4359

SR = STADSARKEOLOGISKT REGISTER FÖR STOCKHOLM

<https://stadsarkeologisktregister.stockholm.se/>

STADSMUSEET I STOCKHOLM

Gamla krognamn i Faktarummets slagordsregister

Sökdatum: 2023-04-25

https://digitalastadmuseet.stockholm.se/fotoweb/archives/5008-Register/Bilder%20och%20Dokument/Slagordsregistret_Krogar_130814.pdf.info

STOCKHOLMS STADSFULLMÄKTIGES BEREDNINGSS-
UTSKOTTETS UTLÅTANDEN OCH MEMORIAL

<https://sok.stadsarkivet.stockholm.se/Kommuntryck/>

- (1) No 48. 1866
- (2) No 81. 1867
- (3) Bihang 18. 1868
- (4) No 19. 1869
- (5) No 56, 1869
- (6) No 30. 1880
- (7) Bihang 54. 1882. II - Hamnbyggnader

SÖRMLANDS MUSEUMS SAMLINGAR

SLM 5675 (Blyplomb)

Sökdatum: 2023-11-15

<https://sokisamlingar.sormlandsmuseum.se/objects/c24-292720/>

Arkiv

BERGSKOLLEGIUMS ARKIV, RIKSARKIVET

BO MOLANDERS SAMLING, TEKNISKA MUSEET
<https://digitaltmuseum.se/021039662170/molander-bo-1915-1999>

BRANDKONTORETS ARKIVSYSTEM
<https://arkivet.brandkontoret.se/>

ARKIV DIGITAL
<https://app.arkivdigital.se>

RIKSARKIVET NAD
<https://sok.riksarkivet.se/>

STOCKHOLMS STADSARKIV
FASTIGHETSREGISTER 1675-1875
<https://sok.stadsarkivet.stockholm.se/Bildvisning/Default.aspx?app=fastighetsregister-1675-1875>

SE/ SSA / Handelskollegiet/E VII (Suppliker) /
volym 6. 11 september 1758.

MANTALS- OCH KRONOTAXERINGSLÄNGDER STOCKHOLMS STAD

Överståthållarämbetet för uppborärenden.
(1) SE/SSA/0031/06/G 1 BA/G 1 BA:13/5 (1730),
bildid: A0057044_00027,

(2) SE/SSA/0031/06/G 1 BA/G 1 BA:14/4 (1731),
bildid: A0057048_0001

(3) SE/SSA/0031/06/G 1 BA/G 1 BA:21/13
(1760), bildid: A0057085_00006

(4) SE/SSA/0031/06/G 1 BA/G 1 BA:59/14
(1860), bildid: A0057302_00703

KATARINA KYRKOARKIV

HUSFÖRHÖRSLÄNGDER

Katarina (A, AB) AI:86 (1842) Bild 24 / sid 35
(AID: v86832.b24.s35, NAD: SE/SSA/0009)

Dopbok

(1) 1858-08-19, Katarina (A, AB) CIV:8 (1848–
1859) Bild 1200 (AID: v224936.b1200, NAD:
SE/SSA/0009)

(2) 1860-01-14, Katarina (A, AB) CIV:12 (1860–
1862) Bild 60 (AID: v224940.b60, NAD: SE/
SSA/0009)

STOCKHOLMS SJÖMANSBUS

Mönstringsrulla

(1) (A, AB) DIa:102 (1848), Bild: 1670 Sida: 151

(2) (A, AB) Dia:130 (1876) Bild:4920 / Sida 437

(3) (A, AB) Dia:143 (1889) Bild:3230 / Sida 226

Gratiansökningar

(1) (A, AB) EIVa:12 (1861–1866) Bild 4670

(2) (A, AB) EIVa:13 (1867–1870) Bild:6570

NORRTÄLJE RÅDHUSRÄTT OCH MAGISTRAT

(AB) FII:10 (1881-1890) Bild 2660 / sid
262 (AID: v161182.b2660.s262, NAD: SE/
SSA/1461a)

Personliga meddelanden

LARS BENGTTSSON, STADSMUSEET I STOCKHOLM
SAMT CARL MAGNUS ROSELL
Muntliga uppgifter till Barbro Århems artikel.

HENRIK KLACKENBERG
E-post 2020-02-15

BEAR & RAVEN ANTIQUES
Det kinesiska porslinsfatet av Imarityp med motivet
”Cuckoo in the house” (figur 189) publiceras med
tillstånd av Bear & Raven Antiques.
www.bearandraven.com
E-post: 2023-08-22

ARNE ÅKERHAGEN
E-post 2019-05-26

KUNSTGEWERBEMUSEUM,
STAATLICHE KUNSTSAMMLUNGEN, DRESDEN
Fotot av den sengotiska kakelugnen (figur 62)
publiceras med tillstånd av Kunstgewerbemuseum,
Staatliche Kunstsammlungen, Dresden.
http://skd.museum
E-post: 2021-06-25

ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

Arkeologikonsults projektnummer:	Länsstyrelsens diariernr:	Länsstyrelsens beslutsdatum:	Uppdragsnummer i KMR:
3085, etapp 1 (år 2017)	43111-14484-2017	2017-05-12	201800285
3225, etapp 2 (år 2018)	431-40357-2018	2018-10-25	201801018

Uppdragsgivare: Företagare:	Länsstyrelsen i Stockholms län Exploateringskontoret, Stockholms stad
Län:	Stockholm
Landskap:	Södermanland
Kommun:	Stockholms kommun
Socken:	Stockholms stad
Fastighetsbeteckning:	Södermalm 7:87
Lämningsnummer: RAÄ-nummer:	L2015:7789 Stadslager Stockholm 103:1
Typ av undersökning: Undersökningsområdets storlek: Utförandetid:	Arkeologisk undersökning Cirka 9 400 m ² 3085, etapp 1: 2017-10-16 – 2019-07-26 3225, etapp 2: 2018-10-26 – 2022-05-03
Koordinatsystem: Höjdsystem:	SWEREF99 1800 RH 2000
Projektledare:	Mikael Bertheau
Biträdande projektledare:	Philip Tonemar Jonna Sarén Lundahl (3225)
Fältarbetsledare:	Mikael Bertheau, Philip Tonemar, Jonna Sarén Lundahl och Dennis Bernhus

Fältarkeologer:	Tove Björk, Anders Bornfalk-Back, Björn Carlsson, Johan Carlsson, Michel Carlsson, Elin Evertsson, Agneta Flood, Olivia Gustafsson, Stefan Gustafsson, Sverker Holmqvist, Jonas Karlsson, Johan Klange, Ebba Landfeldt, Linda Lindwall, David de Lorenzi Turner, Fredrik Lundström, Josefine Låås, Daniel Matsenius, Peter Nelsson, Matilda Nohrstedt, Hampus Norrgren, Rasmus Ohlsson, Annika Petersson, Peter Sillén, Daniel Söderberg, Petra Öjhage
Rapportansvariga:	Mikael Bertheau och Philip Tonemar
Planer och layout:	Medea Nyström Huuva
Fyndfoto:	Stefan Gustafsson och Kenneth Svensson, Arkeologikonsult samt Studio Västsvensk Konservering
Byggnadsarkeologisk analys:	Anna Bergman, Stadsmuseet i Stockholm
Keramikanalys:	Mikael Johansson, ARKEO keramikanalyser
Kakelanalys:	Philip Tonemar, Arkeologikonsult
Glasanalys:	Georg Haggrén, Åbo universitet, Finland
Kritpipsanalys:	Arne Åkerhagen, Stockholm
Läderanalys:	Henrik Summanen, Historiska skor
Textilanalys:	Amica Sundström och Maria Neijman, Historical Textiles
Osteologisk analys:	Tove Björk och Agneta Flood, Arkeologikonsult
Arkeobotanisk analys:	Stefan Gustafsson, Arkeologikonsult
Dendrokronologisk- och vedartsanalys:	Hans Lindersson, Nationella Laboratoriet för Vedanatomi och Dendrokronologi, Geologiska institutionen, Lunds universitet
ICP-analys:	Torbjörn Brorsson, Kontoret för keramiska studier
Föremålskonservering:	Studio Västsvensk Konservering, Västra Götalandsregionen, Västarvet, Göteborg
Fynd:	Fynden tillförs Stadsmuseet i Stockholm

Från hösten 2017 och fram till försommaren 2022 utförde Arkeologikonsult undersökningar vid Stadsgården på Södermalm. Området omfattade nästan 9500 kvadratmeter, vilket gör detta till den ytmässigt största stadsarkeologiska undersökningen som genomförts i Stockholm. Det här är den femte rapporten från de arkeologiska undersökningarna inom Slussenprojektet.

Resultaten visar på en mångfald av verksamheter som bedrivits i anslutning till vattnet vid Saltsjön. Från tidigt 1300-tal och fram till ombyggnationen av Slussenområdet på 1930-talet. Lämningarna som framkom utgjordes av kaj- och hamnanläggningar, tranbodrar, kokhus och torg, försvarsanläggningar, bryggor, handelsbodrar och magasin samt många andra typer av bebyggelselämningar. I rapporten presenteras de framkomna lämningarna men också många av de tusentals fynd som påträffades.

Stadsgården omnämndes första gången i skrift år 1448 som Stadens skeppsgård, vilket var den äldre benämningen på ett område för hamn- och varvsverksamhet. I området fanns det redan från början av 1300-talet bryggor och kajer nedanför Katarinaberget.

Åtminstone från 1300-talet och fram till tidigt 1600-tal så låg även de så kallade tranbodarna i området. Det var en illaluktande verksamhet man ägnade sig åt i bodarna, där sälspäck kokades till tranolja.

Större delen av de undersökta ytorna utgjordes av vatten fram till 1600-talet då mer organiserad landvinning inleddes i form av stora utfyllnader av Stadsgårdens stränder. Direkt på det utfyllda landområdet uppfördes ny bebyggelse. Från och med mitten av 1600-talet ägnade man sig främst åt järnhantering med omlastning av stångjärn i norra delen av undersökningsområdet. Den så kallade Järngraven var länge navet i Europas järnhandel. I södra delen av ytan har man bedrivit olika typer av handel och näringsidkande kopplat till hamnmiljön. Hamnverksamheternas skiftande karaktär, präglad av handel och sjöfart, formade miljön på Stadsgården långt in i modern tid.

Karins väg 5 Tel 08-590 840 41
194 61 Upplands Väsby www.arkeologikonsult.se

ISBN: 978-91-988928-0-2